

KRITIKA
Časopis za filozofiju i teoriju društva
Godište 5, broj 2/2024
<https://kritika.ifdt.bg.ac.rs>

izdaje
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Kraljice Natalije 45, Beograd, telefon: +381112646242
Email: institut@ifdt.bg.ac.rs
www.ifdt.bg.ac.rs

SAVET REDAKCIJE

Anton Berishaj, *Priština*; Miran Božovič, *Ljubljana*; Vladimir Cvetković, *Beograd*; Zoran Dimić, *Niš*; Slavko Đorđević, *Kragujevac*; Aleksandar Dobrijević, *Beograd*; Ivan Đorđević, *Beograd*; Katerina Kolozova, *Skopje*; Una Popović, *Novi Sad*; Mikonja Knežević, *Beograd*; Drago Perović, *Nikšić*; Dušan Ristić, *Novi Sad*; Ivana Spasić, *Beograd*; Željko Šarić, *Banja Luka*; Dragan Todorović, *Niš*; Vesna Trifunović, *Beograd*; Ugo Vlasisavljević, *Sarajevo*; Ivana Zagorac, *Zagreb*; Adriana Zaharijević, *Beograd*; Igor Cvejić, *Beograd*; Predrag Krstić, *Beograd*.

KONTAKT REDAKCIJE

kritika@ifdt.bg.ac.rs

Glavni i odgovorni urednik
Ivan Nišavić

Zamenica urednika
Ana Đorđević

Redakcija

Milivoj Bešlin, Ivan Cerovac, Jasmin Hasanović, Ivan Milenković, Olga Nikolić, Aleksandar Ostojić, Andrea Perunović, Luka Petrović, Marija Petrović, Tamara Plećaš, Petar Protić, Milica Sekulović, Milan Urošević, Ivica Mladenović, Marjan Ivković.

Sekretari

Ana Lipij, Damir Zejnullahović, Biljana Albahari

Lektura i korektura: Olgica Rajić

Dizajn: Nirvana Žiško

Grafička obrada: Sanja Tasić

Elektronska obrada: Aleksandra Knežević

Časopis izlazi dva puta godišnje u elektronskoj formi i u režimu je otvorenog pristupa. Radove objavljene u časopisu nije dozvoljeno preštampavati, u celini ili u delovima, ukoliko nije naveden izvorik.

Univerzitet u Beogradu
Institut za filozofiju i društvenu teoriju

KRITIKA

ČASOPIS ZA FILOZOFIJU
I TEORIJU DRUŠTVA

broj 2/2024
Godište V

e-ISSN 2683-5959

MEDIJI I NASILJE / PRIREDIO ČEDOMIR MARKOV

- 309 **Srdan Damnjanović**
Altiserovska perspektiva: medijski aparat i nasilje
- 331 **Hajrudin Hromadžić i Helena Popović**
Medijski formati: spektakularizacija nasilja i nasilje spektakla
- 345 **Jernej Kaluža i Tonja Jerele**
Medijsko izveštavanje o aferi Fotopab u Sloveniji – seksualno nasilje u kontekstu digitalnog feminizma, medijskog senzacionalizma i novinarske profesije
- 375 **Stefan Janjić i Milica Lazić**
Rat u Ukrajini i Fejsbuk ratovi emodžijima

STUDIJE I ČLANCI

- 401 **Boris D. Ilić**
Prilog Frojdovom razumevanju pojma kulture: koncept i kritika
- 421 **Dragana Mihailović**
Fenomenologija psihopatije: rasprava o kvalitativnim razlikama između psihopatskih i nepsihopatskih ličnosti
- 449 **Dragan Jakovljević**
Dogmatizam, kritika i dinamika saznavanja. Tumačenje kritičkog racionalizma i neke njegove nedovoljnosti
- 467 **Bojan N. Milić**
Informacije i smisao: poreklo perspektivnog vremena
- 487 **Danijel G. Sporea**
Socijalni dijalog i tripartizam kao konstruktivni mehanizam u ostvarivanju i izgradnji ekonomsko-političkog konsenzusa
- 507 **Alja Krdžalić i Andrej Simić**
Žrtve osvetničke pornografije: percipiramo li različito muškarce i žene žrtve?

ŽIVOT TEORIJE

- 531 **John Bellamy Foster**
Povratak dijalektike prirode. Borba za slobodu kao nužnost

PREVODI / PRIREDILI ADRIANA ZAHARIJEVIĆ I PREDRAG KRSTIĆ

- 559 **Adriana Zaharijević, Predrag Krstić**
Protiv rata: o začecima savremenog antimilitarizma
- 565 **Berta fon Sutner**
Opšti mir: iz ženske perspektive
- 574 **Lav Tolstoj**
Pokajte se!
- 582 **Mark Tven**
Ratna molitva (1904 – 1905)
- 585 **Vilijam Džejms**
Moralni ekvivalent rata

- 595 Ema Goldman
Govor protiv regrutacije i rata: 14. jun 1917.
- 601 Meri Viton Kalkins
Militantni pacifizam
- 605 Albert Anštajn
Zašto rat?
- 608 Bertran Rasel
Budućnost pacifizma

PRIKAZI

- 617 David Menčik
Žene koje su menjale svet. O knjizi Volframa Ajlenbergera: *Vatra slobode – spasavanje filozofije u mračnim vremenima 1933–1943*, Agora, Zrenjanin i Novi Sad, 2021.
- 621 Nikola Jović
O jednoj fikciji u estetici i pravu. O knjizi Miloša Ćipranića: *Umetnička dela kao osobe*, Akademska knjiga, Novi Sad; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2020.

MEDIJI I NASILJE

Srdan Damnjanović

ALTISEROVSKA PERSPEKTIVA: MEDIJSKI APARAT I NASILJE

SAŽETAK

Altiserovska „kritika medija“ formirana je oko dva teorijska toposa, a to su ahumanizam i interpelacija. Pošto je, prema Altiseru, humanističko shvatanje čoveka kao slobodne, svrsishodne i stvaralačke ličnosti tek ideološka deformacija, ahumanizam, obezbeđuje adekvatan metodološki pristup. U tekstu argumentujemo u prilog sledećoj tezi: jedna od najvažnijih funkcija medijskog državnog aparata (novine, tv i radio stanice, internet portali, društvene mreže), sastoji se u forsiranju sistemskog nasilja, dok se subjektivno osuđuje. Kako sistemsko nasilje reprodukuje društvene odnose, nasilje postaje ideološka kategorija, a kolokvijalni govor o sistemskom nasilju kamuflira predmet kritike. Interpelacijom mediji formiraju subjekte podobne zahtevu društvene reprodukcije, a pečat novim oblicima nasilja pružaju upravo savremeni mediji. Naime, što se mediji više zalažu za poštovanje ljudskih prava i humanističkih načela, to oni u sistemskom smislu deluju nasilnije, koristeći mehanizam interpelacije. Subjekt u tom procesu nije nevin, njega pogađa sopstvena poruka, preokrenuta iz subjektivne ravni u sistemsku. U pogledu sistemskog nasilja mediji su nesvesni, u slučaju subjektivnog patetični, a objektivnog, samo slepi.

KLJUČNE REČI

humanistička ideologija, ahumanizam, interpelacija, interpelacija zakonom, sistemsko nasilje, subjektivno nasilje, mediji, portali, Luj Altiser, Etjen Balibar

Da je Altiser (Louis Pierre Althusser 1918–1990) danas živ, mogao bi biti veoma zadovoljan: teorijska intervencija uspešno je nadživela smrt autora, a tekući događaji učinili su prihvatljivim i one teze koje su u drugoj polovinu 20. veka izgledale radikalno. Altiser tematizuje medije kao deo informacionog državnog aparata koji predstavlja tek jedan od elemenata kompleksnijeg državnog aparata. Altiserovska „kritika medija“ formirana je oko dva važna teorijska toposa, a to su ahumanizam i interpelacija.

Altiser uvodi termin antihumanizam za Marksov (Karl Marx) zaokret od „ideološkog“ humanizma ranih spisa 1844. ka naučno-metodološkom a-humanizmu (Mikulić 2021:48). Terminom ahumanizam označavam Altiserovo stanovište, odnosno kritiku humanizma, koja dovodi u pitanje

razumevanje čoveka kao slobodne, svrsishodne i stvaralačke ličnosti. Sa Altiserom, koliko i protiv njega, moguće je problematizovati humanizam kao ideologiju, premda i u ahumanizmu preostaje nešto od humanizma, počevši od insistiranja na naučnoj perspektivi, pa do neophodnosti kritike ideologije. Ahumanizam označava i specifičan pogled na prirodu ljudskog u kontekstu humanističke slike sveta. Akteri medijske scene igraju unapred definisane uloge, kao marionete u uličnoj predstavi, ne toliko zbog same medijske scene, koliko zbog humanističkog scenarija, premda su te dve dimenzije blisko povezane. Da bi se scena razotkrila i razumela, humanistička perspektiva mora biti napuštena. U najkraćem, humanizam je buržoaska ideologija koja humanističkim apelima prikriva klasnu borbu i eksploataciju, učvršćujući konkretni ekonomizam, a plediranjem za slobodu, racionalnu i efikasniju organizaciju društva, humanizam učvršćuje kapitalizam (Althusser 1976). Humanizam kao intelektualni pokret koji afirmiše slobodu i progres, obezbeđuje ideološki horizont sistemskog nasilja. Tek ahumanističko stanovište u kritici medija u stanju je da zahvati sistemsko nasilje u delovanju medija. Srećom, pozicija ahumanizma nije konzistentna, inače ovaj tekst ne bi bio moguć. Nasilje je, bar po svom poreklu, humanistički pojam.

Altiser ključnu medijsku scenu naziva interpelacijom, a reč je o obraćanju sa „hej ti tamo“, koje proizvodi subjekte (Altiser 2009:69). Interpelirani nije određen samo pozivom drugog, nego ga pogađa i sopstvena želja. Premda je scena podešena kao u nekoj lutkarskoj predstavi, subjekt nije nevin. Njegova imaginarna reakcija obezbeđuje delovanje sistemskog. Reč je o „uvrtanju“ Mebijusove trake (Balibar 2011:83). Preokretanje spoljašnjeg u unutrašnje i obratno, predstavlja međusobnu komunikaciju nesvesnim porukama (Lacan 2006:366). Dakle, ispod „humanih“ oblandi nalazi se nasilje, kao što se i ispod subjektivnog nasilja nalazi pokušaj artikulacije drugačijeg odgovora. Mediji, ne samo da obezbeđuju opštost interpelacije, nego i kanališu ukrštanje sistemskog, imaginarnog i subjektivnog.

Pored ahumanizma i interpelacije, altiserovska perspektiva obuhvata i balibarovske (Étienne Balibar) distinkcije nastale u periodu od šezdesetih godina prošlog veka (Althusser i Balibar 1975), preko devedesetih (Balibar 2011), pa do novijih reakcija (Žižek 2008). Altiserovsku optiku označava pitanje o odnosu medija i nasilja. Naime, da li je humanistički koncipirane medije uopšte moguće zamisliti bez nasilja? Preliminarni odgovor je nedvosmislen: ne. Mediji, kao deo državnog ideološkog aparata, formalno osuđujući subjektivno i delimično objektivno nasilje, promovisu sistemsko (premda kombinacije mogu biti različite). Koncept sistemskog nasilja dijagnostikuje svojevrstan paradoks. Jedna od najvažnijih funkcija medijskog državnog aparata (novine, tv i radio stanice, internet portali, društvene

mreže), bilo da su u javnom ili u privatnom vlasništvu, sastoji se u promovisanju sistemskog nasilja, kroz osude subjektivnog i delimično objektivnog nasilja. Kako sistemsko nasilje reprodukuje društvene odnose, nasilje postaje ideološka kategorija, a govor o sistemskom nasilju kamuflira predmet kritike. Pečat novim oblicima nasilja pružaju upravo savremeni mediji. Naime, što se različiti mediji zalažu više za poštovanje ljudskih prava i humanističkih načela, to oni u sistemskom smislu deluju nasilnije, koristeći mehanizam interpelacije.

Prvi deo teksta bavi se operativnom klasifikacijom i horizontom sistemskog nasilja. Zatim potvrđujem Altiserovu tezu o delovanju humanističke ideologije u informacionom aparatu. Nudim i niz primera interpelacije zakonom, koja je, zahvaljujući medijima, upućena ne samo osumnjičenima, nego društvu u celini. Interpelacija zakonom vrši ideološku proizvodnju subjekata jednog društva u objektivnom smislu. Nemoguće je zamisliti da se pripadnici represivnog aparata obraćaju svim članovima jednog društva, ili bar većini, bez asistencije informacionog aparata. Sama asistencija nije neutralna, nego je, naprotiv, formativna. Na kraju, kroz prizmu klasifikacije nasilja, posmatram društvo u kojem živim u kontekstu različitih medijskih scena shodno ključnim konceptima ovog teksta, formulišući završnu poruku. Prožimanje sistemskog okvira i informacionog aparata vrši sistematičnu zamenu teza, kao što i zgražavanje nad subjektivnim nasiljem favorizuje sistemsko koje se obezbeđuje interpelacijom.

Klasifikacija nasilja i zakazivanje sistema

Pozivanje na nasilje uvodi u igru jedan od najfrekventnijih praznih označitelja. Nasilje izaziva opšte zgražavanje, a sukobljene strane se međusobno optužuju kao nasilničke. U opticaj ulazi i termin „sistem“. Sistemsko nasilje ulazi u „javni govor“ zahvaljujući delima Slavoj Žižeka, a poreklo koncepta seže do Balibara i Altisera. Polazim od klasifikacije nasilja koja obuhvata članove kao što su subjektivno, objektivno, simboličko i sistemsko (Žižek 2008:16).

U fokusiranju na subjektivno nasilje koje čine društveni akteri, „zli pojedinci“, represivni aparat, fanatična gomila, itd., krije se nešto sumnjivo (Žižek 2008:16). Pozivanje na subjektivno maskira pojavljivanje onih oblika nasilja koji potiču iz društvene strukture. Objektivno nasilje čini solipsistička i spekulativna igra kapitala koja odlučuje o sudbini čitavih naroda. Nasilje je „objektivno“, sistemsko, anonimno, carstvo „realne apstrakcije“, i javlja se uz previđanje „realne sablasnosti“ (Žižek 2008). Simboličko nasilje pripada jeziku kao takvom i njegovom nametanju univerzuma značenja, a sistemsko nasilje se odnosi na katastrofalne posledice „glatkog“

funkcionisanja naših ekonomskih i političkih sistema (Žižek 2008:7). Nije uvek lako sagledati razliku između objektivnog i sistemskog nasilja. U samoj klasifikaciji nasilja postoji izvesno poistovećivanje sistemskog i objektivnog, kao što objektivno zaista „klizi“ u sistemsko. Ipak, sistemsko nasilje, moguće je vezati za interpelaciju i reprodukciju, a objektivno, za spekulativnu igru kapitala.

U savremenim društvima postoji izvanredna neosetljivost prema sistemskom nasilju. U eksplikaciji, Žižek se poziva na Lakanovu razliku između realnosti i Realnog. „Realnost“ je društvena stvarnost stvarnih ljudi uključenih u interakciju i proizvodne procese, dok je Realno nemilosrdna „apstraktna“, sablasna logika kapitala koji odlučuje o tome što se zbiva u društvenoj stvarnosti (Žižek 2008:17). Reč je samo o još jednoj jezi: moguće je da situacija u nekoj zemlji bude bremenita bedom i ekološkim problemima, a da je nalaz institucija „bez nalaza“, tj. stanje je „finansijski zdravo“. Uprkos gladi, nemaštini i nasilju, ili baš zahvaljujući njima, sistem funkcioniše, a kada kritičari proglaše „zakazivanje“ sistema, on funkcioniše savršeno. Žižek se poziva i na Balibarovu distinkciju koja postoji između dva komplementarna oblika nasilja. Ultraobjektivno ili sistemsko nasilje je sastavni deo društvenih uslova globalnog kapitalizma i uključuje „automatsko“ stvaranje zamenjivih pojedinaca, kao što su to beskućnici i nezaposleni, a „ultra-subjektivno“ nasilje je nasilje etničkih, rasističkih, religijskih i drugih „fundamentalizama“ (Žižek 2008).

Kraći osvrt na Balibarovo delo je neophodan element u argumentaciji. Humanitarne katastrofe u bivšoj Jugoslaviji i Ruandi, zajedno sa debatama o globalizaciji, ocrtavaju horizont Balibarovog shvatanja ekstremnog nasilja. Balibar insistira na završnom činu tranzicije humanizma u humanitarizam. Humanitarni rad je naličje masovnog nasilja. U doba globalne distribucije nasilja mediji igraju važnu ulogu. Ali, nije tek pojava pa i vidljivost nasilja bez presedana, nego je više reč o njegovom uprizorenju mešanjem stvarnosti i virtualnosti. Vidljivost i medijska nametljivost nasilja sastavni su deo globalne ekonomije nasilja (Balibar 2003:238–250).

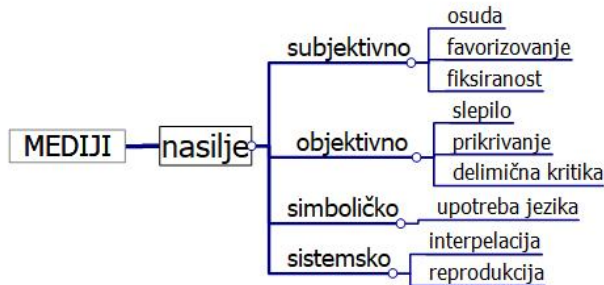
Balibarova karakterizacija viška nasilja kao sistemskog oblika društvene smrti otvara perspektive novijim debatama o karakteru nasilja pod globalnim neoliberalizmom (Livingston 2016). Nenasilje, shvaćeno kao smanjenje ili eliminacija nasilja, osnovni je uslov civilnog društva. Građani uživaju slobodu i jednakost samo tamo gde nisu podložni međusobnoj prinudi i pretnji. Međutim, uslov za obezbeđivanje ovog nenasilja je monopol države na ono što Balibar naziva kontranasilje, odnosno nasilje koje se koristi za kažnjavanje i kontrolu izbijanja nasilja. Dolazimo do obrta: nenasilje dovodi do sve veće upotrebe kontranasilja. Reč je o začaranom krugu (Livingston 2016).

Ekstremno nasilje karakteriše spajanje dva nesvodiva oblika okrutnosti, ultraobjektivnog nasilja i ultrasubjektivnog nasilja, između kojih se samo konfuzijom može uspostaviti veza (Balibar 2011). Balibarova pozivanja su karakteristična i očekivana. Pozivanje na Marksov *Kapital* i *Akumulaciju kapitala* Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg) u rekonstrukciji materijalističke fenomenologije ultraobjektivnog nasilja koje proizilazi iz kapitalističkih proizvodnih odnosa, upućuje nas na Balibarova ranija dela (Althusser i Balibar 1975). Kapital proizvodi raspoloživu rezervnu armiju rada, kao što je Marks slavno tvrdio, ali nasilje izazvano reprodukcijom i akumulacijom prevazilazi racionalnost traženja profita. Ultraobjektivno nasilje vezano je za fenomen masovnog osiromašenja i prelaska iz statusa „činiti da žive“ u „pustiti da umru“. Više nije reč samo o reprodukciji i akumulaciji kapitala, već o proizvodnji apsolutnog viška stanovništva, čije se uklanjanje vrši različitim sredstvima: ekonomskim, biološkim, terorističkim i protivterorističkim, genocidnim, pretvaranjem ljudskog bića u „komad“ (Balibar 2011:78). Od proizvodnje raspoloživog stanovništva do kolonijalne akumulacije, kapital teži prekomernom nasilju. Sličan eksces se može utvrditi u ultrasubjektivnom nasilju koje demonizuje Druge kao čudovišta pogodna za istrebljenje. Poput sistematskih i strukturalnih oblika nasilja kapitalizma, ultrasubjektivno nasilje koje proizilazi iz „idealizacije mržnje“ prevazilazi subjektivne namere. Balibar se služi jednim upečatljivim primerom, Mebijusovom trakom (Balibar 2011). Ultraobjektivno nasilje kapitala pretvara se u ultra-subjektivno nasilje nacionalizma, i obrnuto, ali nijedan modus se ne može jednostavno svesti na drugi. Na primer, rasizam sadrži i određenu nesvodivost samo na ekonomske ili psihološke uzroke. Fenomeni „ultrasubjektivnog“ nasilja, vođeni opsesijama identiteta, mogu se svakog trenutka preokrenuti u ultraobjektivno nasilje, nastalo redukcijom ljudskih bića na status beskorisnosti ili viška, premda ultraobjektivno nasilje ostaje fundamentalno heterogeno (Balibar 2011). Ultraobjektivno nasilje kapitala pretvara se u ultrasubjektivno nasilje nacionalizma, i obrnuto, ali nijedan modus se ne može jednostavno svesti na drugi. Medijsko uprizorenje nije nusproizvod, već ono obezbeđuje masovnost i delotvornost nasilja. Nasilje mora biti vidljivo.

Prema Balibaru, ono što Marks naziva reprodukcijom je jednostavni učinak struktura. Balibar u pojam reprodukcije uključuje ekonomski proces koji obezbeđuje mogućnost transformacije protivrečnosti u bezgraničnu sposobnost širenja prostora i razmere eksploatacije. Važan je i politički proces koji reguliše klasnu borbu. Regulacija se vrši organizacijom sindikata, partija i političkih pokreta, uz uslov da država zadrži kontrolu ili da u njoj održi „hegemoniju“ kombinacijom sile i pregovaranja, nasilja i konsenzusa (Balibar 2011:96–97). Insistiranjem na nužnosti obnavljanja

kapitalizma, stvaranjem uslova akumulacije „u krvi i blatu“, Roza Luksemburg formuliše neke od svojih ključnih teza (Balibar 2011:96–97). Prvobitna akumulacija nije ograničena samo na početke, ona mora biti sagledana kao nedovršiv proces, koji se proteže u globalnim razmerama. Kapitalizam gradi uništavajući, na temelju masovnih ubistava kolonizovanih (Luksemburg 1955:464). Relativni uspeh kolonizacije razotkriva se u kolonizovanju vlastitog centra, a kolonizacija time poprima oblik unutrašnje kolonizacije uz nastajanje podvojenih društava u kojima se nejednakost pretvara u isključivanja i uništavanja svih oblika društvenosti, pa i onih koje je stvorio sam kapitalizam (Balibar 2011:100–101).

U tekstu operacionalizujem navedenu klasifikaciju nasilja (Žižek 2008:16). Razvijajući je shodno funkciji nasilja u medijskom aparatu, zanemarujem simboličko nasilje, zato što upotreba jezika prevazilazi okvire ove teme i zahteva posebnu elaboraciju. Kako će se pokazati, u subjektivnom smislu mediji osuđuju, favorizuju ili fiksiraju nasilje, u objektivnom su slepi ili nekonzistentni u kritici nasilja, a u sistemskom, interpelacijom obezbeđuju društvenu reprodukciju, premda su te funkcije izgleda najmanje svesni.

Klasifikacija nasilja u kontekstu delovanja medija (informacionog aparata).

Informacioni aparat u kontekstu sistemskog nasilja ima važnu ulogu, a pojava medija može biti sagledana shodno delovanju državnih aparata. Bez izuzetka, svi državni ideološki aparati doprinose jednom cilju: reprodukciji odnosa proizvodnje. U tom smislu je uloga medija sistemsko, pa i kada mediji promovišu trivijalne forme ili sadržaje koji pripadaju visokoj kulturi. Sistem funkcioniše zakazivanjem, a ono što je iz perspektive dežurnog kritičara skandal, samo je deo sistemske delotvornosti. Altiserovska perspektiva sagledava ulogu medija upravo iz te diskrepancije, čije poreklo Altiser nalazi i u samoj ideologiji humanizma.

Kritika humanizma kao teorijski okvir kritike medija

Humanizam sadrži u sebi poruke kao što su: sve za čoveka, sloboda pojedinca, poštovanje zakonitosti, dostojanstvo ličnosti i slično (Altiser 1971:203). Klasa u usponu, buržoaska klasa, razvija u toku XVII veka humanističku ideologiju jednakosti, slobode i uma, tako što svom sopstvenom traženju daje oblik univerzalnosti, kako bi oslobodila ljude da bi ih eksploitalisala (Altiser 1971:217). Ideologija nije zabluda ili slučajna izraslina istorije, ona je „struktura suštinska za istorijski život društva“ (Altiser 1971:215). Buržoazija mora verovati u svoj humanistički mit pre nego što druge u njega ubedi (Altiser 1971:217). Humanistički mit poseduje veoma precizne funkcije koje realizuje, učvršćuje i forsira ideološki aparat.

Pregnantne Altiserove formulacije očigledno su pod uplivom kritičke teorije. Prema formulacijama iz *Dijalektike prosvetiteljstva*, prosvetiteljstvo je sledilo humanistički program. Oslobođanje od straha i postavljanja za gospodare ljudi koji plaćaju svoju moć otuđenjem, dok mit prelazi u prosvetiteljstvo, osobine su koje pripadaju i opštem karakteru humanističke ideologije u Altiserovoj vizuri. Na kraju, samu ideologiju legitimise šund kulturne industrije (Horkheimer i Adorno 1989). Ipak, susret Adorna (Theodor Adorno) i Altisera je kompleksan i uslovljen njihovim različitim koncepcijama. Adorno pokušava da sačuva dijalektiku odbacujući sistem, nastupajući ipak u ime humanizma, pa i kada ga kritikuje i osporava. Altiser ne prihvata dijalektiku, a teoriju otuđenja odbacuje kao humanistički relikv. Zato Altiser pronalazi drugi oslonac, pogotovo u fazi u kojoj formuliše osnovne principe aleatornog materijalizma (Althusser 2006), a to je Hajdeger (Martin Heidegger). No, ni njihov odnos nije manje složen, počevši od *Pisma o humanizmu* (Hajdeger 2003) i Altiserove recepcije uticajnih koncepcija kao što je postav (Gestell). Kako suština tehničkog nije nešto tehničko, već se pre nalazi u povezanosti sa načinom čovekovog postojanja, od specifičnog samorazumevanja čoveka zavisi i koncepcija nasilja. Postav skriva i sputava nenasilne i netehnološke načine prisustvovanja (Young 2002). Da bi prihvatio Hajdegera, Altiseru je bila potrebna dekonstrukcija humanističke tradicije, kao i uvođenje koncepcije aleatornog materijalizma (Althusser 2006). Ipak, pitanje o uspehu Altiserovog poznog poduhvata i dalje visi u vazduhu. Insistiram na tezi da Altiser postojeću kritiku humanizma postavlja na ahumanistički temelj, a zatim da je operacionalizuje u regionalnim kritikama, kao što je kritika informacionog aparata. Tranzicija „humanizma“ u „humanitarizam“ (Balibar 2003) iz altiserovske perspektive nije puka devijacija humanizma, nego njegova srž.

Umesto teorije alijenacije, koju prihvataju i upotrebljavaju „humanisti“, Altiser se radije poziva na koncept kulturne hegemonije, koji savršeno

odgovora ahumanističkoj postavci. Altiser navodi da je Gramši (Antonio Gramsci) bio prvi koji je tvrdio da se država ne može svesti samo na represivne aparate, nego uključuje niz institucija „civilnog društva“, od crkve, škole do sindikata (Gramši 1959). Pomoću kulturne hegemonije tipično buržoaske ideje proglašavaju se mnjenjem i zdravim razumom. Takođe, Gramši je obrazložio da se funkcije klasičnog političkog društva ostvaruju upotrebom sile i zakona (vojska, policija, pravni poredak), dok se u civilnom društvu vlada ideologijom i privolom – sindikati, obrazovni sistem, štampa (Altiser 2009:26). Forma vlasništva je u tom pogledu sasvim irelevantna. Ono što nije irelevantno, to je da se i kroz privatne i javne medije favorizuje sistemski okvir nasilja, a hegemonija postaje veoma delotvorna, baš zato što je neuhvatljiva. Dakle, mediji nisu otuđeni, oni su funkcionalni.

U kontekstu humanističke tradicije razvila se opasna iluzija, po kojoj se individua zamišlja kao samosvestan subjekt čija se dela mogu objasniti njegovim verovanjima i mislima. Za „humaniste“, ne samo kada je reč o mladom Marksu, čovek je u svojoj suštini „sloboda i razum“ (Altiser 1971:206). Međutim, iz altiserovske ahumanističke perspektive, medijska sfera postoji upravo jer ne postoji slobodna volja. U tom smislu Spinozino (Benedict de Spinoza) *vjeruju* prihvata Altiser. Ljudi su daleko od toga da budu oličenje slobode i razuma, a zahvaljujući nepoznavanju uzroka svojih radnji, ljudi misle da su slobodni (Spinoza 1959:78). Altiser je razvio argumentaciju u prilog tezi da su naše želje, izbori, namere i preferencije efekti društvenih praksi, te je neophodno objasniti kako društvo formira pojedinca prema sopstvenoj slici. Subjekti u tom smislu ne odlučuju ništa. Izbor internet provajdera, kablovskog operatora, internet portala, kao što to nije bio ni izbor omiljene radio stanice ili gramofonske ploče, nije naš izbor, nego je posledica interpelacije. Sposobnost individue da sebe strukturiše na imaginaran način nije urođena, nego se stiče posredstvom praksi koje individui nameću ulogu subjekta. Sa iluzijom humanistički koncipirane slobodne volje treba raskrstiti. Odluka o ulasku ili izlasku u neki od aparata navodno pripada našoj „slobodnoj volji“ (mada je jedan deo školovanja obavezan), kao što pogrešno verujemo da samo od nas zavisi da li ćemo i koje ćemo novine kupiti, isključiti/uključiti tv, ili pustiti gramofonsku ploču (Althusser 2009). Altiserovo učenje, ili bolje rečeno skica učenja o ideološkom aparatu, između ostalog, posledica je njegove kritike shvatanja o slobodi i svršishodnosti moderne subjektivnosti. Moderna subjektivnost u ideologiji ostvaruje imaginarni odnos prema realnim uslovima egzistencije. Posredstvom imaginarnog odnosa vladajuća klasa obezbeđuje pravne i moralne uslove ekonomskog liberalizma. Zahvaljujući ideologiji, eksploatisani su eksploatisani kao „slobodni radnici“, dok vladajuća klasa, zauzvrat, utemeljuje svoj

vladajući položaj (Altiser 1971:217). Mediji, odnosno informacijski aparat, sledi program humanističke ideologije, tako što se bave uvođenjem subjekta u novi red imaginarnih odnosa. Konkretno, polazeći od pretpostavke da različite ustanove, javne ili privatne, počevši od štampe, radija i televizije, stvaraju „informacioni državni aparat“, Altiser zaključuje da on obezbeđuje dominaciju manjine nad većinom, uglavnom nerepresivnim sredstvima (Lylo 2016:15). A to je, za Altisera, suština humanizma.

U analizi države kao kompleksnog aparata, Altiser polazi od razlike koju nalazi između državnog ideološkog aparata (obrazovni, politički, pravni i informacijski aparat) i državnog represivnog aparata (Altiser 2009). Politički aparat pojedinca podvrgava političko-državnoj ideologiji, bilo da je ona posredna (parlamentarna) ili neposredna (plebiscitarna ili fašistička) „demokratska ideologija“. Informacioni aparat ispunjava svoj zadatak tako što zatrpava svakog građanina dnevnom dozom nacionalizma, šovinizma, liberalizma, moralizma, putem štampe, radija i televizije (Altiser 2009:42). „Humanističko“ ne znači i „humano“.

Vladajuća ideologija proizvodi harmoniju između represivnih i ideoloških aparata, kao i između različitih delova državnog ideološkog aparata (Altiser 2009). U ideološkim aparatima postoji postepeni prelaz od ideologije ka nasilju i obratno. Državni represivni aparat većim delom funkcioniše putem nasilja, a državni ideološki aparat funkcioniše putem ideologije, premda i ideološki aparat uključuje neke oblike nasilja (cenzura), kao što i represivni aparat uključuje elemente ideologije (Altiser 2009). Nasilje je važan element razgraničenja kao i presecanja ideološkog i represivnog aparata, ali ne postoji čisto represivni aparat (Altiser 2009:30). Altiser medije svrstava u ideološke aparate pošto oni ne koriste, ili bar ne dominantno, fizičku silu, kao što to ne čine crkva, škola, politička partija, štampa ili sportska organizacija (Althusser 2009). Ta okolnost blokira mogućnost uspostavljanja jasne distinkcije u pogledu kategorizacije nasilja, ali obezbeđuje nešto dragocenije – pogled u funkciju nasilja.

Kritikom humanističke ideologije Altiser nas navodi na zaključak da državni ideološki aparati „troše“ humanističku ideologiju u njenim različitim modusima. Takođe, Altiser demonstrira kako ideološki aparati interpeliraju i bez insistiranja na određenom ideološkom sadržaju. Ideologija na sceni nije „ulivena“ spolja, nego je data u samom činu informisanja, uživanja u kulturi, kao što je na primer odlazak u operu. Naime, analiza ideologije pre Altisera insistirala bi na ideološkom konceptu određene opere, a posle Altisera, na samom činu odlaska u operu. Slično je i sa medijima, tj. sa informacionim aparatom. Bitan je naravno sadržaj ideologije koji određeni aparat plasira, ali je važniji način na koji nas on interpelira, a mi se odazivamo pozivu uspostavljanjem internet konekcije. Istovremeno, aparat koji

sadrži ideologiju nije oslobođen nasilja, kao što ni ona druga strana, koja sadrži nasilje, nije oslobođena ideologije. Zato je njihov presek tako lako ostvariv – i tako efikasan.

Interpelacija kao ideološka funkcija medija

Način na koji državni ideološki aparati konstituišu subjekte putem njihovog pozivanja povezan je sa medijskim aparatom. Interpelacija, u Altiserovoj nomenklaturi, označava način na koji individua putem ideološkog prizivanja zadobija subjektivitet. Altiser polazi od teze da tekstovi masovnih medija „interpeliraju subjekt“, suprotstavljajući se popularnoj tendenciji teoretičara medija da subjekt projektuje značenje na medijske tekstove (Chandler 2020). Mediji, odnosno državni informacioni aparati deluju obraćajući se pojedincu, a ne prenošenjem informacija ili njihovim falsifikovanjem. Snaga ideologije je u samoj interpelaciji, bilo da je ona izvedena posredstvom praksi koje subjektiviraju pojedince u „civilizovane“ građane, ili se pojedinci naprosto obuhvataju medijskim aparatom. Humanistička ideologija danas deluje preko digitalnih medija. Premda se može učiniti da su oni doprineli krizi humanizma, zapravo su njen nastavak. Na primer, „gugl humanizam“ ili tzv. „novi humanizam“, posredstvom tzv. medijske pismenosti predstavlja se kao sredstvo širenja miroljubivih ideja (Bokova 2010; Mason 2023), što je sasvim u skladu sa dominantnim predrasudama o humanističkoj ideologiji. Medijski aparat interpelira pozivanjem na mir, solidarnost, empatiju i druge „humanističke vrednosti“, kao što promovise i subjektivne poruke koje indukuju nasilje. On poziva pozivanjem.

Pored interpelacije za koju su zaduženi represivni aparati ili revolucionarni aparati, ideološki aparati konstituišu subjekte uz pomoć Velikog drugog, u liku partije, nacije ili Boga. Interpelacija u tom smislu počiva na izdaji vlastite želje i na prihvatanju želje Drugog, u skladu sa ustoličenjem novog gospodarskog označitelja. Pozvani smo da prihvatimo nove ideale i nove idole. Ideologija se ne iscrpljuje u pukoj represiji i manipulaciji, ona čini nešto važnije, proizvodi subjekte, premda je u konačnom reč o – samoproizvodnji. Kritika svođenja na edipalnu strukturu može nam biti u ovom trenutku od velike pomoći. Porodični okvir je razbijen: otac, majka, kao i vlastito ja u vezi su s elementima istorijske i političke situacije, vojnikom, „pajkanom“, okupatorom, kolaboracionistima, pobunjenikom, članom pokreta otpora, gazdom i gazdinom ženom, koji u svakom trenutku razbijaju svođenje na porodičnu kompleks (Delez i Gatari 1990:79). Porodica je decentrirana i nalazi se podređena strukturi različitih aparata premda i sama čini poseban aparat. Utelovljenja Drugog mogu biti veoma različita, kao što su i različite samointerpelacije.

Veliko drugo deluje kroz različite ličnosti, počevši od učesnika u rijaliti-ju, pa do delovanja službenika, čiji akti moraju biti posredovani. Postajemo subjekti interpelacijom koju vrše roditelji, učitelji, sveštenici, a interpelirani smo i prenatalno, imenom oca. Interpelaciju može obaviti i sam ekran personalnog računara. Zahvaljujući potčinjavanju, subjekti („potčinjeni“) uz pomoć interpelacije stiču iluziju vlastite slobode, da mogu učiniti nešto, „jer im se tako hoće“, a to uvek znači: delovati u skladu sa pozivom. Razbiti ekran više nije moguće. Mnoštvo različitih subjekata koji podležu interpelaciji mogu postojati pod uslovom da postoji Jedinstveni, Apsolutni, Drugi. Struktura ideologije koja interpelira individue je *spekularna*, tj. ogledalna (Altiser 2009:77). Na osnovu tog lakanovskog motiva, Altiser veruje da interpelacija individua pretpostavlja „egzistenciju“ Jedinstvenog i centralnog drugog. Subjekta u čije ime ideologija interpelira sve individue kao subjekte. Naime, „dobri subjekti“ se „glatko“ uključuju u prakse ideoloških aparata, dovoljno je to što se odazivaju radio stanicama, novinama, veb portalima. Uхваćeni u sistem interpelacije, subjekti „delaju sami od sebe“ putem ideologije, čije se konkretne forme realizuju u državnim ideološkim aparatima. Ipak, aparati su samo inkubatori – mediji nisu krivi za sve, ceo proces seže do porodice i prenatalne interpelacije.

Početnu tezu, o subjektima kao marionetama, moramo donekle relativizovati. Subjekt u procesu interpelacije nije i ne ostaje nevin. Interpelacija počiva na izdaji vlastite želje i na prihvatanju želje Drugoga, u skladu sa ustoličenjem novog gospodarskog označitelja (Močnik 2003:46). Interpelirani dobija svoju obrnutu poruku, ali iz subjektivne ravni ona je prevedena u sistemsku. Za „rdave subjekte“, dakle za one koji su primili sopstvenu izokrenutu poruku, nadležni su represivni aparati. Doduše, moć represivnih aparata je veoma ograničena: ukoliko se silom zatežu konci, oni će pući, a lutka će pasti. U sam čin interpelacije ulazi ceo ansambl odnosa. Altiser je kompleksnost državnog aparata razvio upotrebom Frojdovih (Sigmund Freud) i Lakanovih (Jacques Lacan) kategorija. Naime, Balibarova metafora uvijanja Mebijusove trake, u stvari je otvoreno pozivanje na Lakana: „Nesvesno je diskurs Drugog, gde subjekt prima sopstvenu zaboravljenu poruku, u invertnoj formi neispunjenog obećanja“ (Lacan 2006:366). Preokrenutost ne znači suprotnost, nego je reč o preokretanju unutrašnjeg u spoljašnje. Dakle, ono što je bilo nesvesno u poruci pošiljaoca, sada mu se vraća u razrešenom i neposrednom obliku. Mediji u tom procesu posreduju, premda sami nisu neutralni, jer posredstvom njih deluje ono sistemsko, a naša reakcija, kao interpeliranog, potpuno je subjektivna.

U savremenoj medijskoj sferi glavno sredstvo interpelacije su društvene mreže i kablovska televizija. Unutar društvenih mreža veb portali „pomazu“ da subjekt učestvuje u izboru kojeg u stvari nema. Portali objedinjuju

različite informacije iz većeg broja izvora, pružajući tako podatke i pristup brojnim aplikacijama, koje bi u suprotnom predstavljale zasebne jedinice. Veb portal se može prilagoditi potrebama svakog korisnika, i bar načelno, mogućnost prelaska na druge portale nije sprečena. Veb portal, reklamirajući se kao neutralno mesto pristupa informacijama, nudi više logički povezanih aplikacija koje su zajedničke većem broju korisnika, obraćajući nam se navodno neutralnim uslugama, insistirajući na dražima „slobode izbora“. A izbor je predodređen interpelacijom. Društvene mreže, internet portali kao i različiti oblici informaciono-društvenih kategorija, obraćaju se korisnicima kao onima koji ne postoje bez profila (Lovinik 2016). Reč je o digitalnom mehanizmu interpelacije, koji je prevazišao prethodne oblike. Biramo ne samo svoj „pogled na svet“, nego i sebe kao subjekte. Čovek zamišljen u skladu sa humanističkom paradigmom, kao slobodno i samosvrhovito biće, zapleten je u aporije humanističke ideologije. Verujući da je sam tvorac digitalnog okruženja, dok pokušava da upravlja situacijom, subjekt se upliće u mrežu interpelacije. Dakle, čovek nije tek pasivna marioneta u rukama ideologije, nego je i tvorac vlastite „imaginarne deformacije“, pogotovo kada pokušava da se iz nje izvuče.

Uloga medija u interpelaciji zakonom

Kako mediji predstavljaju jedan ideološki aparat, a pravo drugi, neophodno je sagledati njihov presek. Interpelacija zakonom, posredovana medijima, obezbeđuje proizvodnju subjekata jednog društva, koja je daleko šira od interpelacije koja se odnosi samo na jednog ili na grupu osumnjičenih. Zašto ću se zadržati na delovanju zakona? Čin fizičke interpelacije zadatak je represivnih državnih aparata, kao što su to policija, sudovi i vojska. Premda oni deluju prvenstveno nasiljem, represivni aparati obezbeđuju osećaj identiteta kao i razumevanje stvarnosti (Lapsley and Westlake 1988:5). Bez medija, interpelacija, u objektivnom i sistemskom smislu, ne bi bila moguća.

Shodno mojoj tezi, scena interpelacije mora biti medijski eksploatisana, inače je njeno delovanje ograničeno, pa i kada je reč o „interpelaciji zakonom“. Pionir psihoanalize u Srbiji, Nikola Šugar (Sugár Miklós), formulisao je tezu da je glavna funkcija krivičnog prava da bude važan zupčanik u mehanizmu ideološkog aparata. Prestupnici nisu cilj i meta kaznenog prava, nego puko sredstvo u „vaspitnoj“ ulozi sile koja obrazuje potrebnu „duševnu dispoziciju“. Kazneno pravo prvenstveno je usmereno prema običnim građanima, interpelirajući ih shodno njihovom nekršenju zakona, na osnovu „uživanja u prizoru“ izvršenja kazne ili medijske prezentacije policijske intervencije (Damnjanović 2023b). Interpelacija zakonom,

zahvaljujući medijima, upućena je ne toliko osumnjičenima, koliko se odnosi na ideološku proizvodnju subjekata jednog društva.

Scena interpelacije je dobro poznata. Policijski službenik se obraća osumnjičenom građaninu/građanki. Ukoliko on/ona ne reaguje na propisan način, službenik primenjuje silu shodno protokolu ili uz „višak entuzijazma“. Postupak snima kamera koja je deo standardne opreme, ili neka od obližnjih bezbednosnih kamera, bilo da je integrisana u zvanični aparat ili ne. Ponekad, scenu snimaju sami demonstranti ili novinari. Video-zapis preko različitih portala i društvenih mreža dospeva u javnost inicirajući još jedan talas demonstracija. Tada na scenu stupaju državni zvaničnici koji promovisu vladajuću ideologiju, sa više ili manje uspeha, dok se njihovi oponenti takođe kreću u sličnom krugu. A polemika u koju smo uvučeni, navodno neutralno posmatrajući scenu, uvodi u upotrebu termin sistemsko nasilje kao gotov i samorazumljiv.

Naime, „klasična“ policijska intervencija zadobija širu dimenziju kada je prenose veb portali. Serija primera: Džordža Flojda (George Perry Floyd Jr.), 47-godišnjeg Afroamerikanca, ubio je 25. maja 2020. policijski službenik Derek Šovin (Derek Chauvin sic!) (Bogel-Burroughs 2023). Posle ubistva, protesti protiv policijske brutalnosti proširili su se Amerikom, a reči umirućeg, „I can't breathe“, postale su slogan, koji ništa manje ne interpelira nego sam čin policijske intervencije. Portali, širom sveta, prenosi su dramatičnu scenu osuđujući nasilje. Teško da bi ceo slučaj dobio na svojoj snazi da intervencija nije bila snimljena, komentarisana sa različitih strana, a ispred zvaničnika, Nensi Pelosi (Nancy Patricia D'Alesandro Pelosi), zahvalila se „Džordžu Flojdu na žrtvi za pravdu“. Događaji se zatim nižu vrtoglavo. Sedamnaestogodišnjeg Nahela Merzuka (Nahel Merzouk) usmrtila je policija iz neposredne blizine tokom saobraćajne kontrole u predgrađu Pariza (Agencije 2023). Trudnicu (21) ubio je policajac na parkiralištu trgovačkog centra u američkoj državi Ohajo, a policija je objavila snimak događaja (Reuters 2023).

Slične scene mogu se dokumentovati i u našem društvu. Insistiram na slučaju kada je pripadnik privatnog obezbeđenja klečao za vratom demonstranta Milorada Ljeskovca, magistra elektrotehnike, 21. jula 2022. u Novom Sadu (Pavkov 2023). Dok ideološki aparat insistira na subjektivnom nasilju demonstiranata, aktivisti ističu da investitori, bliski režimu, preuzimaju urbanističku politiku u svoje ruke a gradska vlast im služi kao servis za realizaciju njihovih ideja. Aktivisti i demonstranti pozivaju se na objektivno i sistemsko nasilje. Investitori kupuju zemljište po želji, koje se planskim dokumentima pretvara u građevinsko, ili se povećava spratnost na postojećem građevinskom zemljištu. Na skupštinskim zasedanjima planski dokumenti se menjaju tako da zadovolje apetite investitora kao i da

se legalizuju dodatno izgrađeni kvadrati. Celokupna gradska administracija – urbanisti, sekretarijati, javna preduzeća rade u interesu povlašćenih investitora. A posledice višegodišnje politike „investitorskog urbanizma“ ogledaju se u nedostatku komunalne infrastrukture (Bravo 2023), kao i u opštoj degradaciji života u gradu. U tom smislu državni aparat ne ukida samog sebe („ukradena država“), nego država upravo funkcioniše kao državni aparat, reprodukujući različitim nivoima nasilja konkretnu društvenu formaciju. U saopštenjima građanskog pokreta ocrtava se horizont objektivnog nasilja, spekulativna igra kapitala, a čin klečanja za vratom, inače pripadnika privatnog obezbeđenja, bio bi čin medijske interpelacije kao deo sistemskog nasilja.

„Loši“ subjekti, poput onih koji se smatraju „policijskom svojinom“, izazivaju izravnu intervenciju represivnog državnog aparata, a za ostale predviđena je amorfnost, nejasna i trajna pretnja zakonom za kršenje društvenih ili pravnih normi (Power 2016). Interpelacija postaje sveprisutna i proteže se na one koji ne krše zakon, tj. na one na koje se ne sumnja da to čine, svejedno što su udobno zavaljeni u svojim foteljama, ili se nalaze ispred ekrana personalnih računara. Za mnoge je susret sa zakonom u obliku interakcije s onima koji ga predstavljaju – policajci, sudski službenici, zatvorski službenici – direktan, nagao i nasilan (Power 2016). Oni koji se nalaze pred ekranom svog računara obuhvaćeni su amorfnom interpelacijom. Samointerpelirani su svojim „poštenjem“ i „nemešanjem“. A i sam zakon je asimetričan. Zakon se retko ili čak nikada ne odnosi prema sebi na isti način kao prema onima koje kažnjava (Power 2016). Zakon ne okreće vlastita pravila na sebe, dopuštajući izuzetke i ponašajući se nezakonito. Marksističke teorije prava uvek su naglašavale da je zakon tako osmišljen da štiti vladajuću klasu i privatno vlasništvo. Postojeći proizvodni odnosi nužno su represivni i uvek su potkrepljeni silom (Power 2016). Samo nasilje deluje kroz sistem, a Altiser taj sistem na konkretnijem, objektivnom nivou opisuje delovanjem represivnog državnog aparata – sudovi, novčane kazne, zatvori, vojska, policija, kao i delovanjem ideološkog aparata. Zakon stvara i oblikuje subjekte čak i kada direktno ne koristi nasilje. Altiserova intervencija, znatno dragocenija, sastojala se u analizi nerepresivnog delovanja zakona i interpelacije.

Dakle, pored „stvarnog“ žandarma, mora postojati unutrašnji „moralni žandarm“ kao i njegova medijska slika. Postoje kategorije ljudi za koje vladajuća klasa smatra da su „vlasništvo policije“, potencijalno buntovna radnička klasa, oni bez imovine, migranti, rasne skupine, seksualni radnici, zavisnici (Power 2016), dok je za one druge nadležniji „unutrašnji policajac“ i njegova slika u medijima. Zato su ideološki aparati daleko šireg obima od represivnih. Oni uključuju religiju, obrazovanje, porodicu, pravni

i politički sistem, sindikate, komunikacije, kulturu i sistem informisanja. Možemo biti interpelirani obrazovanjem ili zatvorskim sistemom: u svakom slučaju mi smo proizvodi države (Power 2016). Najčešće, interpelirani smo zakonom i „unutrašnjim policajcem“ i to posredstvom medijskog aparata.

Paradigmatični slučajevi i zaključne napomene

Kao što sam naveo, ono što se iz perspektive zainteresovanog posmatrača funkcionisanja državnog aparata može učiniti kao skandalozna nefunkcionalnost, iz systemske perspektive predstavlja simptom „glatke“ funkcionalnosti. Objektivno funkcionisanje informacionog sistema u službi je spekulativne igre kapitala, a systemsko u službi reprodukcije sistema interpelacijom. Interpelirana individua kadra je da prihvati skandalozne diskrepancije, sve u skladu s vlastitim zdravorazumskim stanovištem.

Naslov je sasvim dovoljan, „Pomožimo im: Petočlana srpska porodica živi u pećini kraj Novog Sada“ (M. N. 2024). Porodica je odgovorila zahtevu objektivnog nasilja. Ispunivši svoj nacionalni dug (ona je petočlana), porodica postaje žrtva anonimnog funkcionisanja kapitala. Da je reč o recimo romskoj porodici, uslovi u kojima ona živi bili bi sasvim prihvatljivi. Navođenje zdravstvenog stanja članova porodice upućuje na njihov navodno subjektivni poraz. Siromaštvo, bolest, uslovi stanovanja, svedeni su na njihovu „nesrećnu sudbinu“ i individualne karakteristike članova porodice, a zatim je krug objektivnih okolnosti prošiven označiteljem „Srbi“. Srbi su oni koji su poraženi funkcionisanjem anonimnog kapitala. Upotrebljen jezik abolira svaku objektivnu odgovornost, dok se systemski nivo, kroz humanitarni poziv za pomoć i solidarnost, ne dovodi u pitanje. Naprotiv, on se učvršćuje. Posredstvom medija razvija se širi front interpelacije i to prožimanjem subjektivnog, objektivnog, simboličkog i systemskog nasilja. Veliko drugo postoji u strukturi, a ne kao sila izvan i iznad svega. Subjekti su pozvani da svojom humanitarnom akcijom cementiraju sistem koji im se obraća pozivom na solidarnost, a interpelirani su podignuti u samu paradigmu interpelacije.

Mediji, formalno osuđujući subjektivno nasilje, promovišu objektivno i systemsko. Scenario se ponovio i u sledećem slučaju, kada je zgražavanje nad subjektivnim nasiljem radnice prevedeno u forsiranje systemskog nasilja. Naslov vesti: „Radnica pekare izbola gazdaricu zbog duga od 47.000 dinara: Očevici kažu da je scena bila jeziva“ (Anonimno 2023). Izveštaj je priređen tako da u prvi mah pada u oči neznatnost duga (401 €), zatim jezičnost scene, kao i da je reč o krvavom obračunu u kojem su učestvovalе dve žene (seksizam). Činjenica da je reč o sukobu radnice i gazdarice, premda naglašena u naslovu, ostala je netematizovana. Najvažniji detalji su u

drugom planu, te ostaje sumnja da u sistemu „paljenja“ i „gašenja“ firmi prvo radnici ostaju bez plata. Mediji su demonstrirali izvanrednu socijalnu neosetljivost, indukujući seksizam i rasizam, kao što su u prvom planu osudili subjektivno nasilje. Osudom subjektivnog nasilja očajne radnice mediji kanališu objektivno nasilje. Publika je prozvana da se koncentriše na ono subjektivno, kao i da proverava, posredstvom medija, da li su zastupnici aparata postupili „po pravilu službe“. Takođe, samo izveštavanje obezbeđuje veoma složenu interpelaciju. Radnici razdvajaju „zavađene žene“, spasavajući jednu, kako se insinuiru, i goli život. Zatim je tu slika policijskih službenika koji vrše uvidaj, itd. U prvom planu je subjektivno nasilje radnice, zatim sledi interpelacija zakonom, a za to vreme sistem savršeno funkcioniše regulacijom i potiskivanjem klasne borbe kao i reprodukcijom odnosa. Prožimanje sistemskog okvira i informacionog aparata vrši sistematičnu zamenu teza. Zgražavanje se nad subjektivnim nasiljem otvara prostor za delovanje sistemskog, pogotovo kada smo u završnici interpelirani kao korisnici medija.

Sa druge strane, insistiranje na tome da je „sistem zakazao“ izvor je još jednog sloja mistifikacija, kao i komplementarna protivtvrđnja da „sistem nije zakazao“. Naprotiv, sistem „radi“ savršeno, a jedan od dokaza „savršenstva“ je aktuelna polemika o tome da li je sistem zakazao ili nije. Promiče upravo ono što sistem jeste: on „glatko“ proizvodi zakazivanje, a previđa se razlika između sistemskog, objektivnog nasilja i subjektivnog nasilja. Sada možemo demonstrirati upotrebu termina „sistemsko nasilje“ u našem društvu i raskrinkati je kao uglavnom pogrešnu. Posle masovnih ubistava, raširenih femicida i drugih provala nasilja u Srbiji, parola „sistem je zakazao“ postala je opšte mesto:

„Ubijena je deseta žena od početka godine u Srbiji – ’sistem je zakazao’. Novinarima prete smrću – ’sistem je zakazao’. Građani brane svoje domove na nasipu – ’sistem je zakazao’. U Nišu je poginula devojčica Nikolina na pešačkom prelazu – ’sistem je zakazao’. Izvesni Uroš Panić vozi nekontrolisano po ulici – ’sistem je zakazao’. Učenici izmakli stolicu nastavnici – ’sistem je zakazao’“ (Dragić 2023).

Zvaničnici vlade insistiraju na suprotnom: „sistem nije zakazao“ – tragedija bi se dogodila ma kakve mere da su preduzete (Pink 2023). Tekstovi osmišljeni za portale i digitalne medije optužili su „sistem“ za provalu nasilja u Srbiji, a „druga strana“ je odgovorila kako je sa sistemom sve u redu.

Pre poplave „sistema“, tekst na koji se pozivamo, „Sistemsko nasilje“, napisan je u skladu s obrnutom optikom u odnosu na Balibara i otvorio je put širokoj upotrebi termina sistemsko:

„Jednom oslobođeni duh više nije mogao da se vrati tamo gde mu je mesto, pa je fatalna privlačnost gole sile i kompleksa ’jači smo od svega’

postigla da se sprega države, politike, ratnog zločina, novobogataša-profitera, baraba svih boja ugradi u opštevažeći kodeks ponašanja koji je – kada su se vojni porazi Srbije zaredali – težište nasilja iz susedstva preneo na teren Srbije“ (Torov 2009).

Peti oktobar, nastavlja autor, probudio je nadu da bi se zahuktalom nacionalizmu, militarizaciji i kriminalizaciji društva i države moglo stati na put, ali je likvidacija premijera pokazala da je nasilje, dirigovano iz raznih centara moći, znatno jače od države ili je postalo njen sastavni deo. Amalgam Državne bezbednosti, političkih stranaka konzervativne desnice i Srpske pravoslavne crkve učvrstili su kontinuitet nasilja i vladavinu sistema vrednosti po kojem „samo jakima pripada svet“ (Torov 2009). Uz moralističko i kritičko pozivanje na „sistem vrednosti“ uspostavljen je topos *sistema*. Zahtev je paradoksalan. Sistemu nasilja teško da je moguće suprotstaviti se uzoritim funkcionisanjem zakona i vrednostima koje proizilaze iz sada „svetskog sistema“.

Vreme je za makar provizorno svodenje računa. Dok jedna strana horski intonira „sistem je zakazao“, druga uzvraća kako „sistem upravo radi svoj posao“, a obe previđaju komplementarnost naoko suprotstavljene argumentacije. Reč je upravo o funkcionisanju samog sistema. Između ostalog, reč je o famoznoj podeli na tzv. patriotsko i tzv. profesionalno novinarstvo. Na primer, u tzv. patriotskom novinarstvu devedesetih, apologija subjektivnog nasilja, shodno tzv. „nacionalnom interesu“, dezavuisala je upravo onu stranu koju je nastojala da odbrani. A u tzv. profesionalnom novinarstvu nesvesno je afirmisano sistemsko nasilje. Teza da Srbija mora postati deo svetskih integracija, kao i da se u njoj moraju upotrebljavati svetski standardi (tzv. profesionalizam), koji će sami po sebi ukinuti sve „balkanizme“, takođe se obila o glavu njenim akterima. Posebna okrutnost ogleda se u činjenici da su promoteri nacionalističke i rasističke politike devedesetih stali na branik, istina kratkotrajno, tzv. evropskih integracija. Reč je o uvrtanju Mebijusove trake. Jedna te ista ličnost može da promoviše rasističko nasilje, kao i da se zalaže za nesmetano funkcionisanje neliberalnih ekonomskih politika i pripadajuće im „humanitarne“ nadgradnje. Istočni greh devedesetih permutovan je u različitim kombinacijama i u novim okolnostima, a konfuzija je nadživela svoje prvobitne aktere.

Iz Altiserove, odnosno Balibarove optike, konfuzija u pogledu upotrebe „sistema“ nije moguća, strane su jasno kategorizovane, kao i njihov presek i prelaz. Odnos medija prema subjektivnom nasilju nije jedinstven, ali je u krajnjoj liniji – afirmativan. U slučaju klasne borbe potčinjenih kao i u slučajevima političkog aktivizma, mediji nedvosmisleno osuđuju subjektivno nasilje. Aktivisti se u borbi protiv urbanističke politike pozivaju na horizont objektivnog nasilja, osporavajući spekulativnu igru kapitala, dok

je sam čin klečanja za vratom, inače privatnog obezbeđenja, bio čin medijske interpelacije, dakle deo sistemskog nasilja. Kada afirmišu tzv. patriotско novinarstvo, mediji promovišu subjektivno, a gledaju kroz prste objektivnom nasilju. Humanitarne akcije koje mediji rado forsiraju posebno su okrutne, i to u sistemskom smislu. Interpelacijom mediji promovišu i učestvuju u sistemskom nasilju, podržavajući „glatko“ funkcionisanje sistema, stvarajući, kao na fabričkoj traci, niz zamenljivih pojedinaca. Interpelacijom neoliberalnih subjekata, pogotovo na digitalnim platformama, mediji učvršćuju sistemski okvir. Kako sebe nikada ne dovode u pitanje, u slučaju sistemskog nasilja, mediji su potpuno nesvesni svoje funkcije. Rezultat razvijenije klasifikacije nasilja kroz „prekidač“ medija, odnosno ideološkog i informacionog aparata, svakako mora računati na različite kombinacije koje smo pokušali demonstrirati. U subjektivnom smislu, mediji osuđuju, favorizuju ili fiksiraju nasilje, u objektivnom su slepi ili nekonsekventni u kritici nasilja, a u sistemskom, interpelacijom obezbeđuju društvenu reprodukciju, premda su te funkcije, izgleda, najmanje svesni. Na kraju, prožimanje sistemskog okvira i informacionog aparata vrši sistematičnu zame-nu. Zgražavanje nad subjektivnim nasiljem, ili njegova apologija u drugom scenariju, favorizuje sistemsko nasilje.

Literatura

- Agencije. 2023. „Nastavljeni protesti u Francuskoj zbog ubistva tinejdžera“. <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2023/6/29/nastavljeni-protesti-u-francuskoj-zbog-policijskog-ubistva-tinejdzera> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- Anonimno. 2023. „Radnica pekare izbola gazdaricu zbog duga od 47.000 dinara: Očevici kažu da je scena bila jeziva“. https://newslite21.com/radnica-pekare-izbola-gazdaricu-zbog-duga-od-47-000-dinara-ocevici-kazu-da-je-scena-bila-jeziva/?fbclid=IwAR2i8C2EjuiAN3HzuH5tZ5xyOAkbO_EtISiEqZiUCgzYaxNhVMee5XXQYFM (pristupljeno 23. decembra 2023).
- Althusser, Louis i Étienne Balibar. 1975. *Kako čitati Kapital*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine.
- Althusser, Louis. 1976. *Essays in Self-Criticism*. London: NLB.
- Althusser, Louis. 2006. *Philosophy of the Encounter. Later Writings, 1978–87*. London-New York: Verso.
- Altiser, Luj. 1971. *Za Marksa*. Beograd: Nolit.
- Altiser, Luj. 2009. *Ideologija i državni ideološki aparati*. Loznica: Karpos.
- Balibar, Étienne. 2011. *Nasilje i civilnost. Wellekova predavanja 1996*. Beograd, Zagreb: Centar za medije i komunikacije, Multimedijalni institut.
- Balibar, Etjen. 2003. *Mi, građani Evrope?* Beograd: Časopis Beogradski krug.
- Bogel-Burroughs, Nicholas. 2023. “How George Floyd Was Killed in Police Custody“ <https://www.nytimes.com/2020/05/31/us/george-floyd-investigation.html> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- Bokova, Irina. 2010. *A New Humanism for the 21st Century*. Paris: UNESCO.

- Bravo. 2023. <https://www.facebook.com/bravonovisad> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- Chandler, Daniel. 2020. "Marxist Media Theory". <http://www.visual-memory.co.uk/daniel/Documents/marxism/marxism09.html> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- Damjanović, Srđan. 2023b. „Mikloš Šugar o pravu i krivičnom pravu“. Str. 467–477 u *Zbornik radova sa XX međunarodnog naučnog skupa „Pravnički dani – Prof. dr Slavko Carić“* uredio M. Počuča. Novi Sad: Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu.
- Delez, Žil, i Feliks Gatari. 1990. *Anti-Edip*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dragić, Maja. 2023. „Sistem je zakazao“: Koliko puta smo čuli ovu rečenicu? <https://n1info.rs/licni-stav/licni-stav-maja-dragic-sistem-je-zakazao/> (pristupljeno 30. septembra 2023.).
- Hajdeger, Martin. 2003. *Putni znakovi*. Beograd: Plato.
- Horkheimer, Max i Teodor Adorno. 1989. *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost.
- Lacan, Jacques. 2006. "Psychoanalysis and Its Teaching". Str. 364–383, u *Écrits*. London–New York: Norton & Company.
- Lapsley, Robert. Michael Westlake. 1988. *Film Theory: An Introduction*. Manchester: Manchester University Press.
- Livingston, Alexander. 2016. "Violence and civility: On the limits of political philosophy." Str. 303–307 u *Contemporary Political Theory*, volume 16.
- Lylo, Taras. 2016. "Ideological Factor in Mass Communication: Historical And Theoretical Aspects." Str. 13–19 u *Social Communication*, volume 1.
- Luxemburg, Rosa. 1955. *Akumulacija kapitala. Antikritika*. Beograd: Kultura.
- Gramši, Antonio. 1959. *Izabrana dela I*, Beograd: Kultura.
- Mason, Marilyn. 2023. "Humanist Worldview Traditions". <https://www.reonline.org.uk/knowledge/humanist-worldview-traditions/> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- M. N. 2024. „Pomozimo im: Petočlana srpska porodica živi u pećini kod Novog Sada.“ https://www.kurir.rs/vesti/srbija/4350494/petoclana-srpska-porodica-zivi-u-pecini?utm_source=facebook&utm_medium=kv&fbclid=IwAR0jRMbUznjKwNC0DHe-rBK9Ep-lySY3kGodRiO2lnR4NkEpnV_xhKp72GA (pristupljeno 7. februara 2024).
- Mikulić, Borislav. 2023. *Čovjek ali najbolji. Tri studije o antihumanizmu i jedan postscriptum*. Zagreb: FF Press.
- Močnik, Rastko. 2003. *3 teorije: institucija, nacija, država*. Beograd: Akademija.
- Pavkov, Ksenija. 2023. „Novosadanin kome su klečali na vratu: Fizički se oporavljam, psihički će ići teže“. <https://n1info.rs/vesti/novosadjanin-kom-su-klecali-na-vratu-fizicki-se-oporavljam-psihički-ce-ici-teže/> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- Pink. 2023. Pink.rs. „Sistem nije zakazao“. <https://pink.rs/politika/501332/'sistem-nije-zakazao'-ana-brnabic-za-pink-svi-u-vladi-su-plakali-svima-je-tesko-doneli-smo-citav-niz-mera-kako-se-ovo-ne-bi-ponovilo> (pristupljeno 30. septembra 2023).
- Power, Nina. 2016. „Althusser: The Law, The Cop, and The Subject“. <https://lareviewofbooks.org/article/althusser-law-cop-subject/> (pristupljeno 30. septembra 2023).

Reuters. 2023. „VIDEO Policija objavila snimku: Trudnica odbijala izaći iz auta i krenula voziti, upucali su je i ubili“. <https://www.vecernji.hr/vijesti/video-policijac-upucao-trudnu-djevojkku-na-parkiralistu-trgovackog-centra-1706564> (pristupljeno 30. septembra 2023).

Spinoza, Baruh de. 1959. *Etika*. Beograd: Kultura.

Torov, Ivan. 2009. „Sistemska nasilje“. <https://pescanik.net/sistemska-nasilje/> (pristupljeno 30. septembra 2023).

Žižek, Slavoj. 2008. *O nasilju*. Zagreb: Ljevak.

Young, Julian. 2002. *Heidegger's Later Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Srdan Damnjanović

ALTHUSSERIAN PERSPECTIVE: MEDIA APPARATUS AND VIOLENCE

Summary

Althusser's "critique of the media" is based on two important theoretical topoi, i.e. ahumanism and interpellation. According to Althusser, the idea of man as a free, purposeful and creative individual is a mere ideological distortion, and therefore ahumanism is embodied in the belief that participants in the media landscape play certain predefined roles, like puppets in a street performance. The point in question is interpellation, addressing someone with "Hey, you, over there!"; producing subjects and intertwining ideological and oppressive functions of the media through the operation of the state ideological apparatus. Althusser analyses the function of the media, and consequently of violence, within the function of state ideological apparatuses. The media portrayal of violence and interpellation through violence represents a crucial aspect of Althusser's theoretical intervention, with a paradigmatic event being the following one: a police officer addresses a suspect citizen and if they do not react in a proper way, the officer uses force according to the protocol or "somewhat too enthusiastically". Apart from the "external gendarme", it is necessary to activate another – probably more important – "internal" one. The citizens who follow the interpellation scene through the media are interpellated not only by the image on the web portal, but also by the explicit ideology formulated by the officials or those who criticize the scene. As stated above, our choice of the internet provider, cable operator or internet portal is not and cannot be the instance of our free will (likewise, the choice of a favourite radio station was not an example of free will in the past), but an instance of an ideological interpellation or self-interpellation. Another theoretical moment of great importance for our analysis is the assumption that state apparatuses function on the basis of material practices, and not through the distribution of wrong representations. Althusserian perspective can provide an answer to the question: What is the source of systemic violence? A social formation, in order to sustain itself, has to reproduce the conditions of its creation through the reproduction of the forces of production and production relations. The reproduction of workforce requires not only the reproduction of its skills, but also the reproduction of its submission to the rules of the established order. This reproduction of workers' submission to the ruling ideology must be followed by the reproduction of the manipulation through the ruling ideology. Just as a worker must reproduce another worker, the capitalist must undergo the same process in order to perpetuate the order "through words". Reproduction – quite simply and literally – means repetition. However, repetition is not a closed and self-sufficient process. Capitalism is renewed and expanded through the "heroic means" of political violence. In that way, violence is distributed through the "base and superstructure", both horizontally and vertically, pulsating not only within Europe, but also

within nation-states and in overseas countries, constantly expanding to new areas, encompassing a new circle of buyers and goods. Therefore, within developed metropolises, white spots, zones of low accumulation that need to be colonized again, are formed - such as urban cores, for example. In that process, state apparatuses, ideological and repressive, play a significant role, while the web portal serves as an ideological hub of the new media. It is a place of a simultaneous interpellation and self-interpellation. The information apparatus, in turn, participates in violence systemically, ensuring interpellation by promoting peace, solidarity, empathy and other “humanistic values”, while it can also endorse highly subjective messages that induce violence.

Keywords: humanistic ideology, ahumanism, interpellation, interpellation by law, systemic violence, subjective violence, media, portals, Louis Altisser, Etienne Balibar

Hajrudin Hromadžić, Helena Popović

MEDIJSKI FORMATI: SPEKTAKULARIZACIJA NASILJA I NASILJE SPEKTAKLA

SAŽETAK

Tema reprezentacija nasilja i tragičnih nesreća u medijima obrađuje se u članku kroz prizmu fenomena kakvi su kultura spektakla, senzacionalizam, kult poznatih i slavni ljudi. Želi se preispitati kako, na koje načine, nasilni događaji, tragedije i protagonisti takvih priča nalaze svoje mjesto u medijskoj konstrukciji društvene zbilje, pri čemu je matrica spektakla središnji vrijednosni filter za takvu produkciju. Teorijsko-istraživački naglasak stavljen je na televizijsku medijsku proizvodnju, njenu logiku i pripadajuće joj formate. Stoga se i spektakl tretira kao jedan tip medijskog formata. Središnja je teza rada da nije problematično tek posredovanje reprezentacija slika nasilja, kriminala i tragedija u medijima, nasilni su i oblici formatiranja takvih sadržaja u spektakularne selebrističke medijske proizvode koji su kao takvi plasirani i ponuđeni publikama. Izvedeni su prikazi i analiza dva ilustrativna primjera iz tzv. regije.

KLJUČNE REČI

nasilje, spektakl, medijska slika, televizijski formati, kultura slavni i poznatih

Uvod

U radu ćemo pokušati problematizirati načine selebrističko-spektakularnih reprezentacija nasilja u medijima, s posebnim fokusom na televizijskim formatima. Cilj je ukazati na aktualnost medijske logike u konstrukciji društvene realnosti koja na historijski novije načine, u iznova mutirajućim oblicima i formama, reprezentira slike nasilja utemeljene na matrici spektakla i kulturi slavni. Pritom je teorijsko-istraživački naglasak stavljen na industriju televizijske medijske produkcije. Rad nudi teorijski pregled teme, ali i prikaz te analizu dva praktična primjera kojima se nastoji ukazati na mogućnost konkretnih aplikacija teorijskih modela. Glavna teza rada jest da je nasilje kao društveni fenomen sve učestalije podvrgnuto trendovima spektakularizacije i selebrizacije, što je relativno noviji fenomen, te da su

Hajrudin Hromadžić, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kulturalne studije, Rijeka, Hrvatska: hromadzic@ffri.uniri.hr

Helena Popović, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju, Zagreb, Hrvatska: hpopovic@ffzg.unizg.hr

takvi oblici reprezentacije nasilja u medijima također određena forma nasilja koje se vrši kako nad samim protagonistima neposrednog nasilja, tako i nad medijskim publikama.

Nasilje u medijima

Do koje mjere i na koje načine mediji utječu na stavove i ponašanja publika, jedno je od temeljnih pitanja na koje teorijsko-istraživačke prakse nastoje odgovoriti od samih početaka širenja masovnih medija. Pritom je fenomen nasilja središnji problemski motiv u razumijevanju kratkotrajnih i dugotrajnih učinaka medija, jer se nerijetko polazi od pretpostavke da nasilje u medijima potencijalno može utjecati na stvarne ljudske prakse. Džon Korner (John Corner) ističe tri teze koje su najčešće povezane uz takav teorijsko-istraživački okvir: nasilje u medijima potiče stvarno nasilje; nasilje u medijima umanjuje osjetljivost i zabrinutost zbog realnog nasilja; i nasilje u medijima izaziva neutemeljeni, prekomjerni strah od stvarnog nasilja (Corner 2005), čime se potencijalno šire oblici antisocijalnog ili asocijalnog ponašanja.

Nasilni sadržaji pojavljuju se u nizu različitih medijskih žanrova i formata, od realnih ili faksijskih (vijesti, dokumentarni program), preko natjecateljskih (sport, kvizovi, realityji) i uvjeravačko-propagandnih (oglasa), do fiksijskih filmova i serija (western, gangsterski, detektivski, špijunski, ratni, pornografski, animirani, triler, misterij, horor, kriminalističke serije...). Korner razlikuje dva tipa artikulacije nasilja u medijima: „uključujuće“ (*turn-on*), poput trilera, policijskih serija i slično, u kojima se nasilje prikazuje kroz pojačanu akciju, prenaplašene likove i spektakularne vizualne efekte; te „isključujuće“ (*turn-off*), u kojima je nasilje bliže stvarnoj životnoj svakodnevicu (primjerice u dramama), s kojim se lakše osobno identificirati te ga stoga u recepcijskom okviru prati stupanj uznemirenosti, ogorčenosti i nelagode (Corner 2005). Sadržaji s elementima nasilja i tragičnih nesreća, takozvana „crna kronika“, odnosno krv, drama i zločin, tržišno su isplativi, te imaju specifičnu funkciju budući da, kao što ističe Burdje (Bourdieu), uključuje „omnibus-činjenice koje su namijenjene svima (...), ni na što ne obavezuju, ne dijele, sporazumne su, zanimaju svakoga, ali tako da ne dotiču ništa važno“ (Bourdieu 2005:274). „Crna kronika“ je važna informacijska roba jer zanima svakoga bez ikakvih posljedica (Bourdieu 2005:275).

Nasilje u medijima povezuje se uz širenje „moralne panike“. Dobro poznat i često korišten koncept razradio je Stenli Koen (Stanley Cohen), označavajući njime društvenu zabrinutost zbog ponašanja određene grupe i veći stupanj neprijateljstva prema prijetecim skupinama (Thompson 2003:18). Prema Koenu, proces širenja moralne panike sadrži slijedeće elemente:

1. definiranje prijetnje određenim društvenim vrijednostima ili interesima; 2. mediji tu prijetnju prikazuju u lako prepoznatljivoj formi; 3. raste zabrinutost javnosti; 4. javljaju se reakcije različitih društvenih aktera koji utječu na javno mnijenje; 5. panika nestaje ili rezultira društvenim promjenama (Cohen 1972, u Thompson 2003:16–17). Moralna panika postiže se, prema Koenu, preuveličavanjem i iskrivljavanjem događaja, pri čemu su ključni formati senzacionalizam i melodramatičnost, negativna predviđanja koja se odnose na akceleraciju obrazaca, te simbolizacija koja se kreira pomoću lingvističkih i vizualnih kodova. Kod poticanja moralne panike ključnu ulogu imaju mediji. Prema Mekrobi (McRobbie) (1995), moralna panika doprinosi dominantnom poretku, jer stvara ideološku koheziju. Hal (Hall) ističe da je moralna panika strategija povezivanja, dio hegemonijske prakse koja širi svoj utjecaj, pri čemu se određene društvene skupine poput djece i mladih najčešće tretiraju kao posebno ugrožene skupine, budući da se pretpostavlja kako je određeni tip iskustva neprikladan za emotivni razvoj djeteta. S druge pak strane, određene se društvene skupine oslikavaju kao posebno prijeteće (Hall 1979 u McRobbie 1995). U kontekstu nasilja i prizora tragičnih nesreća u medijima, širenje moralne panike može se povezati upravo uz zabrinutost zbog potencijalnih negativnih učinaka medijski reprezentiranog nasilja na prakse ponašanja i na društvenu koheziju u širem smislu, no može se povezati i uz načine na koje se određene, medijski reprezentirane društvene skupine, povezuju uz nasilne prakse čime se doprinosi njihovoj marginalizaciji i stigmatizaciji (crnci, određene subkulturne skupine itd.).

Nakon gotovo jednostoljetne tradicije istraživanja medijskih učinaka, nema konsenzusa oko učinaka nasilja u medijima na publike. Poznata kultivacijska teorija Džordža Gerbnera (George Gerbner), koja se razvila temeljem višedesetljetnog istraživanja nasilja u medijima (konkretno televizije), stavova publika, te komparacijom rezultata sa statističkim pokazateljima, pokazala je da televizijsko nasilje ima dugoročni utjecaj na način na koji gledatelji konstruiraju realnost. Posebno se to odnosi na gledatelje koji više vremena provode gledajući televiziju. Takvi su skloni razviti svjetonazor koji je konzistentan s dominantnim vrijednostima plasiranim na televiziji, što znači da se svijet razumije kao nesigurno i opasno mjesto. Dakle, društvena zbilja „čita“ se na iskrivljen način, budući da je nasilje daleko prisutnije u medijima nego u društvenoj zbilji, kao što to pokazuju statistike koje služe kao indikator ocjene stvarnog stanja (Gerbner 2003).

U skladu s različitim istraživačkim rezultatima koji su dobiveni u okviru tradicije istraživanja medijskih učinaka, razvijaju se i različite pozicije o tom teorijsko-istraživačkom problemu. Prema jednima, nasilje u medijima jedno je od najznačajnijih društvenih pitanja, dok drugi smatraju da je pitanje nasilja u medijima vid kreiranja „moralne panike“, te da su univerzalne

teze neadekvatne za problematiziranje društvenog i kulturnog utjecaja medijskog nasilja (Jenkins 2000). Dakle, potrebno je kontekstualno razmatrati fenomene medijskog nasilja, kao i tretmana te prikaza tragedija i nesreća. Kao što ističu Gerbner i Gros (Gross), (1976 u Altheide 2000), reprezentacija nasilja nije društveno značajan akt po sebi, već s obzirom na načine na koje se taj čin povezuje sa slijedom događaja ili određenim scenarijem (sugerira li se hrabrost, podmuklost, vještina i tako dalje). U širem razmatranju nasilja u medijima i društvene zbilje, reprezentacija medijskog nasilja indikator je duševnih odnosa i funkciju takvih sadržaja moguće je šire povezati sa demonstracijama moći, funkcijama zastrašivanja, reprezentacijama svjetskog poretka, te društvenim i državnim hijerarhijama (klasa, rod, etnicitet itd.).

Iako su nasilni sadržaji, tragedije i nesreće, vrlo prisutni neovisno o tipu medija, oni s obzirom na specifična obilježja tehnologije, rezultiraju i specifičnim formatima koji su više ili manje prijemčivi za širenje i popularizaciju takvih sadržaja. U tom smislu radio, kao auditivni medij, nije toliko „učinkovit“ za distribuciju nasilnih sadržaja kao što je to audiovizualna tehnologija poput televizije, ali i internet koji u ključu konvergencije povezuje specifična obilježja ranijih masmedijskih tehnologija. Danas se, u kontekstu dominacije interneta i društvenih medija, televiziju općenito smatra manje društveno relevantnom, no mi ćemo se u članku fokusirati upravo na taj medij zbog njegovih obilježja koja su se pokazala vrlo „upotrebljivim“ kod širenja nasilnih sadržaja i reprezentacija tragičnih nesreća. Specifičnost televizije kao tehnologije i kulturne forme jest u tome što omogućuje direktnost i blizinu u običnom svakodnevnom životu (Williams 1974/2003), te s pomoću alata slike proizvodi „efekt zbilje“ (Bourdieu 2005:277), o čemu će u nastavku rada biti više riječi. Odnosno, televizija vrlo efikasno kreira ideje, predodžbe i grupe, a svako televizijsko izvještavanje sadrži društvenu konstrukciju zbilje koja može izazvati konkretne učinke društvene mobilizacije ili demobilizacije. Dakle, televizija je sredstvo kreiranja zbilje, društveni svijet propisuje televizija (Bourdieu 2005). Naposljetku, televizija je i dalje globalno najpopularniji i najdominantniji medij, a velika količina sadržaja distribuiranog na internetu i društvenim medijima izvorno je proizvod televizijske produkcije. Kako, primjerice, pokazuju nalazi istraživanja Eurobarometra iz 2022, europski građani pokazuju veće povjerenje prema tradicionalnim formatima medijskog izvještavanja poput televizije, radija i novina, nego prema internetskim platformama. Spomenuto istraživanje pokazalo je da publike u Europskoj uniji najviše vjeruju informativnim izvorima kakvi su javne televizije i javne radijske stanice (49%), potom slijedi tisak sa 39%, a onda privatne televizije i radiji (29%)¹.

1 <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2832> (pristupljeno 29. 6. 2024).

Televizijska medijska logika i pripadajući formati

Altejd (Altheide) i Snou (Snow) ističu da je za razumijevanje društva važna medijska logika (media logic) koja predstavlja oblik/formu koja nije struktura za sebe, ali je procesualni okvir kroz koji se društveno djelovanje događa. Mediji su moćni jer su ljudi usvojili medijsku logiku, percipiraju, interpretiraju i djeluju na temelju pristranosti postojeće medijske logike koja je postala način života. Mediji nisu jedan od faktora u procesu društvene promjene, već se društvena promjena prepoznaje kroz komunikativne formate i logike (Altheide i Snow 1991). Autori medijsku logiku definiraju kao oblik komunikacije, proces kojim mediji prezentiraju i šire informacije. Ona uključuje formate koji pojedini mediji koriste. Format se sastoji od načina na koji je materijal organiziran, stila u kojem je prezentiran. Naglasak je na određenim karakteristikama ponašanja i gramatici medijske komunikacije. Format postaje okvir ili perspektiva koja se koristi kako bi se prezentirao i interpretirao fenomen (Altheide i Snow 1991:9). Tejlor (Taylor) i Vilis (Willis) nas pak podsjećaju da diskusije i debate o medijima često naglašavaju razliku između forme i sadržaja. Formu definiraju kao način na koji neki medij pakira svoju poruku koristeći partikularne tehnologije, kodove i konvencije, dok je sadržaj sama poruka, to jest ideje u nju sazdane (Taylor, Willis 1999:4).

Prema Moranu (2004), televizijski formati vuku porijeklo iz industrije tiska u kojem se format odnosio na veličinu stranice u knjizi. Postoji niz sinonima za format, u nekim slučajevima taj pojam sugerira estetsku dimenziju u kreiranju nekog objekta, no u kontekstu televizijskih formata, on ima set industrijskih implikacija. Format se povezuje s principima serijske proizvodnje programa koji su generativni ili organizacijski, a uključuju popis određenog tipa sadržaja i njegove kombinacije (Moran 2004:258). Rejmond Vilijams (Raymond Williams) naglašava da se televizijski formati razvijaju i proizlaze iz ranijih formi, odnosno da se radi o ekstenziji tiska, kazališta, sportskih stadiona, itd., pa tako nastaju vijesti, argumenti i diskusija, edukacija, drama, film, varijete, sport, oglašavanje, zabava i igre. No, Vilijams također ističe da je televizija razvila i vlastite inovativne forme koje su specifične baš za taj medij. To su: drama-dokumentarac; edukacija putem viđenog; diskusije (poput *talk showa* ili *chat showa*); televizijski prilog (*features*); i „televizija“ (Williams 1974/2003:75).

U analizi promjena televizijskih formata, Popović analizira klasifikaciju formata u dvije vremenske točke: onu koju je sedamdesetih godina napravio Vilijams (1974), te onu koju je više od tri desetljeća kasnije izveo Kriber (Creeber) sa suradnicima (2008). Razvoj televizije u navedenom razdoblju prati stavljanje sve većeg naglaska na zabavu, što se očituje u multiplikaciji

različitih „uspješnih“ formata koji dominiraju udarnim terminima: sapunice, *talk showovi*, *sitcomovi*, *reality show*, *life-style* televizija (kulinarske emisije, uređenje interijera i sl.), ezo-tv (koja uključuje tarot, *astro-show* i sl.). Razlike u ovim dvjema klasifikacijama reflektiraju promjene koje su nastale u produkciji, ali i u recepciji televizijskih formi u posljednjih nekoliko desetljeća. Vidljiv je daljnji rast i širenje televizijskih zabavnih sadržaja. I to već starijih formata poput sapunica, situacijske komedije i *talk showa*, kao i novih zabavnih formata poput *reality* televizije. Dominantni televizijski formati pojednostavljuju kompleksnost društvenih odnosa, usmjereni su na iskazivanje osobnog, intimnog i emotivnog, naglasak je na individualizaciji iskustava, te na moralnim strukturama koje se promiču kroz formate u vidu „toplih ljudskih priča“ (*human interest stories*) (Popović 2012:38).

Altejd i Snou (1991) na primjeru informativnog programa (vijesti) ističu važnost oblika prezentacije, vizualnih parametara i „protočne“ diskusije. U takvom kontekstu isporuka postaje važnija od sadržaja, a forma prezentacije *postaje* signifikantan sadržaj. Forma uključuje više dimenzija, duljinu trajanja priloga o događaju, ali i prilagođenost pretpostavci da su publike u najvećoj mjeri neobrazovane, nezainteresirane za detalje i nesposobne pratiti kompleksnu situaciju osim ako nije iskazana najjednostavnijim vokabularom. Zato urednici i novinari biraju događaje koji su naglašeni vizualnih kodova, linearne perspektive, ispunjeni elementima spomenutih „toplih ljudskih priča“, što uključuje kontroverze, dramu, konflikt i nasilje. Preferira se što kraći oblik, brzo izmjenjujuće priče, komentari u vidu došjetki, dinamična izmjena reportera i novinara, uzbudljiva glazba, setovi puni boja, uz neizostavne reklame. Način na koji novinari, u svojim rutiniziranim praksama, „pakiraju“ sadržaje uključuje traženje senzacije, spektakla i „dramatizacije u dvostrukome smislu: ona na scenu u slikama dovodi neki događaj i prenaglašava njegovu važnost, težinu, dramatično, tragično obilježje“ (Bourdieu 2005:276). U kontekstu kompeticije između različitih medija, te uz pomoć rejting agencija i konzultanata, mediji oponašaju jedni druge, što rezultira istim, a ne različitim formatima (Altheide i Snow 1991). „Kako bi netko prvi vidio i objelodanio neku stvar, spreman je gotovo na sve, a kako jedni druge kopiraju sa željom da preduhitre druge, da učine prije drugih, ili da učine drukčije od drugih, svi napokon čine isto, a traženje ekskluzivnosti koja drugdje, na drugim poljima, proizvodi originalnost, posebnost, ovdje vodi uniformizaciji i banalizaciji“ (Bourdieu 2005:276).

Medijska slika, spektakl i „kultura slavnih“

Nakon ere dominacije tiska s kraja 19. i u ranom 20. stoljeću, čiju je tabloidizaciju moguće pratiti i putem praksi uvođenja novinske fotografije koja

postaje standard u toj industriji tek početkom 20. stoljeća, televizija će sa svojim specifičnim formatima poslije Drugog svjetskog rata biti uključena u procese koje danas nazivamo društvenom spektakularizacijom i selebrizacijom. Danas sveprisutan idiom slike u medijskoj konstrukciji i perpetuaciji društvene realnosti (Hromadžić 2014), doprinosi i problematičnim reprezentacijama fenomena nasilja, tragedija i nesreća. Riječ je o posebnoj tipu hegemonije, oblikovane na sjecištu dominantnih ideologija, interesa poslovno-oglašivačkih aktera kapitalističkog svijeta i medijskih industrija s matricom spektakla u središtu takve paradigme. U patološkom poretku društvenog realiteta gotovo svaki javni akter, provučen kroz medijsko-produkcijske filtere senzacionalizma, tabloidizacije i spektakularizacije, poprima određena selebristička obilježja, pa tako nerijetko i protagonisti vezani uz socijalno nasilje i tragedije. Na djelu je proces selebrifikacije, „uspon individua od 'običnih' do slavni osoba“ (Driessens i Biti 2024:16). U širem smislu, polazišta za takvu tezu gradimo na tragu niza relevantnih znanstveno-teorijskih analiza izvedenih tijekom proteklih nekoliko desetljeća. Od kulturalno-studijskih istraživanja medija unutar „birmingemskog kruga“ (primjerice već spomenuti Williams 1974) i s njima generacijski povezane „medijske grupe“ Sveučilišta u Glazgovu (vidi Glasgow University Media Group 1976), preko kritika političke ekonomije medija (na primjer, Mosco 2009) i suvremenijih analiza društveno-političkih i ekonomskih uvjetovanosti digitalnih medija u epohi „nadzornog kapitalizma“ (Zuboff 2019).

U kontekstu takve medijsko-kulturne i ekonomsko-političke socijalne realnosti, dosta je rano prepoznat udio slike kao učinkovitog alata pri realizaciji dominantnih društvenih trendova. Još je Borstin (Boorstin) načeo takvu perspektivu naglasivši važnost slike kao imidža u američkoj medijskoj proizvodnji pseudo-događaja, pri čemu je ispravno anticipirao nadolazeću „kulturu slavni“ i dao svojevrsnu dijagnozu „duha vremena“ u vidu sintagme koja će do danas biti nebrojeno puta citirana, da je slavan „osoba poznata zbog svoje poznatosti“ (Boorstin 1962/1992). Svega nekoliko godina kasnije, optiku ove problematike zaoštava Debor (Debord) kada nam otvara vizionarsku elaboraciju koncepta spektakla kao pustošeće sile suvremenosti, svojevrsne ideologije svijeta kasnog 20. i ranog 21. stoljeća koja se oblikuje na križanju nekoliko velikih paradigmi, ekonomskog post-industrijalizma, političkog neoliberalizma i kulturalnog postmodernizma (što zahvaća i sfere medijske industrije). Debor nam je važan u kontekstu ove teme i zato jer na samom početku svog glasovitog *Društva spektakla*, u tezi br. 4, piše da „spektakl nije samo skup slika; to je društveni odnos između ljudi posredovan slikama“ (Debord 1967/2003). Tragom ovog skoro već šezdeset godina starog citata, još iz vremena kada je medij televizije tek poprimao obrise svoje masovnosti, globalne rasprostranjenosti i

popularnosti, je li pretjerano ustvrditi da je u toj tezi sazdana nešto bitno i od obilježja svijeta društvenih medija u 21. stoljeću? Da je navedeni citat još uvijek itekako primjenjiv, kao jedan od ponajboljih opisa za oblička svijeta posredovana, na primjer, Instagramom? I može li uopće biti drugačije u svijetu u kojem, kako je to lucidno primijetio Bauman (Zygmund Bauman) u osvit 21. stoljeća pišući o vremenu „tekuće modernosti“, „za pojedinca, javni prostor nije mnogo više od divovskog ekrana na koji se projiciraju privatne brige... javni prostor je ono mjesto gdje se javno priznaju privatne tajne i intimnosti“ (Bauman 2011:44).

No, elemente početaka društvene spektakularizacije, medijske tabloidizacije i kulturalnog senzacionalizma, a sve povezano s ekonomsko-političkim tretmanom slike u medijskoj industriji, moguće je i potrebno povijesno datirati još puno ranije. Konkretnije, riječ je o učincima „vizualnog senzacionalizma“, o spomenutom uvođenju novinske fotografije kao produkcijskog standarda američke industrije tiska potkraj 19. i u ranom 20. stoljeću (više u Hromadžić 2014:43). Radi se o fundamentalnim zadatostima koje su upisane u temeljnu logiku kapitala popularnih medijskih formata, odnosno o uvidima da se publike u medijskom svijetu teže identificiraju sa apstraktnim vrijednostima i ciljevima (više u Milivojević 2015:106–109). To otvara neslućene poslovno-profitne potencijale za brojne korporativne aktere koji su povezani s pripadajućim industrijama, poput marketinga, oglašavanja i odnosa s javnošću, ali i za teško preglednu širinu društvene perpetuacije „kulture slavnih“. Svjedočimo kako „kulturalna industrija multiplicira medijske spektakle na novim prostorima i područjima“ (Kellner 2008:261), pa i u onim društvenim sferama za koje bismo možda naivno očekivali da će ostati izdvojene, izvan doticaja s takvim trendovima, recimo u religiji ili znanosti, ali i u medijskim reprezentacijama radikalnog nasilja i obiteljskih tragedija. Upravo suprotno tomu, u suvremenim medijskim produkcijama iz svih domena društvenosti, pa i u vizualno-tekstualnim narativima o nasilju, zločinima i nesrećama, svjedočimo svojevrsnoj morbidnosti proizvodnje slika bez zadržke, tipovima medijskih uprizorenja oblikovanih vrijednostima koje je moguće podvesti i pod označitelj širokog dosega, kakav je „kultura slavnih“.

Tragom navedenog, na primjeru medijske produkcije u tradicionalnim medijima kakvi su televizija i film, može se prepoznati i klasificirati nekoliko tipičnih formata reprezentacija nasilja oblikovanih kroz idiom spektakla. Jedna bi verzija takvih formata išla linijom koja za svoje polazište uzima konstrukciju likova s patološkim profilom, te njihove inteligentne, ali monstrozno razrađene i izvedene prakse nasilja. Takve su recimo klasične i dobro poznate holivudske figure tog tipa poput Normana Bejtsa u Hičkokovom (Hitchcock) *Psihu*, Hanibal Lekter u Demijevom (Demme) *Kad*

jaganjci utihnu, ili Džona Doa u Finčerovom (Fincher) *Sedam*. Na drugoj bi strani bili povijesno dokumentirani protagonisti radikalnog nasilja, upakirani u televizijski format stvarnih zločina (*true crime*) na primjer masovnih ubojica, Ričarda Ramireza (Richard Ramirez), Teda Bandija (Ted Bundy) ili Čarlsa Mensona (Charles Manson), ili terorista poput Brejvika (Anders Behring Breivik), koji nerijetko služe i kao podloga za filmske scenarije (recimo, verzija priče o Manson Family u Tarantinovom *Bilo jednom u Hollywoodu*). U članku se nećemo baviti prikazom i interpretacijama takvih tipova medijskih konstrukcija i reprezentacija nasilja. Ovom prilikom nas više zanimaju primjeri medijskih narativa i protagonista društvenih događaja s nasilnim i tragičnim profilima koji pripadaju sferama svakodnevne društvene „običnosti“ ali, provučeni kroz produkcijske filtere masovne medijske (televizijske) proizvodnje faktualnog tipa (vijesti, izvještavanja i reportaže sa terena) koji, u epohi omniprezentne kulture spektakla i senzacionalizma, poprimaju iščašene kulturalne forme selebrizma i „poznatosti“.

Praktični primjeri kojima ćemo pokušati ilustrirati prethodno navedeno uključuju dva slučaja. U junu 2011. veliku je pažnju javnosti i medija u Hrvatskoj i tzv. regiji izazvao nestanak sedamnaestogodišnje srednjoškolke Antonije Bilić iz sela Kričke pored Drniša u Hrvatskoj. Nakon nekoliko tjedana uhapšen je, te optužen za silovanje i ubojstvo dotične djevojke, vozač kamiona Dragan Paravinja koji je prvo priznao, a potom na sugestiju svojih odvjetnika zaniijekao da je silovao i ubio Antoniju. Posmrtni ostaci djevojke pronađeni su tek krajem 2012, a sudski proces protiv Paravinje rastezao se godinama, s nekoliko presuda, njihovih ukidanja i ponovnih pokretanja postupka, da bi optuženi na kraju bio osuđen na kaznu zatvora u trajanju od nepune 21 godine. S obzirom da su se različiti momenti vezani uz tu tragediju provlačili godinama, da su se iznova pojavljivali novi detalji, informacije i obrti u slučaju, interes medija trajao je dugo, a kroz njihove reprezentacije i ponuđene narative oblikovani su i neki prepoznatljivi likovi, protagonisti u cijeloj toj teškoj priči. Indikativan putokaz za našu interpretaciju ovog slučaja predstavlja relativno banalan, ali simptomatičan uvid da se već u prvoj rečenici na Wikipedijinoj stranici o Antoniji Bilić navodi kako je njeno ubojstvo izazvalo spektakularan „medijski cirkus“.

Taj se pežorativni izraz povezuje s medijskim praksama putem kojih se u što kraćem vremenskom periodu javnosti prenose „sočni“, često i suspektni, te teško provjerljivi detalji o nekom događaju i/li fenomenu, čime se nerijetko iskrivljava jasna predodžba o istom. Kao svjetski poznati primjeri „medijskog cirkusa“ u literaturi se, kada je o nasilju riječ, analiziraju slučajevi poput suđenja O. J. Simpsonu za ubojstvo. U nešto istančanijim konceptualnim odrednicama koje su karakteristične za medijske studije, koristi se pojam medijska hiperbola (*media hype*), kao označitelj za strategije

zadobivanja i održavanja pažnje publika. Ona uključuje kreiranje „događaja“ s elementima sukoba, te s intencijom izazivanja određene egzaltacije i emocionalne uzbuđenosti, pri čemu se publici nudi mogućnost identifikacije s nekim od protagonista (Wien i Elmelund-Praeskaer 2009). Nakon inicijalnog događaja koji je okosnica „priče“, u javnu raspravu uključuju se različiti akteri, koji onda u medijima nude nove izvore interpretacija i mogućnost svrstavanja na određenu „stranu“. Konačno, a kao još jedno obilježje medijske hiperbole, prema Vin (Wien) i Elmelund-Prisker (Elmelund-Praeskaer) (2009), za sve ove slučajeve karakteristično je izvještavanje o nekom događaju koji dobro sažima šire i složenije probleme i fenomene koji su prisutni oko određenog pitanja.

Ubrzo nakon nestanka Antonije Bilić, hapšenja Dragane Paravinje i utemeljenih sumnji da je djevojka silovana, a potom i ubijena, u medijima se redovito započela pojavljivati i obitelj Bilić. Pritom je posebno mjesto u medijskoj produkciji slučaja dodijeljeno Ani, jednoj od sestara Bilić, koja će kroz mjesece i nekoliko godina koji su uslijedili, zadobiti status neformalne glasnogovornice kada su u pitanju kontakti obitelji sa medijima. Iako treba spomenuti i kratkotrajnu epizodu druge Antonijine sestre Katarine, koja je zbog prijatnji policajcu privedena na obavijesni razgovor u policijsku stanicu, što je privuklo pažnju medija. Ana Bilić se u tom periodu, a najintenzivnije 2011. i 2012, gotovo svakodnevno pojavljivala u medijima komentirajući, uglavnom kritički, rad policije i sudstva po pitanju formalnog tretmana tragičnog slučaja njene sestre. Mediji su joj, očekivano, davali veliki prostor.

Kada se kroz vremenski period od barem nekoliko mjeseci kontinuirano prati učestalost pojavljivanja i forme medijskih uokviravanja lika Ane Bilić, može se detektirati da njene izjave postaju sve duže, intonacije izrečenog sve intenzivnije i za tekuću srednjostrujašku medijsku produkciju sve „sočnije“. Policiju je u više navrata optuživala za propuste u postupanju, kao i državu, to jest nadležna ministarstva. Mediji su bombastično naglašavali njene najave da će obitelj tužiti Republiku Hrvatsku ako se uspostavi da je ova indirektno, svojim propustima, omogućila da Paravinja počini stravičan zločin silovanja i ubojstva njene sestre. Održavala je prosvjedne konferencije za novinare ispred raznih državnih institucija. Objavljivanja medijskih sadržaja posvećenih temama u kojima je Ana Bilić zauzimala središnje mjesto u društvenim medijima kao i njeni vlastiti statusi na mrežnim platformama, popraćeni su desecima tisuća lajkova. Paralelno s time gradila je prepoznatljiv osobni *outfit* prilikom javnih i medijskih uprizorenja. Pritom su upečatljivo velike tamne sunčane naočale postale gotovo nezaobilazan element, naglašen i upečatljiv simbol prilikom pojavljivanja i njenog vlastitog oblikovanja imidža u medijima. Može se zaključiti kako

je Ana Bilić s vremenom, koliko je trajao intenzivan interes javnosti za temu tragedije njene sestre Antonije, putem medija izgradila kompleksnu figuru koja ju je u to vrijeme svrstala i u kategoriju „poznatih osoba“. Ako se tragom navedenog za trenutak vratimo prethodno obrazloženim pitanjima televizijske medijske logike i njoj pripadajućih formata, na primjeru medijski konstruiranog lika Ane Bilić i njegovih javno-medijskih uprizorenja, možemo detektirati učinke internalizacije upravo takve matrice funkcioniranja. Ukratko, svjedočimo stilu medijskog televizijskog uprizorenja, logici i oblicima prezentacije koji su karakteristični za kulturu selebrizma.

Drugi primjer, preko kojeg nastojimo ilustrirati spektakularizaciju nasilja preko medija u članku, jest slučaj tragedije Splicićanina Mateja Periša koji je nestao u Beogradu u noći sa 30. na 31. 12. 2021. Periš je spomenute noći bio s društvom u beogradskom klubu Gotik odakle je oko dva ujutro istrčao u majici kratkih rukava, o čemu svjedoči rekonstrukcija snimaka uličnih video kamera koje su zabilježile dio njegovog kretanja/trčanja, nakon čega mu se izgubio trag. Od početka istrage postojala je sumnja da se utopio negdje na ušću Save i Dunava, što je i potvrđeno pronalaskom njegovog tijela u Dunavu nakon nekoliko mjeseci intenzivne potrage. Mediji su naravno u kontinuitetu, svakodnevno pratili i izvještavali o slučaju Periš, pa i onda kada nije bilo nikakvih novih saznanja i informacija. Stoga ne iznenađuje da su se ubrzo u medijima počele kreirati najrazličitije misteriozne teorije, povezivati najbizarniji detalji i protagonisti koje inače nije lako dovesti u vezu. Takve se konstrukcije, bazirane na tobože važnim dokazima, nisu ograničile tek na mrežnim platformama poput Facebooka, Instagrama i tadašnjeg Twittera, a današnjeg X, već su se pojavljivale i na klasičnim medijskim platformama, na televiziji i u novinama.

Spomenuto kreiranje misterioznosti u hrvatskim se medijima uokvirivalo setom neodgovorenih, a navodno ključnih pitanja. Zašto je Matej napustio Gotik trčeci, usred hladne noći, tek u majici kratkih rukava?; Je li bježao od opasnosti u koju je možda upao?; Zašto je srpska policija poslala ronice u Savu tek peti dan potrage?; Zašto srpska policija nije u istraživanju slučaja sve povezala sa mafijom, aludirajući time na zloglasan status kluba Gotik, kao jednog od mjesta na kojima se okuplja tamošnji krimi milje? Tipično je i građenje znakovite tajnovitosti oko slučaja uvođenjem dodatnih protagonista u narativ, a koji se navodno nisu dali nagovoriti da u medijima iznesu svoja viđenja događaja. To su Matejevi prijatelji s kojima je doputovao u Beograd i koji su bili u klubu, lik izvjesne prijateljice Mateje Sopta, zadnje osobe s kojom je telefonski komunicirao, navodni sukob s grupom Zadrana u Gotiku... Dodatno kićenje tekstova o Perišu redovito se začinjavalo prozivanjem medija iz Srbije, s naglaskom na „Vučićevim tabloidima“, kao onima koji difamiraju Periša, pišući o „drogiranom i pijanom

Splićaninu koji je slučajno upao u Savu“ i etiketiraju hrvatske medije i novinare kao „prolupale ustaše“. Dominantni oblici kreiranja medijske priče oko tragičnog slučaja Mateja Periša nastajali su u proizvodnoj matrici spektakla i u tabloidnoj kulturi senzacionalizma. Odsustvo provjerenih informacija iz klasičnih izvora nadomještalo se teorijama zavjera, što je slučaju dalo dodatni obol mističnosti. No treba i primijetiti da se glavni sporedni lik u ovoj priči, Matejev otac Nenad Periš, nije dao uvući u tako medijski kreirane naracije o ovom slučaju. U svojim medijskim istupima stalno je naglašavao da ima povjerenje u rad institucija, kako srpskih, tako i hrvatskih, ponavljao je kako nadležnima treba prepustiti da u miru, bez pritiska, obave svoj posao. Bio je suzdržan i odmjeran svaki put kada bi od strane medija došli upiti koji bi namigivali na propuste u radu policija ili nelogičnosti i sporost tijekom istraga. Nije se dao uplesti u mrežu neprovjerenih insinuacija.

Zaključak

Premda zastupljenost nasilja, kriminala i tragičnih nesreća u medijima, kao i forsiranje medijske produkcije takvih sadržaja, nisu ništa novo, u članku smo pokušali ponuditi tezu kako medijski tretmani takvih sadržaja, proizvedeni kroz vrijednosne filtere društvenog spektakla, senzacionalizma, kulture slavnih, sve proizvedeno i posredovano matricom slike, predstavljaju svojevrstan povijesni novum. Iako je medijsko-društvena slika svijeta 21. stoljeća primarno fokusirana na produkcijske matrice društvenih medija, formati masovne medijske industrije s televizijom na čelu i dalje su nezaobilazno važan faktor u proizvodnji i konstrukciji slika društvene realnosti, pa tako i onih koje pripadaju svijetu nasilja i tragičnih nesreća. Nije problematično tek posredovanje reprezentacija slika nasilja, kriminala i tragedija u medijima, nasilni su i oblici formatiranja takvih sadržaja u spektakularne selebrištičke medijske proizvode koji su kao takvi plasirani i ponuđeni publikama. Iako se teško oteti dojmu da je nešto određujuće odnožno pri medijsko-društvenom tretmanu nasilja unutar navedenih spektakularno-selebrištičkih vrijednosnih kategorija, malo je prostora za sumnju da će se takvi trendovi množiti i ubrzavati. Razloge za to na strukturno-sistemske razini možemo prepoznati u kapitalističkoj ekonomsko-profitnoj logici industrije spektakla, s tim povezanoj suvremenoj potrošačkoj kulturi, kao i u moći medija da putem svojih formata nude procesualne okvire za društvena djelovanja.

Literatura

- Altheide, L. David, and Snow, P. Robert. 1991. *Media Worlds in the Postjournalism Era*. New York: Aldine de Gruyter.
- Bauman, Zygmund. 2011. *Tekuća modernost*. Zagreb: Pelago.
- Biti, Ozren. 2024. *Biti poznat. Celebrity kultura na hrvatski način*. Zagreb: Disput.
- Boorstin, Daniel, J. 1962/1992. *Image*. New York: Vintage.
- Bourdieu, Pierre. 2005. „O televiziji“. *Europski glasnik X* (10): 271–308.
- Cohen, Stanley. 2011. *Folk Devils and Moral Panics. The creation of the Mods and Rockers*. London: Routledge.
- Corner, John. 2005. „Pristupi: Zašto proučavati medijske forme“ u *Uvod u medijske studije*, priredili A. Briggs i P. Copley. Beograd: Clio.
- Debord, Guy. 1967/2003. *Društvo spektakla*. Beograd: Anarhistička biblioteka.
- Gerbner, George. 2003. „Television Violence: At a Time of Turmoil and Terror, Gender, Race and Class“ u *Media: A Text Reader*, priredili G. Dines, and J.M. Humez. London: SAGE Publications.
- Glasgow University Media Group. 1976. *Bad News*. London: Routledge.
- Hromadžić, Hajrudin. 2014. *Medijska konstrukcija društvene zbilje*. Zagreb: AGM.
- Jenkins, Henry. 2000. „Lessons from Littleton: What Congress Doesn't Want to Hear About Youth and Media“. *Independent School*.
- Kellner, Douglas. 2008. „Medijska kultura i trijumf spektakla“. *Europski glasnik XIII* (13): 261–279.
- McRobbie, Angela, and Thornton, L. Sarah. 1995. „Rethinking „Moral Panic’ for Multi-Mediated Social Worlds“. *The British Journal OF Sociology* 45 (4): 559–574.
- Milivojević, Snježana. 2015. *Mediji, ideologija, kultura*. Beograd: Peščanik/ Fabrika knjiga.
- Moran, Albert. 2004. „The Pie and the Crust: Television Program Formats“, str. 258–267 u *The Television Studies Reader*, priredili C. A. Roberti, and A. Hill. London: Routledge.
- Mosco, Vincent. 2009. *Political Economy of Communication*. London: SAGE.
- Popović, Helena (2012) Popularni televizijski žanrovi kao refleksija suvremenog društva, *Holon 2(3)*: 18-43.
- Thompson, Kenneth A. 2003. *Moralna panika*. Beograd: Clio.
- Williams, Raymond. 1974/2003. *Television: Technology and Cultural form*. London: Routledge.
- Wien, Charlotte, and Elmelund-Praeskaer, Christian. 2009. „An Anatomy of Media Hypes: Developing a Model for the Dynamics and Structure of Intense Media Coverage of Single Issues“. *European Journal of Communication 24* (2): 183–201.
- Zuboff, Shoshana. 2020. *Doba nadzornog kapitalizma*. Beograd: Clio.

Hajrudin Hromadžić and Helena Popović

MEDIA FORMATS: SPECTACULARIZATION OF VIOLENCE, AND THE VIOLENCE OF THE SPECTACLE

Summary

Representations of violence and tragic accidents in the media are discussed in the article through the prism of phenomena such as the culture of spectacle, sensationalism, and the cult of the famous people. We want to reconsider how, in what ways, violent events, tragedies and the protagonists of such stories find their place in the media construction of social reality, while the matrix of spectacle is the central value filter for such production. Theoretical and research emphasis is placed on television media production, its logic and related formats. Therefore, the spectacle is treated as one type of media format. It is not only the representation of images of violence, crime and tragedies in the media that is problematic, the forms of formatting such content into spectacular celebrity media products that are marketed and offered to audiences as such, are problematic too. The paper features presentations and analysis of two illustrative cases from the so-called regions.

Keywords: violence, spectacle, media image, television formats, celebrity culture

Jernej Kaluža, Tonja Jerele

MEDIJSKO IZVEŠTAVANJE O AFERI FOTOPAB U SLOVENIJI – SEKSUALNO NASILJE U KONTEKSTU DIGITALNOG FEMINIZMA, MEDIJSKOG SENZACIONALIZMA I NOVINARSKJE PROFESIJE¹

SAŽETAK

Proteklih nekoliko godina prošlo je u znaku razvoja digitalnih feminističkih pokreta, kao i pokreta koji se bore protiv nasilja nad ženama. U postjugoslovenskom regionu, rodno nasilje postalo je važna tema kroz pokrete #nismatražila i #nisisama, koji su se proširili putem društvenih mreža. U Sloveniji, jedan od ključnih događaja u ovom kontekstu bila je „afera Fotopab“. Ova afera je počela u avgustu 2022, kad su ispovesti žena o seksualnom nasilju u kulturnoj sferi prvi put objavljene na Instagramu, a zatim prenesene u raznim informativnim medijima. Ovaj rad se bavi medijskim izveštavanjem o aferi, što se može sagledati kroz pojmovne razlike senzacionalizma i profesionalizma u novinarskoj praksi. Izveštavanje je takode bilo obeleženo specifičnom političkom polarizacijom koja je karakteristična za hibridne medijske sisteme, pri čemu su se desničarski mediji uglavnom fokusirali na tobože inherentno problematično i promiskuitetno ponašanja pripadnika urbane progresivne kulture. U tekstu pokušavamo da sistematski analiziramo medijsko izveštavanje o ovom pitanju koristeći metode za miniranje podataka, analizu okvira i tekstualnu analizu. Takode se bavimo načinom na koji se nasilje nad ženama i pitanja vezana za žene često koriste za političke poene i ciljeve.

KLJUČNE REČI

afera Fotopab, digitalni feminizam, nasilje nad ženama, ekonomija pažnje, hibridni medijski sistemi, senzacionalizam, slovenačka javnost, pokret MeToo

¹ Ovo istraživanje finansijski je podržala Slovenačka agencija za istraživanje i inovacije – ARIS (istraživački program „Masovni mediji, javna sfera i društvene promene“, grant br. P5-0051).

Jernej Kaluža, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje družbenega komuniciranja, Slovenija: jernej.kaluza@fdv.uni-lj.si

Tonja Jerele, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Center za raziskovanje družbenega komuniciranja, Slovenija: tonja.jerele@fdv.uni-lj.si

Uvod

Sve je počelo na Instagramu jednog sunčanog avgustovskog dana 2022. godine. U jeku „sezone kiselih krastavaca“ (što je slovenački izraz inspirisan nemačkim *Sauergurkenzeit*), kad je bio manjak vesti u medijima, osvanuo je novi profil s nazivom *Protiv nasilja Dušana Smodeja* (*Proti nasilju Dušana Smodeja*). Na profilu se nalazio svega jedan post koji opisuje navodne postupke počinioca prema osobi koja vodi profil. No, kako je broj priča o seksualnom i psihološkom zlostavljanju žena i finansijskim malverzacijama rastao, tako je i profil privlačio sve veću pažnju javnosti, dok na kraju nije dobio pažnju raznih medija i političara. U ovom tekstu osvrnućemo se na to kako je ova afera, koja se prvenstveno bavila problemom nasilja nad ženama, prešla iz neformalne sfere društvenih mreža, koju karakteriše šire učešće korisnika, do informativnih medija, i tako postala jedna od udarnih vesti u zemlji.

Takav razvoj situacije, koji je slovenačkoj javnosti poznat kao „afera Fotopab“, bio je praćen političkom polarizacijom. Mediji ekstremne desnice uglavnom su se fokusirali na, prema njihovom shvatanju, inherentno problematično i promiskuitetno ponašanje pripadnika urbane, progresivne kulturne scene. S druge strane, „stari“ mediji našli su se negde između „klikbejt“ senzacionalizma i poštovanja principa objektivnosti, često bez odnosa prema etičkim standardima novinarske profesije kad je reč o izveštavanju o nasilju nad ženama i pokušaju da se događaji sagledaju u širem kontekstu, pogotovo iz perspektive žrtava nasilja.

Afera Fotopab je složena i specifična lokalna priča, koja se ne može u potpunosti razumeti bez uvida u nedavne društvenopolitičke razvoje u Sloveniji (više o tome u: Jerele et al. 2018). Na jednom nivou, ona predstavlja odraz globalnih pokreta poput #MeToo, pogotovo njegovih ranih faza, kad su žrtve seksualnog nasilja delile svoja iskustva kako bi ukazale na sistemsko nasilje unutar industrije kulture. Može se povezati i sa „pokretom digitalnog feminizma“, koji osnažuje žrtve ukazivanjem na loše obrasce u ponašanju kroz kolektivno deljenje priča (Mendes, Ringrose and Keller 2018).

Ipak, afera Fotopab se u nekim bitnim aspektima razlikuje od globalnog pokreta #MeToo, što ukazuje na važnost razmatranja regionalnih i kulturnih konteksta u globalnom feminističkom aktivizmu (Quan-Haase et al. 2021). Na aferu u Sloveniji uticali su odnos tradicionalnih i društvenih medija, kao i politička klima, patrijarhalne strukture i tradicionalizam. Takođe, afera je imala određene elemente koji su podsećali na teorije zaverre poput „Picagejta“ kao i na slučaj Džefrija Epstajna, pošto su mediji bili usredsređeni na navodnu korupciju političkih i kulturnih elita u Sloveniji. Često su dovodili u vezu aktere iz šire političke mreže, posebno ličnosti

bliske vladajućoj strukturi umerene levice, kao i levičarskoj političkoj partiji (Levici) u Sloveniji. Mogu se pronaći sličnosti i s regionalnim pokretima poput *Nisi sama* u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini (Maskalan 2023) i Sloveniji, koji se takođe bave problemom seksualnog uznemiravanja. U Sloveniji, ovi pokreti su doveli do kampanje #OnlyYESMeansYES.

Anatomija afere

Optuženi za nasilje Dušan Josip Smodej bio je producent u kulturi i direktor Fotopaba, festivala koji se održava u Novom Mestu, i na čije čelo je došao 2014. godine (Madsen 2018). Smodej pripada mlađoj generaciji slovenačkih umetnika i producenata u kulturi s bliskim vezama s bitnim akterima u slovenačkoj kulturnoj sferi. Tokom godina, Fotopab je od usko specijalizovanog godišnjeg fotografskog festivala izrastao u interdisciplinarnu kulturnu instituciju međunarodnog ugleda (O'Hagan 2018). Festival je redovno primao državnu finansijsku podršku i organizovao edukativne seminare za mlade umetnike (Štefančič 2021). Između ostalog, Fotopab je bivšu benzinsku pumpu u Ljubljani pretvorio u galerijski prostor, koji je povremeno privlačio pažnju medija zbog navodno kontroverznih umetničkih praksi. U to vreme, počele su da kruže glasine o divljim žurkama u Fotopabu.

Afera Fotopab je počela sredinom avgusta 2022. godine. Na Instagramu su počele da se objavljuju priče napisane u prvom licu, u kojima se Smodej optužuje za seksualno nasilje, drogiranje žrtava i finansijske malverzacije. Priče su sadržale neke eksplicitne detalje: žrtve su opisivale kako ih je vezivao za radiator, emotivno i psihički zlostavljao, kao i primoravao na uzimanje droge GHB, koja smanjuje inhibicije, često bez njihovog znanja. Neke optužbe su se odnosile i na Romana Uranjeka, Smodejevog prijatelja i člana čuvane umetničke grupe IRWIN, koja od osamdesetih godina dvadesetog veka predstavlja važan deo građanskog društva i kulturnih pokreta u Sloveniji (Gasparavicius 2011). Posle objavljivanja prvih optužbi protiv njega, Uranjek je izvršio samoubistvo.

Tek tada, priča je dospela na naslovne strane svih medija i pokrenula rasprave o nasilju nad ženama, silovanju, upotrebi narkotika, seksualnosti u širem društvenom kontekstu. Kroz različite priče, oblikovana je šira slika o sistematskom i ponavljajućem obrascu zlostavljanja. Posebno je uticajna bila priča Maje Megle, novinarkе i bivše devojke Romana Uranjeka, koja je otvoreno govorila o svom iskustvu zlostavljanja (Megla 2022). Priče žrtava dovele su do pokretanja policijske istrage protiv Smodeja, koja u trenutku pisanja ovog teksta još nije okončana.

Način na koji su događaji preneti i prelaz iz diskursa društvenih mreža na tradicionalne medije (i obrnuto) imalo je ključni uticaj na tok samih

dogadaja. Kao što naša analiza pokazuje, samo je mali deo izveštavanja bio u skladu sa standardima profesionalnog novinarstva – odnosno, sa fokusom na činjenice i razvoj policijske istrage, sa osećajem za žrtve, empatijom prema njima, uključivanjem relevantnih stručnjaka i sagledavanjem nasilja u sklopu šireg društvenog i kulturnog konteksta. Bilo je sasvim obrnuto; pojedini mediji su aferu politizovali, prikazujući je kao problem navodno problematične progresivne urbane elite, čime su temu sveli na problem političke i kulturne podele na levo i desno.

Medijsko izveštavanje o nasilju nad ženama

Nasilje nad ženama je složen društveni problem koji tradicionalni mediji i dalje neadekvatno predstavljaju, često (nesvesno) ponavljajući i reprodukujući mitove i stereotipe o nasilju, čime ih legitimišu u javnoj sferi (Boyle and Berrige 2023; Myers 1997). Mediji imaju ključnu ulogu u oblikovanju i odražavanju društvene stvarnosti, kreiranju diskursa o društvenim pitanjima i drugim važnim temama, što može imati širok uticaj na razne delove društva i njihovo „shvatanje toga šta je društveno prihvatljivo kao i toga šta su neophodne, moguće i poželjne reakcije na određene probleme“ (Eastal et al. 2015). Izveštavanje o nasilju nad ženama, naročito o seksualnom nasilju, istovremeno ukazuje na postojeće društvene norme o prihvatljivoj ženskoj seksualnosti, ponašanju i patrijarhalnim shvatanjima muževnosti i ženstvenosti, i oblikuje ih.

Mediji izveštavanju o nasilju nad ženama pristupaju na dva načina – ili senzacionalistički, sa „klikbejt“ naslovima, sugestivnim slikama i jezikom, ili formalno, koristeći policijske izveštaje i zvanične izvore ali bez osvrtnja na širi društveni kontekst. Bogati beli muškarci, koji odgovaraju idealnom hegemonom shvatanju maskuliniteta, često se predstavljaju kao žrtve osvetoljubivih žena (setimo se slučaja Dep protiv Herd) (Myers 1997); s druge strane, muškarci iz nižih klasa ili pripadnici drugih religijskih, rasnih, ili etničkih grupa često se posmatraju kao „drugi“ ili „monstrumi“. Ovakvi pristupi prikrivaju realnost seksualnog nasilja – odnosno, da nasilje ne zna za rasu, klasu, ili društveni položaj i da je počinitelac najčešće neko koga žrtva poznaje (Worthington 2008).

Kad je reč o načinu na koji mediji prikazuju seksualno nasilje, lične okolnosti kao što su rasa, etnička pripadnost, klasa kao i drugi faktori poput upotrebe droge ili alkohola, igraju važnu ulogu u tome kako se predstavljaju počinitelac i žrtva (Garraio et al. 2023). Žene se često svode na arhetipske likove, poput kurve, device, svetice, grešnice, narkomanke, i tome slično. Seksualni napad se često seksualizuje, što je posledica dominantne „kulture silovanja“ u zapadnim društvima, koja je implicitno prisutna

u trenutnoj društvenoj i medijskoj klimi (Easteal et al. 2015; Garraio et al. 2023). Iako su se društvene i kulturne norme malo promenile poslednjih godina, mnogi od pomenutih problema još uvek opstaju.

Digitalni aktivizam, ekonomija pažnje i hibridni medijski sistemi

Poslednjih nekoliko godina, akademska istraživanja sve više pažnje posvećuju preplitanju logike tradicionalnih i društvenih medija. Tradicionalni mediji sve više zavise od društvenih medija i digitalnih platformi, posebno kad je reč o distribuciji sadržaja (Bell and Owen 2017). Neki autori smatraju da digitalne platforme sve više preuzimaju informativne medije (Nec-hushtai 2018). Vaidjanatan (Vaidhyanathan 2018: 3), štaviše, tvrdi da razvoj „(anti)društvenih mreža“ doprinosi „uništenju demokratskih i intelektualnih centara širom sveta“. Čadwik (Chadwick 2017) uvodi pojam „destruktivna hibridnost“ da bi istakao posledice ove fuzije i ističe da „međuzavisnost logike starih i novih medija može da dovede do urušavanja demokratskih normi“ (Kaluža & Slaček Brlek 2021). Neka istraživanja pokazuju da logika novih medija pogoduje neliberalnim i autoritarnim političkim tendencijama. Peruško (2021), na primer, povezuje koncept hibridnog medijskog sistema (u kojem postoji interakcija logike starih i novih medija) s konceptom hibridnog političkog sistema, koji karakteriše nedovršena tranzicija i demokratizacija praćena ponovnim pojavljivanjem autoritarnih i neliberalnih tendencija na evropskoj periferiji. Osnovne odlike ove hibridnosti jesu zarobljavanje medija (koje vrše državne vlasti i politički akteri), asimetrični paralelizam i afektivna politička polarizacija u digitalnoj javnoj sferi.

Mnogi autori ističu i emancipatorski potencijal društvenih mreža za progresivne i demokratske društvene pokrete, poput digitalnog feminizma (Mendes, Ringrose, and Keller 2018). Društvene mreže otvaraju mogućnost za povezivanje preko granica i kontinenata, za deljenje informacija i oglašavanje u javnoj sferi kroz umreženu komunikaciju, što nije bilo moguće u analognom dobu. Na globalnom nivou, primere nalazimo u pokretima #MeToo i *Fridays for Future*, kao i u #nisamtražila u bivšim jugoslovenskim državama (Miljević-Riđički 2023).

No, mnoge od problema s prikazivanjem žena i drugih marginalizovanih grupa u starim medijima nalazimo i u digitalnom prostoru (Macharia 2020). Okruženje novih medija može da bude jednako, ako ne i više, neprijateljsko prema ženama, nego tradicionalni mediji. Žene u javnoj sferi, kao što su političarke i novinarke (ali i žene koje govore o nasilju ili nekoj „kontroverznoj“ temi), često su mete organizovanih digitalnih napada, od govora mržnje do objavljivanja privatnih i intimnih fotografija (koje su

često veštački stvorene). Feministkinje koje istražuju kulturu algoritamske komunikacije i influensera istakle su i da društvene mreže mogu (kroz algoritam ili ljudsku kontrolu sadržaja) da „priguše“ ženske glasove i tako „pomognu onlajn nasilnicima“ (Are 2020).

Ključna tema u razmatranju uticaja društvenih mreža i drugih oblika „novih“ medija na demokratsko društvo jeste uloga afektivnosti. Mnogi autori su istakli da društvene mreže podstiču osećaj „angažovanosti“ (Dean 2010) i mogu da budu „ključne u mobilizaciji umrežene javnosti“ (Papacharissi 2014: 8). Ali ubrzo je postalo jasno da zaraznost afektivnih i drugih emocija ne koriste samo progresivni društveni pokreti; mržnja, cinizam i podrugljivost postali su dominantne emocionalne odrednice ekstremno desnih i mizoginih društvenih pokreta poput alt-rajta, incela i Kjuanona. Pojam „afekta“ može nam „pomoći da razumemo umreženu logiku koja omogućava distribuciju moći kao i nove političke formacije koje se oblikuju kroz zaraznost i viralnost“ (Papacharissi 2014: 17). Može da objasni kako jedna društvena mreža, jedan profil ili post – po principu sličnom efektu leptira – može da pokrene velike društvene promene. Ipak, ovakvo širenje retko ostaje samo na društvenim mrežama, jer često zavisi od prenošenja određenog sadržaja ili događaja u vodeće tradicionalne medije.

U ovom kontekstu, afera Fotopab nije samo jedan od mnogih primera: prošlo je preko deset dana od pojave Instagram profila *Proti nasilju Dušana Smodeja* (9. avgust) do prvog izveštaja o tom događaju u vestima (20. avgusta), kad je Uranjek izvršio samoubistvo. Kako je Roman Uranjek bio istaknuta ličnost u slovenačkom kulturnom okruženju, ovaj događaj nije mogao da prođe nezapaženo. Tokom prvih deset dana, nije bilo jasno da li će ovi događaji biti zaboravljeni u mehuri društvenih mreža. No, ubrzo nakon prvih medijskih objava, ceo slučaj je poprimio mnogo veće dimenzije.

Iako su se prvi tekstovi u *Slovenskim novicama* (glavnom slovenačkom tabloidu) i na 24ur.com-u (najpopularnijem medijskom portalu u Sloveniji) još bavili problemom rodnog nasilja i policijskom istragom, desničarski mediji su ubrzo promenili fokus i krenuli da napadaju (navodno levu i liberalnu) kulturnu i umetničku scenu. Kao što pokazuje postojeća literatura (Druckman et al. 2021), afektivna polarizacija, koju odlikuju pristrasno prosuđivanje (*confirmation bias*) i negativne emocije prema suprotstavljenim grupama (pre nego pozitivna prema pripadnicima sopstvene grupe), direktna je posledica ekonomije pažnje i algoritamske distribucije sadržaja u digitalnom prostoru. Ovakva distribucija odvija se paralelno s pojavom „alternativnih“ i desničarskih medija koji podstiču „novinarstvo identiteta“ koje, kao što tvrdi Klimkiewicz (2021) u slučaju Poljske, „ima tendenciju da gradi i osnažuje odnose s određenim zajednicama umesto da ponudi proverene informacije na osnovu činjenica“ (63). Pojava takvih alternativnih

medija često je u direktnoj vezi s padom poverenja u „vodeće“ (*mainstream*) medije i političke institucije (Heft et al. 2020; pogledati i Steppat, Castro and Esser 2021).

Javno i privatno u vreme hibridnih medijskih sistema

Za vodeće i tradicionalne medije, veliki izazov prilikom izveštavanja o nasilju nad ženama odnosi se na poštovanje etičkih i profesionalnih novinarskih standarda, koji su zasnovani na ideji javnog interesa i pojmovima „javnosti“ i „javnog“ (i njihove razlike u odnosu na „privatnost“ i „privatno“) (Bobbio 1980/1989). Jedna od osnovnih karakteristika „hibridnih oblika komunikacije na internetu“ jeste „rastapanje“ (*liquefaction*) ove granice (Splichal 2018: 1). Na primer, društveni mediji, prvobitno nastali da bi se delila neformalna i lična zapažanja, postali su uticajni izvori informacija i kanali za širenje vesti, čime su izbrisali razliku između ličnog i javnog mišljenja i shvatanje legitimnog javnog interesa. Posebno su se digitalni medijski portali, koji zavise od digitalnog oglašavanja i širenja putem društvenih mreža, prilagodili ovoj novoj stvarnosti postavši više senzacionalistički nastrojani i skloni „klikbejtu“ (Petre 2021).

Okret ka razumevanju nasilja nad ženama kao društvenog problema od javnog interesa vodi poreklo iz feminističkih pokreta sedamdesetih godina dvadesetog veka, naročito iz uticajnog teksta Kerol Haniš (Carol Hanisch) „Lično je političko“ (*The Personal is Political*, 1969). Ova promena svesti označava početak medijskog izveštavanja o nasilju nad ženama, iako je ovo izveštavanje često samo perpetuiralo mitove i stereotipe, i često krivicu prebacivalo na žene i podržavalo fenomen koji se danas naziva „onpatija“ (*himpathy*), što označava empatiju usmerenu prema počiniocima (Myers 1997). Čak i danas, medijski narativi često predstavljaju nasilje nad ženama kao privatni i individualni problem, čime zanemaruju njegovu društvenu dimenziju.

S druge strane, takav „sočan“ senzacionalistički sadržaj pruža idealan materijal za medije gladne skandala, koji uopšte ne uvažavaju standarde novinarske profesije. Kao što Vu (Wu 2016: 21) navodi, u ekonomiji internet portala „pokreti, boje, bilo koja životinja, seksualizovani muškarci i žene, bebe i čudovišta, imaju najveći efekat na nas“. Pored političkih motiva, na medijsko izveštavanje o događajima snažno utiče i ovaj opšti apolitični senzacionalistički potencijal.

Tekst na Instagram profilu *Proti nasilju Dušana Smodeja* uglavnom je sadržao anonimne i detaljne lične priče o seksualnosti i seksualnom nasilju, koje su se nekad smatrale delom privatne sfere i stoga nisu bile informacije vredne u starom smislu te reči. Ipak, ove priče takođe predstavljaju

dobar materijal za tabloide i senzacionalističke reportaže. Mediji koji su čekali zvanične policijske izveštaje i izjave za javnost bili su manje konkurentni u poređenju s pristupom „sve je dozvoljeno“ koji juri „klikove“ i briše granicu između privatnog i javnog interesa, a koji je preovlađivao u izveštavanju o ovoj aferi. Takva razlika u izveštavanju doprinosila je iskripljenju javnog diskursa o nasilju nad ženama, što je samo otežavalo napore da se to pitanje sagleda u širem društvenom kontekstu.

Metodologija

U ovom tekstu bavimo se medijskim izveštavanjem o aferi Fotopab. Analiza je obuhvatala vremenski period od 20. avgusta 2022, kad se prvi put pojavila informacija o ovom slučaju u vestima, do 20. septembra 2022. Odluka da se fokusiramo na period od jednog meseca zasnovana je na činjenici da je priča do tog trenutka već bila iscrpljena. Posle toga se afera retko pominjala, i to ili neposredno, kao referenca u izveštajima o drugim događajima, ili u kontekstu saopštenja o napretku policijske istrage i sudskog spora.

Zbog metodoloških izazova u analizi sadržaja društvenih mreža (budući da mreže istraživačima ograničavaju pristup podacima) i zbog toga što bi analiza štampe, radija i televizije zahtevala drugačiji pristup, fokusirali smo se prvenstveno na digitalne informativne medije. Analiza je obuhvatila sve portale koji su uticali na oblikovanje diskursa o aferi Fotopab uzimajući u obzir izveštavanje (broj originalnih tekstova) i doseg (popularnost). Tako smo izdvojili 12 ključnih informativnih platformi: N1, Mladina, Večer, Slovenske novice, MMC RTV, 24ur.com, Siol, Nova24, Demokracija, Reporter, Dnevnik i Delo. Radi sveobuhvatnosti, uključeni su i drugi mediji s velikim internet saobraćajem tokom afere, na osnovu podataka koje daje MOSS (Merjenje obiskanosti spletnih mest, <https://www.moss-soz.si/>), konkretno Metropolitan i Svet24. Većina televizijskog sadržaja integriše se s onlajn tekstovima (na primer, Pop TV sa 24ur.com-om, TV Slovenija sa MMC RTV -om) i mnogi štampani članci, poput onih u Delu, Večeri i Dnevniku, takođe se mogu naći na internetu. Iako ovaj metod isključuje ključne televizijske emisije (na primer, one na TV Arena 5. septembra 2022. i Tarča 8. septembra 2022), diskusije iz tih emisija bile su pomenute i analizirane u mnogim tekstovima na internetu, čime su nastavile da doprinose sveopštem diskursu.

Novinski članci odabrani su korišćenjem internih pretraživača samih informativnih portala. Za pretragu smo koristili najfrekventnija imena (Dušan Smodej, Fotopab, Roman Uranjek), specifične reči povezane sa slučajem (poput „radijator“), kao i opštije termine (seksualno nasilje, seksualno uznemiravanje, silovanje, nasilje nad ženama). Kad je to bilo moguće i

bitno, tekstove smo tražili kroz tagove i napredne Gugl opcije za pretraživanje koje omogućavaju pretragu unutar određenog portala. Duplikate, koje smo prepoznavali pomoću različitih metoda, bili su isključeni iz analize. Ukupno smo izdvojili 334 relevantna teksta koje smo uvrstili u uzorak (videti Tabelu 1).

Najpre smo sve tekstove prikupili u analitičku matricu, koja je sadržala naslove, linkove, vreme objavljivanja i glavne tagove koje su mediji koristili, što nam je omogućilo da analiziramo tok izveštavanja o aferi tokom vremena (i omogućilo komparativnu analizu). Zatim smo analizirali sadržaj članaka tako što smo ih čitali i anotirali, na osnovu čega smo izdvojili osnovne okvire koje su autori koristili prilikom izveštavanja. Sadržaj tekstova (bez slika, formatiranja, reklama itd.) u potpunosti je prekopiran u dokumente. Tekstovi sa svakog medijskog portala bili su smešteni u zasebne dokumente, što nam je omogućilo sprovođenje analize sadržaja i poređenje među medijima pomoću metode rudarenja teksta (Grimmer, Roberts and Stewart 2022).

Izvršili smo i analizu dokumenata s fokusom na etičke norme i kodeks ponašanja koji se odnose na izveštavanje o seksualnom nasilju i samoubistvu, a koji su objavile relevantne slovenačke novinarske organizacije. Cilj nam je isprva bio da utvrdimo da li i na koji način je izveštavanje o aferi odstupilo od propisanih standarda. Referenca su nam bila dva dokumenta: *Kako izveštavati o porodičnom nasilju i nasilju nad ženama (Kako poročati o nasilju v družini in o nasilju nad ženskami: priročnik za medije)* (Matko and Horvat 2016) i *Hajde da razgovaramo o samoubistvu i medijima: Prevenција samoubistva – profesionalne smernice za odgovorno novinarsko izveštavanje* (Roškar, Tančič Grum in Poštuvan 2010).

Koristeći softver Orange Data Mining i digitalnu alatku Voyant Tools za analizu teksta sproveli smo kvantitativnu analizu korpusa dokumenata. Izvršili smo osnovnu obradu teksta, uklonili „stop reči“ i sproveli lematizaciju reči (kombinovanjem veznika i pridevskih, imeničkih, i drugih oblika reči istog korena). Posle toga, primenili smo model „vreće reči“ koji predstavlja tekst kao neuređen skup reči, i metod „vektorske reprezentacije dokumenta“ (*document embedding*) zasnovan na vektorizaciji tokena (detaljnije o tome: Grimmer, Roberts and Stewart 2022). Tako smo došli do liste najčešće korišćenih reči u svakom mediju i grafičkog prikaza „oblaka reči“. Izdvojili smo i najistaknutije ključne reči i bigrame (sekvence od dve reči) i trigrame (sekvence od tri reči), što je dopunilo našu početnu analizu okvira. Cilj je bio da utvrdimo da li se za specifične okvire koje smo prethodno izdvojili mogu vezati određene reči i fraze.

TABELA 1

Ime medija/ domen	Opis istraživača	Broj članaka/ broj reči	Prvi naslovi članka (razdvojeni sa „/“)
24ur https:// www.24ur. com/	<i>Najpopularniji informativni portal u Sloveniji, povezan sa TV kanalom POP TV, deo medijske kompanije Pro Plus.</i>	29/ 13 448	<i>Umrl je Roman Uranjek/ Novomeškemu umetniku očitajo spolne zlorabe, Policija preiskuje/ Iz SVETA: Domnevne spolne zlorabe umetnika</i>
Delo https://www. delo.si/	<i>Vodeća slovenačka dnevna „kvalitetna štampa“ s dugom tradicijom, u vlasništvu FMR. d. d. (povezanog sa Kolektor Group-om).</i>	20/ 19 900	<i>Direktorja Fotopuba obtožujejo zlorab, ta se je zavil v molk/ Afera Dušan Josip Smodej: tudi satiri bi bili radi Jupitri/ Na Policiji primer domnevnega spolnega nasilja intenzivno preiskujejo</i>
Demokracija https:// demokracija.si/	<i>Desničarski nedeljnik sa snažnim prisustvom u digitalnom prostoru. U vlasništvu izdavačke kuće Nova obzorja i povezan sa slovenačkom opozicionom partijom SDS.</i>	65/ 52 996	<i>(ŠKANDAL) Kaj imajo skupnega nenadna smrt slikarja Romana Uranjeka, domnevno spolno nasilje na elitnih zabavah in stranka Levica? Policija je že na delu .../ Tole sporoča Nika Kovač med vrsticami: Če boste žrtve spolnega nasilja tiho, vam bomo plačali odvjetnike/ Saj ni res, pa je: Inštitut 8. marec želi uvesti topel obrok v šolah – to, kar je uvedla že prva Janševa vlada, SD pa ukinila</i>
Dnevnik https://www. dnevnik.si/	<i>Vodeći dnevni list, naročito popularan u centralnoj Sloveniji.</i>	12/ 6945	<i>Kulturnik spolni predator?/ Asta Vrečko: Smodej na intervju prišel nenapovedano/ Nepreslišano: Sabina Obolnar, urednica/</i>

Ime medija/ domen	Opis istraživača	Broj članaka/ broj reči	Prvi naslovi članka (razdvojeni sa „/“)
Metropolitan https://www.metropolitan.si/	<i>Informativni, isključivo digitalni portal fokusiran na životni stil i apolitičan sadržaj. U vlasništvu DZS-a i drugih.</i>	23/ 11 300	<i>Spolne zlorabe novomeškega umetnika? Družbena omrežja so polna pričevanj/ Asta Vrečko o obtožbah o spolnem nadlegovanju v kulturi: „Gre za velik družbeni problem!“/ Policija še nima dovolj prijav za preiskavo, priča pa pravi: „Njegove zabave vsebujejo GHB“/</i>
Mladina https://www.mladina.si/	<i>Nedeljnik levog opredeljenja s jakim prisustvom u digitalnom prostoru. Vlasnici nisu poznati.</i>	9/ 9260	<i>Direktorju festivala očitajo spolne zlorabe, policija primere že preiskuje/ Primer Dušan Smodej: „Ta človek drogira in posiljuje!“/ FOTOGALERIJA: Shod v podporo žrtvam spolnega nasilja/ GHB</i>
MMC RTV https://www.rtv slo.si/	<i>Informativni portal javnog emitera – Radio-televizije Slovenija.</i>	15/ 9856	<i>Policija preverja informacije o sumih kaznivih dejanj s področja spolne nedotakljivosti/ „Spolno nasilje je velik družbeni problem, ki ga ne naslavljamo dovolj odkrito“/ Zakaj je primer domnevnega spolnega nasilja v Sloveniji izbruhnil ravno na Instagramu?</i>
N1 https://n1info.si/	<i>Multimedijalna informativna platforma, deo United Media Group-a, partnera CNN-a.</i>	12/ 7618	<i>Umrl je slikar Roman Uranjek/ Policija preverja informacije po spletnih objavah o spolnih napadih/ Asta Vrečko o primeru Smodej: Nisem vedela, da bo zraven na intervjuju/</i>

Ime medija/ domen	Opis istraživača	Broj članaka/ broj reči	Prvi naslovi članka (razdvojeni sa „/“)
Nova24 https://nova24tv.si/	<i>Desničarski informativni portal povezan sa TV kanalom Nova24, koji je direktno povezan s glavnom opozicionom partijom SDS.</i>	46/ 38 481	<i>Za takšno „umetnost“ Smodejevega Fotopuba je bilo nakazanih že več kot 130 tisoč evrov javnih sredstev!./ Jenullovo znanec Dušan Josip Smodej se je zapletel v afero domnevni spolnih zlorab/[Ekskluzivno] Smodejeva družba polna spolnih predatorjev, ki so novačili mlada dekleta po kulturnih dogodkih/</i>
Reporter https://reporter.si/	<i>Umereno desni nedeljnik s jakim prisustvom u digitalnom prostoru. U vlasništvu kompanije povezane sa Martinom Odlazekom.</i>	24/ 11 678	<i>Burni odzivi na afero Smodej: policija išče morebitne žrtve, Požarja pa zmerjajo z lažnivcem in mu grozijo s tožbami./ Bojan Požar klevete širi že od sobote, a prva vprašanja mi je poslal šele danes, po tem ko sem napovedal tožbo proti njemu./ Afera Smodej: pod drobnogledom posli društva Fotopub</i>
Siol https://siol.net/	<i>Najstariji isključivo digitalni informativni portal, u vlasništvu TSmmedia, koji je osnovao Telekom Slovenija.</i>	12/ 7 777	<i>Umrli je slikar Roman Uranjek./ Policija preverja obtožbe o spolnem nasilju. Gre za novomeškega kulturnika? #video/ Asta Vrečko: Nisem vedela, da bo Smodej na intervjuju #video/</i>
Slovenske novice https://www.slovenskenovice.si/	<i>Vodeći dnevni tabloid u Sloveniji s dugom tradicijom i jakim prisustvom u digitalnom prostoru.</i>	28/ 20 476	<i>Direktor Dušan Josip Smodej spolno zlorabljal?!./ Policija poziva domnevne žrtve kulturnika, naj se javijo./ Ženska spregovorila o Smodejevih zabavah, kjer naj bi zlorabljali dekleta/</i>

Ime medija/ domen	Opis istraživača	Broj članaka/ broj reči	Prvi naslovi članka (razdvojeni sa „/“)
Svet24 https://novice.svet24.si/	<i>Dnevni tabloid s jakim prisustvom u digitalnom prostoru.</i>	14/ 8 653	<i>Se je na slovenski umetniški sceni res dogajalo spolno nadlegovanje?/ Zaenkrat še nobene uradne prijave o spolnem nasilju direktorja Fotopuba/ Ta statistika vas bo pretresla: Spolno zlorabljena je vsaka peta Slovenka/</i>
Večer https://vecer.com/	<i>Vodeći dnevni list, naročito popularan u Štajerskoj regiji i s jakim prisustvom u digitalnom prostoru.</i>	12/ 10 669	<i>Policija preverja informacije o sumih kaznivih dejanj s područja spolne nedotakljivosti/Mesec zanika, da bi karkoli vedel o spolnem nasilju: Tisti, ki širijo klevete, bodo v kratkem povabljeni pred sodišče/SDS želi na seji odbora DŽ za kulturo preveriti financiranje nevladnih organizacij</i>
Žurnal24 https://www.zurnal24.si/	<i>Digitalni informativni portal (do 2014. je bio besplatni dnevni list) u vlasništvu Styria Media International AG-a.</i>	9/ 3 789	<i>Policisti nad spolno nedotakljivost/ Odgovor ministarstva na domnevne spolne zlorabe v primeru Dušan Smodej/ Policija z novim sporočilom o domnevnih spolnih zlorabah</i>

Normativno jezgro profesionalnog novinarstva naspram logike ekonomije pažnje u kontekstu izveštavanja o aferi Fotopab

Afera Fotopab ticala se dva osetljiva pitanja: nasilja nad ženama i samoubistva, koja se često senzacionalistički prikazuju u medijima. Slovenske smernice za medije, zasnovane na Istanbulskej konvenciji, naglašavaju javni interes uz istovremenu zaštitu privatnosti žrtava nasilja, i preporučuju da se ne otkrivaju identiteti žrtava niti detalji koji bi im mogli dodatno naškoditi (Matko and Horvat 2016). Takođe preporučuju izbegavanje stereotipa i naglašavaju uvažavanje mišljenja stručnjaka pre nego pristrasnih ili emotivnih svedočenja poznanika. Slično tome, smernice za izveštavanje o samoubistvu preporučuju izbegavanje senzacionalizma i pozivaju na

promišljeno izveštavanje bez previše detaljnih opisa da ne bi podsticali imitiranje događaja (Roškar, Tančič Grum, and Poštovan 2010).

Uprkos ovim standardima, medijsko izveštavanje o aferi Fotopab često je odstupalo od propisanih normi. Perspektiva žrtava je mahom izostajala, a žrtve su često, u snishodljivom tonu, infantilizovane ili se na njih prebacivala krivica, naročito na desničarskim portalima poput Nova24. Prenosila su se neproverena mišljenja i sadržaji s društvenih mreža, dok su umesto stručnih mišljenja prenošene sumnjive psihološke analize. Na primer, Siol je objavio mišljenje direktora psihijatrijske klinike da je većina tvrdnji o uznemiravanju lažna, što je bilo u suprotnosti sa zvaničnom istragom.

Desničarski mediji naročito su iskoristili aferu da bi podsticali političke narative fokusirane na nategnute veze između pojedinaca i političkih mreža. Neki portali su promovisali stereotipe o umetničkoj sceni i urbanoj omladini i pozivali na povratak konzervativnih vrednosti. Preovlađivao je senzacionalizam, uz grozomorne detalje poput „afera radijator“, što je pažljivo novinarsko izveštavanje stavljalo u drugi plan. Medijski spektakl brisao je granicu između odgovornog istraživačkog novinarstva i senzacionalizma zasnovanog na glasinama, što je ukazalo na stalni izazov očuvanja novinarskih standarda pod ekonomskim pritiscima. Pokazao je zašto je teško zamisliti (i još teže ostvariti) ideju o „kvalitetnoj žutoj štampi“ (Poler Kovačić and Kalin Golob 2005, takođe videti Poler Kovačić 2009).

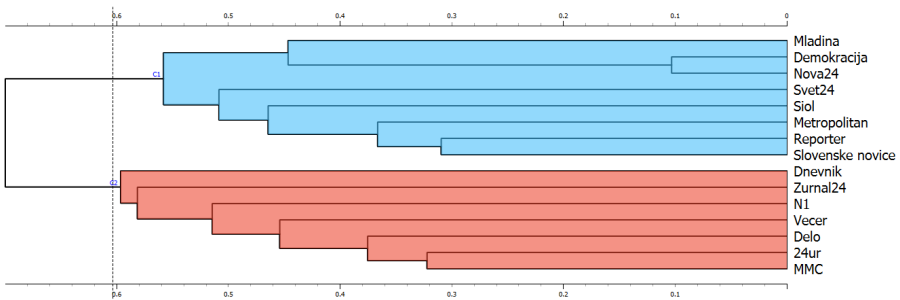
Analiza medijskog izveštavanja o aferi Fotopab

Osnovne vrste medijskog izveštavanja

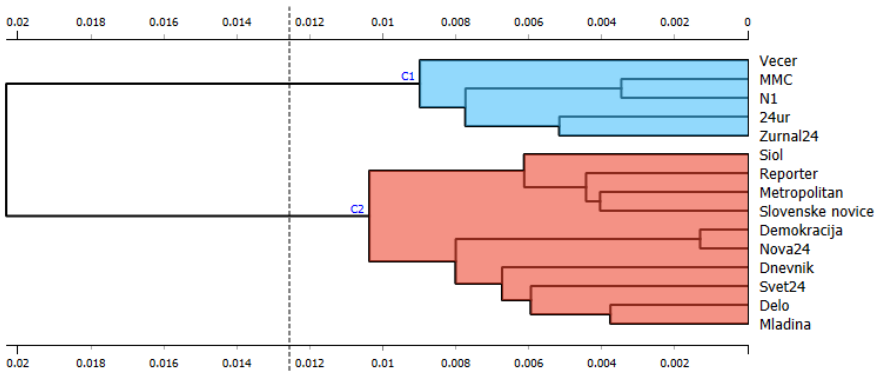
Sam obim članaka i reči koje su različiti mediji posvetili aferi već sam po sebi predstavlja bitan pokazatelj. Broj tekstova o ovoj temi bio je najveći u medijima poznatim po senzacionalističkom i politički motivisanom izveštavanju s desničarskih pozicija, poput Demokracije (65) i Nove24 (46), a najmanji u medijima fokusiranim na objektivno i profesionalno novinarsko izveštavanje, kao što su MMC (15) i N1 (12). Sveukupno, obim izveštavanja bio je proporcionalno velik u komercijalnim medijima (29 tekstova na 24ur.com), naročito onima s prvenstveno tabloidnim pristupom ili fokusom na teme životnog stila (28 tekstova u Slovenskim novicama, 23 u Metropolitano). Na skali koja meri ukupan broj reči koje je svaki medij upotrebio u izveštavanju, prva tri mesta zauzimaju Demokracija, Nova24 i Slovenske novice (videti Tabelu 1). To konkretno znači da medijski portali koji su čekali proverene informacije (od policije o zvaničnom toku istrage) nisu proizveli onoliko sadržaja koliko portali čiji su novinari na društvenim mrežama tražili komentare korisnika, sugestivne fotografije i navodne veze uticaja i interesa.

Kako bismo prepoznali klaster medijiskog pristupa izveštavanju i sličnosti/razlike među određenim medijima, kombinovali smo analizu okvira s različitim oblicima automatskog grupisanja (*automatic clustering*) teksta po medijima (videti Slike 1 i 2, Oblake reči 1, 2 i 3). Grupisanje na Slici 1 zasnovano je na modelu „vreće reči“, grupisanje na Slici 2 na modelu vektorskih reprezentacija dokumenata. Oba modela se često koriste prilikom analize teksta. Prateći uputstva za rudarenje podataka u *Orange*-u (*Orange Data Mining 2015*), konstruisali smo matriks udaljenosti između parova (koristeći kosinusne udaljenosti) i sproveli hijerarhijsku analizu klastera (*hierarchical clustering*) koristeći *Ward Linkage*. Hijerarhijska analiza klastera prvo tretira svaki dokument (odnosno, svaki medij) kao poseban klaster i onda ove klasterne spaja. Upotreba različitih metoda klasterovanja bitna je zato što jedan metod verifikuje drugi (razlike između različitih formi klasterovanja ukazuju na različite mogućnosti za grupisanje).

SLIKA 1: Hijerarhijska analiza klastera/ Vreća reči/ Maksimalna dubina=10/ Udeo visine= 86, 2%

SLIKA 2: Hijerarhijska analiza klastera/ Vektorske reprezentacije teksta/ Maksimalna dubina=7/ Udeo visine= 73, 1%

Slika 1 prikazuje razlike između medija čiji je diskurs uglavnom bio objektivn i informativan (označeni crvenom bojom) i medija koji su izveštavali subjektivno, uz određena ubedenja i ocene, i/ili bili senzacionalistički (označeni plavom). Istovremeno, za medije iz prve grupe bilo je manje verovatno da će politizovati aferu, čemu su skloniji bili mediji iz druge grupe, posebno oni s jasno desničarskim ubedenjima (Demokracija i Nova24). Pored ovih grupa, u plavoj grupi su se našli mediji sa senzacionalističkim ali manje politizovanim pristupom (Slovenske novice, Metropolitan, Reporter i Svet 24).

Slika 2 pokazuje slične, mada ne iste razlike. Polazimo od toga da 1) plavi klaster sadrži objektivno i informativno istraživanje i 2) crveni klaster mahom sadrži apolitično senzacionalističko izveštavanje, izveštavanje s krajnje desnom političkom agendom (Demokracija i Nova 24), kao i medije na političkom centru i levom centru, poput Dela, Mladine i Dnevnika, koji ovom klasteru verovatno pripadaju jer je uzorak njihovog izveštavanja sadržao mnogo kolumni.

Oba pristupa predstavljena Slikama 1 i 2 ukazuju na veliku sličnost između 1) Demokracije i Nova 24 (predstavnik medija esktrerne desnice), 2) MMC i N1 (predstavnik onih koji su se pridržavali profesionalnih standarda i normi objektivnog izveštavanja o aferi) i 3) Slovenske novice, Reportera i Metropolitana (predstavnik senzacionalističkog i mahom apolitičnog pristupa). To pokazuje da se medijsko izveštavanje može podeliti prema tri dimenzije, koje podrazumevaju sledeće pojmovne suprotnosti: 1) objektivno izveštavanje nasuprot subjektivnoj interpretaciji događaja; 2) ozbiljno novinarstvo/vesti od visoke informativne vrednosti nasuprot tabloidima/senzacionalističkom izveštavanju i/ili „infozabavi“; 3) apolitično izveštavanje nasuprot politizaciji vesti. Razlike između ovih medijskih jezika mogu se videti u oblacima reči (Oblak reči 1–3).

Oblak reči 1, koji sadrži najčešće korišćene reči na N1 i MMC, odražava novinarski diskurs zasnovan na činjenicama, odnosno „objektivno“ novinarstvo, s fokusom na tok policijske istrage. U najčešće korišćene reči spadaju „organizacija“ (*organizacija*), „počinilac“ (*storilec*), „krivično delo“ (*kaznivo dejanje*), „postupak“ (*ravnanje*). Oblak reči 2, koji prikazuje reči najčešće upotrebljene u Slovenskim novicama, Metropolitanu i Svetu24, odražava jezik korišćen u komercijalnim medijima. Ovi mediji su nekad predstavljali perspektivu žrtava i intervju s relevantnim stručnjacima, kao i pristupali priči na dostojanstven način, ali su bili skloni senzacionalističkom predstavljanju sadržaja, što se naročito ogleda u naslovima koji navode na krivi trag. Ovde u najčešće upotrebljene reči spadaju „devojka“ (*dekle*), „afera“ (*afera*), „žurka“ (*zabava*), „silovanje“ (*posilstvo*), „droga“ (*droga*) itd. Oblak reči 3, koji prikazuje najčešće korišćene reči na Novoj 24 i Demokraciji,

predstavlja izveščavanje desničarskih medija, koji su mahom pribegavali preteranoj politizaciji, moralizmu i senzacionalizmu. U reči koje su ovi mediji najčešće koristili nalazimo imena političara i partija, na primer Luka Mesec, Nika Kovač, „levica“ (levica), „znati nekoga“ (poznati).

OBLAK REČI 1 (MMC, N1), crveno = težina > 0, 07

OBLAK REČI 2 (Slovenske novice, Metropolitane, Reporter, crveno = težina > 0, 07)

OBLAK REČI 3 (Demokracija, Nova24, crveno = težina > 0, 07)

Prevladujoči medijski okviri

Da bismo sproveli analizu okvira, prvo smo obavili preliminarno čitanje odabranih članaka i kreirali analitičku matricu. Ova matrica je bila presudna za izdvajanje ključnih okvira koje koriste različiti mediji, što nam je omogućilo da sistematski kategorizujemo teme, tonove i perspektive koji se ponavljaju u izveštavanju. Na osnovu početnog okvira, unapredili smo naš analitički pristup integracijom kvantitativne jezičke analize, što je omogućilo malo sveobuhvatnije istraživanje oblikovanja različitih medijskih narativa. Ovaj kombinovani pristup omogućio nam je da istražimo šire tematske strukture i suptilne načine na koji su određeni problemi unutar afere Fotopab kontekstualizovani, što nam je na kraju pružilo jasniju sliku o tome kako mediji oblikuju događaje.

„Okviri ukazuju na određene aspekte stvarnosti dok istovremeno zama-gljuju druge elemente, što može dovesti do različitih reakcija kod publike“ (Entman 1993: 55). Medijski okvir određuju kako će određene teme biti predstavljene i obrađene, kao i koji će se simboli koristiti zarad podsticanja određenih interpretacija i pogleda na događaje o kojima se izveštava (Bullock 2007). Oni su usko povezani s dominantnim idealima i ideologijom u određenom društvu, iako može postojati nekoliko okvira za istu temu, što pokazuje da je borba za hegemonsku interpretaciju beskrajna. Za analizu okvira, važne faktore predstavljaju broj izveštaja, šta se izostavlja a šta se stavlja u prvi plan, izbor reči, jezika i drugo (Entman 1991; Bullock 2007), naročito kad je reč o porodičnom nasilju. Istraživanje pokazuje da medijski okviru utiču na to kako čitaoci razumeju politička i društvena pitanja i šta je u vezi s njima moguće učiniti. Zanimaju nas dve vrste okvira – tematski

okviri, koji duže traju i često se koriste prilikom izveštavanja o određenoj temi, i epizodni okviri, koji naglašavaju specifične događaje (Iyengar 1991).

Prilikom kvantitativne analize jezika koji koriste različiti mediji, fokusirali smo se na odabrane izraze iz spiska reči sa najvišim TF-IDF vrednostima (uz dodatno ručno izbacivanje relativno beznačajnih izraza). Mera TF-IDF uzima u obzir dva faktora: učestalost termina i inverznu učestalost dokumenta. Ona poredi učestalost određenih reči u dokumentu i učestalost reči u celom korpusu tekstova i pronalazi reči koje su u određenom dokumentu specifične i značajne (Mustapic 2024). Pored ključnih reči, takođe smo se fokusirali na najčešće korišćene bigrame i trigrame (sekvence od dve ili više reči koje se zajedno pojavljuju u tekstu). Nekad se ispostavi da jedinice koje tražimo nisu reči (ili lekseme) već fraze (na primer, „Bela kuća“, „Bosna i Hercegovina“, ili „Slavonski Brod“).

Na osnovu ovog mešovitog pristupa, koji kombinuje kvalitativne (analiza okvira) i kvantitativne (rudarenje teksta) metode, izdvojili smo šest glavnih okvira koje su mediji koristili da bi prikazali aferu:

1. **Okvir policijske istrage i sudskog spora (tematski).** Ovaj okvir je najzastupljeniji u ozbiljnim medijima, poput nacionalnog javnog servisa, koji se oslanjaju na objektivno izveštavanje i koji su poštovali (određene) profesionalne novinarske standarde (MMC, N1), ali ga nalazimo i u drugim medijima (Delo, 24ur, Metropolitan, Žurnal24, Svet24 itd.). Članci sa takvim okvirima obično su kratki i formalni, i uglavnom predstavljaju sažetak zvaničnih izjava policije i slovenačke novinske agencije. Uglavnom se razlikuju u naslovima i propratnom vizuelnom sadržaju, koji može drastično da se razlikuje – od veoma formalnog do onog blago „klikbejt“ karaktera.

Osnovne ključne reči u ovom okviru su postupak (*postopek*), počini-lac (*storilec*), slučaj (*primer*), krivično delo (*kaznivo dejanje*), činjenica (*dejstvo*), podatak (*podatek*), kriminolog (*kriminalist*), krivična prijava (*ovadba*), dokaz (*dokaz*), svedočanstvo (*pričati*). Najupečatljivije fraze su: nedosledna primena zakona (*nedosledno izvajanje zakona*), obaviti analizu (*opraviti analizo*), efikasna izvedba postupka (*učinkovita izvedba postopka*), državna tužiteljka (*državna tožilka*), pouzdan izvor (*nepogrešljiv vir*), jedini izvor (*edini vir*), policijska uprava (*policijska uprava*), krivična istraga (*kriminalistična preiskava*), krivične prijave (*kazenska ovadba*), policijski kriminolog (*policijski kriminalist*), sudski postupak (*sodni postopek*), obaviti informativni razgovor (*opraviti informativni razgovor*), potrebno preduzeti mere (*potrebno ukrepati*).

2. **Okvir iskustva žrtava (tematski).** Ovaj okvir se često pojavljivao u medijima koji objektivno izveštavaju, kao i u medijima više tabloidnog karaktera (24ur, Svet24, Večer, Žurnal, Metropolitan, Delo, Siol, Reporter).

Karakteristične ključne reči u ovom kontekstu su žrtva (*žrtev*), govoriti (*govoriti, spregovoriti*), silovanje (*posilstvo*), tišina (*molk*), žena (*ženska*), devojka (*dekle*), muškarac (*moški*), iskustvo (*izkušnja*), priča (*zgodba*), odnos (*odnos*), oblačenje (*oblačenje*). Kolokacije koje ukazuju na ovaj okvir su: obaviti intervju (*opraviti razgovor*), osetljiv pristup (*občutljiv pristop*), čutati (*zaviti se v molk*), posledica izgubljenog poverenja (*posledica izgubljenega zaupanja*), neželjena opijenost (*nezaželjena omamljenost*), napijanje devojaka (*omamljati dekleta*), mlade devojke (*mlada dekleta*), proživljavati traumu (*podoživljati travmo*), izazivati eskalaciju agresije (*povzročevati stopnjevanje agresije*), iskorišćavanje naivnosti (*izkoriščati nedolžnost*), nasilno seksualno ponašanje (*nasilno spolno ravnanje*), iskrena ispovest (*iskrena izpoved*), ispovest bivšeg partnera (*izpoved nekdanje partnerice*), objavljivanje iskustva (*objavljati izkušnje*), seksualno zlostavljanje (*spolna zloraba*), manipulacija pojedinca (*posameznikova manipulacija*), sistematično i temeljno planirano (*sistematično in preišljeno načrtovano*), koristiti nekoga (*izrabiti nekoga*), uništiti nekog (*uničiti nekoga*), uništiti dostojanstvo (*uničiti dostojanstvo*), sakriti nešto (*skriti pod preprogo*).

3. **Okvir pružanja pomoći žrtvama (tematski).** Postoji manji klaster reči koji se često pojavljuje zajedno sa pomenutim okvirima (iskustva žrtve i policijske istrage). Ovaj okvir upućuje na uvažavanje mišljenja relevantnih stručnjaka i informisanje javnosti o opštem postupanju u slučajevima seksualnog nasilja i nasilja nad ženama. Relevantne informacije o tome kako i gde kontaktirati relevantne službe u slučaju porodičnog i seksualnog nasilja nalaze se na kraju članaka, uokvirene i predstavljene kao informacije od zvaničnih izvora (odnosno policije).

Među najčešće upotrebljenim rečima koje ukazuju na ovaj okvir spadaju organizacija (*organizacija*), nevladina (*nevladna*), institut (*inštitut*), SOS (*kontakt za žrtve seksualnog nasilja*). U kolokacije koje najviše upućuju na ovaj okvir spadaju: obratiti se relevantnim stručnjacima (*napotiti ustreznim strokovnjakom*), pružiti adekvatnu pomoć (*nuditi ustrezno pomoč*), branilac (*spremljevalec zagovornik*), odgovarajuće profesionalne službe (*ustrezne strokovne službe*), doći

do podrške pokreta (*doseći pomoć gibanja*), nevladina organizacija (*nevladna organizacija*), Društvo SOS (*društvo SOS*), nulta tolerancija (*ničelna toleranca*), ljudsko zdravlje (*človekovo zdravlje*), primiti poziv (*prejeti klic*), uputiti na određenu vrstu pomoći (*napotiti k obliki pomoći*), pružiti adekvatnu pomoć (*nuditi ustrezno pomoć*), sistemski zanemaren problem (*sistemska neurejen problem*), različite vrste pomoći (*različne oblike pomoći*), Društvo za nenasilnu komunikaciju (*društvo za nenasilnu komunikaciju*), uputiti na odgovarajuće stručnjake (*napotiti uz odgovarajućim strokovnjakom*), podrška pokreta *Me Too* (*pomoć gibanja Jaz tudi*), broj za hitne slučajeve (*interventna številka*).

4. **Okvir senzacionalističkog izveštavanja i moralističkih ocena ne-normativnog, devijantnog i nasilnog ponašanja (tematski).** Ovaj okvir je posebno prisutan u desničarskim medijima, ali je čest i u komercijalnoj i žutoj štampi. Diskurs o upotrebi droge (i zloupotrebi GHB-a) može se naći i u drugim medijima, ali je obrađen na više informativan način, bez iznošenja moralnih stavova. Teško je oceniti da li su takvi članci napisani u interesu javnosti, ali temu ne uspevaju da pažljivo obrade, nauštrb želje da promovišu priču o moralno iskvaženim „levičarima“, ili samo da privuku pažnju svojim senzacionalizmom.

Najvažnije ključne reči u ovom okviru su droga (*droga*), žurka (*zabava*), afera (*afera*), poremećaj (*motnja*). Najvažnije kolokacije su: izbijanje afere (*izbruh afere*), događaji na zloglasnoj žurci (*dogajanje zloglasna zabava*), zloglasni događaji (*zloglasno dogajanje*), oralno zadovoljavanje (*oralno zadovoljevanje*), neobaziranje na bol (*neoziraje na bolečino*), vezivanje za stolicu (*privezovati na stol*), bičevanje na stolici (*stol bičati*), ležati na podu (*uleći na tla*), urinirati po licu (*urinirati na obraz*), vezati za stolicu i bičevati (*privezovati stol bičati*), polivati voskom (*polivati vosek*), gurati flašu šampanjca (*porivati steklenica šampanjec*), nositi pseću ogrlicu (*nositi pasjo ovratnico*), droga za silovanje (*droga za posilstvo*), drogirati i silovati (*drogirati posiljevanje*), zabranjena droga (*prepovedana droga*), fantazije o mučenju (*fantazirati mučenje*), seks radiator (*sex radiator*), seksualni predator (*spolni predator*), stvaranje predatorskog društva (*soustvarjati predatorsko družbo*), idealni partner (*idealen partner*), uzbudljivo čudno (*razburljivo nenavadno*), postati agresor (*preleviti v agresorja*), slabost karaktera (*hiba karakterja*), uzvišeno pripisivanje osobina (*vzvišeno pripisovanje lastnosti*), dijabolički perverzno (*diabolično perverzen*), manipulacija pojedinca (*posameznikova manipulacija*), devijantne sklonosti (*deviantna nagnjenja*).

5. **Okvir koji politizuje aferu i ukazuje na moć kulturnih i političkih elita (tematski).** Ovaj okvir se najčešće pojavljivao u desničarskim medijima, ali se ponekad javljao i u tabloidnim medijima. Činjenica vezana za ovaj okvir jeste da je Fotopab dobio državnu pomoć od Opštine Ljubljana i Ministarstva kulture. Ovaj tip izveštavanja često je podrazumevao širenje stereotipa o kulturnim elitama, umetničkoj sceni i kulturi u Ljubljani. U ovom kontekstu, teško je napraviti razliku između spekulacije, širenja glasina i namerne delegitimizacije određenih javnih ličnosti s jedne strane, i legitimnog istraživačkog novinarstva koje preispituje društvenu ulogu aktera u aferi i načina na koji slovenačka vlada raspodeljuje javna sredstva među različitim sektorima i organizacijama, s druge strane.

Gljučne reči koje su se najčešće pojavljivale bile su one vezane za moć, društveni status, elite, i same po sebi nisu naročito značajne, poput reči novac (*denar*), izlaganje (*izpostavljen*), kulture (*kultura*), politike (*politika*), umetnost/umetnički (*umetnost/umetniški*), mreža (*omrežje*), profit (*profit*), značajan (*pomemben*), vlada (*vlada*). Informativnije su kolokacije: znati nekog (*poznati nekoga*), tranziciona levica (*tranzicijska levica*), stranka Levica (*stranka levica*), vlada Roberta Goloba (*vlada Roberta Goloba*), Pokret Sloboda (*Gibanje Sloboda*), vlasnik Neue Slowenische Kunst-a (*lastnik blagovne znamke*), javna sredstva (*javni denar*), efikasna javna potrošnja (*smotrna javna poraba*), finansirati javnim novcem (*financirati z javnim denarjem*), izabrati na javnom konkursu (*izbrati javni razpis*), naknada troškova (*izplačilo sredstev*), dobijeni evri (*prejeti evre*), kolektiv Irwin (*kolektiv Irwin*), Bledski strateški forum (*Blejski strateški forum*), umetnički krug (*umetniški krog*), kulturna sfera, ljubljanska kultura, savremena umetnost (*sodobna umetnost*), međunarodni značaj (*mednarodne razsežnosti*), ulagivati se važnim ljudima (*dobrikati uglajenim pomembnežem*), politizacija afere (*politizacija afere*).

6. **Okvir koji upućuje na konkretne mreže i veze (epizodni).** Ovaj okvir je bio najprisutniji u desničarskim, ali i u drugim medijima, na šta ukazuje upotreba imena pojedinaca i organizacija. Pojavljivanje tih imena u kontekstu afere Fotopab uglavnom je korišćeno kao sredstvo političke delegitimizacije. Preskočićemo konkretno pominjanje najindikativnijih reči i kolokacija jer bi to samo doprinelo širenju ovog diskursa. Većina imena vezano je za Levicu, Ministarstvo kulture Republike Slovenije i različite nevladine organizacije.

9. Zaključna razmatranja

Afera Fotopab je ukazala na složenu isprepletanost medijskih sistema, političkih agendi i pitanja društvene pravde. Iako je opšteprihvaćeno da je nasilje nad ženama neprihvatljivo, interakcija društvenih i tradicionalnih medija – zajedno sa narativima postistine i političke polarizacije – dovela je do instrumentalizacije ovog problema u političke svrhe. Seksualno nasilje korišćeno je kao sredstvo da se naruši ugled političara, kulturnih radnika, pojedinaca i feminističkih organizacija koji se bore protiv nasilja, dok se širi društveni kontekst, između ostalog i uticaj na žrtve seksualnog nasilja, često zanemarivao.

Afera je pokazala kako funkcionišu lokalni hibridni medijski sistemi u kojima se društveni i tradicionalni mediji međusobno povezuju i podstiču na specifičan način. Senzacionalističko izveštavanje, naročito u tabloidima i desničarskim medijima, suprotstavljeno je umerenijim pristupima vodećih medija, koji su izbegavali „klikbejt“ sadržaje i oslanjali se na zvanične izvore, ali su zbog toga često propuštali da sagledaju širu društvenu sliku. Ova razlika je podstakla šire nepoverenje prema tradicionalnim medijima (Markov and Min 2022), uz optužbe da političke elite na levom centru kontrolišu medije, jer se ne osvrću na priče o navodnim mrežama seksualnog zlostavljanja među političkim i kulturnim elitama. Događaj je odražavao obrasce prisutne u prethodnim lokalnim medijskim skandalima, kao što je slučaj Baričević, koji je takođe prikazivao levo liberalne elite kao dekadentne i pokvarene (Crnović 2021).

Tabloidni i desničarski novinari iskoristili su aferu kako bi pretraživali profile na društvenim medijima povezane sa Fotopabom i njegovom širim kulturnom mrežom, u potrazi za provokativnim materijalom za dalje kreiranje priča. Njihovo opravdanje – pravo javnosti da bude informisana – zanemarivalo je štetu pričinjenu pojedincima koji su bili uvučeni u medijsko izveštavanje, od kojih mnogi nisu bili javne ličnosti. Ovo agresivno izveštavanje takođe je obeshrabrilo druge žrtve da istupe, čime je potencijalno sprečilo dalje otkrivanje seksualnih zločina.

Politički kontekst je bio ključan u oblikovanju medijskog izveštavanja o aferi Fotopab. Skandal se dogodio dve godine nakon dolaska na vlast desničarske vlade Janeza Janše, tokom perioda kad su postojali veliki politički naponi da se kontrolišu mediji, naročito RTV Slovenija i Slovenačka novinska agencija (STA) (Vobič 2023), između parlamentarnih i političkih izbora. Ova politička pozadina uticala je na konstrukciju medijskih narativa o aferi, dok su se progresivni portali – koji su najviše mogli da pojačaju glasove žrtava i da se izборе za društvenu pravdu – našli u defanzivnoj poziciji. S jedne strane, hteli su da se distanciraju od teorija zavera; s druge,

od njih se očekivalo da preokrenu senzacionalizam koji je preovlađivao u diskursu, ali za to nisu bili sposobni.

Posledica je bila da je razgovor o nasilju nad ženama politizovan i pojednostavljen, čime se kompleksno pitanje dinamike moći i nasilja nad ženama svelo na polarizujuću debatu između levice i desnice radi političkih poena. Političari na levom centru, koji su često bili meta medijskih napada, izbegavali su da se izjasne o tom pitanju, kao i svako smisleno angažovanje ili političke mere. S druge strane, desničarski političari su se fokusirali na diskreditaciju vlade, čime su onemogućavali stvaranje sveobuhvatnog javnog diskursa o nasilju nad ženama, seksualnosti, moći i društvenim institucijama.

Takođe, desničarski mediji su koristili prisustvo droge u skandalu da demonizuju počiniocima i da kulturnu scenu predstave kao inherentno nemoralnu. Ova taktika je dodatno stigmatizovala alternativne seksualne prakse i pomerila fokus sa smislenog razgovora o saglasnosti na moralizovanje seksualnog ponašanja. Osim ovoga, potisnula je mogućnost za nijansiran i produktivan javni razgovor o nasilju nad ženama i povezanim društvenim pitanjima.

Afera Fotopab potvrdila je ono o čemu feministkinje već dugo govore: ženska prava dobijaju pažnju u politici i komercijalnim medijima samo kad ih je nemoguće ignorisati, i tad se to pitanje pominje samo zarad dobiti – bilo kroz glasove, klikove, „šerove“, ili pažnju – a ne zbog istinske brige za bezbednost i prava žena. Interakcija logika različitih medija dodatno potvrđuje ovu dinamiku, pošto algoritmi obično nagrađuju i pojačavaju kontroverzne ili ekstremne stavove. Pod pritiscima ekonomskog opstanka i algoritamskih imperativa, mediji sve više napuštaju neke od svojih osnovnih vrednosti: pružanje konteksta, nijansiranje i osvetljavanje priča od javnog interesa.

Prevoditeljka: Lusi Stivens

Literatura

- Are, Caroline. 2020. "How Instagram's algorithm is censoring women and vulnerable users but helping online abusers". *Feminist Media Studies*, doi:10.1080/14680777.2020.1783805.
- Klimkiewicz, Beata. 2021. "The Public Sphere and the Changing News Media Environment in Poland: Towards Structural Polarisation". *Javnost – The Public*, 28 (1): 53–74, DOI: 10.1080/13183222.2021.1861408.
- Bell, Emily and Taylor Owen. 2017. *The Platform Press: How Silicon Valley Reengineered Journalism*. Tow Center for Digital Journalism. http://towcenter.org/wp-content/uploads/2017/04/The_Platform_Press_Tow_Report_2017.pdf (pristupljeno 25. februar 2024.)

- Bobbio, Norberto. 1980/1989. "The Great Dichotomy: Public/Private" u *Democracy and Dictatorship*, 1–22. Cambridge: Polity.
- Boyle, Karen and Susan Berridge. 2023. *The Routledge companion to gender, media and violence*. Routledge eBooks. <https://doi.org/10.4324/9781003200871>.
- Bullock, Cathy Ferrand. 2007. "Framing Domestic Violence Fatalities: Coverage by Utah Newspapers." *Women's Studies in Communication* 30 (1): 34–63.
- Chadwick, Andrew. 2017. *The Hybrid Media System: Politics and Power, 2nd edn*. New York: Oxford Studies in Digital Politics.
- Crnović, Deja. 2021. *Politika kot medijski performans*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Dean, Jodi. 2010. "Affective Networks". *Mediatropes* 2 (2): 19–44.
- Steppat, Desiree, Laia Castro and Frank Esser. 2021. "What News Users Perceive as 'Alternative Media' Varies between Countries: How Media Fragmentation and Polarization Matter". *Digital Journalism*, 11 (5): 741–761. <https://doi.org/10.1080/21670811.2021.1939747>.
- Druckman, James .N., Samara Klar, Yanna Krupnikov, Matthew Levendusky and John Barry Ryan. 2021. "Affective polarization, local contexts and public opinion in America". *Nature Human Behaviour* 5: 28–38. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-01012-5>.
- Easteal, Patricia, Kate Holland and Keziah Judd. 2015. *Enduring themes and silences in media portrayals of violence against women*. Women's Studies International Forum, 48, 103–113. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2014.10.015>.
- Entman, Robert M. 1993. „Framing: Toward Clarification of A Fractured Paradigm“. *Journal of Communication* 43 (4): 51–58. DOI: 10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x
- Garraio, Julia, Inês Amaral, Rita Basílio Simões and Sofia José Santos. 2023. "Forward and backwards: Sexual violence in Portuguese news media", str. 23–33. u *Routledge companion to gender, media and violence*, K. Boyle and S. Berridge (ur.). Routledge: London.
- Gasparavicius, Gediminas. 2011. *Art in the Image of the State: Neue Slowenische Kunst, the Irwin Group, and the Politics of Art in Slovenia, 1980–1995*. State University of New York at Stony Brook ProQuest Dissertations & Theses. 3481286.
- Grimmer Justin, Margaret E. Roberts and Brandon M. Stewart. 2022. *Text as Data: A New Framework for Machine Learning and the Social Sciences*. Princeton: Princeton University Press.
- Hanisch, Carol. 1969. "The personal is political: The original feminist theory paper at the author's web site." <http://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html>
- Heft, Annett, Eva Mayerhoffer, Susanne Reinhardt, and Curd Knupfer. 2020. "Beyond Breitbart: Comparing Right-Wing Digital News Infrastructures in Six Western Democracies." *Policy & Internet* 12 (1): 20–45.
- Iyengar, Shanto. 1991. *Is anyone responsible? How television frames political issues*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Jerele, Tonja, Matej Krizanec, Božidar Kolar and Jaša Veselinovič. 2018. "Against Janša, Against Brussels." *Jacobin*. <https://jacobin.com/2018/06/slovenia-miro-cerar-levica-sds-orban>
- Kaluža, Jernej and Sašo Slaček-Brelek. 2021. "Zapleteno je: protipolno razmerje med globalnimi digitalnimi platformami in slovenskimi mediji." *Javnost – The Public*, 28 (sup1): S23–S42. <https://doi.org/10.1080/13183222.2021.2012935>

- Macharia, Sarah. (ur.). 2020. *Global Media Monitoring Project*. https://whomakesthenews.org/wp-content/uploads/2021/07/GMMP2020.ENG_FINAL20210713.pdf (pristupljeno 25. aprila 2024).
- Madsen, Kristian Vistrup. 2018. "Sour Wine and Art World Hacks at Fotopub". <https://elephant.art/sour-wine-and-art-world-hacks-at-fotopub/> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Markov, Čedomir and Young Min. 2023. "Unpacking public animosity toward professional journalism: A qualitative analysis of the differences between media distrust and cynicism". *Journalism*, 24 (10): 2136–2154. <https://doi.org/10.1177/14648849221122064>
- Matko Katja, and Horvat Dalida. 2016. *Kako poročati o nasilju v družini in o nasilju nad ženskami: priročnik za medije*. Ljubljana: Društvo SOS telefon za ženske in otroke – žrtve nasilja.
- Maskalan, Ana. 2023. "I didn't ask for it" u Schoonheim, L., & Vintges, K. (ur.). 2023. *Beauvoir and Politics: A Toolkit* (1st ed.). Oxford: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003366089>
- Megla, Maja. 2022. "Srhljivo pričevanje Maje Megla: Uranjek je v Smodeju našel idealnega družabnika z deviantnimi nagnjenji" <https://reporter.si/clanek/slovenija/srhljivo-pricevanje-maje-megla-uranjek-je-v-smodeju-nasel-idealnega-druzabnika-z-deviantnimi-nagnjenji-990737> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Mendes, Kaitlynn, Jessica Ringrose and Jessalynn Keller. 2018. "#MeToo and the promise and pitfalls of challenging rape culture through digital feminist activism". *European Journal of Women's Studies*, 25 (2): 236–246. <https://doi.org/10.1177/1350506818765318> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Miljević-Ridički, Renata. 2023. "The Rise of the #MeToo Movement in Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina" u Cowie, H., & Myers, C.-A. (ur.). 2023. *Cyberbullying and Online Harms: Preventions and Interventions from Community to Campus* (1st ed.). New York: Routledge.
- Myers, Marian. 1997. *News Coverage of Violence Against Women: Engendering Blame*. California: Sage Publications inc.
- Mustapić, Boris. 2024. "An Introduction to TF-IDF: What It Is & How to Use It." *Semrush Blog*. <https://www.semrush.com/blog/tf-idf/> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Nechushtai, Efrat. 2018. "Could Digital Platforms Capture the Media through Infrastructure?" *Journalism* 19 (8): 1043–1058.
- O'Hagan, Sean. 2018. "The best international photography galleries chosen by Brett Rogers". *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2018/oct/14/best-international-photography-galleries-chosen-by-brett-rogers> (pristupljeno 17. septembra 2024).
- Orange Data Mining. 2015. <https://www.youtube.com/@OrangeDataMining> (pristupljeno 20. septembra 2024).
- Papacharissi, Zizi. 2014. *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. New York: Oxford Studies in Digital Politics.
- Peruško, Z. (2021). "Public Sphere in Hybrid Media Systems in Central and Eastern Europe." *Javnost – The Public*, 28 (1): 36–52. <https://doi.org/10.1080/13183222.2021.1861405> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Petre, Caitlin. 2021. *All the News That's Fit to Click: How Metrics Are Transforming the Work of Journalists*. Princeton: Princeton University Press.

- Kalin Golob, Monika and Melita Poler Kovačič. 2005. "Med novinarskim stilom in etiko: senzacionalizem brez meja." *Družboslovne razprave*, 21 (49/50): 289–393.
- Poler Kovačič, Melita. 2009. "Semi-Investigative Journalism in Slovenia: Research of Scandals Coverage in the Daily Newspaper Dnevnik." *Medijska istraživanja*, 15 (1): 95–118. <https://hrcak.srce.hr/37288> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Quan-Haase, Anabel, Kaitlynn Mendes, Dennis Ho, Olivia Lake, Charlotte Nau and Darryl Pieber. 2021. "Mapping #MeToo: A synthesis review of digital feminist research across social media platforms". *New Media & Society* 23 (6): 1700–1720. <https://doi.org/10.1177/1461444820984457> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Roškar Saška, Alenka Tančič Grum and Vita Poštuvan. 2010. *Spregovorimo o samomoru in medijih: Preprečevanje samomora – Strokovne smernice za odgovorno novinarsko poročanje*. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja RS.
- Splichal, Slavko. 2018. "Publicness–Privateness: The Liquefaction of "The Great Dichotomy"". *Javnost – The Public* 25 (1–2): 1–10, DOI: 10.1080/13183222.2018.1424004.
- Štefancič, Nadina. 2021. "Zapusti skupino? Med samoosamitvijo in skupinskim umetniškim procesom." RTV. <https://www.rtvlo.si/kultura/vizualna-umetnost/zapusti-skupino-med-samoosamitvijo-in-skupinskim-umetniskim-procesom/> (pristupljeno 25. februar 2024.).
- Vaidhyanathan, Siva. 2018. *Antisocial Media: How Facebook Disconnects Us and Undermines Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Vobič Igor. 2023. "Slovenia: a paternal-commercial media environment amid the digital transformation of social communication", str. 149–166 u *Media systems in Balkan countries: context and dynamics of changes*, ur. Bogusława Dobek-Ostrowska and Jelena Kleut. Lausanne: Peter Lang.
- Worthington, Nancy. 2008. "Encoding and Decoding Rape News: How Progressive Reporting Inverts Textual Orientations". *Women's Studies in Communication* 31: 344–367. 10.1080/07491409.2008.10162546.
- Wu, Tim. 2016. *The Attention Merchants: The Epic Scramble to Get inside Our Heads*. New York: Alfred A. Knopf.

Izjave:

Jernej Kaluža ništa ne izjavljuje.

Tonja Jerele je feministička organizatorica i aktivistkinja koja je bila deo društvenog okruženja u kojem su se odigrali događaji opisani u ovom tekstu. U tom periodu, bila je koordinatorica istraživačke i aktivističke grupe *Rezistence*, koja se formirala zbog problema seksualnog uznemiranja u visokoobrazovnim institucijama i bila veoma kritična prema načinu na koji su mediji i druge institucije reagovala na aferu. Nakon toga, ona lično i cela grupa postale su mete desničarskih medija (što je jedna od tema u ovom tekstu).

Jernej Kaluža and Tonja Jerele

MEDIA COVERAGE OF THE FOTOPUB AFFAIR IN SLOVENIA: SEXUAL VIOLENCE AMID DIGITAL FEMINISM, MEDIA SENSATIONALISM AND JOURNALISTIC PROFESSIONALISM

Summary

The article examines media coverage of the “Fotopub Affair” in Slovenia. The affair emerged in August 2022 when an Instagram profile moderated by anonymous person(s) began posting allegations of sexual and psychological violence of Dušan Smodej, curator and cultural manager active inside the Slovenian cultural and artistic scene. This profile quickly gained traction as several individuals came forward with similar stories. Roman Uranjek, a prominent Slovenian artist, was also implicated in the affair, and took his own life after the scandal broke, further intensifying the media frenzy.

The study focused on the media reporting on the affair. Due to limitations in accessing social media data, the study focused only on digital news media, analyzing coverage from 14 major Slovenian outlets. A total of 334 articles were examined using text mining techniques, such as word frequency analysis, bag of words and document embedding, to assess how the language in the media evolved over time and how diverse it was (in different media). This approach was combined with frame analysis. In addition, we conducted a document analysis of the main self-regulatory guidelines for the reporting in cases of violence on women and suicide and compared normative standards with actual reporting in the affair.

The analysis highlighted how the media’s attention shifted from the initial allegations to broader political implications, with coverage peaking in sensationalist outlets and declining as the official investigation progressed. Some media focused on legal procedures and objective reporting, often ignoring personal experiences and victim narratives. Sensationalist and right-wing outlets, on the other hand, emphasized mainly drug use, sexual deviance, and political corruption.

Through clustering analysis and the creation of word clouds, the study revealed distinct differences in how these outlets framed the story. The study found that media reporting clustered into three main categories: 1.) Objective Journalism – Outlets like MMC and N1 focused on factual reporting and development of police investigation, relying on official statements and verified information. 2.) Sensationalist and Tabloid Reporting – Media like Slovenske novice and Metropolitan prioritized detailed descriptions and reproduced the debates on social media, often amplifying the most scandalous aspects of the affair. 3.) Politicized Reporting – outlets like Demokracija and Nova24 framed the affair as evidence of corruption among the liberal political and cultural “elite”, using the scandal to push a broader right-wing political agenda.

Based on the text mining approaches and frame analysis, the study identified several key frames used by the media in covering the Fotopub affair:

- 1.) Frame of Police Investigation and Legal Procedure: This frame focused on the official investigation, criminal charges, and legal procedures. It emphasized facts and procedural developments, contributing to a more neutral and restrained narrative.
- 2.) Frame of Victim’s Experience: This frame centred on the personal stories of the victims, highlighting the emotional and psychological toll of the abuse. While some outlets used this frame to sensitively portray the victims’ experiences, others sensationalized these narratives, focusing on shocking or salacious details.
- 3.) Frame of Providing Help for the Victim: Some media emphasized the need for societal support for victims, focusing on the work of NGOs and support organizations.

This frame was less common but offered a more constructive approach to the scandal.

4.) Frame of Sensationalism and Moral Judgment: Tabloid and right-wing outlets often adopted this frame, focusing on deviant behaviour and portraying the affair as symptomatic of societal decadence. This frame was characterized by a moralizing tone and sensational language.

5.) Frame of Politicization and Power of Elites: Right-wing media used this frame to politicize the scandal, suggesting that Slovenia's cultural and political elites were complicit in or benefited from the abuse. This frame was often speculative and aligned with broader conservative critiques of the left-leaning establishment.

6.) Frame indicating concrete networks and connections: Most present in the right-wing media, but also in some other media, indicated by the use of proper names of individuals and organisations. The appearance of those names in the context of the Fotopub affair was used mainly as a means of political delegitimation.

The article offers a case study of how sensitive topics like violence against women can be distorted by media coverage, particularly in a polarized and sensationalized online environment. The affair also exposed the challenges of maintaining ethical journalism in the face of the attention economy. As the media landscape becomes increasingly fragmented and driven by clicks and shares, the Fotopub affair underscores the need for responsible reporting that prioritizes the voices of victims, avoids sensationalism, and resists the temptation to politicize sensitive issues. In the end, the Fotopub affair remains a cautionary tale about the power of media framing especially in an era where social media and traditional media increasingly intersect to shape public opinion.

Keywords: Fotopub affair, digital feminism, violence against women, economy of attention, hybrid media system, sensationalism, Slovenian public sphere, MeToo Movement

Stefan Janjić, Milica Lazić

RAT U UKRAJINI I FEJSBUK RATOVI EMOĐIJIMA

SAŽETAK

Istraživanje je bazirano na analizi sadržaja i statističkoj analizi reakcija i interakcija u vezi sa najpopularnijim objavama njuz-portala o ratu u Ukrajini na srpskom jeziku tokom prve godine rata. Analizirane objave imale su ukupno 92.693 interakcije i 264.115 reakcija na Fejsbuku, u sedam mogućih formi: „like“, „love“, „care“, „wow“, „angry“, „haha“ i „sad“, pri čemu je najzastupljenija bila „like“ (84, 5%), a najzastupljeniji emodži „haha“ (8, 8%). Cilj istraživanja je identifikacija modela interakcija i reakcija u vezi sa objavama o ratu u Ukrajini, s fokusom na upotrebu emodžija, kao i identifikacija uređivačkih strategija kojima se intenzivira popularnost objave. Gotovo svi posmatrani naslovi o ratu u Ukrajini sadrže određeni vid dramatizacije, pre naglašavanja ili fatalizacije. Dok se agens javlja dvojako, i kao pojedinac i kao država, pacijens je retko kada pojedinac. Od 50 najpopularnijih naslova samo dva govore o žrtvama kao *individuama*. Analiza emodžija pokazuje da publika surovije reaguje na naslove o ratu i stradanjima kada *pojedinačne žrtve* nisu istaknute, kada su nevidljive. Veliki broj popularnih naslova osmišljen je tendenciozno, kao podloga za iskazivanje podsmeha, cinizma i *užitka u nevolji*. U takvom okruženju se sistemom *hvatanja u kolo* gomilaju neempatične i impulsivne reakcije, a korisnici bivaju ohrabreni da se i sami pridruže likovanju nad stradanjima i navijanju za dalju eskalaciju sukoba.

KLJUČNE REČI

rat u Ukrajini, Fejsbuk, emodži, interakcija, onlajn novinarstvo

Uvod

Dan nakon početka ruske invazije na Ukrajinu, na naslovnim stranama u Srbiji početak rata sumiran je na različite načine. *Informer*, *Objektiv* i *Vesti* slavodobitno su izvestili o ofanzivi Rusije („Putinov munjeviti udar! Rusi za dan došli do Kijeva“, „Rusi za dan pregazili Ukrajinu“, „Putinov blic-krig“), *Blic* i *Kurir* su osudili napad („Putin uvlači svet u rat“, „Ruska invazija“), *Večernje novosti* su taj napad pokušale da opravdaju („Ruski udar odgovor na pretnje NATO“), *Politika* je odabrala neutralan siže („Ratno stanje u Ukrajini“), a *Danas* i *Dnevnik* su u fokus stavili predsednika Srbije

Stefan Janjić, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za medijske studije: stefan.janjic@ff.uns.ac.rs

Milica Lazić, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju: milica.lazic@ff.uns.ac.rs

(„Vučićev hod po tankom ukrajinskom konopcu“, „Vučić danas saopštava stav Srbije o ukrajinskoj krizi“).

Ovaj pregled naslova prigodno ilustruje vrste narativa koje će se narednih meseci pojavljivati u domaćim medijima, a samim tim i na društvenim mrežama. Servis BuzzSumo, putem kojeg je prikupljan korpus za ovo istraživanje, identifikovao je na 20 najposećenijih domaćih portala 33. 506 objava o ratu u Ukrajini do 24. februara 2024, tj. do početka treće godine rata. Izveštavalo se o napadima, žrtvama, izbeglicama, novom oružju, sankcijama Rusiji, poziciji Srbije, ali i širim, globalnim implikacijama rata, koji je izazvao energetska, vojnu, finansijsku, migrantsku i prehrambenu krizu.

Prema podacima Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za ljudska prava (OHCHR 2023), tokom prvih godinu dana rata u Ukrajini stradalo je osam hiljada civila (među kojima je 487 dece), a više od 13. 000 je ranjeno. U istom periodu iz Ukrajine je izbeglo više od osam miliona ljudi, a 5, 4 miliona je interno raseljeno (IOM 2023). Materijalne posledice takođe su enormno velike: Vlada Ukrajine, Svetska banka, Evropska komisija i Ujedinjene nacije zajednički su procenile da je do kraja 2023. godine u Ukrajini načinjena šteta čije saniranje zahteva 486 milijardi dolara (World bank 2024).

Kada je reč o poziciji Srbije, i predsednik Republike i Savet za nacionalnu bezbednost su u nekoliko navrata ponovili da Srbija podržava teritorijalni integritet Ukrajine, ali i da – za razliku od većine evropskih zemalja – neće uvoditi sankcije Rusiji. Srbija je pritom, uz Tursku i Belorusiju, ostala jedina evropska zemlja koja održava direktan avio-saobraćaj s Rusijom, a bezvizni režim koji je prethodno uspostavljen s obema zaraćenim zemljama doprineo je da veliki broj ljudi, pre svega Rusa, emigrira u Srbiju. Prema podacima koje je Ministarstvo unutrašnjih poslova dostavilo Bi-Bi-Si-ju na srpskom, u Srbiju je tokom prve godine rata ušlo 148. 927 građana Ukrajine i 294. 656 građana Rusije, ali većina nije imala nameru da se ovde zadrži: privremeni boravak odobren je za 706 Ukrajinaca i 23. 804 Rusa (Andrić 2023).

Srbija je u martu 2022. glasala za rezoluciju Ujedinjenih nacija kojom se osuđuje invazija na Ukrajinu, a narednog meseca podržala je i suspendovanje Rusije iz Saveta za ljudska prava Ujedinjenih nacija. Ipak, ne bi se moglo reći da su ove dve odluke bile odraz opšteg raspoloženja u Srbiji prema zaraćenim stranama. Rezultati istraživanja koje je u junu 2022. sproveo *Novi treći put* pokazuju da 41% ispitanika kao uzrok sukoba vidi „želju NATO alijanse da se širi na istok i da tako ugrozi interese Rusije“; uz to, 32% ispitanika smatra da je odgovornost za rat isključivo na Zapadu, 27% da je najvećim delom snosi Zapad, 13% smatra da je jedini krivac Rusija, 10% da je najveći ali ne i jedini krivac Rusija, a 18% da odgovornost dele Zapad i Rusija. (Mladenović 2022)

Na osnovu korpusa dezinformacija detektovanih tokom prvih 150 dana rata, regionalna mreža SeeCheck, koja okuplja sajtove za proveru informacija, utvrdila je da je Srbija bila žarište proruskog propagande na našem govornom području. Naime, od 20 pojedinačnih izvora s najvećim brojem uočenih netačnih i manipulativnih sadržaja, njih 16 je bilo iz Srbije¹, dva iz Crne Gore, a dva iz Bosne i Hercegovine (Murić i sar. 2022). Ovakav društveni, medijski i politički kontekst doprineo je stvaranju niza žustrih i navijačkih diskusija na internetu, praćenih veoma snažnim emocijama. Ovim istraživanjem sagledane su reakcije i interakcije u vezi sa najpopularnijim medijskim objavama na srpskom jeziku o ratu u Ukrajini na Fejsbuku, s posebnim fokusom na lajkove i emodžije, tj. na niz od sedam opcija kojima je moguće reagovati na određeni Fejsbuk post ili komentar.

Semiotika emodžija

Reč „emodži“ nastala je kao engleska adaptacija japanskog „絵文字“, pri čemu „e“ označava sliku, a „modži“ slovo, tj. karakter (Danesi 2016:2), pa bismo takav neologizam na srpski mogli da prevedemo sintagmom „oslikana reč“ ili „ilustrovana reč“. Iako se „emodži“ često koristi kao sinonim za „emotikon“, u pitanju su dva različita pojma: emotikon je prethodio emodžiju, jednostavniji je i manje podložan adaptaciji. Preteča emotikona je jednostavni smajli, sastavljen od dvotačke i zatvorene zagrada. Nije sasvim jasno ko je prvi spojio ta dva tipografska znaka i predstavio ih kao nasmevano lice, ali je više izvora saglasno u tome da je ova kombinacija postala prepoznatljiva i popularna početkom šezdesetih godina 20. veka (Danesi 2016, Abel 2019, Siever 2019). Tridesetak godina kasnije, s porastom broja kućnih računara, standardizovani ASCII sistem znakova doprineo je kreiranju niza tipografskih kombinacija, koje su, kao sredstva za pokazivanje emocija, takođe postale standardizovane. Slovim, brojevima i interpunkcijskim znakovima iscrtavani su – osim osmeha – i tuga, plač, dosada, bes...

Za razliku od emotikona, kao tipografskih varijacija, emodžiji su sličice u boji. Njihov uspon omogućen je uspostavljanjem sistema Unikod 8, koji ima rezervisana mesta za ovakve sličice, a broj tih mesta s vremenom raste. Različite platforme imaju slobodu da zadate sličice predstave u svom, posebnom stilu, pa će se, na primer, emodži sa žirafom razlikovati na Fejsbuku, Tviteru, Vajberu i Skajpu. Međutim, o broju mesta za sličice i predviđenim značenjima tih mesta ne odlučuje svaka platforma ponosob, već kalifornijska organizacija „Unikod konzorcijum“. Ona uvodi nove

¹ Reč je o sledećim izvorima: Sputnjik (srpska redakcija), Informer, Novosti, Alo, Srbija danas, Srbin info, Republika, 24sedam, Objektiv, Pravda, Pink, Vesna Curguz, Vaseljenska, Kurir, Espresso i B92 (Murić i sar. 2022).

emodžije na osnovu trendova i predloga korisnika, pa su tako 2023. godine odabrani – među ostalima – feniks, limeta i polomljeni lanac (Broni 2023).

Emodžiji su s vremenom postali veoma popularni, pružajući ljudima različitih kultura i različitih jezičkih zajednica mogućnost „konkretnije komunikacije i interakcije“ (Danesi 2016:8), a njihova sveprisutnost nave-la je Čin Ker da, na tragu Orvelovog „novogovora“, predloži novi pojam – „emodži-govor“ (eng. *emoji speak*): „Novogovor je pojednostavljena verzija engleskog jezika, koja je zamišljena kao konceptualno krajnje sužena, toli-ko da omogućava samo afirmativne diskusije o vladajućoj ideologiji. Emodži-govor, dakako, nema takav zlokoban prizvuk, ali podseća na novogovor po tome što je krajnje pojednostavljena i apstraktna forma jezika“ (Kiaer 2023:37). Ova autorka istovremeno zastupa tezu da „nekorišćenje emodžija više nije neutralan čin: oni su postali toliko povezani s idejom ljubaznosti da se njihov izostanak tumači u negativnom svetlu“ (Kiaer 2023:102). Oks-fordski rečnik je 2015. za reč godine odabrao *lice sa suzama radosnicama*, ali ne kao pojam, već kao emodži: „Paradoksalno, *reč* godine uopšte *nije* bila reč. Emodžiji su digitalni piktogrami ili ideogrami (...) pa je tako *lice sa suzama radosnicama* zapravo kôd U+1F602, koji softver na računarima ili telefonima *prevodi* u unapred konstruisan i prilično standardizovan pik-togramski karakter“ (Giannoulis & Wilde 2019:2).

Vivijan Evans kaže kako su emodžiji „prva univerzalna forma komu-nikacije na svetu“ (Evans 2007:24), a Marsel Danesi navodi da emodžije možemo posmatrati kao „novi oblik veštačkog, univerzalno upotrebljivog koda za pisanje“ (Danesi 2016:4). Međutim, koliko je taj kôd zaista univer-zalan? Pitanje razumljivosti i potencijalnih dvosmislenosti treba posmatrati na tri nivoa. Prvi je kulturološki uslovljen. Na primer, u japanskim man-ga stripovima uspavani ljudi često se prikazuju s balončićima koji im izla-ze iz nosa, dok „pobednicima“ iz nozdrva izbija vrela para. Taj prikaz se potom preslikao i na emodžije, koji korisnicima neupućenim u stil mangi mogu delovati konfuzno, pa im uspavani emodži može delovati bolesno ili mrtvo, a pobednik besno (Siever 2019:135). Čak i podignut palac, koji se tumači kao univerzalan znak za odobravanje, „u određenim delovima Bliskog istoka, zapadne Afrike, Rusije i Južne Amerike predstavlja isto što i srednji prst u zapadnom svetu“ (Danesi 2016:31). Drugi nivo je generacij-ski uslovljen: mlađim korisnicima će emodži patlidžana uglavnom pred-stavljati piktogramski eufemizam za penis, a ta „šifra“ starijim korisnicima ne mora nužno biti poznata.

Treći nivo ovog pitanja usmeren je ka dvosmislenostima i nerazumeva-nju koji se javljaju među korisnicima koje ne razdvaja kulturološka ili ge-neracijska barijera, makar ne u kontekstu koji je prethodno opisan. Drugim rečima, čak se i među pripadnicima iste kulture i iste generacije mogu javiti

različita tumačenja određenog emodžija (samog po sebi) ili tekstualne jedinice u koju je uključen emodži. Ovde najčešće govorimo o cinizmu, ironiji i sarkazmu, koji „komplikuju interpretaciju“ emodžija (Kiaer 2023:287), pa se tako „ekstremno srećni“ emodži koristi i kao „ironična diskursna forma, nalik smešku kojim ukazujemo da nas nešto iritira ili ljuti“ (Danesi 2016:107). Na ovaj problem nailazimo pri analizi reakcija na Fejsbuku, budući da „haha“ emodži primarno označava radost i smeh, a sekundarno cinizam i podsmeh. Zbog toga je tačnu nameru korisnika koji se opredelio za „haha“ reakciju katkad teško prozreti. Na Tiktoku je, s druge strane, uočen „vilinski trend“ među tinejdžerima: kada su sarkastični, svojim ironičnim komentarima dodaju ljupke, „bajkovite“ emodžije kao što su vile, leptiri i zvezdice (Kiaer 2023).

Istraživanje koje je sproveo Danesi (2016) pokazuje da emodžiji mogu ostvariti pet od šest jezičkih funkcija iz okvira koji je postavio Roman Jakobson: ostvaruju fatičku, emotivnu, konativnu, referencijalnu i poetsku funkciju, odnosno sve sem metajezičke: „Činjenica da nismo pronašli nijedan primer upotrebe metajezičkog emodžija nije iznenađujuća, s obzirom na to da su emodžiji pojačivači značenja i nisu dizajnirani da *progovaraju* o sebi samima“ (Danesi 2016:103). Tjan i saradnici su, istražujući korpus od 21. 000 Fejsbuk postova, razmatrali funkciju emodžija iz nešto drugačije perspektive: zanimale su ih forme interakcije s tekstom. Oni navode kako emodži može da zameni reč ili frazu, da ponovi ili naglasi reč ili frazu, da izrazi emociju ili stav, da dodatno naglasi tekstom naznačenu emociju, da modifikuje značenje teksta (signaliziranje šale i ironije), ali i da se koristi iz učtivosti (Tian 2017:12).

Do 2016. godine korisnici Fejsbuka mogli su da reaguju na postove i komentare ostavljanjem lajka. Od 2016. uvodi se dopuna u vidu pet emodžija – srce (love), smeh (haha), čuđenje / zadivljenost (wow), tuga (sad) i bes (angry) – čime su korisnici dobili priliku da preciznije iskažu svoj stav prema sadržaju na koji reaguju. U proleće 2020. godine, tokom prvog talasa pandemije virusa korona, dodat je i emodži koji označava „virtuelni zagrljaj“ (care). Njegovo uvođenje obrazloženo je brigom zbog usamljenosti (Dürscheid 2021), a ostao je deo standardne ponude čak i nakon što je Svetska zdravstvena organizacija proglasila prekid opasnosti od pandemije. Tran i saradnici su na korpusu od 15. 000 Fejsbuk postova ustanovili da je „lajk“ i dalje dominantna reakcija, s učešćem od čak 87, 7%. To objašnjavanju dugom tradicijom ove opcije, ali i činjenicom da je ona „podrazumevana“, „primarna“, za razliku od ostalih emodžija, čiji odabir zahteva dodatan korak – duži stisak na telefonu ili zadržavanje kursora na opciji „lajk“ na računarima (Tran 2018:3). U svojoj knjizi *Bura informacija* Hendriks i Hansen konstatuju kako „pojedinačni lajkovi ili glasovi podrške

možda deluju beznačajno, bez dodatnih troškova, i nevino, ali *agregacija* lajkova može da stvori veoma moćan javni signal koji drugi mogu uzeti u obzir kada odlučuju o tome u šta će da veruju ili šta će da rade, tj. u smislu traženja društvenog dokaza“ (2017:226).

Tokom prethodnih godina sprovedeno je nekoliko obimnijih istraživanja o upotrebi emodžija. Danesi (2016) je analizirao poruke studenata Univerziteta u Torontu, a Vajsman i Taner (Weissman and Tanner 2018) način na koji emodži utiče na promenu percepcije značenja rečenice kojoj je pridodat. Tran i saradnici (2018) bavili su se emodžijima kao reakcijama na sadržaje o marihuani, a slična tematski fokusirana istraživanja sprovedena su na korpusu objava o Bregzitu (Hauthal et al. 2019) i lokdaunu u Meksiku (Tula et al. 2022). Velika studija, čiji su rezultati objavljeni 2015, obuhvatila je 1, 6 miliona tvitova na 13 evropskih jezika, uključujući i srpski (Kralj Novak et al. 2015), a do leta 2023. funkcionisao je i servis emojitracker.com, koji je omogućavao živo praćenje učestalosti korišćenja emodžija na Tviteru². Naposletku, treba pomenuti i veliku statističku analizu upotrebe emodžija na Fejsbuku, koju su sprovedli Smoliarova i saradnici (2018). Oni su došli do izuzetno vrednih nalaza o korelaciji između različitih reakcija i vidova interakcija na Fejsbuk stranicama iz Rusije.

Umreženi afekti

Uvođenjem nijansiranih reakcija Fejsbuk je omogućio korisnicima da se preciznije izraze, pogotovo u situacijama kada lajk ne bi bio prihvatljiva ili pristojna reakcija, kao u slučaju objava o nečijoj smrti. Međutim, Fejsbuk je na taj način stekao i bolji uvid u stavove i emocije svojih korisnika. Siva Vajdijanatan u svojim *Antidruštvenim mrežama* kaže kako je Fejsbuk „projektovan tako da favorizuje sadržaj s jakim emotivnim nabojem, koji se lako vari, prvenstveno sadrži slike, ili, u boljem slučaju, video-snimke i prolazi kroz vidno polje unutar čudne mešavine dekontekstualizovanih društvenih, ličnih i zabavnih poruka“ i kao takav je – smatra on – „najgori mogući forum na kojem bi trebalo voditi politiku“ (2018:177).

Teorijski okvir našeg istraživanja bazira se na konceptu umreženih afekata i širem razumevanju emocija u digitalnom okruženju. Papakarizi ističe da novi mediji podstiču izvlačenje zaključaka iz situacija koje nam nisu direktno poznate, i to izazivanjem i umrežavanjem afektivnih reakcija. Ona naglašava da takvo „*afektivno podešavanje* ne znači da su reakcije strogo

² Odlukom Ilona Maska, novog vlasnika Tvitera (Iksa), da suspenduje opciju prikupljanja metapodataka, onemogućene su sveobuhvatne kvantitativne analize tvitova, pa i analize emodžija u tvitovima.

emocionalne; one mogu biti i racionalne. Međutim, podstaknuti smo da tumačimo situacije kao da smo oni koji ih direktno doživljavaju, iako u većini slučajeva nismo u stanju da razmišljamo poput njih“ (Papacharissi 2014:4). Papakarizi smatra da onlajn platforme podstiču afektivne procese stvaranjem afektivnih tvrdnji u kojima su izmešane činjenice, mišljenja i emocije, a taj spoj – kada je uspešno ostvaren – simulira model izražavanja političkih reakcija u svakodnevnom životu.

Serano-Pučé i Solis Rohas (2019) opisuju koncept *emocionalno-tehnološkog režima* prisutnog u savremenom digitalnom okruženju. Oni ističu da je „digitalna arhitektura društvenih mreža poboljšala izražavanje emocija iz kvantitativne perspektive, tako da kvalitativne kategorije poput afekta postaju merljive“ (Serrano-Puche & Solís Rojas 2019:60). U to su se još 2014. uverili Kramer i saradnici, proučavajući koncept emocionalne zaraze u digitalnom prostoru. Njihovo istraživanje (2014), bazirano na tri miliona postova na Fejsbuku, pokazalo je da emocije koje izražavaju drugi korisnici utiču na naše emocije, što predstavlja eksperimentalni dokaz zaraze masovnih razmera putem društvenih mreža. Naime, kada je količina *pozitivnog sadržaja* smanjena, korisnici su ostavljali manje pozitivnih i više negativnih postova i obratno: kada su *negativni sadržaji* smanjeni – ispoljen je suprotan obrazac (Kramer et al. 2014).

U kontekstu našeg istraživanja, ova teorijska perspektiva omogućava da posmatramo emodži reakcije kao deo kompleksnog procesa kolektivnog stvaranja značenja i emocionalnog angažmana u digitalnom prostoru. Ovo je posebno važno kada je reč o složenim i osetljivim temama poput rata, kada digitalne platforme poput Fejsbuka postaju ključni prostori za formiranje, izražavanje i širenje javnog mnjenja i emocionalnih stanja. Kroz ovu prizmu možemo bolje razumeti zašto određene vrste vesti izazivaju intenzivnije reakcije, kako se formiraju obrasci upotrebe emodžija, i kako ove digitalne emocionalne reakcije mogu uticati na šire razumevanje i stavove o ratu u Ukrajini.

Metodologija

Ovo istraživanje bazirano je na analizi sadržaja i statističkoj analizi reakcija i interakcija na Fejsbuku, koja je podrazumevala multivarijacionu analizu varijanse (MANOVA), korelacionu analizu (Pirsonov koeficijent korelacije) i deskriptivnu statistiku. U sklopu ovog istraživanja izabrani tekstovi nisu analizirani u celosti, već je pažnja fokusirana na naslov i propratni najavni tekstualni sadržaj na Fejsbuku, s pretpostavkom da se i reakcije publike dominantno odnose na naslov, najavu i temu. Cilj istraživanja je identifikacija modela interakcija i reakcija u vezi sa objavama o ratu u Ukrajini, s

fokusom na upotrebu emodžija, kao i identifikacija uređivačkih strategija kojima se intenzivira popularnost objave.

Najpre je putem servisa Gemius (e-public.gemius.com/rs) utvrđena lista 20 najposećenijih njuz-portala u Srbiji³, koja je obuhvatila portale blic.rs, kurir.rs, telegraf.rs, mondo.rs, espresso.rs, alo.rs, novosti.rs, 24sedam.rs, b92.net, n1info.rs, danas.rs, republika.rs, srbijadanas.com, informer.rs, rts.rs, politika.rs, dnevnik.rs, nsuzivo.rs, pink.rs i direktno.rs. Potom je putem servisa Buzzsumo sprovedena pretraga objava o ratu u Ukrajini na ovim portalima na osnovu ključnih reči, za period od početka rata (24. februar 2022) do njegove prve godišnjice. Servis je na osnovu zadatih kriterijuma identifikovao objave koje su ostvarile makar minimalni nivo angažovanja (eng. engagement) na društvenim mrežama tokom prve godine rata, a onda ih je posložio opadajućim redosledom. Za potrebe ovog istraživanja izdvojeno je 50 tekstova s najvišim nivoom angažmana.

Naredni korak podrazumevao je korišćenje Metine aplikacije Crowdtangle, koja je za svaki od tekstova identifikovala listu Fejsbuk stranica koje su ga prenele. Sa tih lista su potom izdvojene dominantne podele (one s najvećim nivoom angažmana), i za te podele su preuzeti podaci o emodži-reakcijama (like, love, care, haha, wow, sad, angry) i interakcijama (comment, share). Analizirane objave imale su ukupno 92. 693 interakcije i 264. 115 reakcija. Za svaki od analiziranih sadržaja uneti su odgovori na četiri pitanja: (1) Da li sadržaj uključuje izjavu nekog od aktera zaraćenih strana? Ako da – kojoj strani pripada akter?; (2) Da li je ton sadržaja proruski, proukrajinski ili neutralan?; (3) Da li se sadržaj tiče Srbije?; (4) Da li se sadržajem najavljuje vojna akcija?

Sprovedena je statistička analiza reakcija, kao i analiza sadržaja (naslov i najavni tekst), kako bi se identifikovali obrasci emodži-reakcija. Prva hipoteza ovog istraživanja je da postoji statistički značajna razlika u distribuciji emodži reakcija između proruskih i proukrajinskih vesti o ratu u Ukrajini. Druga hipoteza je da način naslovljavanja vesti o ratu u Ukrajini (uključujući izbor reči, ton i stilske figure) značajno utiče na obrazac emodži reakcija, stvarajući konzistentne emocionalne odjeke među korisnicima Fejsbuka.

Pregled rezultata i diskusija

Opšti pregled

Iako je inicijalna pretraga na servisu Buzzsumo uključila 20 najposećenijih njuz-portala u Srbiji, samo ih je šest imalo tekstove koji su se našli među

3 S liste su isključeni njuz-portali koji se bave isključivo estradnim ili sportskim temama.

50 najpopularnijih. Polovina našeg korpusa vezana je za portal *Mondo* (25), a slede *Srbija danas* (10), *Blic* (7), *Kurir* (5), *Alo* (2) i *B92* (1). Tekst s najvišim nivoom angažmana (18. 700) objavljen je na *Blicu* 18. marta 2022. pod naslovom „Nikada nećemo zaboraviti KO JE BOMBARDOVAO NAŠU AMBASADU U BEOGRADU“. NATO pozvao Kinu da osudi invaziju na Ukrajinu, Peking ih podsetio na agresiju na SRJ“, a listu zaključuje tekst *Monda* od 10. juna 2022. s nivoom angažmana 5. 500, pod naslovom „NE-UNIŠTIVI SU! RUSKA ČIZMA GDE DOĐE – NE ODLAZI“. Šok izjava hrvatskog predsednika: Zelenski ih vodi u RATNI PORAZ“.

Najveći broj Fejsbuk komentara, čak 6. 200, izazvao je tekst *Monda* pod naslovom „DA JE KIJEV PAO, UJUTRU BI POČEO RAT U BOSNI! Šok uključenje Čanka iz Ukrajine, pomenuo poraz i scenario za SMRT Putina“ (18. 6. 2022), a najviše Fejsbuk podela (1. 600) tekst *Kurira* „SRBIN POSTAVIO NA AMERIČKE SAJTOVE SLIKE BOMBARDOVANJA: Mislili su da je Ukrajina, pa zanemeli na istinu! OVO SU MU U BESU URADILI“ (1. 3. 2022).

Struktura i verodostojnost naslova

Devet od 50 analiziranih tekstova sadrži klikbejt-naslov. U tim slučajevima izostavljena je ključna informacija, koja je istovremeno nagoveštena pokaznom zamenicom (primer 1), neodređenom zamenicom (primer 2) ili prilogom sa zameničkom osnovom (primer 3).

Primer 1: KIJEV JE MAJKA RUSKIH GRADOVA! Ovo je Putinovo poslednje upozorenje Ukrajincima – mogu da odnesu samo ono što su doneli (*Mondo*, 29. 6. 2022)

Primer 2: Hrvat uputio komentar Srbiji koji se deli velikom brzinom: „Gledam vas, gledam ovaj rat sa Ukrajinom i imam nešto da vam kažem“ (*Blic*, 2. 3. 2022)

Primer 3: „NISAM TI JA PRIJATELJ, JA SAM PREDSEDNIK RUSIJE!“ Šok intervju Vladimira Putina – ovako je PONIZIO nemačkog novinara! (*Mondo*, 23. 5. 2022)

U prikupljenom korpusu naslova su, ipak, fatalizacija i dramtizacija daleko češći model privlačenja pažnje od klikbejta. Klikbejt predstavlja direktan poziv publici da poseti sajt i tako doprinese njegovoj posećenosti i profitu. Međutim, ukoliko korisnici ne reaguju na sadržaj direktno na mreži, vidljivost takvog sadržaja, pa i broj klikova, biće manji. Zbog toga je, taktički gledano, smisleno dati publici celovit naslov, bez klikbejta, ali ga

jezički oblikovati tako da provocira snažne emocionalne reakcije, pa računati da će akumulirane reakcije i interakcije doneti vidljivost, a samim tim i klikove. Fatalizacija je posebno vidljiva u načinu na koji se izjave aktera inkorporiraju u naslove: „papa šokirao svet izjavom“, „Džordž Soros šokirao“, „analitičar šokirao“, „Peskov oštro odgovorio Bajdenu“, „Lavrov nikad brutalniji“, „Putin se žestoko rugao Bajdenu“, „Ukrajinski poslanik zapretio Srbiji“, „Rusija uputila OŠTRO upozorenje Ukrajini“, „Moskva pobesnela“...

Ovaj model kreiranja naslova dosledno je zasnovan na preterivanju ili na tendencioznoj jezičkoj formulaciji koja će isprovocirati reakcije publike. Takav je primer naslova „DRAMA ZBOG RUSKE VOJNE OZNAKE, STIGAO HITAN ZAHTEV: Ukrajina traži od celog sveta da zabrani slovo Z!“ (*Mondo*, 29. 3. 2022). Čitanjem teksta u celosti postaje jasno da Ukrajina ne zahteva opštu zabranu slova Z, već da je ukrajinski ministar spoljnih poslova tražio od drugih zemalja da kriminalizuju upotrebu simbola sa slovom Z, koji ruska vojska koristi tokom agresije na Ukrajinu. Može se pretpostaviti da je ovakva formulacija naslova doprinela tome da dominantna reakcija na tekst bude emodži „haha“, pa je ovo jedan od retkih primera iz korpusa u kojima „like“ nije najčešći oblik reakcije.

Jedan od naslova, i to za četvrti tekst po popularnosti, bio je direktno baziran na dezinformaciji. Naime, *Srbija danas* je 4. 4. 2022. objavila izveštaj pod naslovom „PRENESITE MAKRONU NAŠU ZAHVALNOST“ Rusi zaplenili francusko oružje, pa poručili: Oprema vam je tako-tako, nije kao naša (FOTO)“. Na ovaj tekst reagovao je fektčeking portal Raskrinkavanje.ba iz Sarajeva, koji je u svojoj analizi ustanovio da su navodi lažni (Šehić 2022). *Srbija danas* je ispravila i tekst i naslov⁴, pa nova verzija glasi: „ISPRAVKA: Ruska vojska nije zaplenila oružje koje je Francuska poslala Ukrajini“. Međutim, fektčeking analiza na osnovu koje je došlo do ispravke objavljena je tek nedelju dana nakon originalnog teksta. To bi značilo da je lažna objava imala dovoljno vremena da ostvari pun viralni potencijal: nivo angažovanja bio je 14. 900, ostavljeno je više od 900 komentara, a objava je podeljena na Fejsbuku više od 500 puta.

Akteri i kontekst

Tekstovi iz korpusa dodatno su razvrstani spram četiri kriterijuma: (1) Da li je naslov baziran na nečijoj izjavi? Ako jeste, da li je to izjava (pro)ruskog

4 Na odluku Srbije danas da ispravi netačne navode moglo je uticati to što je Raskrinkavanje član Metinog fektčeking programa. Kada neki od članova identifikuje dezinformaciju i označi je, vidljivost tog sadržaja na Fejsbuku i drugim Metinim platformama počinje da opada. Kako bi izbegli smanjenje vidljivosti, a samim tim i smanjenje profita, portali postaju voljni da ispravljaju greške.

ili (pro)ukrajinskog aktera?; (2) Da li je ton naslova neutralan? Ako nije, da li u afirmativnom tonu predstavlja (pro)rusku ili (pro)ukrajinsku perspektivu?; (3) Da li se u naslovu rat u Ukrajini dovodi u vezu sa Srbijom?; (4) Da li se u naslovu najavljuju vojna akcija, osveta, razaranje?

Od 50 naslova, 20 u fokusu ima izjavu nekog ruskog ili proruskog aktera (primer 4), a 9 ukrajinskog ili proukrajinskog (primer 5).

Primer 4: „MEĐUNARODNO PRAVO UBIJENO JE NAPADOM NA SRBIJI 90-IH! Analitičar šokirao: Putin nije imao šta da prekrši napadom na Ukrajinu!“ (*Kurir*, 25. 2. 2022)

Primer 5: „PUTIN JE POKRENUO TREĆI SVETSKI RAT: Džordž Soroš šokirao: Ovo svet neće PREŽIVETI!“ (*Mondo*, 25. 5. 2022)

Po devet objava je proukrajinski orijentisano i neutralno, dok je proruskih objava 32. Rat u Ukrajini se u devet slučajeva dovodi u vezu sa Srbijom (primer 6).

Primer 6: „LUKAŠENKO UPOZORAVA: Ukrajina će biti uništena do temelja, spomenuo i Srbiju“ (*Srbija danas*, 17. 9. 2022).

Kada je reč o poslednjem kriterijumu, vojne akcije, osveta i razaranje najavljeni su u 21 od 50 najpopularnijih naslova. U tom kontekstu koriste se sledeći pojmovi i sintagme: „izvršiti zadatak“, „mleti oružje“, „uništiti do temelja“, „spremati opsadu“, „krvoproliće“, „nuklearni udar“, „eskaliranje sukoba“, „opšta ofanziva“, „brutalan odgovor“, „brutalan potez“, „brutalna osveta“, „strah i trepet“ i „Treći svetski rat“.

Podizanje vidljivosti

Kao što je prethodno objašnjeno, Metin alat Crowdtangle omogućava uvid u spisak Fejsbuk stranica koje su prenele određeni sadržaj⁵. U većini slučajeva se dominantna podela (ona sa najvećim brojem reakcija i interakcija) vezuje za matičnu Fejsbuk stranicu medija koji je objavio tekst. U 14 slučajeva, međutim, dominantna podela ostvarena je preko neke druge stranice.

Uzmimo za primer dva teksta sa portala *Mondo*. Prvi, pod naslovom „DA JE KIJEV PAO, UJUTRU BI POČEO RAT U BOSNI! Šok uključenje Čanka iz Ukrajine, pomenuo poraz i scenario za SMRT Putina“ objavljen je 18. 6. 2022. Dominantna podela ostvarena je preko Fejsbuk stranice *Monda*, ali su tekst prenele i stranice pod nazivima „Serbia“, „Beograd živi“, „Glumište“, „Skupština grada Čačka“, „Scene iz domaćih TV serija i filmova“, „Niko ne

5 Meta je sredinom marta 2024. najavila da će ukinuti ovaj servis 14. avgusta 2024.

zna kao majka ni da voli ni da brine“ i još 20 drugih. Sa druge strane, tekst „UKRAJINCE RAZOČARAO ZELENSKI: Narod se usprotivio vlastima, neće da idu u rat protiv Rusije – 'LJUTI SMO!'“ (29. 5. 2022) dominantnu podelu zabeležio je na stranici „Scene iz domaćih TV serija i filmova“, dok su podele marginalnog značaja zabeležene na stranicama „Nenad Jezdić“, „Podrška mitropolitu Joanikiju“, „Sveta Petka“, „Znanje čini razliku“ itd.

Uvidom u stranicu „Scene iz domaćih TV serija i filmova“, koja ima više od 220. 000 pratilaca, možemo utvrditi da je gotovo isključivo posvećena promociji sadržaja sa portala *Mondo*. Na ovaj način se, kupovinom izgrađenih, velikih stranica, ili saradnjom sa njima, diverzifikuju platforme za promociju sadržaja, a istovremeno se dopire i do publike koja možda nije otvorena za praćenje informativnih stranica.

Zastupljenost emodžija

U okviru dominantnih podela odabranih tekstova zabeleženo je ukupno 264. 115 reakcija. Među njima je, očekivano, najčešća – lajk (like), s učešćem od 84, 47%. Takav nalaz u skladu je s prethodnim istraživanjima ovog tipa. Tran i saradnici su u svom korpusu imali zastupljenost reakcije „like“ od 87, 7% (Tran 2018), a Tian i saradnici 78, 9% (Tian 2017). Sledeća po učestalosti je reakcija „haha“ (8, 8%), a daleko iza nje „care“ (1, 92%), „love“ (1, 56%), „sad“ (1, 33%) i „angry“ (1, 32%). Poslednje mesto zauzela je reakcija „wow“ (0, 64%). Uporedimo podatke o učešću reakcija u ova tri istraživanja, uz napomenu da su prethodna dva sprovedena pre uključivanja opcije „care“.

Tabela 1. Poređenje učestalosti reakcija

Reakcija	Tian et al. (2017) Opšti korpus	Tran et al. (2018) Objave o marihuani	Janjić i Lazić (2024) Objave o ratu u Ukrajini
Like	78, 9%	87, 71%	84, 47%
Haha	3, 7%	2, 64%	8, 80%
Care	NA	NA	1, 92%
Love	5, 5%	2, 94%	1, 56%
Sad	4, 0%	0, 35%	1, 33%
Angry	5, 4%	0, 88%	1, 32%
Wow	2, 5%	0, 90%	0, 46%

Možemo uočiti da je reakcija „haha“ daleko češća kod objava o ratu u Ukrajini nego u prethodna dva korpusa. Kao što je već rečeno, ona se može tumačiti i kao *smeh* i kao *podsmeh*. Iako pojedini autori interpretiraju „haha“ emodži isključivo u pozitivnom duhu (Tran et al. 2018, Hauthal

et al. 2019), Đuntini i saradnici primereno skreću pažnju na to da „haha“ predstavlja čitav niz emocija, pa nije uvek moguće iščitati jasnu nameru onoga ko ostavlja takvu vrstu reakcije (Giuntini et al. 2019). Ker, na primer, navodi slučaj iz 2021. godine, kada je belgijski ambasador u Južnoj Koreji smenjen jer je zvanični nalog ambasade upotrebio „haha“ emodži kao reakciju na rasistički komentar o Koreancima (Kiaer 2023).

U našem korpusu zastupljena su dva slučaja kada je reakcija „haha“ imala veću zastupljenost od reakcije „like“. To su tekstovi pod naslovima „RUSIJA JE PREKRŠILA POVELJU UJEDINJENIH NACIJA! Bajden 'zagrmeo' u Njujorku zbog NOVOG poteza Vladimira Putina“ (*Mondo*, 21. 9. 2022) i „DRAMA ZBOG RUSKE VOJNE OZNAKE, STIGAO HITAN ZAHTEV: Ukrajina traži od celog sveta da zabrani slovo Z!“ (*Mondo*, 9. 3. 2022). U prvom slučaju „haha“ ima učešće od 78%, a u drugom 64%.

Tužni emodži („sad“) jedanput je bio najdominantnija reakcija (39%), i to na naslov „ŽRTVOVAO SE ZA ZEMLJU! Ukrajina plače za mladićem herojem koji je RAZNEO MOST I SEBE da bi sprečio napredovanje ruskih snaga“ (*Blic*, 25. 2. 2022). Ostali emodžiji nijedanput nisu bili najdominantnija reakcija. Reakcija „love“ imala je najviše 5, 4% učešća (primer 7), reakcija „wow“ 2% (primer 8), reakcija „care“ 15, 3% (primer 9), a reakcija „angry“ 15, 4% (primer 10).

Primer 7: „OGLASILA SE RUSIJA – PRIZNALI DA SU NAPALI BAZU UZ GRANICU NATO-a! 'Ubili smo 180 stranih plaćenika i nastavicemo dalje“ (*Mondo*, 13. 3. 2022)

Primer 8: „VELIKA SVAĐA UKRAJINE I NATO Zelenski: 'Od vas smo dobili samo 50 tona dizela!' NATO: 'To što tražite znači TOTALNI RAT U EVROPI“ (VIDEO) (*Blic*, 5. 3. 2022)

Primer 9: „DOBRE VESTI: Hasan (11) po drugi put bežeći od rata stigao sa svim sam iz Ukrajine u Slovačku i sastao se sa porodicom“ (*Alo*, 18. 3. 2022)

Primer 10: „DA JE KIJEV PAO, UJUTRU BI POČEO RAT U BOSNI! Šok uključenje Čanka iz Ukrajine, pomenuo poraz i scenario za SMRT Putina“ (*Mondo*, 18. 6. 2022)

Deskriptivna statistika

Deskriptivni pokazatelji, uključujući aritmetičku sredinu, standardnu devijaciju i pokazatelje zakošenosti i spljoštenosti distribucija prikazani su u Tabeli 2. Za male do srednje veličine uzoraka ($50 > n > 300$) o normalnosti distribucije zaključuje se na osnovu z vrednosti skjunisa i kurtozisa

(vrednost skjunisa i kurtozisa podeljena standardnom greškom), koja u slučaju normalno distribuiranih podataka treba da bude ispod 3, 29 (Kim 2013). Vrednost pokazatelja zakošenosti distribucija (*Zsk*) ukazuje na to da distribucije svih indikatora odstupaju od normalne, osim u slučaju broja „like“ reakcija. Kada su u pitanju vrednosti pokazatelja spljoštenosti distribucija (*Zku*), normalno su distribuirani podaci u slučaju broja „like“ reakcija, broja „haha“ reakcija i broja „wow“ reakcija. Možemo zaključiti da, izuzev u slučaju broja „like“ reakcija, sve ostale varijable imaju podatke koji odstupaju od normalne distribucije, i to da su distribucije platikurtične i nakošene udesno, odnosno sa frekvencijama vrednosti u korist ispotprosečnih vrednosti.

Tabela 2. Deskriptivna statistika

	Ostvareni raspon	AS	SD	<i>Zsk</i>	<i>Zku</i>
Nivo angažmana	5500 – 18700	8550	3061,76	4,47	3,56
Broj komentara	303 – 6200	1527,12	1168,27	5,70	6,95
Broj podela	66 – 1600	326,74	254,52	8,38	18,12
Broj „like“ reakcija	90 – 12000	4459,74	2637,51	1,44	,14
Broj „love“ reakcija	0 – 525	82,52	93,71	8,55	15,59
Broj „sad“ reakcija	1 – 2400	70,48	338,08	20,44	73,95
Broj „haha“ reakcija	13 – 2600	464,74	669,54	5,06	2,78
Broj „wow“ reakcija	1 – 114	33,66	28,13	4,09	2,03
Broj „care“ reakcija	1 – 1500	101,62	221,49	16,53	51,86
Broj „angry“ reakcija	0 – 758	69,54	129,89	11,65	26,33

AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija

Korelacije među varijablama

U Tabeli 3 prikazane su korelacije među varijablama. Nivo angažmana ostvaruje statistički značajnu pozitivnu povezanost sa brojem podela, kao i brojem „like“ i „love“ reakcija. Broj komentara negativno korelira sa brojem „like“

reakcija, a pozitivno sa brojem „haha“, „wow“ i „angry“ reakcija. Broj „like“ reakcija je pozitivno povezan sa brojem „love“ i „care“ reakcija, odnosno negativno sa brojem „haha“ i „angry reakcija“. Takođe broj „love“ reakcija pozitivno korelira sa brojem „care“ reakcija, broj „haha“ reakcija sa brojem „wow“ i „angry“ reakcija, a broj „wow“ reakcija sa brojem „angry“ reakcija.

Tabela 3. Korelacije među varijablama

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
1. Nivo angažmana	1									
2. Broj komentara	.14	1								
3. Broj podela	.55**	.01	1							
4. „like“ reakcije	.66**	-.51**	.18	1						
5. „love“ reakcije	.51**	-.26	.07	.61**	1					
6. „sad“ reakcije	.07	-.02	-.16	-.12	-.08	1				
7. „haha“ reakcije	-.05	.48**	-.18	-.39**	-.24	-.05	1			
8. „wow“ reakcije	-.12	.33**	-.25	-.21	-.20	-.02	.56**	1		
9. „care“ reakcije	.22	-.23	-.06	.37**	.47**	-.03	-.19	-.16	1	
10. „angry“ reakcije	.08	.76**	-.09	-.33**	-.18	-.05	.32**	.29**	-.13	1

Razlike u tipu interakcije u zavisnosti od aktera izjave u objavi

Da bi se utvrdilo da li postoje razlike u tipu interakcija u zavisnosti od aktera izjave u objavi, primenjena je multivarijaciona analiza varijanse. Vrednosti Levenovog testa homogenosti varijansi ukazuju na to da su varijanse homogene za većinu varijabli u modelu, te da je ovaj preduslov za sprovođenje multivarijacione analize varijanse ispunjen. Model je statistički značajan na multivarijantnom nivou ($F(10, 38) = 2, 51, p < .05$). Na univarijantnom nivou se razlike u zavisnosti od aktera izjave u objave registruju na nivou angažovanja ($F(1, 48) = 3, 91, p < .05$), broju komentara ($F(1, 48) = 3, 72, p < .05$), broju „like“ ($F(1, 48) = 10, 73, p < .01$) i „haha“ reakcija ($F(1, 48) = 5, 81, p < .01$). Vesti u kojima se nalaze izjave (pro)ruskih aktera imaju statistički značajno veći nivo angažovanja, manji broj komentara, veći broj „like“ i manji broj „haha“ reakcija od vesti sa (pro)ukrajinskim akterima (Tabela 4).

Tabela 4. Razlike u tipu interakcije u zavisnosti od aktera izjave u objavi

	Proruski akter		Proukrajinski akter				
	AS	SD	AS	SD	F	df1, df ₂	p
Nivo angažmana	9930	3573, 31	7233	1106, 79	3, 91	1, 48	,027
Broj komentara	1170, 05	732, 29	2381, 33	1364, 47	3, 72	1, 48	,032
Broj podela	364, 65	191, 15	290, 44	163, 31	,37	1, 48	,691
Broj „like“ reakcija	6160	2459, 22	2424, 56	1574, 46	10, 73	1, 48	,000
Broj „love“ reakcija	109, 75	116, 65	59, 78	76, 48	1, 45	1, 48	,245
Broj „sad“ reakcija	12, 95	10, 77	285, 67	793, 16	2, 37	1, 48	,105
Broj „haha“ reakcija	105, 05	79, 21	649, 33	634, 52	5, 81	1, 48	,006
Broj „wow“ reakcija	22, 95	20, 71	43, 22	30, 30	2, 63	1, 48	,083
Broj „care“ reakcija	113, 15	127, 49	48, 67	54, 89	,31	1, 48	,739
Broj „angry“ reakcija	39, 80	25, 37	121	157, 26	1, 27	1, 48	,291

AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; df – broj stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga da li naslov tiče Srbije

Da bi se utvrdilo da li postoje razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga da li se naslov tiče Srbije, odnosno dotiče Srbiju ili ne, primenjena je multivarijaciona analiza varijanse. Vrednosti Levenovog testa homogenosti varijansi ukazuju na to da su varijanse homogene za većinu varijabli u modelu, te da je ovaj preduslov za sprovođenje multivarijacione analize varijanse ispunjen. Model je statistički značajan na multivarijantnom nivou ($F(10, 39) = 3, 05, p < ,01$). Na univarijantnom nivou se razlike registruju na broju komentara ($F(1, 48) = 6, 52, p < ,05$), broju podela ($F(1, 48) = 14, 66, p < ,01$) i marginalno na broju „angry“ reakcija ($F(1, 48) = 4, 09, p < ,05$). Vesti koje dotiču Srbiju imaju veći broj komentara, veći broj podela i veći broj „angry“ reakcija (Tabela 5). Na ostalim tipovima interakcija ne registruje se razlika u zavisnosti od toga da li se naslov dotiče Srbije ili ne.

Tabela 5. Razlike u tipu interakcije u zavisnosti od toga da li se vest dotiče Srbije

	Vest se dotiče Srbije		Vest se ne dotiče Srbije		F	df1, df ₂	p
	AS	SD	AS	SD			
Nivo angažmana	10122, 22	4046, 23	8204, 88	2744, 26	3, 01	1, 48	,089
Broj komentara	2380, 67	1900, 12	1339, 76	865, 99	6, 52	1, 48	,014
Broj podela	586, 89	438, 18	269, 63	149, 63	14, 66	1, 48	,000
Broj „like“ reakcija	3713, 44	3682, 91	4623, 56	2378, 25	,88	1, 48	,354
Broj „love“ reakcija	46, 89	60, 93	90, 34	98, 32	1, 61	1, 48	,211
Broj „sad“ reakcija	16	13, 25	82, 44	373, 05	,28	1, 48	,599
Broj „haha“ reakcija	356, 67	463, 29	488, 46	709, 24	,28	1, 48	,598
Broj „wow“ reakcija	22, 44	25, 42	36, 12	28, 38	1, 77	1, 48	,189
Broj „care“ reakcija	45, 78	51, 85	113, 88	242, 29	,69	1, 48	,409
Broj „angry“ reakcija	146, 44	250, 99	52, 66	80, 27	4, 09	1, 48	,049

AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; df – broj stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga koja je strana u sukobu prikazana afirmativno

Da bi se proverilo da li postoje razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga koja je strana u sukobu prikazana afirmativno (tj. da li je naslov proruski, proukrajinski ili neutralan), sprovedena je multivarijaciona analiza varijanse. Da bi se proverilo da li su ispunjeni preduslovi za sprovođenje multivarijacione analize varijanse i koji post-hoc test je potrebno primeniti, sproveden je Levenov test homogenosti varijansi. Rezultati ukazuju na to da varijansa nije homogena u slučaju 4 od 10 ispitanih zavisnih varijabli, te se preporučuje upotreba post hoc testova koji nisu zasnovani na pretpostavci o jednakim varijansama (npr. Dunnett’s T3 Post hoc). Model je statistički značajan na multivarijantnom nivou ($F(10, 38) = 7, 81, p < ,01$). Na univarijantnom nivou se razlike detektuju na sledećim indikatorima: broj komentara ($F(2, 47) = 22, 75, p < ,01$), broj „like“ reakcija ($F(2, 47) = 11, 98,$

$p < ,01$), broj „haha“ reakcija ($F(2, 47) = 12,79, p < ,01$) i broj „angry“ reakcija ($F(2, 47) = 13,05, p < ,01$).

Tabela 6. Razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga koja je strana u sukobu prikazana afirmativno

	Neutralna vest		Proruska vest		Proukrajinska vest		F	df1, df2	p
	AS	SD	AS	SD	AS	SD			
Nivo angažmana	9522,2	4318,2	8531,25	2892,42	7644,4	2089,33	,84	2,47	,437
Br. komentara	1439,1	725,87	1072	631,02	3233,3	1475,64	22,75	2,47	,000
Br. podela	488,23	454,36	312,16	175,05	217,33	167,46	2,90	2,47	,065
„like“ reakcija	4577,7	3343,5	5321,87	2035,13	1276,3	994,97	11,98	2,47	,000
„love“ reakcija	82,33	107,96	96,97	97,74	31,33	36,57	1,78	2,47	,180
„sad“ reakcija	30,11	25,57	22,66	42,44	281,23	794,73	2,24	2,47	,118
„haha“ reakcija	541,44	730,68	218,41	379,62	1263,8	828,03	12,79	2,47	,000
„wow“ reakcija	36,89	39,88	30,91	26,67	40,22	20,59	,45	2,47	,642
„care“ reakcija	208,44	486,88	90,75	103,99	33,44	54,67	1,54	2,47	,224
„angry“ reakcija	16,56	13,16	38,59	25,26	232,56	252,69	13,05	2,47	,000

AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; df – broj stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Nakon utvrđene razlike na nivou četiri indikatora, sproveden je Dunnett's Post hoc test, kako bi se utvrdilo između kojih grupa se detektuju statistički značajne razlike (Tabela 7). Proukrajinske vesti imaju manji broj komentara i „like“ reakcija od neutralnih i proruskih vesti. Sa druge strane, proukrajinske vesti imaju veći broj „haha“ i „angry“ reakcija od proruskih, dok se od neutralnih naslova međusobno ne razlikuju.

Tabela 7. Dunnett's T3 Post hoc test

	I	J	Razlika u aritmetičkim sredinama (I-J)	S. E.	p
Broj komentara	Neutralna	Proruska	367,11	266,43	,457
		Proukrajinska	-1794,22	548,17	,020
	Proruska	Proukrajinska	-2161,33	504,37	,006
Broj „like“ reakcija	Neutralna	Proruska	-744,10	1171,15	,891
		Proukrajinska	3301,44	1162,82	,000
	Proruska	Proukrajinska	4045,54	489,31	,000
Broj „haha“ reakcija	Neutralna	Proruska	323,04	252,64	,521
		Proukrajinska	-722,44	368,11	,182
	Proruska	Proukrajinska	-1045,48	284,05	,014
Broj „angry“ reakcija	Neutralna	Proruska	-238,21	84,38	,138
		Proukrajinska	-216,00	84,31	,090
	Proruska	Proukrajinska	-22,04	6,26	,005

p – nivo značajnosti

Razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga da li je naslovom najavljena vojna akcija

Da bi se utvrdilo da li postoje razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga da li je u vestima najavljena vojna akcija, osveta ili razaranje, primenjena je multivarijaciona analiza varijanse. Vrednosti Levenovog testa homogenosti varijansi ukazuju na to da su varijanse homogene za sve varijable u modelu, te da je ovaj preduslov za sprovođenje multivarijacione analize varijanse ispunjen. Model je statistički značajan na multivarijantnom nivou ($F(10, 38) = 2,78, p < ,05$). Na univarijantnom nivou razlike se, u zavisnosti od toga da li se najavljuje vojna akcija ili ne, registruju na nivou angažovanja ($F(1, 48) = 5,48, p < ,05$) i broju podela objave ($F(1, 48) = 8,69, p < ,01$). Vesti u kojima se ne najavljuje vojna akcija imaju statistički značajno veći nivo angažovanja i veći broj podela (Tabela 8).

Tabela 8. Razlike u tipu interakcija u zavisnosti od toga da li se naslovom najavljuje vojna akcija

	DA		NE		F	df1, df ₂	p
	AS	SD	AS	SD			
Nivo angažmana	7409, 52	2154, 74	9375, 86	3377, 41	5, 48	1, 48	, 023
Broj komentara	1206, 48	732, 36	1759, 31	1368, 37	2, 83	1, 48	, 099
Broj podela	210, 81	102, 41	410, 69	298, 49	8, 69	1, 48	, 005
Broj „like“ reakcija	4561, 90	1998, 37	4385, 76	3050, 87	, 05	1, 48	, 818
Broj „love“ reakcija	81, 81	50, 55	83, 03	116, 38	, 01	1, 48	, 964
Broj „sad“ reakcija	28, 90	51, 32	100, 59	442, 61	, 54	1, 48	, 465
Broj „haha“ reakcija	398, 86	583, 63	512, 45	731, 84	, 35	1, 48	, 559
Broj „wow“ reakcija	38, 14	28, 52	30, 41	27, 89	, 92	1, 48	, 343
Broj „care“ reakcija	75, 29	37, 83	120, 69	289, 71	, 51	1, 48	, 480
Broj „angry“ reakcija	45, 43	26, 20	87, 00	168, 16	1, 25	1, 48	, 268

AS – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; df – broj stepeni slobode; p – nivo značajnosti

Zaključak

Ovim istraživanjem obuhvaćene su reakcije i interakcije u vezi sa 50 *najuspešnijih* objava domaćih portala o ratu u Ukrajini tokom prvih godinu dana rata. Iz ovako postavljenog korpusa, u kojem su se našle samo objave tabloidnih portala, nije moguće iščitati opšte raspoloženje korisnika Fejsbuka iz Srbije prema ratu ili zaraćenim stranama, a izostaje i uvid u to kako publika reaguje na sadržaje profesionalnijih medija, kreirane na oprezniji, saosećajniji, precizniji i uravnotežen način. Međutim, upravo zbog toga što je usmereno na *najpopularnije*, *najuspešnije* objave, ovo istraživanje ukazuje na niz strategija koje se eksploatišu u nameri da se kreira što viralniji sadržaj o ratu.

Gotovo svi naslovi o ratu u Ukrajini sa liste najpopularnijih sadrže određeni vid dramatizacije, pre naglašavanja ili fatalizacije. Veoma je često

apostrofiranje verbalnih duela, u kojima se ruski akteri predstavljaju kao moćni, vojno superiorni, iskonski pravedni, opravdano besni i duhovito cinični. Komunikacija unutar tih *prepričanih* i *sažetih* duela nije dvosmerna – pacijens se samo nazire, ili se – prećutan – podrazumeva, dok je agens taj koji *progovara*, on je odsečan, nepokolebljiv, ne *izjavljuje* nego samo *odbrusi* ili *zagrmi*. Dok se agens javlja dvojako, i kao pojedinac i kao država, pacijens je retko kada pojedinac. Od 50 najpopularnijih naslova samo dva govore o žrtvama kao *individuama*. Prvi slučaj se odnosi na poginulog ukrajinskog vojnika, a drugi na dečaka-izbeglicu. Reakcije na ove dve objave su mnogo humanije od prosečnih: dominantna reakcija na priču o vojniku bio je tužni emodži („sad“), a na priču o dečaku „like“ i „care“. S druge strane, ako pogledamo jedan od naslova kojima se najavljuje opšte razaranje Ukrajine – „LUKAŠENKO UPOZORAVA: Ukrajina će biti uništena do temelja, spomenuo i Srbiju“ (*Srbija danas*, 17. 9. 2022) – videćemo da su reakcije dominantno afirmativne, dok je udeo reakcije „sad“ tek 0,42%, a udeo reakcije „care“ 1,1%.

Istraživanje je pokazalo da emodžiji imaju višestruku komunikacionu ulogu kada je reč o reakcijama na sadržaje u vezi sa ratom u Ukrajini. Oni omogućavaju brzo izražavanje emocija, kao i iskazivanje simboličke podrške. Potvrđena je prva hipoteza ovog istraživanja, prema kojoj postoji statistički značajna razlika u distribuciji emodži reakcija između proruskih i proukrajinskih vesti o ratu u Ukrajini. Statistička analiza pokazala je da proruske vesti imaju veći broj „lajk“ reakcija, dok proukrajinske vesti imaju veći broj podsmešljivih („haha“) i ljutih („angry“) reakcija. Druga hipoteza, da način naslovljavanja vesti o ratu u Ukrajini (uključujući izbor reči, ton i stilske figure) značajno utiče na obrazac emodži reakcija, takođe je potvrđena. Naime, naslovi koji sadrže elemente dramatisacije, preneglašavanja ili fatalizacije, dosledno izazivaju intenzivnije reakcije, a naslovi koji prikazuju jednu stranu kao naivnu ili neefikasnu često izazivaju visoku koncentraciju podsmešljivih reakcija, što sugerise da retorika i uokvirivanje utiču na odabir emodžija.

Ukoliko pretpostavimo da se mejnstrim medijski sadržaj prilagođava prosečnom konzumentu i podilazi njegovim očekivanjima, jasno je zašto su *najpopularniji* tekstovi o ratu u Ukrajini upravo proruski. Prikaz rata je u naslovima ovih tekstova krajnje pojednostavljen, dekontekstualizovan, bajkovito binaran, prvenstveno zainteresovan za naglašavanje ruske dominacije i moći. Analiza emodžija pokazuje da publika surovije reaguje na naslove o ratu i stradanjima kada *pojedinačne žrtve* nisu istaknute, kada su nevidljive. U naslovima nema žena, a dete se pojavljuje samo jednom. Veliki broj popularnih naslova postavljen je, zatim, kao podloga za iskazivanje podsmeha, cinizma i *užitka u nevolji* (nem. *Schadenfreude*), a u tu svrhu se

druga, tj. najčešće ukrajinska strana, često portretirše kao naivna, kukavička, bezobzirna i gnevna. Administratori Fejsbuk stranica i sajtova posmatranih portala imaju precizan uvid u to kakva vrsta sadržaja izaziva masovne reakcije, pa u skladu s tim biraju teme, pristup i formulaciju naslova. U takvom okruženju sistemom hvatanja u kolo (eng. *bandwagon*) gomilaju se neempatične i impulsivne reakcije, a korisnici bivaju ohrabreni da se i sami pridruže likovanju nad stradanjima i navijanju za dalju eskalaciju sukoba.

Tabloidni portali koriste dramatizaciju, prenaplašavanje i fatalizaciju u izveštavanju o ratu, stvarajući ono što Papakarizi naziva „afektivnim tvrdnjama“ – mešavinu činjenica, mišljenja i emocija. Korisnici, reagujući na ovakve objave, ne samo da doprinose njihovoj većoj vidljivosti (a samim tim i zaradi kreatora sadržaja), već i učestvuju u oblikovanju javnog diskursa o ratu. Ovo je posebno zabrinjavajuće kada se uzme u obzir da većina analiziranih naslova pojednostavljuje i dekontekstualizuje rat, često ga svodeći na verbalne duele i demonstracije moći. Nedostatak empatije prema žrtvama i tendencija ka likovanju nad tuđim stradanjem u reakcijama publike ukazuju na to da ovakvo medijsko uokvirivanje rata normalizuje nasilje i podstiče dehumanizaciju. Time se stvara začarani krug u kojem mediji, u potrazi za viralnošću, proizvode sve agresivniji diskurs, a publika, kroz svoje reakcije, potvrđuje i osnažuje takav pristup, doprinoseći daljoj eskalaciji nasilne retorike u javnom prostoru.

Literatura

- Abel, Jonathan. 2019. „Not Everyone 🍌s – Or, the Question of Emoji as ‘Universal’ Expression“. Str. 25-43 u *Emoticons, Kaomoji, and Emoji*, ur. E. Giannoulis, and R. A. Wilde. London: Routledge.
- Andrić, Grujica. 2023. *Rusija i Ukrajina: Šta se u Srbiji promenilo u prethodnih 12 meseci*. BBC na srpskom (<https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-64753121>). Pristupljeno 8. marta 2024.
- Broni, Keith. 2023. *What’s New in Unicode 15.1 & Emoji 15.1*. Emojipedia. (<https://blog.emojipedia.org/whats-new-in-unicode-15-1-and-emoji-15-1/>). Pristupljeno 8. marta 2024.
- Danesi, Marcel. 2016. *The Semiotics of Emoji - The Rise of Visual Language in the Age of the Internet*. London: Bloomsbury Academic.
- Dürscheid, Christa, and Haralambous, Yannis. 2021. „Emojis are everywhere. How emojis conquer new contexts“. *Grapholinguistics and its applications* 4 (2021): 501–512.
- Evans, Vyvyan. 2017. *The emoji code: The linguistics behind smiley faces and scaredy cats*. London: Picador.
- Giannoulis, Elena, and Wilde, Lukas RA. 2019. „Emoticons, kaomoji, and emoji: The transformation of communication in the digital age“. Str. 1–22 u *Emoticons, Kaomoji, and Emoji*, ur. E. Giannoulis, and R. A. Wilde. London: Routledge.

- Giuntini, Felipe Taliar, Pires Ruiz, Larissa, Kirchner, Luziane de Fátima, Passarelli, Denise Aparecida, Dutra dos Reis, Maria de Jesus, Campbell, Andrew Thomas and Ueyama, Jó. 2019. „How do I feel? Identifying emotional expressions on Facebook reactions using clustering mechanism.“ *IEEE Access* 7 (2019): 53909–53921.
- Hauthal, Eva, Burghardt, Dirk, and Dunkel, Alexander. 2019. „Analyzing and visualizing emotional reactions expressed by emojis in location-based social media.“ *ISPRS International Journal of Geo-Information* 8. 3 (2019): 113.
- Hendriks, Vinsent, i Hansen, Pele. 2017. *Bura informacija – zašto „lajkujemo“?* Beograd: Centar za promociju nauke.
- IOM UN migration. 2023. *Ukraine crisis 2022-2023: 1 year of response*. IOM. (https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/documents/2023-02/IOM_Ukraine_Regional_Response-1_Year_Special_Report.pdf).
- Pristupljeno 8. marta 2024.
- Kiaer, Jieun. 2023. *Emoji Speak – Communication and Behaviours on Social Media*. London: Bloomsbury Academic.
- Kim, Hae-Young. 2013. ”Statistical notes for clinical researchers: assessing normal distribution (2) using skewness and kurtosis”. *Restorative dentistry & endodontics*, 38 (1): 52–54.
- Kralj Novak, Petra, Smailović, Jasmina, Sluban, Borut, and Mozetič, Igor. 2015. „Sentiment of emojis“. *PloS one* 10.12 (2015): e0144296.
- Kramer, Adam, Jamie, Guillory and Hancock, Jeffrey. 2014. ”Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks”. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111 (24): 8788–8790.
- Mladenović, Miljan. 2022. *Rat u Ukrajini – jul 2022*. Šta Srbija misli / Novi treći put. (<https://istrazivanje.rs/rat-u-ukrajini-jul-2022/>). Pristupljeno 8. marta 2024.
- Murić, Darwin, Zulejhić, Emir, Živković, Ivana, Nikolić, Milovan, and Radojević, Vesna. 2022. *150 dana rata u Ukrajini i preko 1.500 dezinformacija u regionu*. SEE Check. (<https://zastone.ba/app/uploads/2022/08/Globalni-narativi-i-lokalni-akteri-150-dana-rata-u-Ukrajini-i-preko-1.500-dezinformacija-u-regionu-8.pdf>). Pristupljeno 8. marta 2024.
- OHCHR. 2023. Civilian casualties in Ukraine from 24 February 2022 to 15 February 2023. (<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/press/hrmmu-civilian-casualties-24feb2022-15feb2023-en.pdf>). Pristupljeno 8. marta 2024.
- Papacharissi, Zizi. 2014. *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Serrano-Puche, J. and Solís Rojas, L. 2019. ”Mediatized Emotions: A Framework for Understanding the Display of Affect in the Network Society“. Str. 45–68 u *Emotions and Loneliness in a Networked Society*, ur. B. Fox. London: Palgrave Macmillan.
- Siever, Christina Margrit. 2019. „Iconographic Communication’ in Digital Media: Emoji in WhatsApp, Twitter, Instagram, Facebook – From a Linguistic Perspective“. Str. 127–147 u *Emoticons, Kaomoji, and Emoji*, ur. E. Giannoulis, and R. A. Wilde. London: Routledge.
- Smoliarova, A. S, Gromova, T. M, and Pavlushkina, N. A. 2018. „Emotional stimuli in social media user behavior: Emoji reactions on a news media Facebook page“. Str. 242–256 u *Internet Science: 5th International Conference, INSCI 2018, St. Petersburg, Russia, October 24–26, 2018, Proceedings 5*, ur. S. E. Yacoubi, F. Bagnoli, and G. Pacini. Perpignan: INSCI.

- Šehović, Nerma. 2022. *Ruska vojska nije zaplijenila oružje koje je Francuska poslala Ukrajini*. Raskrikavanje. (<https://raskrinkavanje.ba/analiza/ruska-vojska-nije-zaplijenila-oruzje-koje-je-francuska-poslala-ukrajini>). Pristupljeno 8. marta 2024.
- Tian, Ye, Galery, Thiago, Dulcinati, Giulio, Molimpakis, Emilia, and Sun, Chao. 2017. „Facebook sentiment: Reactions and emojis“. *Proceedings of the fifth international workshop on natural language processing for social media*: 11–16.
- Tran, Tuan, Nguyen, Dong, Nguyen, Anh, and Golen, Erik. 2018. „Sentiment analysis of emoji-based reactions on marijuana-related topical posts on facebook“. *IEEE International Conference on Communications (ICC)*.
- Tula, Angel T., Asino, Tataleni I., and Gutierrez, Benjamin G. „Facebook Reactions at the Beginning of COVID-19 Lockdown“. *Journal of Teacher Education and Research* 17. 2 (2022): 36–42.
- Vajdijanatan, Siva. 2018. *Antidruštvene mreže*. Beograd: Clio.
- Weissman, Benjamin, and Tanner, Darren. „A strong wink between verbal and emoji-based irony: How the brain processes ironic emojis during language comprehension“. *PLoS one* 13. 8 (2018): e0201727.
- World Bank. 2024. *Ukraine: Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3), February 2022 – December 2023*. (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/099021324115085807/pdf/PI1801741bea12c012189ca16d95d8c2556a.pdf>). Pristupljeno 8. marta 2024.

Stefan Janjić and Milica Lazić

WAR IN UKRAINE AND FACEBOOK EMOJI WARS

Summary

The research is based on content analysis and statistical analysis of reactions and interactions related to the most popular online media posts about the war in Ukraine in the Serbian language during the first year of the war. The analyzed posts had a total of 92, 693 interactions and 264, 115 reactions in seven forms: “like”, “love”, “care”, “wow”, “angry”, “haha” and “sad”. Among them, expectedly, the most common is “like,” with a participation rate of 84. 47%, followed by “haha” with 8. 8%. The aim of the research was to identify patterns of interactions and reactions related to posts about the war in Ukraine, focusing on the use of emojis, as well as identifying editorial strategies that intensify the popularity of the post. Almost all observed headlines contain some form of dramatization, exaggeration, or fatalism. Emoji analysis shows that the audience reacts more harshly to headlines about war and suffering when individual victims are not highlighted, when they are invisible. Assuming that mainstream media content caters to the average consumer and meets their expectations, it is clear why the most popular texts about the war in Ukraine are pro-Russian. The portrayal of war in the headlines of these texts is extremely simplified, fairy-tale binary, primarily interested in emphasizing Russian dominance and power. A large number of popular headlines are then used as a basis for expressing sneer, cynicism, and *enjoyment in misfortune* (German: Schadenfreude). Administrators of Facebook pages and websites of observed portals have a precise insight into what kind of content triggers mass reactions, so they choose topics, approaches, and headline formulations accordingly. In such an environment, a system of bandwagoning accumulates unempathetic and impulsive reactions, and users are encouraged to join in rejoicing over suffering and cheering for further escalation of conflict.

Keywords: war in Ukraine, Facebook, emoji, interaction, online journalism

II

STUDIJE I ČLANCI

Boris D. Ilić

PRILOG FROJDOVOM RAZUMEVANJU POJMA KULTURE: KONCEPT I KRITIKA

SAŽETAK

Članak se zasniva na predstavljanju i kritičkom čitanju Frojdovog psihoanalitičkog razumevanja kulture. Sagledava se i preispituje značaj Frojdovih antropoloških poduhvata iznetih u delu *Totem i tabu* (1913) i njegovih opštih opservacija o kulturi u delu *Nelagodnost u kulturi* (1930). Utvrđeno je da Frojdova teorija nastanka kulture, u skladu sa antropološkim gledištima svog vremena, naglašava da primitivno društvo predstavlja prvi stepen razvoja kulture u vidu formiranja društvenih i religijskih institucija. Ipak, sa stanovišta društvene nauke, problematične su teze o prvobitnom ocebistvu, te nejasno izvedene pojmovne razlike između prirodnog stanja i društva. Zaključuje se da je njegova misao o kulturi, uprkos brojnim nedostacima, danas svakako dobrodošla pri zasnivanju jedne sveobuhvatne teorije kulture.

KLJUČNE REČI

Sigmund Frojd,
psihoanaliza,
prvobitno ocebistvo,
kultura, društvo

Uvod

Sigmund Frojd (Sigmund Freud), osnivač psihanalitičkog metoda lečenja, jedan je od osnivača psihoanalitičkog pokreta i pisac velikog broja knjiga i članaka. Nadilazeći uske okvire psihoanalitičke prakse, zadire u polje tumačenja religije, kulture¹ i umetnosti. Njegovo delo i danas izaziva pažnju, kako u akademskim krugovima tako i u štivima i priložima sredstava masovnih komunikacija. Sudeći po navodima iz *Predavanja za uvod u psihoanalizu*, zahtevao je otvorenost duha pri razumevanju psihoanalitičkog metoda lečenja u odnosu na tradicionalne postupke. Za razliku od drugih tehnika, „u analitičkom se lečenju ne događa ništa drugo, osim razmjene

1 Kultura u ovom radu pretpostavlja sveukupnost čovekovog stvaralaštva koje izražava njegovu izuzetnost u odnosu na druge žive vrste, bez obzira na to da li je reč o jeziku, mitu, ritualu, verovanju ili umetnosti. Važno je ipak napomenuti da neke od ovih kulturnih realnosti zadržavaju vlastitu autonomiju. O tome više u: Kovačević, Ivan (2006), *Mit i umetnost*, Beograd: Srpski genealoški centar.

riječi između analizirane osobe i liječnika“ (Frojd 2012:17). Za desetak godina, od prekida saradnje sa Brojerom (Josef Breuer), od kraja posljednje decenije XIX veka do 1905. godine i okupljanja psihoanalitičara u njegovom stanu, što je poznato kao „psihološka sreda“, psihoanaliza je prošla trnovit put. U ovom periodu Frojd objavljuje četiri kapitalna dela: *Tumačenje snova* (1905), *Psihopatologija svakodnevnog života* (1904), *Tri rasprave o teoriji seksualnosti* i *Dosетка* (1905) (Klajn 1990:11).

Kulturni i društveno-istorijski kontekst u kojem nastaje i razvija se Frojdov psihoanalitički koncept, povezuje se sa liberalnom srednjom buržoazijom u Beču u drugoj polovini XIX i početkom XX veka. Poseban značaj unutar ovih krugova imala je naučna javnost koja je zagovarala specifično gledište o kulturi, različito od ostatka austrijskog i nemačkog građanstva, ali i razumevanja kulture koje se negovalo unutar francuskog i engleskog plemstva (Smadja 2015:35–36). Zapravo, austrijsko liberalno građanstvo, na prelazu iz XIX u XX vek, verovalo je da je čovek racionalno biće koje putem nauke može zagospodariti svetom, a putem morala vladati sobom. Ispunjenje ovih uslova neophodno je za stvaranje samog društva. Austrijsko društvo je, a posebno grad Beč, krajem XIX veka bilo pod udarom krize liberalizma² i mahom konzervativnih pokreta kao što su pangermanizam i pokret socijalnog hrišćanstva. Idejne osnove ovih pokreta ne sagledavaju čoveka samo kao racionalnog, već i podložnog nagonima i emocijama. Kao takav, on je opasan i nestalan. Ideje o čoveku zaokupljale su i brojne bečke pisce i umetnike, ali i psihologe. U drugoj polovini XIX veka dolazi do pojačanog interesovanja za pitanja snova, hipnoze, podvojene ličnosti itd. Osim toga, pojava seksualne književnosti, koja se ponekad graničila sa pornografijom, predstavljala je šamar građanskoj moralnosti. Pojam nesvesnog kao dinamički pojam sve više se probija u dela romantičarske književnosti, filozofiju i, pre svega, psihologiju (Smadja 2019:17).

2 Već prvih decenija XX veka moglo bi se, prema Akselu Honetu (Axel Honneth), govoriti o „duhu socijalističkog eksperimentalizma“. Pored već pomenutih pripadnika raznih naučnih, umetničkih i filozofskih inicijativa, Honet poseban značaj pridaje levo orijentisanim misliocima poput Maksa Adlera (Max Adler), Ota Bauera (Otto Bauer), koji su svoje marksističke stavove susreli sa pragmatičnim socijaldemokratama. „Kroz stalni dijalog između teoretičara i političara i uz podršku mnogih pisaca i umetnika, u Beču je bilo moguće započeti reformske projekte u korist poboljšanja položaja radničke klase koji su bili nezamislivi u drugim evropskim gradovima“ (Honet, A. (2019), *Ideja socijalizma: pokušaj osavremenjivanja*, Novi Sad: Akademska knjiga:153–154). Honet naglašava da je Beč toga doba imao izvestan stepen autonomije. Uvedeno je socijalno stanovanje, započeta reforma školstva, tj. trebalo je ostvariti ideal društvene ravnopravnosti kroz demokratizaciju školstva. Ovim procesima znatno je doprineo i Alfred Adler, koji je školu video kao „ustanovu koja koriguje nejednake mogućnosti za sticanje društveno poželjnih karakternih osobina“ (*Isto*:158–159).

Frojd je zahtevao naučni pristup proučavanju čoveka. Nemoguće je zaobići činjenicu da je on jedan od prvih modernih naučnika koji je isticao delovanje nagonских impulsa ličnosti. Za razliku od psiholoških gledišta koja su prethodila psihoanalizi, utemeljenih u stavu da je čovek racionalno i slobodno biće, Frojd je svojim proučavanjima normalnih ali i patoloških stanja uzdrmao ovu ulepšanu sliku. Njegova filozofska antropologija je „pesimistička“, tj. ukazuje na neiskorenjivu agresivnost i destruktivnost u čoveku, ali je pogrešno misliti da je Frojd smatrao da je čovek zao, sebičan i destruktivan (Trebješanin 2013:174). „Ako je Frojdovo mišljenje utkano u modernu kulturu kao novo merilo, onda ono prožima i naše viđenje prošlosti. Posle Frojda i njegovi prethodnici dobijaju nova mesta i značenja“ (Jovanović 1996:58–59). Moglo bi se reći da je mali broj autora koji su ostali čistokrvni sledbenici osnova psihoanalize, što treba shvatiti kao prednost koja doprinosi njenom naučnom bogaćenju. Razlog za napuštanje izvornih načela psihoanalize javlja se i kao posledica promene kulturnog ambijenta u odnosu na Frojdovo doba. Struktura simptoma se promenila, što čini „čitav jedan svet razlika: razlika u kulturi, istorijskoj prošlosti i znanjima“ (Ziguris 2011:7–8). Raskid sa intelektualnim tradicijama je vidljiv ne samo u oblasti, kako to Gaston Bašlar kaže, „skresane psihološke nauke“ koja „daje vodeći koeficijent ’zdravom razumu““, već su se i istoričari iščuđavali „nad naglim upadom psihoanalize u objašnjavanje starih legendi i drevnih mitova“ (Bašlar 1991:6–7). S ovim podsticajima upuštamo se u istraživanje Frojdove teorije kulture.

Frojdova interpretacija kulture

Primitivno društvo je, čitamo u delu *Totem i tabu*, riznica kulture. Ono je svojevrstni muzej istorije ljudskog roda, jedna od razvojnih etapa kulture, te slika i prilika čoveka. Njegovi tragovi se nalaze i u kulturi civilizovanih naroda. Ovi navodi, pored mnogih poteškoća s kojima se danas susreće Frojdova misao o kulturi, govore u prilog njegove aktuelnosti, jer „tendencija antropologije danas usmerena je i na utvrđivanje savremenog društvenog i kulturno-istorijskog preseka, a ne isključivo na poreklo proučavanih fenomena, niti samo na ’primitivna društva“ (Božilović 2002:411). Psihoanaliza se zasniva na uvođenju pojma neuroze i polazi od uverenja o njegovoj univerzalnosti. Začetke neuroza ne treba tražiti u savremenom automatizovanom i tehnologizovanom svetu, već u ljudskoj prirodi³. Do-

3 Novija antropološka shvatanja poput interpretativnih pristupa, žele se osloboditi nasleđa klasične antropologije o beskrajnim jalovim raspravama o ljudskoj prirodi. Ova shvatanja kulturu i promenljivost kulture uzimaju u obzir i ne odbacuju ih kao čudljivost i predrasudu. „Napraviti džinovski korak dalje od shvatanja ljudske prirode kao

kaze o kontinuitetu kulture, ljudskoj prirodi i neurozi, Frojd će potražiti na materijalu antropoloških⁴ istraživanja njegovog doba. Plemenske zajednice koje etnolozi opisuju kao najzaostalije, kaže Frojd, prastanovnici Australije, a među kojima ne postoji ni fizička ni jezička srodnost sa njihovim najbližim susedima – melanezijskim, polinezijskim i malajskim narodima – žive daleko od civilizacije: ne grade kuće, ne obrađuju zemlju, ne izrađuju grnčariju. O najvažnijim pitanjima odlučuje skupština odraslih muškaraca. Religijske institucije se još nisu obrazovale kao sistemi ideja o višem biću. Iako bi se moglo pretpostaviti prisustvo potpune razuzdanosti, suprotno tome, postavljena su stroga seksualna ograničenja u čijem je centru zabrana rodoskvrnuća. Proučavanje totemizma će pokazati da sistem egzogamije ne obuhvata samo krvno srodstvo, već plemensku zajednicu u kojoj ono nije od presudne važnosti (Frojd 2014:8–9). Totem je praotac klana i njegov zaštitnik. Obožavan je, a pripadnici klana se obavezuju na to da ga ne smeju uništiti, koristiti za ishranu itd. On čini osnovu svih društvenih obaveza. Saplemenici ne smeju stupati u međusobne seksualne odnose ili zasnivati brak. Tako se egzogamija povezuje sa totemizmom. Prema totemističkom ustrojstvu, i za najudaljenije plemenske srodnike sistem egzogamije se strogo poštuje. Rodbinske se veze ne određuju između pojedinaca međusobno, već između pojedinca i grupe. Način filijacije je jasno naznačen u jeziku. Pojedinaac ne naziva „ocem“ samo svoga biološkog oca, već svakog muškarca koji bi mu po pravilima totema mogao biti otac. Uprkos retkim, u osnovi uskim pokušajima istraživanja jezičkih aspekata, Frojd, osim jezika snova, nije dublje zalazio u polje lingvistike. S druge strane, za autore poput Kloda Levi-Strosa (Claude Lévi-Strauss) za proučavanje kulture jezik ima izuzetnu važnost. Prema njegovom mišljenju, treba govoriti o upućenosti kulture na jezik i obratno, zatim o odnosima između kulture i jezika, kao i o odnosima antropologije i lingvistike, što posebno može biti značajno pri proučavanju srodstva. Prema ovom stanovištu, jezik može saopštiti šta je rezultat kulture. Osim toga, on je refleksija

uniformne znači napustiti Vrt zadovoljstva. Prihvatiti ideju da raznolikost običaja u vremenu i prostoru nije stvar nošnje i izgleda, kulisa i glumačkih maski, znači takođe prihvatiti ideju da je čovečanstvo isto toliko raznovrsno u svojoj biti koliko i u svom izrazu“ (Gerc, Kliford (1998), *Tumačenje kultura I*, Beograd: Biblioteka XX:51–52).

4 Poslednjih decenija pažnju akademske javnosti privlače autorefleksivni koncepti putem kojih se sagledava položaj i uloga antropologa u etnografskom istraživanju. Jedan takav pokušaj ističe da je u susretu sa starosedecima antropolog prvi koji drži ključ kulturnih praksi primitivnog društva. Iako mu ovi dostavljaju svoje razumevanje religije ili društvenih veza, on je taj koji tumači, prevodi i kontekstualizuje dobijena značenja. (Klein, Thasis/ Vertzman, Sergio Julio/ Pacheco-Ferreira, Fernanda (2018), “Does Anthropology contribute to research in psychoanalysis? Dialogues between perspectivism and psychoanalytic experience”, *Psicologia USP*. 29. 3: 405).

kulture. Konačno, jezik se pojavljuje kao *deo*, ali i kao *uslov* kulture (Claude Lévi-Strauss 1963:67–70).

Tabu⁵ je oznaka za nešto što se smatra svetim, a s druge strane neprijatnim i opasnim, zabranjenim i nečistim i nije stvar svakodnevnog života. Treba ga se čuvati jer izdaje zabrane i ograničenja. Tabue ne stvara božanstvo. Frojd smatra da nije nužno ukorenjen u religijskoj tradiciji ili moralnim noramama, već po sebi predstavlja zabranu. Za razliku od moralnih normi, poreklo tabua je nepoznato. Građa na koju se oslanjao prepoznala je trajni i privremeni tabu. Poglavice, sveštenici i mrtvi pripadaju prvoj grupi, a drugoj, oni povezani sa prirodnim cikličkim stanjima: menstruacijom, postporodajnim periodom, stanjem ratnika pre i posle pohoda itd. Zabrane se poštuju na osnovu verovanja da određena bića ili predmeti raspolažu ogromnom silom. Prekršilac tabua i sam poprima osobine zabranjenog. Iako se u zapadnoj kulturi ne pronalazi sličan običaj, Frojd ističe da tabu nije specifičnost primitivne kulture. Moral i običaj savremenog društva vrše sličnu funkciju kao tabu u plemenskoj zajednici (Frojd 2014:27–32). Podvučena je sličnost prisilne neuroze i tabua. Ne javlja se spoljašnja kazna za neizvršenje dela, jer postoji unutrašnji mehanizam bezuslovnog izvršenja radnje. I kod tabua i kod neuroze postoji strah od dodira. Tabu zabrana odnosi se na totem, a kod prisilne neuroze ne smeju se dodirivati osobe, predmeti itd. U oba slučaja dodir uzrokuje nesreću. Termin dodir podrazumeva i simbolički smisao – „doći s nekim u dodir“. Zbog svoje „razraznosti“ tabu izaziva dalekosežne posledice. Frojd zapaža izvesnu ceremonijalnost i za takvu vrstu zabrana koristi pojam obrednih zabrana. Oblik ove ceremonijalnosti javlja se kao „prisilno pranje“, koje aktivira verovanje u poništenje jednog dela nesreće. Ovaj tip delanja potpada pod rad nesvesnog. Nedostaje mu svesni uvid „jer postoji kao neobuzdano zadovoljstvo i unutrašnja potreba“ (Frojd 2014:36–40). Prisilne radnje su savremeni ekvivalent obrednih aktivnosti starosedelaca koji se mogu otkriti posredstvom

5 Aleksandar Bošković beleži da „Engleski *tabu*, havajski *kapu*, ili pravilnije *tapu*, jeste polinežanska reč koja se koristi da označi granice koje unutar određenih religijskih i socijalnih običaja izdvajaju određene osobe. Te osobe mogu biti kraljevi ili njihovi podanici, sveštenici ili sveštenice, oni mogu biti posebni po tome što znaju određene stvari, što mogu konzumirati određene vrste hrane, koristiti specijalne ritualne objekte itd. Tabu mogu biti i određena mesta, na primer, svetišta, ali i određene aktivnosti, pre svega u sferi društvenih odnosa, kao na primer, ko može razgovarati sa kim, kada, na kom mestu, u kojoj situaciji itd.“ Dalje se navodi da tabu ima pozitivnu i negativnu dimenziju. Pozitivna dimenzija postoji kada se radi o zaštiti ili diferencijaciji, tj. o formiranju identiteta. Negativna dimenzija tabua sadržana je u načinu uspostavljanja kontrole i moći nad drugima. Više o ovom pojmu, njegovoj interpretaciji kod Frejzera, Frojda i drugih u: Bošković, Aleksandar (2010), *Kratak uvod u antropologiju*, Beograd: Službeni glasnik:46–47.

znakova koje manifestuju. Simptomi ukazuju na ambivalentne tendencije, koje odgovaraju željama ili suprotnim željama, „ili su privremeno u službi jedne od dve suprotstavljene težnje“ (Frojd 2014:45). Iako je sa dosta opreza govorio o sličnostima između ponašanja neurotičara i starosedelaca plemenskih zajednica, jedno tumačenje njegove navode bez ograđivanja prihvata kao naučne istine. Prema ovoj interpretaciji, Frojd je nedvosmisleno pokazao da se primitivni ljudi „ponašaju na iracionalan način, to će reći: imaju ritual i magiju koji su slični delatnostima prisilnog neurotika“ (Rohajm 1976:7). Filip Rif (Philip Reiff) iznosi tvrdnju da je Frojdovo otkriće neuroza od ključnog značaja za objašnjenje modernog društva. Istraživanje neuroza je istraživanje autoriteta. Prema ovom shvatanju, Frojd je prepoznao da su se neuroze umnožavale paralelno sa nestankom božjeg autoriteta. Zapadni čovek postepeno dolazi do shvatanja pojma božanskog autoriteta kao iluzije, jer ako Bog ne postoji, žalbe božanskom autoritetu su ilegittimne. Prema ovom autoru, Frojd je prepoznao da dok je verovanje u Boga bledelo, neuroze su se umnožavale. Tako se postavlja uzročno-posledična veza dva fenomena, ali umesto da lečenje neuroza ukazuje osobama na povratak Boga, Frojd je pacijente lečio učenjem da prihvate gubljenje autoriteta kao pozitivni razvoj. Tako, na osnovu programa Frojdovog terapijskog pristupa, Rif zasniva teoriju o jedinstvu modernog društva. Frojdov pristup je toliko revolucionaran da, prema ovom autoru, neomarksisti deluju kao kulturni konzervativci koji uporno veruju u pojam autoriteta i ideju kulturnog koda. S druge strane, u terapijskoj kulturi autoritet nestaje. Iz Rifove misli nedvosmisleno oslonjene na Frojda, proizlazi teza o „tri sveta kulture“. Prvi je bio paganski svet sa ćudljivim i kapricioznim bogovima. Ova društva i njihove kulturne institucije centrirane su na „sudbini“. Izuzimajući antička filozofska pregnuća, prvi svet se nalazio pod uticajem magičnih stvari, a društva zavise od manipulacije bogova i promene toka istorije. Kulture drugog sveta su pretežno monoteističke. Ovaj koncept naglašava sveti poredak u kojem se Bog stvoritelj otkriva svojim stvorenjima. Kreira se svet života i značenja. Treći svet predstavlja savremena zapadna kultura. Raskida se veza između svetog i društvenog poretka. Stvarni svet se ograničava na vidljivo i locira se u moralnom autoritetu ličnosti. Dok su prvi i drugi svet zahtevali konstrukciju identiteta vertikalno odozgo, treći svet, tj. savremeno društvo, odbacuje vertikalnost i to u korist konstrukcije identiteta horizontalno odozdo. Prema Rifu, rezultat ovoga mora biti nihilizam, jer tamo gde nema ničega svetog – i nema ničega (Riley Ashford 2018). Tabui su, kako primećuje Edvard Sapir (Edward Sapir), skopčani sa jezikom. U primitivnim društvima rasprostranjen je običaj da se tabu stavlja ne samo na navođenje imena preminulog, već i na svaku reč koja se etimološki može dovesti u vezu s tim imenom. Na taj način se ideje moraju

izražavati zaobilazno. Ponekad su određene reči ili izrazi suviše sveti da bi se izgovarali mimo posebnih uslova, „pa se razvijaju neobični obrasci ponašanja, smišljeni samo zato da ljude spreče da se služe takvim zabranjenim izrazima“ (Sapir 1979:49).

Totemizam je istovremeno društveni sistem i religijski skup normi. Između pripadnika plemena i totema postoji obostrana povezanost. Saplemenici veruju u čudotvornu moć totema, zauzvrat totem pomaže ljudima. To je jedan od razloga što čovek ne ubija vrstu koja je predstavljena totemom. Razlika između totema i fetiša je u tome što fetiš predstavlja pojedinačni predmet, a totem celu vrstu (Frojd 2014:113–116). Bošković beleži da reč *totem* prvobitno potiče iz jezika Odžibva, tj. plemena američkih Indijanaca koji su bili naseljeni oko Velikih jezera u SAD i na jugu Kanade. Reč je o životinji ili biljci koje se dovode u vezu sa određenom grupom, što može biti starosna grupa ili klan. Totem se takođe može odnositi i na nekog pretka, na predmet obožavanja ili kult. Na severozapadu Amerike i u Okeaniji „fantastično izrezbareni totemski stubovi podizani su na ulazima u sela, a sa svojim rezbarijama skulptura i dizajnom predstavljali su i predstavljaju (...) portrete predaka klana“ (Bošković 2010:44). Totem obično predstavlja priču koja se povezuje sa precima klana. Pored totema plemena koji je najvažniji, postoje još i totem pōla i individualni totem. Plemenski totem je predmet obožavanja grupe muškaraca i žena koja nosi naziv totema. Smatra se da je pleme u krvnom srodstvu sa totemom na osnovu zajedničkog pretka. Saplomenici imaju zajedničke obostrane obaveze, kao i obavezu verovanja u totem. Kao religiozni sistem, on se iskazuje kroz obostrano poštovanje čoveka i totema, a kao društveni sistem, nastoji da istakne međusobno obavezivanje saplemenika jednih prema drugima i svih skupa prema drugim plemenima. Kažnjavanje vezano za nepoštovanje totemskih pravila potiče od samog totema. Iako se ne nalaze u krvnom srodstvu, pripadnici plemena smatraju se braćom i sestrama, koji su dužni da se međusobno pomažu (Frojd 2014:117–119).

Kod teorija koje elaborira, nastanak totemizma automatski znači i nastanak kulture. Bošković sugerije da se reč totemizam upotrebljava kao oznaka za skup teorija koje predstavljaju totem kao ključni pojam prvobitne religije. Pojam je prvi put upotrebio Džon Ferguson Meklenan (John Ferguson McLennan) 1791. godine, nakon čega dobija antropološki značaj. Rani antropolozi poput Frejzera (James Frazer) smatrali su da totemizam predstavlja osnovni princip društvene organizacije. On pomaže objašnjenju saveza između različitih porodica i klanova, kao i smisla društva. Pojmom totema se, verovalo se, objašnjava kulturna stabilizacija zajednica. Najpre je vidljivo srodstvo po krvi, a odatle potiču specifični kulturni obrasci ponašanja, kao što su krvna osveta ili određene religijske institucije. Prema

Frejzerovom gledištu, primitivni narodi veruju da između svakog od njih i totema postoji poseban odnos koji je obostrano koristan. Za Robertsona Smita (William Robertson Smith), na čija se istraživanja poziva Frojd, a izvršio je uticaj na samog Frejzera, totemizam predstavlja ostatak pretotemskog monoteizma (Bošković 2010:44–45). Nominalističke koncepcije kao važnu odliku totemizma vide dobijanje imena. Pojedinci su dobili ime po osobinama životinje koja predstavlja totem. Tako se dolazilo do počasnih imena koja su se prenosila u naredne generacije. Jezičke pogreške učinile su da budući naraštaji usvoje verovanje da pleme vodi poreklo od životinje koja ima ove karakteristike. Totemizam tako nastaje iz obožavanja predaka i jezičkog nesporazuma. Sociološki⁶ pristupi polaze od stava da je totemistička religija identična sa društvom. Pleme posredstvom totema zapravo obožava društvo, koje je moćnije od svakog svog pojedinca. Prema psihološkim koncepcijama, totemizam nastaje iz verovanja da totem predstavlja sigurno „utočište za dušu“ (Frojd 2014:125–131). Klod Levi-Stros⁷, govoreći o totemizmu, naprotiv, sugeriše da je reč o mnogo raznovrsnijem sistemu društvene i religijske organizacije, koja bi se u tom smislu teško mogla nazvati jedinstvenim imenom (Levi-Stros 1979).

Ključ Frojdovog objašnjenja nastanka kulture vodi do Darwinovog (Charles Darwin) viđenja života u prahordi u kojoj se dešava fantastično oceubistvo, dok ga je Robertson Smit snabdeo idejom o značaju totemskog pričešća, kao vida kajanja nakon izvršenog zločina. Frojd preuzima od Darvina ideju o mužjaku horde koji sve žene čuva ljubomorno za sebe. Mladi mužjaci se udružuju i ubijaju ga. Tako se u kratkim crtama može ocrtati Frojdova teza⁸ o prvobitnom oceubistvu sa kojim počinje kultura. Darwin je

6 Frojd ovde ističe Dirkemova (Émile Durkheim) istraživanja totemizma u delu *Elementarni oblici religijskog života*. O implikacijama Dirkemovih stavova o društvenom značaju religije za primitivna društva i polemiku koju je tim povodom otvorila Meri Douglas (Mary Douglas) više u: Larar, Žolt (2006), „Ogled o Dirkemovom shvatanju magije“ *Sociološki pregled*, XXXX (3): 393–411. Rekonstrukciju Dirkemovog shvatanja religije plemenskih zajednica čitalac može pronaći u Barnes, H. E. (1982), *Uvod u istoriju sociologije*, Beograd: BIGZ: 574–576.

7 Za Levi-Strosa, kako primećuje Rober Delijež (Robert Delième), zabrana incesta, koja je i kod Frojda centralna tema, jeste „Samo naličje uzajamnosti na kojoj počiva svako društvo (...). Zabrana incesta je samo negativan izraz pravila zabrane“ (Delijež, Robert (2012), *Istorija antropologije*, Beograd: Biblioteka XX vek: 242).

8 Čini se da Frojd, konstruišući sliku prvobitnog oceubistva, pored težnje da pronikne u uzročne činioce nastanka kulture, sugeriše i određene manifestacije moći u pradžu. Danas je sasvim jasno, kako primećuje Umberto Galimberti, da moć u modernom društvu nikakako ne mora podrazumevati demonstraciju sirove snage. „Moć se nikada ne predstavlja kao takva, nego se uvek zaodeva ruhom, ambicije, uticaja, ugleda, uvažavanja, harizme, odluke, veta, kontrole, a iza tih krinki nije lako prepoznati one dve poluge na kojima se ona zasniva: apsolutnu kontrolu nad uslovima našeg života i maksimalnu

do ovih saznanja došao na osnovu podataka prikupljenih u istraživačkim poduhvatima koji su za predmet imali proučavanje gorila. Prigovor Malinovskog (Bronislaw Malinowski) u vezi sa ovim može se smatrati opravdanim, jer Darwin ne pravi razliku između čoveka i gorile. Ovo, kako kaže, u filozofskom pogledu možda nije suštinska razlika, ali je sociolog ne bi smeo ignorisati. Razlika između životinjskog života u prirodnom stanju i ljudskog života u kulturi je takva da je između njih nemoguće uspostaviti analogiju. Frojd jednostavno nije uspeo da jasno razgraniči prirodne uslove od kulturnih. Dodatni problem koji se javlja u Frojdovom opisu prirodnog stanja, prvog čina kulture, tj. oceubistva, je što on pridodaje atribute poput „nekog dostignuća u kulturi“ kojim je oceubistvo i omogućeno. Malinovski se pita kako može biti dostignuća u kulturi ako kultura još ne postoji i na delu je prirodno stanje. Da je Frojdov prikaz nastanka kulture maglovit⁹, Malinovski je demonstrirao na nekoliko primera, koji proi- zlaze iz samog Frojdovog teksta. Teza o prvobitnom oceubistvu pred- stavlja temelj psihoanalitičke teorije kulture, tj. argument putem kojeg Frojd želi da dokaže ispravnost psihoanalitičkih formulacija u oblasti tumačenja kulture. Edipov kompleks predstavlja početak kulture, iz koga nastaju: to- temski poredak, prvi elementi zakona i druge institucije. Drugi prigovor Malinovskog tiče se Frojdove tvrdnje da autoritarni otac iz horde proganja sinove koji žele njegovu smrt, uz istovremenu tvrdnju da sinovi po prirodi napuštaju roditeljski dom. Sloboda, zapaža Malinovski, koju sada osećaju, ne uzrokuje nikakvo ubistvo (Malinovski 1971:205–212). Problematična je i Frojdova tvrdnja da su sinovi-oceubice imali savest. Malinovski podseća da je savest osobina koju je čoveku nametnula kultura, a Frojdov opis je smešta u pretkulturno stanje. Čuveni antropolog podseća da se kultura ne stvara jednim jedinim činom. Konačno, Edipov kompleks¹⁰ je pojava koju

delotvornost što se od nas traže“ (Galimberti, Umberto (2018), *Mitovi našeg vremena*, Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića: 137–138).

9 Na sličan način Edmund Lič (Edmund Leach) doživljava Frojdovu psihoanalizu: „Pri prvom susretu Frojd je obično ubedljiv; sve je tako jasno da mora biti tačno. Ali ubrzo sebi počinjete da postavljate pitanja. Pretpostavimo da je celokupna Frojdova teza o simboličnim asocijacijama i slojevima svesti, nesvesti i predsvesti potpuno lažna; da li bi uopšte bilo moguće *dokazati* njenu netačnost? I ukoliko odgovor na to pitanje bude odrećan, moramo se zatim upitati da li psihoanalitičke teorije o oblikovanju simbola i slobodne asocijacije mogu značiti ista više do inteligentno časkanje“ (Lič, Edmund (1982), *Klod Levi-Stros*, Beograd: Biblioteka XX vek: 65).

10 Iako predstavnik individualne psihologije i jedan od utemeljivača psihoanalize, Alfred Adler je zastupao tezu o životnom stilu, koja, iako metodološki usmerena na pro- učavanje pojedinca, uvažava socio-kulturne okolnosti kao potporu objašnjenju ključnih pojmova: životnog stila, osećanja nadmoći itd. Razmatrajući pitanje seksualnosti, Adler ističe da seksualnost ne čini suštinsku osobenost čovekovog života, već seksualni oblici i razvoj seksualnosti zavise od ličnosti, životnog stila i slike vodilje. Pomenuti faktori

je moguće empirijski dokazivati u modernom društvu, ali nema nikakve potvrde o njegovom postojanju u društvu koje se empirijski nikada nije proučavalo (Malinovski 1971:215–216). Kritika Malinovskog očito zahteva stroge distinkcije među pojmovima prirode i kulture i ne dozvoljava da se navodnom prirodnom stanju pripisuju osobine kulture. Ako se prihvati pretpostavka da je nekakva kultura postojala u prirodnom stanju, onda tragični čin oceubistva postaje apsurdan.

Pored evidentnih sličnosti sa kritikom Malinovskog, Kreberove (Alfred Kroeber)¹¹ primedbe su pored ovih usmerene i na druge aspekte. Kreber se u dva navrata osvrnuo kako na Frojdovo delo *Totem i tabu*, tako i na ukupni doprinos psihoanalize rešavanju antropoloških problema. Na teorijskom planu se osuđuje prenaplašeni pozitivizam. Kada je reč o konkretnim navodima, Kreber napominje da nije utvrđeno da su egzogamija i zabrana ubijanja totema dve osnovne zabrane totemizma koje je Frojd, uprkos dostupnim podacima koji to osporavaju, prihvatio. Događaj oceubistva se jedino može prihvatiti kao pretpostavka. Takođe se dovodi u pitanje i da li osećaj krivice i kajanja može biti adekvatna prepreka oslobodenju seksualnog nagona. Skoro dvadeset godina nakon prve reakcije, Kreber ponovo pristupa kritičkom iščitavanju ovog dela. Naravno, i dalje se oceubistvo smatra samo pretpostavkom, jer istorijski događaji imaju vreme i mesto, a oceubistvo nema ni jedno ni drugo. Kreber sada osnovnu Frojdovu tezu pokušava da tretira na drugačiji način – ne kao događaj, već kao koncepciju koja ima psihološki potencijal objašnjenja. Ono sada postaje razmatrana naučna hipoteza. Zaključuje da bi uz odbacivanje istorijske spekulacije ključni pojmovi Frojdrovog kategorijalnog aparata – incestuozni nagon, potiskivanje i infantilna ambivalencija, tj. Edipov kompleks, kao univerzalni psihološki fenomeni – bili dostojni naučnog ispitivanja (Vučić 2021:73–75).

Kritika Frojdrovog shvatanja kulture može proizaći jednostavno iz poređenja koncepta koji je ponudio sa sociološkim i antropološkim shvatanjima njegovog vremena. Smadja (Eric Smadja) zapaža da se Dirkem, proučavajući totemistički sistem, poštujući njegova verovanja i običaje, više nadao da će u totemizmu pronaći elemente simbolizacije. Ono društveno trebalo je da proizvede ono simboličko. U tom pogledu, Frojdova misao je krajnje

daleko nadilaze kod Frojda postuliranu incestuoznu želju. Prema ovom autoru, „pravo jezgro seksualno nenormalnog ponašanja je kompleks manje vrednosti. Čovek koji pati od njega stalno traži najkraći izlaz“. (Adler, Alfred (2017), *Poznavanje života*, Beograd: Neven: 191).

¹¹ Malinovski je, pored ukazivanja na to da se njegovi i Kreberovi prigovori Frojdu razlikuju, prokomentarisao da je Frojd u svojim pozivanjima na Krebera u knjizi *Grupna psihologija i ego*, pogrešno napisao Kreberovo ime kao Kroegeer, rekavši da nijedna greška nije bez motiva, ironično aludirajući na čuvene Frojdove omaške. (Malinovski, Bronislav (1971), *Magija, nauka i religija i druge studije*, Beograd: Prosveta: 216).

oskudna. Za Dirkema, društveni život ne može postojati bez simboličkog. Društvo je bez simboličkog nepotpuno. Čak i u tezama koje se kod Frojda i Dirkema mogu smatrati podudarnim, kao što su pokušaji dokazivanja prelaza od horde ka klanu, njihovi ciljevi se razlikuju. Dirkem pre svega želi da pokaže da se ovaj prelaz odigrao putem *kolektivne simbolizacije* (Smadja 2015:102–103). Dirkemovska sociologija bi s pravom mogla osporiti da Frojdovo proučavanje religije „lebdí u vazduhu“. Ono što kod Frojda imamo jeste manir konstrukcije sociokulturnih činjenica – verovanja, institucija, običaja itd. Frojd iznosi površne sličnosti izvodeći ih iz društvenog konteksta, ali ih ne dovršava. Činjenice se ne povezuju sa širim sistemom čiji su deo, izostavljajući tako celovitu društvenu dimenziju, koja bi morala biti predmet takvog poduhvata. Religija se, na primer, uzima kao fenomen za sebe i nije povezana sa širim društvenim sklopom u kojem nastaje, a činjenice koje se utvrđuju tiču se samo jednog aspekta stvarnosti. Druga kritička primedba ističe da Frojd neprekidno prati pojedinačne mentalne procese. Opisivanje psiholoških principa iscrpljuje objašnjenje, a rezultat takvog rada jeste da je istraživanje banalno i opšte (Smadja 2015:99).

Marsel Mos (Marcel Mauss), slično Kreberu, stavlja akcenat na kritiku evidencije. Činjenice do kojih se došlo treba situirati u vreme i prostor, a Frojdov materijal pati od nepreciznosti. Na ovo se nadovezuje izgradnja fikcionalnih struktura i pretpostavljene istorije, što po sebi dovodi u pitanje pouzdanost izvoda iz Frojdove teorije kulture, a koje su za Mosa naučno nedopustive. Treći Mosov prigovor ima u velikoj meri dirkemovski prizvuk, a tiče se zahteva za sintetičkim razumevanjem predmeta. Uvideo je da se Frojd prema činjenicama primitivnog društva odnosi selektivno, isturajući pretežno psihološke aspekte. Društvo je kompleksna celina, te se ne može govoriti o premoći ili posebnom isticanju nekog njegovog dela ili aspekta. Tačnije, Mos zahteva povezivanje sociološke analize sa psihičkim dubinama (Smadja 2015:100–101).

Ono o čemu govori Frojd u delu *Psihologija mase i analiza ega* (1921), stvarano pod uticajem Gistava Le Bona (Gustav Le Bon i Vilijama Mكدugala (William McDougall), govori i Hose Ortega i Gaset (Jose Ortega y Gasset) u delu *Posmatrač*. Naime, za Ortegu i Gasetu, apsolutno božanstvo kolektiviteta sprovodi tiraniju širom Evrope. Savremeni ljudi slično onima u primitivnom društvu su nemoćni pred sudbinom, te svaki individualni čin proglašavaju zločinom. “Zbog toga mnogi evropski narodi tumaraju u potrazi za pastikom i ovčarskim psom” (Ortega i Gaset, 1998, : 35). Iz ovih razloga on tvrdi da liberalizam predstavlja ideju o slobodi svakog ljudskog bića radi ispunjenja individualne i neotuđive sudbine. Između dela *Totem i tabu* i *Nelagodnost u kulturi*, posreduje knjiga *Budućnost jedne iluzije* (1927). Knjiga se zasniva na proučavanju religije i među poznaviocima

postoji saglasnost da je ovo jedan od najvažnijih Frojdovih doprinosa proučavanju religije. Obrazlažu se pojava i funkcija religijskih ideja u kulturi. Religija se posmatra kao neka vrsta kolektivne opsesivne neuroze, čija je funkcija da štiti pojedinca da ne oboli duševno. Religija kao kolektivna neuroza jeste brana individualnoj neurozi (Trebješanin 2013:176–177). Ako je u delu *Totem i tabu* poreklo religije smešteno u kompleks oca, onda je u *Budućnosti jedne iluzije* njeno poreklo viđeno u osećanju bespomoćnosti. Kritika je tvrdila da je ovde reč o protivrečnosti. Frojd je ove tvrdnje odbacio, odgovarajući da niti postoji ikakva protivrečnost niti teorijski zakoret, već je reč o dopunjavanju i daljoj razradi prvobitnog gledišta. Religija ima tri glavne funkcije: funkciju saznanja, funkciju utehe i funkciju pravde i morala. Iz ovoga sledi da ona objašnjava poreklo i nastanak sveta, pruža zaštitu i konačnu sreću u životnim promenama, ali i upravlja mislima i postupcima posredstvom propisa koje izdaje na osnovu vlastitog autoriteta koji poseduje (Trebješanin 2013:179–181). Religija je ovde viđena kao iluzija, a iluzija nije samo greška u mišljenju, već takva vrsta greške koja je motivisana snažnom željom, potrebom ili nagonom. Ove iluzije su po svojoj prirodi iracionalne. Uteha religije je potrebna i prijatna, ali ona nije istinita. Takve iluzije su štetne jer otupljuju inteligenciju i sputavaju kritičko mišljenje, kako deteta tako i odraslog čoveka. Frojd se zalagao za raskrinkavanje religije i emancipaciju, kao način da se sačuvaju vrednosti slobode i istine (Trebješanin 2013:182–183). Njegova ukupna misija se tako može iskazati kao težnja ka prevazilaženju nagona i uspostavljanje *diktature uma* (Trebješanin 2013:186).

Delo *Nelagodnost u kulturi* pokušava da ustanovi istinske vrednosti ljudskog društva. Ljudi se dive moći, uspehu i bogatstvu drugih. Mali broj njih zaista ceni velikane kulture čiji su ciljevi suprotni idealima mase. Nasuprot religijskim shvatanjima koncipiranim kao izražavanje „osećanja večnosti“ ili „oceansko osećanje“, za Frojda, religijske predstave nastaju iz osećaja dečje bespomoćnosti izazvane čežnjom za ocem.

Religijsko poimanje sveta opovrgava se upućujući na Getea (Johann Wolfgang von Goethe)¹² prema kome, oni koji vladaju naukom i umetnošću imaju i veru, a ostalima ostaje samo vera. Želeći da problemu koji zalazi u oblast svetog podari ton svetovnog, preformulisaće polemički stav u pitanje: šta ljudi mogu da saznaju o svrsi života na osnovu svog ponašanja, šta

12 Frojd je svakako jedan od onih duhova koji je neizmerno cenio Geteovo stvaralaštvo. Pol Valeri (Paul Valéry) je na neuobičajen način na govoru povodom stogodišnjice Geteove smrti, 1932. godine, održao govor u kojem je između ostalog naznačio da ima utisak da Gete poseduje neki trik pomoću kojeg uvek izgleda dubok i jedilo ga je što tom triku nije mogao ući u trag. (Lepenis, Volf (2009), *Kultura i politika: priče iz Nemačke*, Beograd: Službeni glasnik: 151).

traže od života i šta žele da postignu? Odgovor većine ljudi bio bi da žele da budu i ostanu srećni, tj. da izbegnu bol i nezadovoljstvo. Program principa zadovoljstva je ono što rukovodi čovekovim postignućima, a poredak sveta mu se protivi. Kako je patnja neizbežna, ljudi na različite načine pokušavaju da je podnesu, prihvate ili umanje. Jedan od načina da se izbegne patnja izazvana međuljudskim odnosima je dobrovoljno osamljivanje u težnji postizanja spokoja. „Postoji naravno, i drugi, bolji put, a to je da se pomoću tehnike predvođene naukom, kao član ljudske zajednice, krene u napad na prirodu i da se ona potčini ljudskoj volji“ (Frojd 2014a:228–235). Tada se ostvaruje saradnja na postizanju sreće svih. Uticajem na nagone moguće je osloboditi se dela patnje. Pored toga, još je jedan mehanizam u dostizanju zadovoljstva – „premeštanje libida“ – aktivnost koja pomaže sublimaciji nagona. Najviše postižu ljudi kojima polazi za rukom da u dovoljnoj meri uvećaju udeo zadovoljstva čije je poreklo u psihičkom i intelektualnom radu. Umetnik, posredstvom stvaralačke radosti, ili istraživač zaokupljen misaonim ili praktičnim ekeperimentom, uspevaju da materijalizuju svoje fantazije ili ciljeve. Ipak, gotovo da ne postoji zamena za sirove nagone kojima je podložan ogroman broj ljudi, nemoćnih da razviju mehanizme intelektualnog prenosa. Umetnici i naučnici radu pristupaju kao zadovoljstvu, dok ostatak društva rad percipira kao nužnost.

Načini postizanja zadovoljstva su različiti. Religija sužava ove puteve, namećući svima isti način za izbegavanje patnje. Njena tehnika se zasniva na zastrašivanju inteligencije, sastojeći se od potcenjivanja vrednosti života i izobličavanja predstave stvarnog sveta (Frojd 2014a:242–243). Ako zanemarimo pitanje uticaja religije na oblast zadovoljstva, primetićemo tri izvora patnje: nadmoć prirode, trošnost našeg tela i nesavršenost ustanova koje upravljaju društvenim vezama.

Nezadovoljstvo stanjem kulture¹³ postoji već dugo. Začeci se vide u periodu pobeđe hrišćanstva nad paganstvom, a koje obezvređuje ovozemaljski život (Frojd 2014a:244). Pored toga, faktor koji je doprineo nezadovoljstvu

13 U članku pod nazivom „Kulturni seksualni moral i moderna neurotičnost“, Frojd, raspravljajući sa nekim zapažanjima Kristijana fon Erenfelsa (Christian von Ehrenfels) u vezi sa razlikama između pojmova „prirodnog“ i „kulturnog“ seksualnog morala, između ostalog zapaža postojanje društvene uslovljenosti neuroza. Ponekad se dešava da neurotičar sam skrene pažnju lekaru na suprotnost između konstitucije i kulturnih zahteva, pa u tom smislu kaže: „U mojoj porodici svi smo postali neurotični, zato što bismo hteli da budemo nešto bolje, nego što to možemo po svom poreklu“. Prema Frojdu, „neurotičnosti podležu upravo potomci takvih očeva koji – poreklom iz jednostavnih i zdravih seoskih sredina, izdanci sirovih ali snažnih porodica – dolaze u veliki grad kao osvajači i omogućavaju svojoj deci da se u jednom kratkom vremenskom periodu uzdignu na kulturno viši nivo“ (Frojd, Sigmund (1982), „Kulturni seksualni moral i moderna neurotičnost“, *Kultura* 57–58: 113–128, 114).

kulturom proističe iz prvih istraživanja primitivnih društava. „Zahvaljujući površnom posmatranju i pogrešno shvaćenim običajima i navikama domorodaca, Evropoljanima se činilo da oni vode jednostavan, skroman i srećan život, kakav nije dostupan njima koji su došli iz više kulture“ (Frojd 2014a:244–245). Reč je, može se reći, o onome što se danas naziva „kulturnim ekranima“, tj. predrasudama kroz koje se posmatra drugi. Da bi se napravio korak dalje, treba najpre razumeti načine na koje se govorilo o drugom (Mančić 2017:42). Verovalo se da jednostavan način na koji starosedeoeci zadovoljavaju svoje potrebe predstavlja činjenicu odsustva kulture. Konačno, otkrivanje neuroza je jasan znak da nezadovoljstvo nije manifestovano samo na svestan i racionalan način, već se pojavljuje i u oblasti nesvesnog. Posledica su prevelikih odricanja koje moderno društvo svojim kulturnim idealima nameće čoveku.

Sreća u velikoj meri zavisi od oblika i stanja kulture. Kultura je zbir dostignuća i ustanova po kojima se čovek razlikuje od životinje¹⁴. Dve su osnovne funkcije kulture: zaštita od prirode i uređenje odnosa između ljudi (Frojd 2014a:246–247). Dostignuća poput upotrebe alata, vatre, izgradnje naselja, do pronalaska i upotrebe fotografske kamere¹⁵, gramofonske ploče, imaju izuzetnu vrednost za čoveka. Ovde spada i pronalazak pisma, u početku viđenog kao govor odsutnog. Čovek na svet dolazi kao slabo biološko biće, a tokom života stvara dela vrhunske kulture. Od početka kulturnog života čovek je proizveo predstave o moći, otelotvorivši ih u božanstva u koja je verovao. Ideali kulture su predstavljeni kao bogovi. Kulturu savremenog

14 Među brojnim definicijama kulture interesantnim se čini Sapirovo sagledavanje upotrebe pojma. On smatra da se pojam kulture može upotrebiti u tri skupine značenja. Prva skupina značenja podrazumeva kulturu uopšte, značenje koje je u upotrebi u etnologiji i istoriji kulture, „kao termin koji ovaploćuje ma kakav društveno nasleđeni element u životu čoveka, materijalni ili duhovni“. Kulturni činovi su podjednako metod lova južnoafričkih Bušmana, verovanje severnoameričkog Indijanca u „lekovitu vradžbinu“, antička drama ili elektromotor savremenog industrijskog sveta. Druga skupina značenja je uobičajenija i odnosi se na konvencionalni ideal tananosti pojedinca koji je usvojio izvesna znanja i iskustva. „Istančanost u oblasti intelektualnih dobara traži se od kandidata za naziv 'kulturalizovane osobe'“. Naglasak je na maniru i preciznosti držanja. Treća skupina značenja odnosi se na tzv. „nacionalni genij“ – „kulturnim nasleđem jednog naroda koji iskazuje potrebu za veličanjem tog nasleđa“ Sapir se inače protivi bilo kakvom obliku nacionalne isključivosti. (Sapir, Edvard (1974), *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd: BIGZ/Biblioteka XX vek: 65–70). U tumačenju kulture on se oštro suprotstavljao konvencionalnim gledištima koja su insistirala na tome da je kultura „data“. (*Isto*: 215–216).

15 Novi procesi društvenog razvoja uvećali su značaj kamere, vizuelnih medija i komunikacija. O značaju teorija medija, njihovim međusobnim razlikama i odnosu u koji mediji stupaju prema društvu, videti: Bennnett. T. (1982), „Theories of the media, theories of society“ u Bennet, T., Curran, J., Gurevitch, M., Wollacott, J. (ur.), *Culture, Society and the Media*, London: Routledge, str. 30–55.

društva nije moguće zamisliti bez stvaranja i uživanja umetničkih vrednosti. Sve prethodne tvorevine imaju utilitarnu vrednost. Umetnost postoji izvan svake utilitarnosti. Umetničke vrednosti nastaju angažovanjem viših psihičkih delatnosti. Društveni odnosi su neizostavan element kulturne tvorevine. Pravo je instrument zajednice, a društvo ga je pretpostavilo sili bilo koga pojedinca. „Lična sloboda nije proizvod kulture. Ona je bila najveća pre pojave bilo kakve kulture, iako je onda bila bez vrednosti zato što čovek jedva da je bio u stanju da je brani“ (Frojd 2014a:248–253). Razdor između prava pojedinca i prava zajednice razrešava se principom pravednosti. Od ograničenja nije izuzet niko i niko nije povlašćen. Erich From (Erich Fromm) takođe govori o nelagodnosti u kulturi, ali smeštenoj u drugu polovinu XX veka. Čovek, smatra on, iskazuje ponos i optimizam kulturom u kojoj živi. On se ponosi razumom kao instrumentom mišljenja i ovladavanja prirodom, dok optimizam služi ispunjenju najdražih nada čovečanstva, tj. postizanju najveće sreće za najveći broj ljudi. Uprkos tome, savremeni svet se oseća nelagodno i sve više zbuđeno. Jer, čovek radi, ali on nije svestan jalovosti svojih aktivnosti. Iako njegova moć nad materijalnim svetom raste, on oseća nemoć u individualnom životu i društvu. Postao je gospodar prirode ali i rob mašine koju je stvorio vlastitim rukama. Ovo je jedna od protivrečnosti koja ga sputava u težnji da postane čovek za sebe (From 2018:11–12). Erik Smadja sintetizuje celokupnost Frojdovog razumevanja pojma kulture. Najpre, reč je o „ljudskoj intelektualnoj aktivnosti“ koja je izgradila kulturu i produkovala raznolike kreacije. Kolektivni rad se ovde pojavljuje kao jedan od najvažnijih činilaca. Zatim, za njeno stvaranje važan uslov je libidinalni, tj. nagonski sloj, ali je još važniji kapacitet za premeštanje i sublimaciju seksualnog nagona. Takođe, libidinalna aktivnost se pojavljuje i kao uzročnik neuroza. Suštinska stvar koja se povezuje sa kulturom jeste kontrola prirode u cilju nabavke potrepština za život, čemu pomažu tehnologija i naučno znanje. Kada je u pitanju „materijalna kultura“, Frojd je objašnjavao da je ona „beskorisna“ ali neophodna. Kultura služi lepoti, poretku i čistoći i postoji čitav niz „idealnih“ mentalnih i društvenih aspekata koji je tvore. Među ove aspekte spada i kategorija „mentalnih sredstava“. Njih čine religiozne ideje, filozofske spekulacije, naučna otkrića, umetničko stvaralaštvo itd. Reč je o skladištu idealnih formacija ili, kako se drugačije izražava, kulturnih ideala koji obezbeđuju kompenzaciju za žrtvovanje nagona. Društveni aspekti se nalaze u vezi sa režimom regulacije društvenih odnosa putem moralnih normi. Oni predstavljaju manifestaciju superega kulture (Smadja 2015:52–53).

Važnost altruističkog osećanja ljubavi koje proizlazi iz religije je razumljivo i velikodušno, ali ljubav koja ne bira gubi deo vlastite vrednosti. Nepravedna je prema svom objektu. Dve modifikacije ljubavi – seksualno

zadovoljenje i osećanje nežnosti – aktivne su u savremenoj kulturi. Obe vrše funkciju međusobnog povezivanja velikog broja ljudi. Seksualno zadovoljenje vodi zasnivanju porodice, a osećaj nežnosti tj. ljubav sa preprečnim ciljem, prijateljstvu. Porodica se opire ovom proširenju, ne želeći da izgubi jedinku (Frojd 2014a:259–260).

Dve međusobno nezavisne ali ne i isključujuće tendencije su na delu. Kultura teži da ograniči seksualni život, ali i da svoju jurisdikciju proširi. Totemizam je prvi kulturni oblik koji je, uspostavljanjem tabua, doveo do sakaćenja seksualnog života. Kod drugih društveno-istorijskih oblika, kultura se „uvek povinuje ekonomskoj nužnosti, jer veliki deo psihičke energije koji troši mora da oduzme od seksualnosti“ (Frojd 2014a:261). Odnos kulture prema njoj je eksploatatorski. Kao takva, ona traži i druge žrtve u sukobu sa seksualnim nagonom. „Svim silama nameće libido sa preprečnim ciljem da bi uz pomoć stvaranja prijateljstava osnažila društvene veze“ (Frojd 2014a:265–266).

Čovek nije agresivan samo u samoodbrani. Agresija je ugrađena duboko u ljudsku prirodu. Postoji poriv za agresijom, ne samo prema strancu, već i prema bližnjem (Frojd 2014:268–269). Kultura ulaže velike napore kako bi obuzdala agresivni impuls koji pretili raspadu kulturne zajednice. Ovde je važna funkcija zakona. Međutim, on ne može da obuhvati sve veći broj sve perfidnijih oblika nasilja. „Ako kultura zahteva tolike žrtve ne samo od seksualnog života, već i od agresivnih sklonosti ljudi, onda možemo bolje da razumemo da je čoveku teško da se u njoj oseća srećno“ (Frojd 2014a:269–273). Kulturni čovek mogućnost za sreću razmenjuje za nešto sigurnosti.

Kao rezultat sukoba kulture i agresije javlja se osećanje krivice¹⁶. Da bi kultura opstala, stvorila je *superego*, sistem društvenih pravila i ograničenja koja funkcionišu kao spoljašnja sila interiorizovana u pojedinca. Nepoštovanje ovih pravila kažnjava se strahom od savesti. Jedan manifestni oblik superega je etika. Njena uloga u zahtevima kulture sastoji se u ostvarenju ciljeva nad-ja drugim sredstvima (Frojd 2014a:297–298). Frojdova „nelagonost u kulturi“ ispostavlja se kao prostor u čijem polju se odvija sukob između kulturnih zahteva društva i nagonskih aspekata ličnosti.

16 Prema Kolakovskom, koji polazi od toga da je simboličko u religiji pojava posebne vrste, neprevodiva na jezik svakodnevlja, sposobnost za krivicu je i prema Bibliji i prema Frojdu stvorila ljudsku vrstu kakvu poznamo. „Ona nije strah od osвете, nego osećanje bojazni pred čovekovom sopstvenom delatnošću, koja je narušila svetsku harmoniju, strepnja koja dolazi posle prekršaja ne zakona nego tabua.“ (Kolakovski, Lešek (1992), *Religija*, Beograd: BIGZ: 187).

Zaključak

Misao o kulturi Sigmunda Frojda bila je u duhu i pod uticajem svog vremena. Klasična antropologija je doprinela konstituisanju njegovog razumevanja običaja primitivnog društva. Predstavljeno stanovište o kulturi istura teorijsku mogućnost koja, iako prihvata empirijske nalaze klasične antropološke misli, pomera fokus sa društvenih ustanova, organizacija, običaja i simbola, na odnos ovih društvenih tvorevina prema unutrašnjem životu čoveka kao pojedinca.

Problematicizovana teza o nastanku kulture iz ispoljenog agresivnog impulsa čoveka, sporna je koliko i provokativna. Frojd je pokušao kritičko zasecanje glavnih tokova kulture, jer ona započinje agresivnošću (oceubistvom), a zbog osećaja kajanja proizvodi sredstva protiv njenog uzroka. Kultura dopušta postojanje seksualnosti u meri u kojoj ova doprinosi njenom ponovnom reprodukciji. „Višak seksualnosti“ se odstranjuje, a taj se višak u Frojdovom konceptu interpretira kao sila koja ugrožava život kulture. Kritika je ukazala na to da ovaj teorijski model o kulturi može biti više od koristi u oblasti filozofske spekulacije, a daleko manje kao celovit naučni teorijsko-metodološki pristup. Oceubistvo kao centralni događaj u nastanku kulture nema ni vreme ni mesto. Mešaju se prirodno stanje i kultura, te se pojedinačni aspekti psihičkog života povezanih sa religijom ne dovode u vezu sa drugim društvenim i kulturnim pojavama čiji su deo. Ipak, Frojdova teorija značajno doprinosi saznanju o psihičkim mehanizmima koji se odvijaju pod uticajem kulture, skrećući pažnju antropologiji i sociologiji na one psihičke osobenosti koje postepeno, razumevajući ih kao deo širih strukturalnih povezanosti, kreiraju neke od suštinski važnih dimenzija društvenog i kulturnog života čoveka.

Literatura

- Adler, Alfred (2017), *Poznavanje života*, Beograd: Neven.
- Barnes, H. E. (1982), *Uvod u istoriju sociologije*, Beograd: BIGZ.
- Bašlar, Gaston (1991), „Predgovor“ u: Pol Dil, *Simbolika u grčkoj mitologiji*, Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića: 5–9.
- Bennett, Tony (1982), „Theories of the media, theories of society“ u Bennett, T., Curran, J., Gurevitch, M., Wollacott, Janet (ur.), *Culture, Society and the Media*, London: Routledge, str. 30–55.
- Bošković, Aleksandar (2010), *Kratak uvod u antropologiju*, Beograd: Službeni glasnik.
- Božilović, Nikola (2002), „Temelji klasične socijalne antropologije“, *Teme XXVI*,: 407–422.
- Claude Lévi-Strauss (1963), *Structural Anthropology*, New York: Basic Books, Inc.
- Delijež, Rober (2012), *Istorija antropologije*, Beograd: Biblioteka XX vek.

- Frojd, Sigmund (2012), *Predavanja za uvod u psihoanalizu*, https://deenes.ffzg.hr/~bmikulic/Filoz-Psy2012/SF_Predavanja.pdf. (pristupljeno 28. 3. 2023).
- Frojd, Sigmund (2014), *Totem i tabu: neke podudarnosti u duševnom životu divljaka i neurotičara*, Beograd: Neven.
- Frojd, Sigmund (2014a), *Iz kulture i umetnosti*, Beograd: Neven.
- Frojd, Sigmund (1982), „Kulturni seksualni moral i moderna neurotičnost“, *Kultura* 57-58/1982 : 113–128.
- From, Erih (2018), *Čovek za sebe: istraživanje o psihologiji etike*, Beograd/ Podgorica: Kosmos izdavaštvo/Nova knjiga.
- Galimberti, Umberto (2018), *Mitovi našeg vremena*, Sremski Karlovci/Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Gerc, Kliford (1998), *Tumačenje kultura I*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Honet, Aksel (2019), *Ideja socijalizma: pokušaj osavremenjivanja*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Jovanović, Gordana (1996), „Frojdove simboličke realnosti“ u Frojd, S., *Filogenetska fantazija*, Novi Sad: Svetovi: 57–86.
- Klajn, Hugo (1990), „Predgovor“ u Sigmund Frojd, *Psihopatologija svakodnevnog života*, Novi Sad: Matica srpska: 7–51.
- Klein, Thais, Vertzman, Sergio Julio and Pacheco-Ferreira, Fernanda (2018), “Does Anthropology contribute to research in psychoanalysis? Dialogues between perspectivism and psychoanalytic experience”, *Psicologia USP* 29, 3: 404–411.
- Kolakovski, Lešek (1992), *Religija*. Beograd: BIGZ.
- Kovačević, Ivan (2006), *Mit i umetnost*, Beograd: Srpski genealoški centar.
- Lazar, Žolt (2006), „Ogled o Dirkemovom shvatanju magije“, *Sociološki pregled* XXXX (3): 393–411.
- Lepenis, Volf (2009), *Kultura i politika: priče iz Nemačke*, Beograd: Geopoetika.
- Levi-Stros, Klod (1979), *Totemizam danas*, Beograd: BIGZ.
- Lič, Edmund (1982), *Klod Levi-Stros*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Malinovski, Bronislav (1971), *Magija, nauka i religija i druge studije*, Beograd: Prosveta.
- Mančić, Aleksandra (2017), *Egzotizam i kanibalizam: transmisije drugog i avangardni oblici prevodenja*, Beograd: Službeni glasnik.
- Ortega i Gaset (1998), *Posmatrač*, Clio: Beograd.
- Riley, Ashford. Bruce (2018), “A Theological Sickness unto Death: Philip Reiff’s Prophetic Analysis of our Secular Age”, *Themelios* 42, 4. (forthcoming, Spring 2018), <https://www.thegospelcoalition.org/themelios/article/a-theological-sickness-unto-death-philip-rieff-prophetic-analysis/> (pristupljeno 28. 3. 2023).
- Rohajm, Geza (1976), *Nastanak i funkcija kulture*, Beograd: BIGZ.
- Sapir, Edvard (1974), *Ogledi iz kulturne antropologije*, Beograd: BIGZ/Biblioteka XX vek.
- Smadja, Eric (2015), *Freud and Culture*, London: Karnac Books Ltd.
- Smadja, Éric (2019), *On Symbolism and symbolization: the work of Freud, Durkheim and Mauss*, London and New York: Routledge.
- Trebješanin Žarko (2013), „Frojdova antropologija i psihološka analiza korena, prirode i funkcije religije“, *Kultura*. br. 140: 173–189.
- Vučić, Lea (2021), „Totem i tabu između psihoanalize i antropologije“, *Antropologija* 21, sv. 1: 63–82.
- Ziguris, Radmila (2011), *Paradokslana ljubav: nagoni života*, Beograd: Službeni glasnik.

Boris D. Ilić

CONTRIBUTION TO FREUD'S OF NOTION OF CULTURE: CONCEPT AND CRITICISM

Summary

The article is based on the presentation and critical reading of Freud's psychoanalytic understanding of culture. The paper reviews and examines the significance of Freud's anthropological endeavors presented in the work *Totem und Tabu (Totem and Taboo)* (1913) and his general observations in the work *Das Unbehagen in der Kultur (Civilization and its Discontents)* (1930). It has been established that Freud's theory of culture creation, in accordance with the anthropological views of its time, emphasizes that the primitive society represents the first level of culture creation, in the form of creating social and religious institutions. However, from the social science point of view, the problematic theses are the ones on originary patricide, as well as unclearly derived notion differences between the natural state and society itself. It is concluded that Freud's thought about culture, despite its numerous shortcomings, is certainly welcome nowadays, when establishing a comprehensive theory of culture.

Keywords: Sigmund Freud, psychoanalysis, originary patricide, culture, society

Dragana Mihailović

FENOMENOLOGIJA PSIHO PATIJE: RASPRAVA O KVALITATIVNIM RAZLIKAMA IZMEĐU PSIHO PATSKIH I NEPSIHO PATSKIH LIČNOSTI

SAŽETAK

Rad se bavi bavi pitanjem da li postoje kvalitativne razlike između psihopatske i nepsihopatske ličnosti. Psihopatiji se pristupa iz ugla fenomenološkog mišljenja – istražuje se karakter subjektivnog iskustva primarnog tipa psihopatije. Imajući u vidu dimenzionalnost psihopatije, ovaj pristup odgovara prototipskim ili tipičnim slučajevima, izloženim u prominentnim studijama o ovom fenomenu ljudske psihe i relevantan je za osnovnu intenciju ovog istraživanja – problematizovanje teze da ne postoje kvalitativne razlike između psihopata i nepsihopata. Iz fenomenološko-egzistencijalističke perspektive psihopatiju sagledavamo kao modifikovani način bivstvovanja-u-svetu *među* ljudima, a ne *sa njima*, kao bivstvovanje suženih egzistencijalnih mogućnosti usled inhibiranih ključnih ljudskih kapaciteta, koji se u fundamentalnim aspektima ljudske egzistencije razlikuje od opšteljudskog.

KLJUČNE REČI

psihopatija, subjektivno iskustvo, intersubjektivnost, emocionalnost, bivstvovanje-u-svetu

Uvod

Pod pojmom *psihopatije* podrazumeva se određeni profil ličnosti sa specifičnom konstelacijom *afektivno-interpersonalnih osobina ličnosti* (plitke emocije, izraženo pomanjkanje krivice, kajanja i empatične brige za druge, neustrašivost, egocentričnost, impulsivnost, manipulativnost, eksploatacija drugih osoba) i *antisocijalnog ponašanja i životnog stila* (izražene potrebe za stimulacijom, parazitski životni stil, nedostatak realnih dugoročnih ciljeva, neodgovornost, maloletnička delinkvencija, raznovrsnost kriminalnih radnji), koje imaju multiplu etiologiju.¹ Smatra se da su psihopat-

1 Prikaz istorije konceptualizacije psihopatije, obeležene kontroverzama vezanim za tumačenje njene prirode, granica i sporova oko centralnih karakteristika, prevazilazi okvire ovog rada. Takođe, rad razmatra psihopatiju u kontekstu mikrointersubjektivnosti, ne proširujući istraživanje na odnos prema globalnim društvenim procesima. Ipak, uputno je naznačiti da, kada je reč o političkim orijentacijama, neka istraživanja

ske osobine ličnosti *relativno* stabilne tokom vremena, kao i da se neke od centralnih karakteristika mogu uočiti već u ranim fazama razvoja. Ona je u svom ekstremnom obliku prisutna u oko 1% opšte populacije i 15–25% prestupnika (Hart and Hare 1989). U okviru kliničke paradigme psihopatija se klasifikuje kao poremećaj ličnosti. Međutim, psihopatija se može sagledati ne samo u okviru psihopatologije, već isticanjem potencijalnih adaptivnih sposobnosti psihopata, npr. iz vizure evolucione psihologije – kao specifičan životni stil, kao forma životne strategije koja se bazira na amoralnom ponašanju i orijentaciji ka kratkoročnim ciljevima (videti Petrović i Mededović 2012), a njene bihevioralne karakteristike – agresivni nastup, manipulativnost i promiskuitetno ponašanje, kao evolutivno prilagođeno ponašanje koje im obezbeđuje izvesnu prednost u odnosu na druge ljude (Glenn, Kurzban, Raine 2011).

Proučavanje psihopatije nesumnjivo ima teorijski i praktični značaj i uveliko izlazi iz okvira psiholoških, kliničkih i kriminoloških istraživanja. Dileme koje se pritom neizbežno nameću tiču se filozofski relevantnih pitanja, te je širok dijapazon teorijskih problema koji se postavljaju u intenziviranim filozofskim razmatranjima ovog fenomena ljudske psihe², nažalost slabo zastupljenim u filozofskim radovima kod nas.

Rad se bavi pitanjem da li postoje kvalitativne razlike između psihopatske i nepsihopatske ličnosti. Shodno danas široko prihvaćenom stanovištu o dimenzionalnosti i heterogenosti psihopatije, smatramo da je uzimanje u obzir empirijski utvrđenih relevantnih razlika između različitih podtipova³ psihopatije od izuzetnog teorijskog i praktičnog⁴ značaja, te da predstavlja

pokazuju da su psihopatske osobine bile povezane sa političkim konzervativizmom, uzimajući nalaze sa izvesnom rezervom – da je moguće da je ova mera konzervativizma zapravo ukazivala prevasodno na društvenu dominaciju, odnosno, preferencije ka nejednakosti društvenih grupa, karakteristiku koja je umereno povezana s konzervativizmom, ali je od njega nezavisna (Lilienfeld 2014).

2 Naročita pažnja u okviru etičkih debata pridaje se pitanju moralne i krivične odgovornosti psihopata, koje podstiče najžučnije polemike i odnosi se na razmatranja o psihičkim kapacitetima potrebnim za razumevanje moralnih normi i ponašanje u skladu sa njima (npr. Elliott 1991; Glannon 2002; Maibom, 2008, 2016; Malatesti 2009; Malatesti and McMillan 2010; Shoemaker 2015; Talber 2014; Jurjako i Malatesti 2023).

3 Za razliku od tradicionalnih konceptualizacija psihopatije koje je sagledavaju kao jedinstveno stanje (npr. Cleckley 1981), nova empirijska istraživanja ukazuju da osobe sa psihopatskom strukturom ličnosti mogu imati ne samo različite stepene (od blagog, umerenog do izraženog), već i različite tipove psihopatije (u osnovnoj podeli na *primarni* i *sekundarni* tip, ili tzv. *uspešna* psihopatija), sa drugačijom konfiguracijom osobina i pretpostavkama o različitoj etiologiji (Karpman 1948; Painting 1961; Blackburn 1975; Hicks et al. 2004; Skeem et al. 2011; Drislane et al. 2014; Lilienfeld et al. 2019; Patrick et al. 2022). Zato je osnovano pitanje da li je reč o jednom ili pak više fenomena (Vassileva et al. 2005).

4 Kako u razmatranju njihove moralne i krivične odgovornosti, tako i u pogledu lečenja (istraživači poput Hiksa, Patrika (2006) i Vasileve i sar. (2014) sugerišu da

preduslov za pružanje plauzibilnog odgovora na ovo pitanje. Dimenzionalno prikazivanje polazi od teze da nema jasne granice između pojedinih poremećaja ličnosti, kao ni između ovih stanja i normalnosti. Između dva pola postoji mnoštvo varijacija koje su bliže jednom ili drugom kraju kontinuuma, čime postojanje stanja koja su na ekstremnim položajima nika-ko ne gubi na značaju. Taj procenat osoba (ma koliko bio nizak u odnosu na većinu osoba sa psihopatskim karakteristikama) „verovatno će pokazati kliničku disfunkciju“ (Patrick 2022), kvalitativno drugačiji način doživljaja sebe, drugih ljudi i sveta i kvalitativne razlike u funkcionisanju ličnosti.

Osnovna intencija rada je problematizovanje teze da ne postoje kvalitativne razlike između psihopata i nepsihopata. To zahteva preispitivanje u prvom delu rada kako se razumeju i objašnjavaju razlike između osoba sa psihopatskom strukturom ličnosti i drugih ljudi iz perspektive onih stanovišta koja psihopatiju sagledavaju kao ekstremnu manifestaciju crta ličnosti karakterističnih za sve ljude (danas dominantnih modela opšteg funkcionisanja ličnosti) i u kom smislu se može govoriti i o kvalitativnim razlikama između psihopata i nepsihopata.

U radu se zastupa teza da psihopatija u izraženom vidu, ili shodno sup-klasifikaciji Međunarodne klasifikacije bolesti (MKB-11) – kao teži oblik (koji je najčešće u fokusu filozofskih istraživanja ove teme, kao i u krivično-pravnom kontekstu), predstavlja kvalitativno drugačiju, specifičnu formu ljudske egzistencije⁵ – ograničavajući tezu na *primarni tip psihopatije* (i terminološko određenje sugerise na osnovnu, nepatvorenu formu psihopatije). Koncepti primarne i sekundarne psihopatije zasnovani su na psihodinamskoj teoriji B. Karpmana (1941)⁶. Empirijski nalazi ukazuju da oba tipa pokazuju uglavnom kompatibilne nivoe egoizma, antagonizma i beskrupuloznosti (Hicks et al. 2004; Marsh 2013; Drislane 2014), ali se smatra da je primarni tip uslovljen konstitucionalnim afektivnim deficitom i ispoljava suštinske neemocionalne karakteristike psihopatije (Karpman 1941; Lykken 1957 i dr.). Za razliku od sekundarne⁷, primarnu psihopatiju

psihopate koje pokazuju nepokolebljiv otpor prema lečenju verovatno pripadaju primarnim psihopatama, za razliku od sekundarnih, koje ispoljavaju anksioznost, koja se smatra pozitivnim prognostičkim indikatorom za efikasnost lečenja.

5 Teza koja je srodna Kleklijevom stanovištu (Cleckley 1981), čija konceptualizacija psihopatije uglavnom odgovara primarnom tipu psihopatije (Vassileva et al. 2005; Drislane et al. 2014; Patrick 2022), kao i stanovištu Rajda Meloja (Meloy 2012).

6 Empirijske studije pokazuju da se primarna i sekundarna psihopatija može efikasno identifikovati i razlikovati, kako među zatvorenici sa visoko izraženom psihopatijom, tako i među opštom populacijom (videti Drislane et al. 2014).

7 Koncept *sekundarne psihopatije* podrazumeva relativno pošteđene afektivne sposobnosti – oni ispoljavaju visoku anksioznost, negativnu emocionalnost, reaktivnu agresiju i mogu povremeno doživeti krivicu („duboko prekrivenu agresijom i

karacteriše niska anksioznost, strah i izostanak doživljaja krivice, bezobzirnost odnosno neosetljivost, ravnodušnost prema potrebama i patnjama drugih, visoka ekstraverzija, površni šarm i socijalna dominacija, površni interpersonalni odnosi tj. nedostatak bliske vezanosti, sklonost ka preuzimanju rizika, pretežno instrumentalna ali i reaktivna agresivnost i izraženi-ji nivoi pozitivnog afekta (Hicks et al. 2004; Drislane 2014; Patrick 2022).

Budući da su u fokusu istraživanja kvalitativni aspekti psihopatije koji referiraju na subjektivno iskustvo, opravdanje teze u središnjem delu rada biće zasnovano na fenomenološkoj analizi psihopatskog iskustva. Shodno području i cilju istraživanja, ona će prvenstveno biti orijentisana prema Jaspersovom fenomenološkom pristupu u razmatranju i razgraničavanju različitih varijeteta duševnih doživljaja i stanja, izloženom u prominentnom delu *Opša psihopatologija*. Primena fenomenološke metode na psihopatoške pojave ima za cilj razumevanje predočenog subjektivnog iskustva – svest o sebi, afektivna stanja, uverenja, motivaciju, način doživljavanja vremena, doživljaj drugih i pridavanje značenja intersubjektivnosti, kao i kako se to odražava na celokupnu ličnost, ponašanje i društvenu interakciju (Jaspers 1978). Sledeći Jaspersovo objašnjenje da nam je „ono što se predočava u fenomenologiji poznato samo indirektno, preko pacijentovih izjava i opisivanja, *koja shvatamo po analogiji sa vlastitim načinom doživljaja*“ (isto:27), intencija pristupa psihopatiji u radu iz fenomenološke perspektive jeste da se ispita da li psihopatski doživljaj sopstvene ličnosti, drugih i sveta, možemo razumeti kao pre naglašeno sopstveno iskustvo, kao nešto u šta se možemo uživeti, ili se pak ono u ključnim aspektima ljudske egzistencije značajno razlikuje i izmiče našem empatičnom razumevanju (na način koji Jaspers sugerise). To bi moglo imati implikacije za potvrđivanje ili osporavanje gledišta da nema kvalitativne razlike između nepsihopata i osoba sa izraženim karakteristikama primarnog tipa psihopatije, paradigmatkog za fenomen koji se razmatra⁸.

neprijateljstvom“), empatiju ili želju za prihvatanjem (Karpman 1941: 174). Pretpostavlja se da nepovoljna rana iskustva imaju presudnu ulogu u razvoju generalno neprilagodnog profila ličnosti sekundarne psihopatije, jer dovode do toga da ove osobe „deaktiviraju“ svoju sposobnost za formiranje emocionalne vezanosti za druge (Porter 1996).

8 „*Psihopata*, kako mi uobičajeno mislimo o njemu/njoj, verovatno predstavlja krajnji deo kontinuumu ozbiljnosti simptoma“ (Glenn, Kurzban, Raine 2011), koji pre odgovara primarnom tipu, kako je opisan u literaturi. Međutim, ovde prevashodno referišemo na debatu oko pitanja da li se sekundarna psihopatija pravilno tumači kao „istinska“ psihopatija (Skeem et al. 2011), s obzirom na značajno odstupanje od onih ključnih karakteristika psihopatije navedenih u istaknutim konceptualizacijama psihopatije koje se odnose na emocionalne deficite, neustrašivost ili socijalnu dominaciju (Cleckley 1981; Likken 1995; Patrick 1994, 2011).

Od savremenih fenomenoloških pristupa oslanjamo se na rad Dž. Engleberta (2015), budući da je u fokusu njegovog istraživanja iz fenomenološke perspektive upravo psihopatija, kao i na Solomonovu fenomenološku analizu emocionalnog iskustva. Herovi i Gloverovi polustrukturirani intervjui sa osobama koje ispoljavaju ekstremne karakteristike psihopatije pružaju materijal za sagledavanje ovog tipa iskustva iz perspektive prvog lica (ili, primenjujući u ovom kontekstu Nejgelovu formulaciju: „kako izgleda imati takvo iskustvo“). Rekonstrukcija subjektivnog iskustva izvodiće se takođe na osnovu analiza subjektivnih izveštaja izloženih u istaknutim Kleklijevim i Herovim studijama⁹, kao i Milonovoj monografiji *Personality Disorders in Modern Life* (2004). Ona će biti potkrepljena nalazima empirijskih istraživanja o afektivnim, interpersonalnim i bihevioralnim karakteristikama primarne psihopatije, te njihovim tumačenjima iz referentne literature.¹⁰

Ovaj fenomenološki pristup odgovara prototipskim ili tipičnim slučajevima¹¹. Prototipski slučajevi su teorijski i klinički korisni jer jasno ilustruju bitna svojstva i „invarijantne forme iskustva koje čine da je fenomen takvog tipa kakav jeste [...]“. Fenomenološki pristup abnormalnom iskustvu upravo se bavi iznošenjem tipičnih i neophodnih karakteristika takvog iskustva“ (Parnas and Zahavi 2002:157). U tom smislu, nastojimo da sagledamo *tip iskustva* svojstven primarnoj psihopatiji, artikulišući razlike u ključnim domenima ljudskog postojanja u odnosu na ona koja se smatraju kao opšteljudska¹². Konačno, u najuticajnijim klasifikacijama psihičkih poremećaja (DSM, ICD), ističe se važnost uvida u unutrašnja iskustva koja

9 Zasnovanih na interaktivnom, kvalitativnom istraživanju. Jaspers naglašava: „Mi želimo da shvatimo i zamislimo šta se stvarno odigrava u duši čoveka, o kome hoćemo da znamo iz međuodnosa“ (Jaspers 1978:23). U takvom interaktivnom procesu dolazi se do značajnih verbalnih i neverbalnih informacija, koje nijedan test ne može da obezbedi (Đurić Jočić 2023). Kleklijev rad predstavlja temelj savremenih konceptualizacija (kao i Herov u domenu operacionalizacija) psihopatije i naročito je značajan za savremeno razumevanje određenih afektivnih i interpersonalnih osobina, koje se smatraju fundamentalnim za psihopatiju.

10 Kako Zahavi objašnjava – savremena fenomenologija nije usmerena na istraživanje datosti svesnog iskustva samo iz perspektive prvog lica, već koristi i kombinuje resurse koji su dostupni i na osnovu perspektive trećeg lica (Zahavi 2007; videti i Varela 1996).

11 *Prototip* u nekim tumačenjima predstavlja istaknuti konkretan primer poremećaja, što implicira da takav primer zapravo postoji (videti Parnas and Galager 2015), dok Maher (2009) razgraničava „prototipski pristup“ od pristupa zasnovanog na tipičnom, konkretnom primeru, smatrajući da su prototipovi konstrukti koji samo odražavaju trenutno znanje o psihičkim poremećajima. Iako se uglavnom ističe da je prototip konstrukt koji se u praksi retko može videti u čistoj formi (Widiger and Lowe 2007), literatura o psihopatiji obiluje konkretnim primerima koji pokazuju da oni nisu kuriozitet.

12 Kriterijumi na osnovu kojih se analiziraju kvantitativne i kvalitativne razlike u okviru psihologije ličnosti zasnovani su upravo na nužnim hipotezama o univerzalnim, fundamentalnim ljudskim karakteristikama, potrebama i potencijalima ljudskog bića,

se značajno razlikuju od uobičajenih i očekivanih u datoj kulturi, a koja utiču na: način razmišljanja o sebi i drugima, način emocionalnog reagovanja, način odnosa prema drugim ljudima i način kontrole nečijeg ponašanja (DSM-5-TR 2022).

Razmatranje kvantitativnih i kvalitativnih razlika u okviru dominantne paradigme u psihologiji individualnih razlika

Problematizovanje teze da ne postoje kvalitativne razlike između psihopatske i nepsihopatske ličnosti, koja se izvodi na osnovu danas dominantnih modela u oblasti psihologije individualnih razlika, nalaže preispitivanje kako se razumeju i objašnjavaju razlike iz ove perspektive.

U okviru tradicionalne kliničke paradigme iz koje je ovaj konstrukt potekao, poremećaji ličnosti uključujući i psihopatiju, tumačeni su kao stanja *kvalitativno* različita od normalnosti (APA 2000), te su „psihopate posmatrane kao poseban tip ljudi koji se odlikuje specifičnim karakteristikama koje ne postoje kod većine ljudi“ (Međedović 2015:30). Zapravo, u tradicionalnim konceptualizacijama naglasak je na tome da kod psihopata postoji suštinski *nedostatak* (ili odustvo) određenih kapaciteta koja drugi ljudi poseduju (a koja su, konačno, pretpostavka normalnosti).

Novi pristupi pružaju drugačiji obrazac sagledavanja psihopatije, određujući je kao specifičan sklop bazičnih crta ličnosti, karakterističnih za sve ljude, ali ekstremno ispoljenih (nekih značajno sniženih, drugih povišenih). Naime, prema najšire prihvaćenom modelu individualnih razlika u savremenoj psihologiji ličnosti – *petofaktorskom modelu*, koji „obuhvata i normalno i patološko u jedinstveno polje ličnosti“ (Knežević, Džamonja Ignjatović, Đurić-Jocić 2004), psihopatija se može opisati preko sledećih karakteristika: izrazita narcisoidnost, ekstremna sebičnost, nedostatak (ili redukovan) recipročni altruizam, neiskrenost, nedostatak straha, anksioznosti i empatije, emotivna hladnoća prema drugima, agresivnost, nizak osećaj (ili odsustvo) za fer-plej, antagonizam prema drugima, nepomaganje drugima kada im je pomoć potrebna, nedostatak fleksibilnosti, impulsivnost, orijentacija na sada i ovde, otežano formulisanje planova i nedostatak istrajnosti za njihovo ostvarivanje (Međedović 2015).¹³

principima funkcionisanja ličnosti, kao i socijalnim determinantama ličnosti, koje se podvode pod pojam normalnosti i u odnosu na koje se procenjuju sva odstupanja.

13 Prednost dominantnih taksonomija ličnosti je što omogućavaju u kontekstu psihopatije identifikovanje onih osobina koje mogu biti adaptivne, proveru hipoteza o funkcionalnoj psihopatiji i jasnije razumevanje razlika određenih tipova psihopatije (Međedović 2015). Međutim, diskutabilno je „pitanje optimalnog broja i sadržaja dimenzija koje su potrebne da bi se sveobuhvatno opisala ličnost i individualne razlike“ (Divac i

Danas se granice normalnosti preispituju i pomeraju, sa tendencijom da se pojedina stanja, nekada smatrana psihopatološkim, „normalizuju“. Iz hipoteze da se psihopatija može opisati crtama ličnosti iz domena opšteg ljudskog funkcionisanja, neretko se izvodi zaključak da ne postoje kvalitativne razlike, niti suštinska razlika između normalne i psihopatske ličnosti (ibid.:31), već samo odstupanja po stepenu, intenzitetu¹⁴. Međutim, ne bi trebalo isključiti pretpostavku da složaj ekstremnih kvantitativnih razlika može generisati kvalitativne razlike između psihopatske i nepsihopatske ličnosti.

Saglasno ovim modelima strukture ličnosti, svaka od bazičnih dimenzija zajednička nam je i u odnosu na svaku od njih ljudi se razlikuju prema stepenu izraženosti date dimenzije. Najveći procenat osoba grupisan je oko srednjih vrednosti, a najmanji oko jednog ili drugog ekstrema (Divac Jovanović i Švrakić 2016:99). Ali, ono u čemu se kvalitativno razlikujemo jeste profil ličnosti – kombinacija tih osobina, njihov međuodnos čini kvalitativnu razliku, odnosno kvalitativno različito funkcionisanje. Kada je reč npr. o dimenziji empatije, ljudi se zaista međusobno razlikuju prema stepenu empatičnosti, međutim generalno ljudi ne ispoljavaju značajno izraženu nisku empatiju. Specifičnost psihopatije jeste pretpostavljeno odsustvo emocionalne dimenzije empatije, koje je prisutno i kod autizma (i to ne samo emocionalne empatije, već i nedostatak funkcionalne teorije uma, koja je međutim očuvana u psihopatiji), ali u sklopu ostalih, različitih karakteristika, ima i sasvim različit fenomenološki doživljaj i bihejvioralna

dr. 2016:87), problematično je utvrđivanje demarkacionih linija (koje se mogu utvrditi na osnovu kriterijuma koji nije tek statistički), a ne možemo prevideti ni činjenicu da se u naukama o čoveku koriste metode primerene ovom jedinstvenom području istraživanja koje se bitno razlikuje od predmeta proučavanja prirodnih nauka. Češki filozof Karel Kosik upozorava da tendencija pretvaranja u fizikalnu veličinu postaje ideal naučnog saznanja o čoveku.

14 Potrebno je precizirati značenje „kvalitativnih razlika“ u ovom okviru – pod kvalitativnim razlikama podrazumeva se da osobe sa psihičkim poremećajem ispoljavaju neke specifične osobine ili karakteristike koje ne postoje kod zdravih ljudi, a koje, kako se smatra, empirijski nalazi nisu pokazali. To, pored ostalog, povlači i tendencije diskreditovanja tradicionalnih konceptualizacija psihopatije u onom domenu u kojem psihopatiju tumače kao stanje kvalitativno različito od normalnosti, te da one pružaju jednu hermetičnu sliku o osobama sa psihopatskim crtama ličnosti. Međutim, podsećamo na različita shvatanja (teoretičara poput Kaldera, 2013 ili Štajnera, 2002) o tome šta znači da su dva koncepta kvalitativno različita: da li to nužno podrazumeva uslov da ne dele sva svoja suštinska svojstva, da razlika može biti u prisustvu bar jednog dodatnog kvaliteta koji je u drugom slučaju odsutan, ili pak oni mogu biti kvalitativno različiti iako dele iste osobine po tome što su različiti po „kvalitetu naglašavanja“ (kako sugerišu Liberto i Harington, 2016, str. 1595). Imajući u vidu navedene modele strukture ličnosti, bar prema poslednjem gledištu možemo smatrati da se psihopatija kvalitativno razlikuje od onoga što podrazumevamo pod normalnošću.

ispoljavanja. To je samo jedna od ključnih karakteristika psihopatije, koja uz ostale čini specifičnu kombinaciju ekstremne izraženosti dimenzija, odnosno profil psihopatske ličnosti.

Ovaj pristup je koristan i informativan kao orijentacioni okvir, ali je „neopravdano smatrati da se interpretativna moć jedne koncepcije u njoj smisaono iscrpljuje“ (Kecmanović 1988). Ne samo što se njime ne iscrpljuju sve karakteristike psihopatije, već je nužno da se dalje sagleda šta te smernice znače u kontekstu drugih karakteristika ličnosti, u kontekstu njene egzistencije, njenog životnog sveta, što „zahteva kvalitativni pristup u proceni, na nivou dubljem nego što je opservacija simptoma ili crta ličnosti“ (Divac Jovanović i Švrakić 2016:83). Relevantne razlike u karakteru subjektivnog iskustva i modifikacije ključnih dimenzija životnog sveta (sopstva, temporalnosti, intersubjektivnosti) osnovni su kriterijumi na osnovu kojih ćemo zastupati tezu da ovu specifičnu formu egzistencije odlikuju i kvalitativna odstupanja od „podrazumevanog proseka kvaliteta određenih psihičkih funkcija većine ljudi“, koje onemogućavaju da se „socijalne uloge realizuju u meri u kojoj je to većina ljudi u stanju da u datoj zajednici čini – ne samo u utilitarnom smislu“ (Kecmanović 2008:83).

Doživljaj sopstvene ličnosti i drugih ljudi u psihopatiji

Fenomenološki pristup psihopatiji u radu – predočavanje psihopatskog subjektivnog iskustva i analiza osnovnih iskustvenih struktura (doživljaj sopstvene ličnosti, drugih i sveta), te nastojanje da se ono razume (što prema Jaspersu podrazumeva korišćenje sopstvenih iskustava da bi se razumela iskustva druge osobe¹⁵), otvara prostor za sagledavanje upravo onih kvalitativnih aspekata svesnog iskustva u pogledu kojih se može tvrditi da se psihopate (odnosno ona psihopatska stanja primarnog tipa na krajnjoj granici kontinuuma) u ključnim domenima ljudske egzistencije razlikuju od drugih ljudi.

Kada je reč o specifičnom doživljaju sopstvene ličnosti, u literaturi se navodi grandiozan doživljaj¹⁶ sopstvene vrednosti, indikativan za primarni tip psihopatije (Kernberg 1984; Meloy 1988; Hare and Neumann 2008; Hare 2010; Hicks, Vaidyanathan, Patrick 2010; Klipfel, Kosson, 2017), što je i jedan od dijagnostičkih kriterijuma u aktuelnim izdanjima DSM i ICD, koji podrazumeva preterani doživljaj posebnosti i povlašćenosti, rangiranje

15 Ili shodno Nejgelovom gledištu da adekvatnu predstavu o određenom fenomenalnom iskustvu imamo samo ako posedujemo takvo iskustvo (Nagel 1974).

16 Vitako i Koson (2010) napominju da su u empirijskim istraživanjima rezultati grandioznosti bili jedinstveno povezani sa višim nivoima inteligencije i sa smanjenom sposobnošću doživljavanja negativnih emocija.

sebe visoko iznad drugih ljudi, odnosno doživljaj superiornosti u odnosu na druge ljude.

Superiornost u ovom kontekstu nedvosmisleno upućuje na doživljaj nezavisnosti i oslobođenosti od svega što ograničava slobodu da se zadovolje sve lične potrebe i želje – od dužnosti i obzira prema drugima, na rasterećenost brigom o emocijama i mišljenju drugih ljudi. Slika o sebi kao osobi nesputanoj, stvaralački autonomnoj (Millon 2004) ali i veoma pragmatičnoj i u prednosti nad drugima (koji bi, iz ove vizure, isto tako postupali ali nemaju hrabrosti, ni mogućnosti, rastrzani kontradiktornim željama, opterećujućim emocijama i ropskim položajem prema moralnim normama), počiva na uverenju da je način na koji takav um funkcionise efikasniji u postizanju ličnih ciljeva¹⁷ (Klipfel and Kosson 2017), te se *zadovoljstvo u vlastitoj emocionalnoj stabilnosti* (Engelbert 2015) čini razumljivim. Sopstvena prednost u odnosu na druge ljude sagledava se i u „veštini“ manipulacije u interpersonalnim odnosima, koja je „izbrušena tokom života“¹⁸. Tu sliku ne ugrožavaju ni objektivni pravni i finansijski problemi sa kojima mogu da se suoče, jer se najčešće doživljavaju kao privremeni promašaji koji se tumače kao „posledica loše sreće, nevernih prijatelja ili nepravednog i nekompetentnog sistema“ (Hare 2010:59). To je doživljaj „svemoći čoveka koji nije iskusio mučno osećanje ličnog neuspeha, pritiskajuću krivicu i preispitivanja, bez kojih ne može proći skoro nijedan dan običnog ljudskog života“ (Kecmanović 1988:83).

Prema tumačenjima, objektivizacijom i devalvacijom drugih¹⁹ psihopate održavaju stabilan grandiozan doživljaj sopstvene ličnosti (Meloy 2010; Kosson et al. 2015). Devalvacija predstavlja unutrašnji mehanizam u funkciji ovladavanja stidom ili zavišću (Kohut 1968; Kernberg 1984) – drugi nema vrednosti koje bi izazvale osećaj zavisti ili stida, jer ne može da preti kao izvor poniženja. Naime, drugi se ne vide u sopstvenom horizontu kao osobe vredne elementarnog poštovanja, već kao korisni ili ne, i zamenljivi. S druge strane, pozitivne percepcije drugih su nestabilne i podložne

17 Time se subjektivno opravdava ovakva samoevaluacija. Doživljaj drugih kao ranjivih i krhkih (Mededović 2015), neurotičnih, anksioznih, depresivnih i niskog samopouzdanja (Black 2013) – zbog kojih je prilično lako njima manipulirati (Hare 2010; Howell 2018), može izazvati pre prezir a ne sažaljenje (Bursten 1973).

18 Psihopate su sklone da sebe opisuju kao one koji su uvek korak ispred drugih, kao „majstore za prevaru“, bez osećaja stida, već pre sa razmetljivom prepotencijom (Hare 2010). Takođe, istraživanje self-koncepta u psihopatiji pokazuje da osobe sa visokim rezultatima na psihopatiji vide sebe kao agresivne u interakciji sa drugim ljudima bez negativne samoevaluacije (Baird 2002).

19 Uočeno je da je *devalvacija* drugih uobičajena među narcističkim i psihopatskim poremećajima (Gacono, Meloy, Ber 1992; Kosson et al. 2015), dok Engelbert (2015) *reifikaciju* – *opredmećivanje* drugih vidi kao suštinsko obeležje psihopatije.

transformaciji (ka percepciji neprijateljstva ili pretnje), jer su zasnovane na parcijalnim predstavama povezanim sa afektima zadovoljstva ili nezadovoljstva (Kosson et al. 2015).

Shodno pojedinim konceptualizacijama (Cleckley 1988), uvid u vlastita unutrašnja stanja i posledice vlastitog ponašanja, kod psihopatskih ličnosti prilično je kompromitovan, iako oni već u ranoj mladosti prepoznaju da se razlikuju od ostalih. Pitanje uvida u sopstvena stanja kod osoba sa psihopatskim sklopom ličnosti pokazuje se kao naročito intrigantno kada se uporede pomenute predstave o psihopatiji i rezultati dobijeni na osnovu savremenih empirijskih istraživanja. Naime, autori poput Milera i Džonasa (2011) sugerišu da metode samoprocene pokazuju da su osobe sa izraženim psihopatskim crtama u stanju da detektuju navedene crte kod sebe, što može implicirati da nedostatak uvida nije ono što determiniše ovaj fenomen, već je to pre izostanak brige za posledice sopstvenog ponašanja (videti Mededović 2015). Ali, pojam *uvida* u sopstveno stanje ima dublju konotaciju od pukog detektovanja sopstvenih crta ličnosti. Uvid podrazumeva samoevaluaciju, upravo uzimajući u obzir fundamentalno značajan „pogled drugog“ – preko kojeg otkrivamo bitne aspekte svoje ličnosti, a kako Her naglašava: „Njihove misli i postupci odraz su jedne strukture ličnosti koja je čvrsta kao kamen i otporna na spoljašnje uticaje“ (Hare 2010:244).

U našem iskustvu teško možemo naći neko uporište s kojim bismo mogli ovo subjektivno iskustvo da uporedimo (čak ni našu indiferentnost prema osobama koje su stranci za nas – u osnovi našeg doživljaja drugih je da je njihovo postojanje drugih smisleno i vredno). Naša slika o sebi upravo je izgrađena na temeljima vezanosti i odnosa sa nama značajnim drugim, ili, sartrovskom terminologijom – drugi je „konstitutivni element“²⁰ naše slike o sebi. Snage razvoja sopstva smeštene su u našim inherentno društvenim potrebama (tj. u interpersonalnom polju), a način na koji razumemo sebe i način na koji razumemo druge (kao i način na koji takvo razumevanje stičemo) jesu međusobno determinisani (Radenović 2011:488–489). Naša samoprocena nije nezavisna od „pogleda drugog“, a naše samopoštovanje je osetljivo na poštovanje drugih – ne samo zbog duboke potrebe za potvrđivanjem drugih (dok objektivizacijom drugih psihopate potvrđuju sebe kao ličnost), već i zbog potrebe da što objektivnije vidimo sebe, što upravo pruža stepen objektivnosti našim samoprocenama. S druge strane, ekstremni egocentrizam psihopatske slike o sebi odražava se kroz nekritičku predstavu o sebi i izostanak adekvatne samoprocene.

20 U samoj svesti postoji drugi, prema Sartru, kao sastavni deo mog sveta (Sartr 1984:236). Takode, Jan Patočka, češki filozof fenomenološke orijentacije, naglašava: „Drugi su deo nas samih. Zbog toga čak i kada hoćemo, ne možemo u potpunosti da budemo ravnodušni prema drugima“ (Patočka 1998:66).

Fenomenologija emocionalnog iskustva kod psihopatije

Her upečatljivo definiše psihopatiju kao *emocionalno slepilo*, a različiti termini poput: emocionalne otuđenosti, siromašnog emotivnog života ili emocionalne hladnoće, neizostavna su sržna karakteristika u svim konceptualizacijama psihopatije. Dok neke konceptualizacije (npr. Kleklijeva) sugerišu opšti afektivni deficit u psihopatiji, novija istraživanja ukazuju na krajnje specifične i suptilnije deficite karakteristične za ovaj tip emocionalnog iskustva.

Oni nisu generalno lišeni emocija, već je emocionalno iskustvo primarnih psihopata suženo i u rasponu, tajanju i dubini emocija i oni ispoljavaju izraženiju emocionalnu odvojenost, odnosno narušenu normalnu emocionalnu osetljivost i „društvenu srodnost“ (Patrick and Bernat 2009). Smatra se da je emocionalno stanje besa netaknuto u psihopatiji ili čak povišeno (Marsh 2013). Iako se smatraju *emocionalno stabilnim* (Guerra and White 2017; Patrick 2022), oni mogu ispoljiti pojačane (subjektivne i fiziološke) reakcije ljutnje i besa na osujećenje u dostizanju nekog cilja ili usled ugroženog egoizma (Blair 2012). Međutim, Klekli se fokusirao na kvalitet besa i drugih emocija koji psihopate doživljavaju – koliko su ova stanja dugotrajna, koliko su dosledna i koliko je *zrelo* njihovo izražavanje. Na osnovu ovih opservacija izneo je pretpostavku da, iako mogu prilično burno da izražavaju spoljašnje znakove besa, oni ne doživljavaju „zreo, svesrdan i dosledan bes, niti ogorčenje“ (Cleckley 1988:348).

Pozitivno uzbuđenje je emocionalno stanje koje je kod psihopata takođe očuvano (Mars 2013; pozitivni afekat je jedna od karakteristika primarne psihopatije koju Patrik ističe). Ono se vezuje za povišeno traženje stimulacije, preuzimanje rizika kako bi iskusili kratke periode uzbuđenja i zadovoljstva (Yochelson and Samenov 1976/77), pri izgledima za nagradu i kao neposrednu ličnu satisfakciju u postizanju trenutnih ciljeva (Kosson 1998). Meloj, iz perspektive objektnih odnosa (1988), pruža temeljan opis i tumačenje doživljaja zadovoljstva kod psihopata. On sugerise da psihopate nisu u stanju da dožive zadovoljstvo na načine kao nepsihopate, jer je njihovo iskustvo ograničeno odsustvom emocionalne empatije i osećanja vezanosti za druge. Naime, oni mogu postići istinsko zadovoljstvo i uzbuđenje kroz uspešnu manipulaciju, obmanu i kontrolu drugih, što su smatrali i Johelson i Samenov (ili čak kroz čin prezira – „prezrivo oduševljenje“ prema Burtstenu (1973), koje kod njih igra važnu ulogu u održavanju samopoštovanja, ponosa i moći), ali ne i u onom domenu u kojem mi možemo da osetimo zadovoljstvo u posmatranju sreće u drugima.

Strah, krivica, stid, tuga smatraju se univerzalnim ljudskim osećanjima, međutim, osobe sa izraženim psihopatskim karakteristikama nisu osetljive

na ove emocije. „Oni ne doživljavaju stres, anksioznost ili strah u situacijama u kojima ih ljudi normalno osećaju, ili ukoliko se pak ispolje, ove emocionalne reakcije ne utiču na njih kao na druge“ (Likken 1957). Pretpostavlja se da je to jedan od razloga njihove slabe sposobnosti prepoznavanja straha kod drugih ljudi, te adekvatnog reagovanja na ove signale.²¹ Oni pokazuju iz naše perspektive neverovatnu imunost na strah od kazne (i teškoće u učenju na osnovu negativnog iskustva). Istraživanja ekspliciraju da su oni zapravo neosetljivi na signale opasnosti, a ne na same averzivne stimulu-se, što ilustruje i njihov neuspeh u inhibiranju ponašanja koje sasvim izvesno (kada su prisutni signali pretnje) vodi kažnjavanju (Međedović 2015).

Emocionalno iskustvo primarnih psihopata ograničeno je u pogledu složenih emocija, koje zahtevaju više integracije, dubine i kapaciteta za sigurne i bliske veze, poput tuge, stida, krivice i kajanja, zahvalnosti, ljubavi (Cleckley 1988; Meloy and Shiva 2007; Marsh 2013). Oni mogu da ispolje „plitko raspoloženje samosažaljenja“, ali je malo verovatno da će doživeti duboku tugu i očaj (Cleckley 1988:380; Meloy 1988). Intrigantna su zapažanja da kod psihopatije postoji zaštitna funkcija od tuge (Blair 2005; Marsh and Blair 2008; Davel, O’Kearnei, McKone i Palermo 2012 ukazuju da psihopate nemaju dovoljno iskustva u doživljavanju tuge) i depresije – s obzirom na sklonost ka eksternalizaciji krivice i osobinama poput *imuniteta na stres* i *socijalne potencije* (Dalkner 2018; Schönthaler et al. 2023).

Psihopatama nedostaju recipročne i prosocijalne emocije – jedna od motivacionih snaga naših moralnih sudova. Jedno od ključnih obeležja psihopatije, po kojem se ona razlikuje kako od drugih poremećaja ličnosti (ili u slučaju psihopatskih prestupnika – od drugih kriminalaca), tako i u odnosu na opštu populaciju, jeste odsustvo doživljaja krivice i stida. Iako kod svih ljudi postoji tendencija da u nekoj situaciji ispolje bezosećajnost prema drugima, osećanje krivice i griže savesti sugerise bitno razlikovanje ovih stanja od onih koja se vezuju za psihopatiju. Ova osećanja povezana su sa doživljajem da smo izneverili sopstvene vrednosti (što kod psihopatskih ličnosti nije dovedeno u pitanje, njihovo ponašanje je ego-sintono), te i kada su podstaknuta nekim našim postupkom (ili čak samo mislima i željama), ta osećanja su fokusirana na sopstvo u celini²², jer se mi „ne stidimo radnje kao takve, već karaktera osobe koja je takvu radnju izvršila“ (Maibom 2010). Međutim, prema nekim shvatanjima (Garofalo 2021),

21 Međutim, prema nekim studijama pretpostavlja se da primarne psihopate, koji vešto manipulišu drugima, verovatno moraju biti uspešniji u identifikaciji znakova straha, a naročito ljutnje kod drugih ljudi, kako bi znali kada treba promeniti strategije (Book 2005).

22 „Stidim se ovoga što jesam“, kako formuliše Sartre, tematizujući fenomen stida u *Biću i ništavilu* (1981), knj. 1, str. 235.

iako se priznaje da psihopate svesno ne doživljavaju stid kao odgovor na svoje antisocijalno i kriminalno ponašanje, izražava se sumnja da su oni generalno lišeni doživljaja stida. Naime, istraživanja koja analiziraju kako se psihopatske osobe nose sa situacijama koje izazivaju stid, sugerišu da psihopatija može biti povezana s nepriznatim (zabranjenim za svest) stidom, te kako bi izbegli neželjene emocije poput stida oni pribegavaju instrumentalnom nasilju²³ (Elison et al. 2014; Heinze 2017). Iz perspektive psihopatskog subjektivnog doživljaja i iskrivljene percepcije intersubjektivnih odnosa, ne možemo očekivati (svesno) ispoljeno iskreno pokajanje za povrede nanete drugima.

Čitav spektar osećanja, poput duboke ljubavi, požrtvovanja, solidarnosti i saosećanja, lojalnosti, zahvalnosti, kajanja – dimenzija ljudskog postojanja koju najviše vrednujemo i koju smatramo *intrinzičnim aspektima ljudskosti* (Maslov), njima je stran (Goleman 1997) i „nema moć da ih gane [...] Psihopate su poput daltoniste, uprkos svojoj oštroumnosti, što se tiče tog aspekta ljudskog postojanja“ (Hare 2010:47). Prema slici koju nam pružaju Klekli i Her, one vrednosti u carstvu duhovnog života, koje su iznad našeg praktičnog interesa²⁴, a koje u nama izazivaju kompleksna osećanja poput *dirljivog* ili *ganuća* (npr. odricanje i velikodušnost, blagost, strpljenje ili vernost u teškim danima – kako navodi Folkelt), ne ostavljaju trag u tom subjektivnom iskustvu, već se ovde suočavamo s trivlizacijom tih vrednosti. „Njihove emocije su najslabije primitivnim reakcijama na trenutne potrebe ili osujećenja istih“ i zato oni „izjednačavaju ljubav sa seksualnim uzbuđenjem, tugu sa frustracijom, a gnev sa razdražljivošću“ (Hare 2010:75).

Psihopate imaju svoju „verziju ljubavi“, koja ne uključuje istinsku bliskost, odanost, požrtvovanost i poverenje (Millon 1981; Meloy 1988), već pre trivijalizaciju ljubavnih i seksualnih odnosa, lako i brzo menjanje partnera u potrazi za novim izazovima. Na osnovu Kleklijeve analize kvaliteta njihove afektivne vezanosti – oni pokazuju naklonost i sposobni su za afektivne reakcije prema osobama koje su im važne, ali one su ograničene u „intenzitetu i izdržljivosti“, te ne mogu izvršiti značajan uticaj na „unapređenje sopstva i njihovog ponašanja“, koji može biti primetan kod drugih ljudi u ljubavnim odnosima (Cleckly 1988:347). Takođe, prema Kosonu

23 Njihovo ispoljavanje agresije može se shvatiti kao način regulacije emocija (Baumeister, Boden, Smart 1996).

24 Poseban domen istraživanja psihopatije odnosi se na pitanja estetske osetljivosti psihopata, na koja je svojevremeno i Kraft-Ebing (1882) skrenuo pažnju – da li su sposobni za stvarni doživljaj umetničkog dela, estetsku procenu i umetničko stvaralaštvo visokog dometa (npr. Maibom and Harold 2010, iznose razvijenu tezu, da su njihovi etički i estetski kapaciteti nedovoljno razvijeni, jer su ukorenjeni u istom osnovnom kapacitetu koji nedostaje psihopatama – da se zainteresuju za ono što nije sopstveno).

(2015) „baš kao što su skloni da direktno izraze intenzivno neprijateljstvo, oni mogu biti skloni direktnom izražavanju intenzivnih afilijativnih impulsa“, ali kako takve privlačnosti nisu zasnovane na emocionalnoj empatiji ili zreloom uvažavanju druge osobe, ove veze su često prolazne i slabe (videti i Gacono 1990; Gacono and Meloy 1992). Empirijski nalazi (npr. Christian 2017) u pogledu psihopatskih ograničenja u kapacitetu vezivanja i kvaliteta njihovih odnosa konzistentni su sa Kleklijevim, Herovim, Patrikovim razmatranjima ovog aspekta psihopatije. Prema Bleru (2005) urođeni afektivni deficit (koji se prevashodno odnosi na primarni tip), i/ili nepovoljno, ugrožavajuće rano okruženje, ometa razvoj vezanosti i dovodi do izbegavanja i obezvređivanja intimnih odnosa (Christian 2017).

Sposobnost empatičkog prepoznavanja i razumevanja osećanja i misli drugih ljudi, te reagovanja na njih opšteljudska je karakteristika – Baron-Koen (2012) smatra da većina ljudi ima umeren nivo empatije pre nego visoke skorove na skali empatije, jer je usmerenost samo na druge proporcionalna zanemarivanju sopstvenih potreba. Empatija je kompleksan fenomen, jedinstvena forma intencionalnosti, koja označava proces neposrednog prepoznavanja psihičkih stanja drugih bića, zauzimanje perspektive drugih (u kolokvijalnom govoru, ono što se podrazumeva pod izrazom „biti u tuđoj koži“), kao i afektivnu reakciju na direktno percipirano, zamišljeno ili pretpostavljeno emocionalno stanje drugog bića. Ovo određenje kompatibilno je sa najopštijim fazama empatije – osnovnim razlikovanjem kognitivne i afektivne empatije, koje je relevantno za razjašnjenje uloge i prirode empatičnog deficita u psihopatiji. Kod primarnih psihopata kognitivne dimenzije empatije su razvijene, dok je afektivna komponenta empatije značajno oslabljena (Blair 1999, 2006; Decety, Chen, Harenski 2013). U kontekstu istraživanja empatične reakcije na strah drugih osoba, Marsh (2013) sugeriše da psihopatski ispitanici ne uspevaju da stvore empatičan odgovor na znakove uznemirenosti drugih relevantne za strah (jer ih sami ne osećaju u sličnim situacijama), pa su stoga primorani da se uključe u kvalitativno različit proces predstavljanja ovih stanja. Psihopate uglavnom procesuiraju informacije intelektualno, a ne emocionalno, a usled razvijene kognitivne empatije oni imaju mogućnost da (apstraktno) predstave stanja drugih ljudi (Baskin-Sommers et al. 2017). Dakle, način na koji se mi intuitivno međusobno razumemo i sa-osećamo, ta prirodna očiglednost nedostaje psihopatskim ličnostima, već njihovo „čitanje“ zahteva intelektualni napor da se *predstavi* ili preciznije – *detektuje*, ali ne i *prepozna* (kao samorazumljivo iz sopstvenog svakidašnjeg iskustva), te suštinski *razume* iskustveni život drugog. Onaj „prirodni tok empatije“, koji opisuje Lips – da se empatija instinktivno razvija u stanja poput npr. emocionalnog deljenja, ili Baron-Koen – kao dve faze u procesu empatije – od *prepoznavanja* osećanja

i misli drugih ljudi do *odgovora*, reagovanja na njih odgovarajućim osećanjima, prestankom ili izbegavanjem određenog ponašanja koje ugrožava drugog, u psihopatiji je prekinut. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li su kod psihopatskih osoba znatno oštećene ove sposobnosti.²⁵ Novije studije (socio-psihološka i EEG ispitivanja) ukazuju da oni imaju sposobnost da saosećaju sa drugima kada za to bivaju novčano nagrađeni (npr. Hess, Blaison, Dandeneau 2017). To bi značilo da mogu da reaguju na afektivna stanja drugih i mogu u određenoj meri kontrolisati empatične odgovore, da oni mogu biti pod njihovom svesnom kontrolom (Deceti et al. 2013), ali da ih u konkretnim životnim situacijama najčešće ignorišu ili guše, moguće zbog specifičnog deficita pažnje – uskim fokusom, usredsređenošću ka postizanju nekog cilja (Baskin-Somers 2022).

S obzirom na razvijenu kognitivnu empatičku sposobnost da čitaju stanja drugih ljudi i predviđaju njihove reakcije kako bi njima manipulisali, takvim osobama ne nedostaje sposobnosti da uvide da određena ponašanja izazivaju patnju drugih ljudi, niti su potpuno lišeni sposobnosti afektivne empatije, već im zbog sopstvenog suženog emocionalnog iskustva nedostaje sposobnost da *cene* emocionalna stanja drugih ljudi te da to utiče na njih kao na ostale ljude.

Doživljaj sveta iz psihopatske vizure

Saglasno Solomonovom shvatanju da je emocionalno iskustvo pre svega doživljaj sveta i jedinstveni način interakcije sa svetom, da živimo svoje živote kroz emocije, koje daju smisao našem životu (*život vredan življenja*), da su one u osnovi naših vrednosnih stavova o svetu (Solomon 2007), nastojaćemo da rekonstruišemo doživljaj sveta iz perspektive ovog osiromašenog emocionalnog iskustva.

Način na koji je svet doživljen lišen je stimulansa i zadovoljstava višeg reda, univerzalnih duhovnih vrednosti i odgovornosti prema sebi i drugima. Neukorenjeni, neidentifikovni sa onim opštim, emocionalno otuđeni od sveta, oni „posmatraju zbivanja oko sebe sa hladnom pažnjom i proračunatošću“ (Hare 2010:348).

Doživljaj sveta iz ove perspektive pruža nam sliku nemilosrdnog sveta – borbe svih protiv svih u ostvarenju egocentričnih interesa, pri čemu

25 Fiziološki testovi (Blair 1997; Herpertz et al. 2001; Birbaumer 2005; Van Honk and Schutter 2006; Blair 2007; Anderson and Kiehl 2011) pokazuju da su njihove reakcije na posmatranje drugih u nevolji smanjene, ali Mejbom (2018) navodi i istraživanja koja pokazuju netaknute sposobnosti na podskali empatičke zabrinutosti Indeksa interpersonalne reaktivnosti (IRI, Davis 1983; Van Borries et al. 2012; Domes et al. 2013; Lishner et al. 2012; Shamaï-Tsoori et al. 2010).

se rizične situacije ne doživljavaju kao preteće, već kao izvor uzbuđenja. Korist i trenutno zadovoljstvo smatraju se jedinim stvarnim pokretačkim silama ljudskog delovanja, te se borbenost, manipulacija i agresivnost sagledavaju kao neophodan način da se preživi u svetu – sa te pozicije bilo bi nerazumno ne iskoristiti slabosti drugih (Beck 2004).

Fenomenološka istraživanja nastoje da obuhvate celokupnu strukturu postojanja pojedinaca, koja uključuje i *vremensko doživljavanje egzistencije* tj. subjektivno doživljeno vreme svojstveno svakom pojedincu. Karl Jaspers to definiše kao „doživljavanje usmerenosti, postajanja, pri čemu se svest o sadašnjosti postavlja kao realnost između prošlosti kao sećanja i budućnosti kao namere“ (Jaspers 1978:80). Život potpuno ukorenjen u sadašnjosti nama nije svojstven. Budućnost je obično za nas otvorena za razumna očekivanja i planiranje i pruža nam i priliku za kompenzovanje i ispravljanje naših grešaka u prošlosti i sadašnjosti (Engelebert 2015). Kod mnogih psihopata budućnost je prazna, ništa se ne projektuje u budućnost, ni dugoročnije odluke, ni brige (Daly and Wilson 2005). Prošlost sagledavaju sa distance, kao rekapitulaciju događaja bez upliva emocija²⁶. Život je za njih velika avantura, večita kocka sa bezbrojnim mogućnostima i pokušajima njihovog ostvarenja, a „u igri avanturiste sve se cepa na sitne komade i vlada zakon slučajnosti i trenutka“ (Hare 2010:311).

Mi imamo sposobnost da razmišljamo o vrednostima svojih želja i da zaključimo da neke naše želje ne daju ubedljiv razlog za akciju. Na osnovu zapažanja da je njihovo ponašanje uglavnom zasnovano na hiru, Klekli zaključuje da je ono iracionalno. Racionalno promišljanje o svojim izborima znači razumevanje informacija važnih za donošenje odluke, sposobnost procene tih informacija (sagledavanje argumenata za i protiv) i sposobnost donošenja jasnog i konzistentnog izbora uz prihvatanje posledica koje on donosi. „Kada su negativne posledice zanemarljive ili blage (i materijalne i emocionalne), ko ne voli da se beznačajno zabavlja ili možda zaigrano pređe na netrezvenije aspekte života? Ali, čini se da suštinska razlika leži u tome koliko su nama posledice važne“ (Cleckley 1988:389).

26 U savremenim raspravama o moralnom statusu psihopata, deficit MTT (*mentalno putovanje kroz vreme*) tj. sposobnosti da se projektuje u budućnost ili prošlost, da se afektivno prisetimo prošlih epizoda i da na osnovu njih simuliramo moguće buduće scenarije, koristi se kao jedan od argumenata za ublažavajući stav u pogledu njihove moralne i krivične odgovornosti (Suddendorf and Corballis 2008; Kennett and Matthevs 2009). Drugim rečima, smatra se da je uzrok njihovog neuspeha učenja iz iskustva koje zahteva emocionalne reakcije u izostanku emocionalnih stimulansa pri evociranju događaja, koji su kod ostalih ljudi opominjući podsetnici i podsticaji da se ne ponove greške iz prošlosti. U našem regionu ovim problemom bavili su se Luka Malatesti i Filip Čeč (2018).

Ponašanje kao objektivizacija unutrašnjeg života

Ono što nas definiše kao konkretnu osobu u kvalitativnom smislu, usko je povezano s pojmovima moralnog integriteta i savesti (Childress 1979). Savest uključuje introspekciju, podrazumeva znanje o sebi, svest o moralnim principima kojima smo se obavezali, uvid u posledice svog ponašanja i samoprocenu. Međutim, njena epistemička, evaluativna i motivaciona funkcija, ne nalazi utemeljenje u psihopatskom habitusu.

Ako postoji neki psihički poremećaj za koji je „nemoral tako centralna karakteristika“, to je nesumnjivo psihopatija (Marsh 2013).²⁷ Tradicionalno se smatra da se moralne norme iz ove perspektive doživljavaju kao tek spoljašnja prinuda, jer ne postoji unutrašnji osećaj da je nešto dobro, neispravno ili loše (McCord and McCord 1964; Cleckly 1988; Meloy 1988; Hare 2010; Adshead 2014). Međutim, savremene studije apostrofiraju selektivnije oštećenje u moralnom rasuđivanju kod psihopata, odnosno da nisu u potpunosti lišeni moralnih vrednosti (Glenn, Iver, Haidt 2009; Marsh 2013; Glover 2014; Larsen, Jalava, Griffiths 2020), niti „sposobnosti da steknu moralno razumevanje“ (Maibom 2008), do stavova da oni razlikuju šta je ispravno a šta pogrešno u moralnom kontekstu, „ali jednostavno ih nije briga“ (Cima et al. 2010). Njihovi najdosledniji nedostaci u moralnom rasuđivanju pokazuju se u paradigmatama koje zahtevaju razmatranje patnje žrtve, kao i u razlikovanju moralnih i konvencionalnih prestupa u smislu presude o ozbiljnosti i obrazloženjima koji se koriste u opravdavanju ovih odluka (neuspeh da identifikuju razloge zbog kojih su određeni postupci moralno nedopustivi), dok je donošenje moralnih odluka zasnovanih na autoritetu neoštećeno (Blair et al. 1995; Glenn et al. 2009; Aharoni, Sinnott-Armstrong and Kiehl 2012; Marsh 2013, Glover 2014). I primeri koje britanski filozof Džonatan Glover navodi u svojoj kvalitativnoj studiji u većini slučajeva zapravo pokazuju pre konvencionalnu učtivost i nekritičko povinovanje određenim pravilima, a ne promišljenu refleksiju o moralnim pitanjima²⁸. Psihopate ne problematizuju legitimnost društvenih normi u

27 Shvatanje psihopatije kao *perverzije moralnih sposobnosti* (Rash 1812) ili *moralnog ludila* (Prichard 1837), blisko je savremenim teoretičarima koji je sagledavaju kao specifično moralni poremećaj (Mil 1997; Dugatkin 1997; Charland 2004; Maibom 2017).

28 Vodeći se *principom dobročinstva u tumačenju* Glover kroz „sokratovske intervju“ sa zatvorenicima (sa dijagnozom teškog antisocijalnog poremećaja ličnosti) u visokobezbednoj bolnici Brodmur, u nastojanju da opovrgne tvrdnje o amoralnosti psihopata i pruži humaniji pogled na njihove unutrašnje svetove „koje teško možemo razumeti i koji izgledaju kao *vanzemaljski pejzaži*“, ističe da su kod mnogih od njih određeni moralni koncepti „duboko usađeni u njihov pogled na svet“ (grupisani oko ideja „primitivne pravičnosti“, onoga što ljudi zaslužuju i uglavnom „komandni, zapovedni moral“, kako to Glover formuliše). „U odgovorima na intervju ističu se tri teme: moralna plitkost, dominacija ličnog interesa nad empatičnom brigom za druge i moralne presude

nastojanju da ih zamene nekim drugim, niti odbacuju sve društvene vrednosti, već motivisani koristoljubljem, odbacuju društveno dozvoljene puteve sticanja tih vrednosti.

Uočena tendencija da donose više utilitarnih sudova pri rešavanju moralnih dilema u hipotetičkim scenarijima u odnosu na nepsihopate ne znači da su oni vođeni utilitarnim moralom²⁹. Utilitarne odluke su u uskoj vezi sa *opštim dobrom*, sa onim što je *korisno* za što veći broj ljudi (npr. ubijanje jednog da bi se spasilo petoro) u „*utešnom* uverenju da bismo time mogli poboljšati svet“ (Babić 2016) – to je onaj ključni aspekt moralne odluke koji nema primat u psihopatskom delokrugu razmatranja i postupanja. Ovi odgovori su pre rezultat teorijske kalkulacije nego stvarne moralne odluke. Pojedina tumačenja iz psihološke perspektive sugerišu da psihopate češće donose odluke o prihvatanju štete, ne da bi povećali blagostanje većine, već zbog tendencije da radije od drugih ljudi prihvataju da povređuju druge u scenarijima koje nameću moralnu dilemu, tj. kao posledica smanjene averzije prema izvršenju takvih radnji (Glenn et al. 2009; Patil 2015; Pletti et al. 2016). Neki empirijski nalazi čak pokazuju da „osobe sa visokim skorovima na psihopatiji ne samo da u većoj meri kažnjavaju druge kada za to imaju priliku, već da to ponašanje za njih predstavlja određenu emocionalnu gratifikaciju“³⁰ (Masui et al. 2011 prema Mededović 2015). Oni ilustruju da moralni parametri nisu ti koji orijentišu njihove izbore.

Zadovoljstvo i duhovni spokoj koji za nas može doneti ispravno postupanje strano je psihopatskom iskustvu, jer pokazuju nesposobnost da pridaju isti smisao kao ostali moralnim konceptima koje koriste.

Dijagnostičke karakteristike ponašanja psihopata obuhvataju spektar od patološkog laganja, promiskuitetnog seksualnog ponašanja, manipulacije, parazitskog i/ili nomadskog načina života, do ozbiljnih prestupa i zločina – od ranih problema u ponašanju i maloletničke delinkvencije do kriminalne svestranosti u kasnijim godinama i ponovljenih krivičnih dela. Nivo afektivne neosetljivosti kod primarnih psihopata olakšava proaktivno agresivno ponašanje – kao način da se ukloni prepreka u postizanju nekog drugog cilja, a ne povrede drugi *per se* (visoka učestalost kojom to rade razlikuje ih od drugih kriminalaca – Blair and Mitchell 2006).

koje se odnose na pravičnost i jednakost prava, ali opet neukorenjene u empatiji prema drugima“, što sve zajedno prema Gloveru svedoči o prisutnom „moralnom pejzažu psihopata, ali uzanom, plitkom i tvrdom“ (Glover 2014).

29 Pokazalo se i da se njihovi odgovori na moralne dileme razlikuju u zavisnosti od toga da li su oni u hipotetičkim scenarijima akteri ili posmatrači (Nadelhoffer 2013; Nadelhoffer and Feltz 2008).

30 Iako sadističke emocije nisu uključene u savremene modele psihopatije, pokazalo se da one pozitivno koreliraju sa psihopatskim crtama (Mededović 2015; Porter et al. 2003).

Naslov Kleklijeve studije o psihopatiji *Maska zdravog razuma* jasno upućuje na način na koji se psihopate prikazuju drugima, ali i da njihov spoljašnji funkcionalni aspekt maskira duboko ukorenjenu abnormalnost i amoralno ponašanje. Njihova sposobnost da oponašaju normalne emocionalne reakcije, ubedljivo prikazane, uspešno održava taj privid normalnosti.

„U relativno ograničenim situacijama, kao što su psihijatrijski pregledi ili suđenje, njihove sposobnosti ne pokazuju oštećenje, već manje-više automatski pokazuju spoljašnji razum neupitan u svim svojim aspektima i na svim nivoima dostupnim posmatraču. Njihovi logički procesi razmišljanja mogu izgledati kao jedna perfektna operacija, bez obzira jesu li te osobe stimulirane ili tretirane pod eksperimentalnim uslovima. Nadalje, promatrač kod njih nalazi sve one verbalne i facijalne izraze, boju glasa, kao i druge znakove, za koje znamo da odražavaju emocije čoveka i njegove reakcije u normalnom životu, iste kao kod nas samih tj. onakve kakve bi mi očekivali da vidimo kod drugih ljudi [...]. Na takvim nivoima ne može se dokazati da je ova tehnička normalnost tek nešto više od mimikrije pravog zdravog razuma. Tek kada krene da vodi svoj život, možemo dobiti dokaz o tome koliko mu njegovo dobro intelektualno razumevanje malo znači [...]. Sjajna mimikrija društvenih reakcija pojavice se u svakom testu, osim testu samog života“ (Cleckley 1988:369–370).

Sposobni da sebe prikažu u najboljem svetlu, kreiraju masku društveno prihvatljive ličnosti koja ostavlja utisak *čvrste, stabilne i trezvene ličnosti*. Nedostatak socijalne anksioznosti olakšava im preuzimanje inicijative u međuljudskim odnosima, što rezultira povećanom prilagođenošću u ovom domenu (Mededović 2015). Grandiozna samouverenost i površni šarm prikrivaju pravu prirodu njihovih interpersonalnih odnosa prožetih pseudologijom³¹ i eksploatacijom. Prilično su vešti u ubeđivanju psihijataru kao i krivično-pravnog sistema u svoje dobre namere i pouzdanost i, iako je izostanak krivice jedna od sržnih karakteristika psihopata, oni su sposobni da je simuliraju (i indukuju osećaj krivice kod drugih), što im pruža veće šanse da dobiju uslovni otpust od drugih kriminalaca (Porter, Brink, Wilson 2009).

U literaturi se najčešće navodi njihova nesposobnost da formiraju sigurne, trajne bliske veze³² (Blekburn 1998; Hicks et al. 2004; Gervais et al.

31 Emotivna zaravnjenost omogućava im uspešnost u laganju (Mededović 2015). Ne obeshrabruje ih ni kada su razotkriveni u laži ili čak „pokušavaju da impresioniraju slušaoca svojim neverovatno neljudskim podvizima“ (Hare 2010:60).

32 Iako mnoge osobe sa izraženim psihopatskim osobinama održavaju porodične (i društvene) veze tokom dugog niza godina, studije pokazuju da visoka psihopatija nije kompatibilna sa negovanjem stabilnog porodičnog okruženja (Leedom et al. 2013). Kada je reč o prijateljskim odnosima, osobe sa izraženijom emocionalnom neosetljivošću biraju prijatelje koji imaju određene resurse koje mogu iskoristiti za sopstvene potrebe, dok su „obezvređene osobine koje u principu čine prijateljstvo trajnijim – pouzdanost,

2013), što potvrđuju i studije koje se bave analizom kvaliteta njihovih intimnih veza pokazujući značajnu povezanost između afektivno-interpersonalnog domena psihopatije i istorije neuspešnih i po kvalitetu siromašnih intimnih veza (Ullrich, Farrington, Coid 2008; Mooney 2019). Neke studije (Leedom et al. 2013) naglašavaju složenost i delikatnost psihopatskih porodičnih odnosa – psihopatski roditelji nisu uvek „univerzalno hladni i distancirani“, već ispoljavaju „zbunjujući repertoar štetnog ponašanja“ (pretežno psihičko zlostavljanje i sklonost da uključuju porodicu u sopstveno antisocijalno i kriminogeno ponašanje) „i naklonosti, verbalnih izjava ljubavi i požrtvovanosti, pružanja zaštite od zlostavljanja drugih [...] provode vreme sa decom, pa čak se i bore da dobiju starateljstvo“. Međutim, smatra se da angažovanje u ovom afilijativnom kontekstu odražava pre motive dominacije, moći i manipulacije nego emocionalnu povezanost i brižne emocije i može biti jednako instrumentalno kao i njihova agresija u nastojanju da na različite načine³³ zadrže kontrolu nad decom i partnerima (takođe Kosson 2015).

Subjektivni svet psihopata izgrađen je na emocionalnoj otuđenosti od drugih ljudi³⁴ (McCord and McCord 1964; Cleckley 1981; Meloy 1988; Milon 1981; Patrick and Bernat 2009) te oni ne učestvuju u stvarnoj ljudskoj intersubjektivnosti – oni se samo površno prilagođavaju. Iako postoji beskrajna raznolikost ličnosti i velike individualne razlike među ljudima u stepenu npr. empatičnosti, egoizma, odgovornosti, moralnog postupanja i sl., što takođe može varirati kod svakog pojedinca u odnosu na okolnosti, kada je reč o psihopatama i drugim ljudima postoje jaki razlozi zašto se ova razlika ne može na isti način relativizovati. U psihopatskom ponašanju možemo uočiti stimulanse i motivaciju zajedničku celom čovečanstvu, ali ograničenost njihove motivacije i nedostatak viših duhovnih podsticaja i osećanja ukazuje na jedan sužen, osiromašen subjektivni svet, koji je većini ljudi iskustveno nepoznat. To je subjektivni svet koji je u ključnim egzistencijalnim aspektima fundamentalno drugačiji od našeg, koji ilustruje ponor o kojem Jaspers piše („ovde je više nego igde definitivan ponor između različito nastrojenih ljudi“ 1978:416) – oni ne pokazuju suštinsko razumevanje za ono što je za nas najprirodnije ili čemu pridajemo najveći

poverenje, izgrađen sistem vrednosti, briga, itd.“ (Bair 2002; Jonason, Schmitt 2012 prema Mededović 2015:52). Oni mogu u većoj meri od drugih ljudi da prepoznaju vulnerabilne osobe – kao potencijalne objekte njihove eksploatacije (Wheeler, Book, Costello 2009).

33 O njihovim taktikama manipulacije u različitim interpersonalnim odnosima (naročito partnerskim i porodičnim) videti Mededović 2015:52–55.

34 Prekomerna modulacija emocija, dozvoljavajući samo sužen opseg podnošljivih emocija, dovodi do disocijacije (Kosson et al. 2017).

značaj, uskraćeni su za naše moralno iskustvo i ne razumeju smisao međuljudskih odnosa kako ih većina ljudi doživljava, a iz takvog doživljaja sveta proizilazi nestabilan životni stil obeležen postupcima koji odudaraju (i po stepenu i po učestalosti) od uobičajenog ponašanja većine ljudi.

Zaključak

Sagledavši fenomenološka obeležja iz obe perspektive nailazimo na ona koja mogu biti međusobno razumljiva i očigledna, i ona koja nijednoj strani ne mogu biti samorazumljiva i sa kojima je nemoguće međusobno uživljavanje. Raskol postoji, jer u slučaju ovog drugog domena nema onih poveznica koje bi mogle da ga premoste nekim poređenjem sa vlastitim iskustvom i koje upućuju na egzistenciju u kvalitativnom smislu drugačiju od naše.

Današnje razbijanje mitova o psihopatama najčešće podrazumeva opravdano isticanje činjenice da većina psihopata nisu okoreli kriminalci, uključujući i one sa krajnje izraženim karakteristikama (ipak, nesporno je da je njihovo uporno antisocijalno ponašanje na različite načine štetno po druge), da poseduju adaptivne karakteristike i da uvreženi pesimizam u pogledu mogućnosti njihovog lečenja nije opravdan. Međutim, tendencija relativizacije određenih psihičkih stanja, poput stava da ne postoje suštinske razlike između normalne i psihopatske ličnosti³⁵, generalizujući ga na sve tipove i težinu stanja, dovodi do dodatne konfuzije u razumevanju ovog krajnje intrigantnog fenomena, u nekim aspektima još uvek zagonetnom (o čemu svedoče neretko kontradiktorni nalazi) i specifičnom zbog uspešno održavane forme normalnosti, očuvane inteligencije i površne funkcionalnosti, koja u svom izraženom vidu prikriva egzistenciju u dubokoj divergenciji sa svetom u kojem živimo.

Na osnovu tradicionalnih i savremenih deskriptivnih modela očigledno je da se fenomenološki elementi psihopatije opisuju kao *nedostaci* u odnosu na univerzalne ljudske kapacitete (izostanak krivice, emocionalnog aspekta empatije, nedostatak bliskosti, neodgovornost, nepristupačnost vaspitanju ili uticaju, neinhibirana agresija, nemoralnost)³⁶. Dakle, reč je o

35 Tumačenje psihopatije kao jednog varijeteta normalnosti povlači i važne implikacije u kaznenopravnom kontekstu, vezane za delikatna pitanja njihove moralne i krivične odgovornosti.

36 S obzirom da je opšteprihvaćeno gledište da je psihopatija kontinuet, a ne takson, kada je reč o *opštem konceptu psihopatije*, sugerise se da je primerenije govoriti o smanjenom stepenu izraženosti navedenih osobina kod većine osoba sa psihopatskim osobinama, nego o nedostacima. Ipak, primeri koji se navode u Kleklijevim, Herovim, Milonovim studijama, kao i radovima Ebigejl Marš i drugih autora, nedvosmisleno ukazuju da je moguće identifikovati skup ljudi kod kojih je npr. iskustvo straha, savesti, krivice, stida, tuge i sl. odsutno.

većini karakteristika koje samo negativno možemo opisati (po analogiji sa Jaspersovom diferencijacijom duševnih stanja).

Ključna teza na osnovu koje nudimo jedno od mogućih tumačenja psihopatije je da emocionalnost ima ključnu i nezamenljivu ulogu u konstituciji sopstva, otkrivanju sveta i dubljem i širem angažovanju u svetu (naročito isticano u delima Šelera, Hajdegera, Sartra, Solomona). „Emocionalnost ima specifičnu i nesvodivu ulogu, takvu ulogu koja se ne može zameniti kognitivnim i volitivnim procesima, bez obzira na to kakav je aktuelni kvalitet saznanja i htenja, i koliko su dalekosežni ovi procesi sami po sebi“ (Govedarica 2021:41). Kada je osiromašena ova fundamentalna dimenzija ljudskog postojanja, čovek nije samo otuđen od drugih ljudi, već je i čitav njegov doživljajni svet sveden na sužen horizont iskustava, uskraćen za ona koja su nama najznačajnija, te kvalitativno drugačiji. U tom smislu, psihopatiju ne sagledavamo samo kao poremećaj odnosa ja-drugi, kao način bivstvovanja-u-svetu *među* ljudima, a ne *sa njima*, u kojem je privatni svet (*Eigenwelt*) duboko distanciran od zajedničkog društvenog sveta (*Mitwelt*)³⁷, već kao modifikovani način postojanja u svetu usled deformacije čovekovih optimalnih kapaciteta. Životni svet svojstven psihopatiji možemo shvatiti kao svet suženih egzistencijalnih mogućnosti, u kojem su inhibirani određeni ljudski kapaciteti, te što bolje razumemo psihopatske ličnosti u pogledu njihove funkcionalne različitosti, parafrazirajući reči Vilsona i Timatia (2013), utoliko je veća mogućnost pružanja pomoći onima koji se mogu promeniti.

Literatura

- Adshead, Gwen. 2014. “The words but not the music: Empathy, language deficits, and psychopathy”. Str. 115–136 u *Being amoral: Psychopathy and moral incapacity*, ur. T. Schramme. Cambridge: MIT Press.
- Aharoni, Eyal, Walter Sinnott-Armstrong, and Kent Kiehl. 2014. “What’s wrong? Moral understanding in psychopathic”. *Journal of research in personality* 53: 175–181.
- American Psychiatric Association. 2022. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM 5-TR*.
https://dsm.psychiatryonline.org/doi/full/10.1176/appi.books.9780890425787.x00_Diagnostic_Classification (pristupljeno 9. juna 2024).
- Babić, Jovan. 2016. “Geometry and Geography of Morality”. *Metascience* 26: 475–479.

37 Shodno Binsvangerovom (1963) razlikovanju ovih formi bivstvovanja.

**Veliku zahvalnost za dragocene konsultacije autor duguje prof. dr Tamari Džamonja-Ignjatović, prof. dr. Jovanu Babiću i prof. dr Ljiljani Radenović.

- Baron-Cohen, Simon. 2012. *Psihologija zla*. Beograd: Clio.
- Baskin-Somers Arielle, Ruiz Sonia, Sarcos Brianna, Simmons Cortney. 2022. "Cognitive-affective factors underlying disinhibitory disorders and legal implications". *Nature Reviews Psychology* 1 (3): 1–16.
- Beck Aron, Arthur Freeman, Denise Davis. 2004. "Theory of personality disorders". Str. 19–61 u *Cognitive Therapy of Personality Disorder*, ur. A. Beck, A. Freeman, D. Davis. New York: The Guilford Press.
- Binswanger, Ludwig. 1963. *Being-in-the-world: selected papers of Ludwig Binswanger*. New York: Basic Books.
- Birbaumer Niels, Ralf Veit, Martin Lotze, Michael Erb, Christiane Hermann, Wolfgang Grodd, Herta Flor. 2005. "Deficient fear conditioning in psychopathy: A functional magnetic resonance imaging study". *Archives of General Psychiatry*, 62: 799–805.
- Blackburn, Ronald. 2009. "Subtypes of psychopaths". Str. 113–130 u *Personality, personality disorder and violence*, ur. M. McMurran, and R. C. Howard. West Sussex, UK: John Wiley & Sons.
- Blair, Karina, R. A. Richell, Derek Mitchell, A. Leonard, John Morton, James Blair. 2006. "They know the worlds, but not the music: Affective and semantic priming in individuals with psychopathy". *Biological psychology* 73: 114–123.
- Blair, James. 1995. "A cognitive developmental approach to morality: Investigating the psychopath". *Cognition* 57: 1–29.
- Brook, Michael, and David Kosson. 2013. "Impaired cognitive empathy in criminal psychopathy: Evidence from a laboratory measure of empathic accuracy". *Journal of Abnormal Psychology* 122: 156–166.
- Bursten, Ben. 1973. "The manipulative personality". *Archives of General Psychiatry* 26 (4): 318–321.
- Cima, Maaïke, Franca Tonnaer, Mark Hauser. 2010. "Psychopaths know right from wrong but don't care". *Soc Cogn Affect Neuroscience* 5 (1): 59–67.
- Cleckley, Hervey. 1988. *The mask of sanity*. Saint Louis: C. V. Mosby Co.
- Christian, Elliott. 2017. "Clarifying the Associations between Psychopathy and Attachment in Adult Non-Institutionalised Samples".
<https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/133185/1/Christian%20Thesis%202017.pdf> (pristupljeno 20. januara 2024).
- Daly, Martin and Margo Wilson. 2005. "Carpe diem: Adaptation and devaluing the future". *Quarterly Review of Biology* 80: 55–60.
- Divac Jovanović, Mirjana i Dragan Švrakić. 2016. *Granična ličnost i njena različita lica*. Beograd: Clio.
- Drislane, Laura, Cristipher Patrick, Andre Sourander, Lauri Sillanmäki, Steven Aggen, Henrik Elonheimo, Kai Parkkola, Peteri Multimaki, Keneth Kendler. 2014. "Distinct variants of extreme psychopathic individuals in society at large: Evidence from a population-based sample". *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*. <http://dx.doi.org/10.1037/per0000060> (pristupljeno 23. novembra 2021).
- Elison, Jeff, Carlo Garofalo, Patrizia Velotti. 2014. "Shame and aggression: Theoretical considerations". *Aggression and Violent Behavior* 19 (4): 447–453.
- Englebret, Jérôme. 2015. *A new Understanding of Psychopathy*. https://www.researchgate.net/publication/279839026_A_New_Understanding_of_Psychopathy_The_Contribution_of_Phenomenological_Psychopathology (pristupljeno 23. novembra 2021).

- Decety, Jean, Chenyi Chen, Carla Harenski, Kent A. Kiehl. 2013. "An fMRI study of affective perspective taking in individuals with psychopathy: imagining another in pain does not evoke empathy". *Frontiers in Human Neuroscience*.
- Elliot, C. 1991. "The rules of insanity: commentary on psychopathy disorders: a category mistake?". *Journal of medical ethics* 17 (2): 89–90.
- Fuchs, Thomas. 2010. "Phenomenology and psychopathology". Str. 546–573 u *Handbook of Phenomenology and Cognitive Science*, ur. Schmicking D., and Gallagher S. Dordrecht: Springer.
- Garofalo, Carlo, Craig Neumann, Patricia Velotti. 2021. "Psychopathy and Aggression: The Role of Emotion Dysregulation". *Journal of Interpersonal Violence* 36: 23–24.
- Gervais, Mathew, Michelle Kline, Mara Ludmer, Rachel George, Joseph Manson. 2013. "The strategy of psychopathy: primary psychopathic traits predict defection on low-value relationships". *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*.
- Glannon, Walter. 2002. "Psychopathy and Responsibility". *Journal of applied philosophy* 14: 263–275.
- Glenn, Andrea, Ravi Iyer, Jesse Graham, J., Spassena Koleva, Jonathan Haidt. 2009. "Are all types of morality compromised in psychopathy?" *Journal of Personality Disorders* 23: 384–398.
- Glenn, Andrea, Robert Kurzban, Adrian Raine. 2011. "Evolutionary theory and psychopathy". *Aggression and Violent Behavior* 16 (5): 371–380.
- Glover, Jonathan. 2014. *Alien Landscapes? Interpreting Disordered Minds*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Govedarica, Milanko. 2021. „Aksiološka uloga emocionalnosti“. *Theoria*, 4: 37–50.
- Guerra, Roberto, Bradley White. 2017. "Psychopathy and functions of aggression in emerging adulthood: Moderation by anger rumination and gender". *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 39 (1): 35–45.
- Hare, Robert D. 2010. *Bez savesti: zastrašujući unutrašnji svet psihopata oko nas*. Beograd: Tekon Invest.
- Hare, Robert and Craig Neumann. 2008. "Psychopathy as a clinical and empirical construct". *Annual Review of Clinical Psychology* 4: 217–246.
- Hart, Stephen and Hare, Robert. 1989. "Discriminant validity of the Psychopathy Checklist in a forensic psychiatric population". *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1 (3): 211–218.
- Heinze, Peter. 2017. "Psychopathy, unconscious shame and attachment: Considering the psychodynamics of psychopathy". *Psychodynamic Practice* 23: 7–32.
- Hicks, Brin, and Christofer Patrick. 2006. "Psychopathy and negative emotionality: Analyses of suppressor effects reveal distinct relations with emotional distress, fearfulness, and anger-hostility". *Journal of Abnormal Psychology* 115 (2): 276–287.
- Howell, Elizabeth, and Sheldon Itzkowitz. 2018. "Psychopathy and Human Evil: Introduction". *Contemporary Psychoanalysis* 54: 5–16.
- Howell, Elizabeth F. 2018. "Outsiders to Love: The Psychopathic Character and Dilemma". *Contemporary Psychoanalysis* 54: 17–39.
- Jaspers, Karl. 1978. *Opšta psihopatologija*. Beograd: Prosveta.
- Jurjako, Marko, and Malatesti, Luca. 2023. "Psychopathy and criminal responsibility". *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*.

- Karpman, B. 1948. "The myth of the psychopathic personality". *American Journal of Psychiatry* 104: 523–534.
- Kecmanović, Dušan. 1988. *Ni normalno ni patološko*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kecmanović, Dušan. 2008. *Psihijatrija u kritičkom ogledalu*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kernberg, Otto F. 1984. *Severe Personality Disorders*. New Haven: Yale University.
- Kiehl, Kent. 2008. "Without Morals: The Cognitive Neuroscience of Criminal Psychopaths". Str. 119–149 u *Moral Psychology* Vol. 3, ur. Walter Sinnott-Armstrong. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Knežević, Goran, Džamonja-Ignjatović, Tamara i Đurić-Jočić, Dragana. 2004. *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Kohut, Heinz. 1968. "The Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorders: Outline of a Systematic Approach". *Problems of Psychopathology and Therapy* 23: 86–113.
- Kosson, David, Michael Vitacco, Mark Swogger. 2016a. "Emotional experiences of the psychopath." Str. 73–95 u *The clinical and forensic assessment of psychopathy*, ur. C. B. Gacono. London: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Kosson, David, Carl Gacono, Kristen Klipfel, Robert Bodholdt. 2016b. "Understanding and assessing psychopathy: Interpersonal aspects and clinical interviewing". Str. 252–275 u *The clinical and forensic assessment of psychopathy*, ur. C. B. Gacono. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Larsen, Rasmus Rosenberg, Peter Koch, Jarkko Jalava, Stephanie Griffiths. 2022. "Are psychopathy assessments ethical? A view from forensic mental health". *Journal of Threat Assessment and Management* 9 (4): 260–286.
- Lee, Zina, and Randall Salekin. 2010. "Psychopathy in a noninstitutional sample: Differences in primary and secondary subtypes". *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment* 1: 153–169.
- Leedom, Liane, Anette Bass, and Linda Almas. 2013. "The problem of parental psychopathy". *Journal of Child Custody: Research, Issues, and Practices* 10 (2): 154–184.
- Lilienfeld, Scot, Latzman, Robert, Watts, Ashley, Smith, Sarah, and Dutton, Kevin. 2014. "Correlates of psychopathic personality traits in everyday life: Results from a large community survey". *Frontiers in Psychology*, 5, Article 740.
- Lindsey A. Drayton, Laurie R. Santos, and Arielle Baskin-Sommers. 2017. "Psychopaths fail to automatically take the perspective of others". *Psychological and Cognitive Sciences* 115 (13): 3302–3307.
- Lykken, David T. 1957. "A study of anxiety in the sociopathic personality". *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 55: 6–10.
- Maibom, Heidi L. 2010. "The Descent of Shame". *Philosophy and Phenomenological Research*, 80: 566–594.
- Maibom, Heidi L. 2008. "The mad, the bad, and the psychopath". *Neuroethics*, 1: 67–184.
- Maibom, Heidi L. 2018. "What Can Philosophers Learn from Psychopathy?". *European Journal of Analytic Philosophy* 14 (1): 63–78.
- Maibom, Heidi, and James Harold. 2010. "Without Taste: Psychopaths and the Appreciation of Art". *Nouvelle Revue d'Esthétique* 6: 151–163.
- Malatesti, Luca. 2009. "Moral understanding in the psychopath". *Synthesis Philosophica* 24 (2): 337–348.
- Malatesti, Luca, and McMillan, John (ur.). 2010. *Responsibility and psychopathy*. Oxford: Oxford University Press.

- Malatesti, Luca, and Čeč, Filip. 2018. "Psychopathy, Identification and Mental Time Travel". Str. 89–101 u *Free Will and Action*, ur. Filip Grgic and Davor Pečnjak. Dordrecht. <https://philpapers.org/rec/MALPIA> (pristupljeno 21. novembra 2021.)
- Marsh, Abigail, and Elise Cardinale. 2012. "Psychopathy and fear: specific impairments in judging behaviors that frighten others". *Emotion* 12: 892–898.
- Marsh, Abigail. 2013. *What can we learn about emotion by studying psychopathy?*. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00181> (pristupljeno 21. novembra 2021).
- McCord, William, and Joan McCord. 1964. *The psychopath: An essay on the criminal mind*. New York: D. Van Nostrand.
- Mealey, Linda. 1995. "The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model". *Behavioral and Brain Sciences* 18 (3): 523–599.
- Meloy, Reid. 1988. *The psychopathic mind: Origins, dynamics, and treatment*. Jason Aronson.
- Meloy, Reid, and Adrew Shiva. 2007. "A psychoanalytic view of the psychopath". Str. 335–346 u *International handbook on psychopathic disorders and the law*, ur. A. R. Felthous and H. Sa. Hoboken: John Wiley & Sons Ltd.
- Mededović, Janko. 2015. *Nomološka mreža psihopatije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Miller, Joshua, Shayne Jones, Donald Lynam. 2011. "Psychopathic Traits from the Perspective of Self and Informant Reports: Is There Evidence for a Lack of Insight?" *Journal of Abnormal Psychology* 120: 758–764.
- Millon, Theodor, Seth Grossman, Carie Millon, Sarah Meagher and Rowena Ramnath. 2004. *Personality Disorders in Modern Life*. Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
- Nadelhoffer Thomas, Sinnott-Armstrong W. 2013. "Is psychopathy a mental disease?" Str. 229–255 u *Neuroscience and legal responsibility*. Oxford: Oxford University Press.
- Nagel, Thomas. 1994. „Kako izgleda biti slepi miš?". *Theoria* (Beograd) 2: 71–82.
- Parnas, Josef, and Gallagher, Shaun. 2015. "Phenomenology and the interpretation of psychopathological experience". Str. 65–80 u *Revisioning Psychiatry Integrating Biological, Clinical and Cultural Perspectives*, ur. L. Kirmayer. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parnas, Josef, and Zahavi, Dan. 2002. "The role of phenomenology in psychiatric diagnosis and classification." Str. 137–162 u *Psychiatric diagnosis and classification*, ur. M. Maj, W. Gaebel, J. J. López-Ibor, N. Sartorius. Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
- Patil, Indrajeet. 2015. "Trait psychopathy and utilitarian moral judgement: The mediating role of action aversion". *Journal of Cognitive Psychology* 27 (3): 349–366.
- Patrick, Christopher J., ur. 2018. *Handbook of Psychopathy*. New York: The Guilford Press.
- Patrick, Christopher J. 2007. "Getting to the heart of psychopathy." Str. 207–252 u *Psychopathy: Theory, research, and social implications*, ur. H. F. Herve and J. C. Yuille. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Patrick, Christopher. J. 2022. "Psychopathy: Current Knowledge and Future Directions". *Annual Review of Clinical Psychology* 18: 387–415.
- Petrović, Boban i Mededović, Janko. 2012. „Alternativni pogledi na psihopatiju – od patologije do adaptivne životne strategije". *Institut za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1: 19–48.

- Pletti, Carolina, Lorella Lotto, Giulia Buodo, Michaela Sarlo. "It's immoral, but I'd do it! Psychopathy traits affect decision-making in sacrificial dilemmas and in everyday moral situations". *British Journal of Psychology* 108 (2): 351–368.
- Porter, Stephen, Michael Woodworth, Jeff Earle, Jeff Drugge, Douglas Boer. 2003. "Characteristics of sexual homicides committed by psychopathic and nonpsychopathic offenders". *Law and Human Behavior* 27 (5): 459–470.
- Radenović, Ljiljana. 2011. "The Roots of Empathy: A Lesson from Psychoanalysis". *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 30: 485–490.
- Raine, Adrian. 1993. *The psychopathology of crime: Criminal behavior as a clinical disorder*. Cambridge: Academic Press.
- Sartre, Jean-Paul. 1983. *Biće i ništavilo: ogleđ iz fenomenološke ontologije*. Beograd: Nolit.
- Schafer, Stephen. 1968. *The Victim and His Criminal: A Study in Functional Responsibility*. New York: Random House.
- Shoemaker, David. 2011. "Psychopathy, responsibility and the moral/conventional distinction", *Southern Journal of Philosophy* 49 (1): 99–124.
- Schramme, Thomas. 2014. *Being amoral: Psychopathy and moral incapacity*. Cambridge: MIT Press.
- Skeem Jennifer, Polaschek Devon L., Patrick Christopher, Lilienfeld Scot. 2011. "Psychopathic personality: bridging the gap between scientific evidence and public policy". *Psychological Science in the Public Interest* 12: 95–162.
- Solomon, Robert C. 2006. "Emotions in Phenomenology and Existentialism". Str. 291–310 u *A Companion to Phenomenology and Existentialism*, ur. Hubert L. Dreyfus and Mark A. Wrathall. Oxford: Blackwell Publishing.
- Stein, Dan J. 1996. "The Philosophy of Psychopathy". *Perspectives in Biology and Medicine* 39 (4): 569–580.
- Steiner, Hillel. 2002. „Calibrating evil“. *The Monist* 2: 183–193.
- Talbert, Matthew. (2014). "The significance of psychopathic wrongdoing" u *To appear in being moral: psychopathy and moral incapacity*. Cambridge: MIT Press. https://community.wvu.edu/~matalbert/Matthew_Talbert/Research_&_Publications_files/The_Significance_of_Psychopathic_Wrongdoing_Published_Version-libre.pdf (pristupljeno 21. novembra 2021).
- Ullrich, Simone, David Farrington, Jeremy Coid. 2008. "Psychopathic personality traits and life-success". *Personality and Individual Differences*, 44 (5): 1162–1171.
- Vassileva, Jasmin, David Kosson, Carolyn Abramowitz, Patricia Conrod. 2005. "Psychopathy versus psychopathies in classifying criminal offenders". *Legal and Criminological Psychology* 10: 27–43.
- Viding, Essi, Alice Jones, Frick Paul, Terrie Moffitt, Robert Plomin. 2008. "Heritability of antisocial behaviour at 9: do callous/unemotional traits matter?". *Developmental science*, 11: 17–22.
- Wheeler, Sarah, Angela Book, Kimberly Costello. 2009. "Psychopathic traits and perception of victim vulnerability". *Criminal Justice and Behavior* 36: 635–648.
- Widiger, Thomas, and Paul Costa. 2012. "Integrating Normal and Abnormal Personality Structure: The Five-Factor Model". *Journal of Personality* 80: 1471–1506.

- Woodworth, Maichael, and Stephen Porter. 2002. "In cold blood: Characteristics of criminal homicides as a function of psychopathy". *Journal of Abnormal Psychology* 111: 436–445.
- Yochelson, Samuel, and Samenow, Stanton. 1976/77. *The criminal personality*. New York: Jason Aronson.

Dragana Mihailović

PHENOMENOLOGY OF PSYCHOPATHY

Summary

The approach to psychopathy in this paper is from the phenomenological perspective – the character of the subjective experience of the primary type of psychopathy is explored. Bearing in mind the dimensionality of psychopathy, this approach corresponds to the prototypical or typical cases presented in the prominent studies on this phenomenon and is relevant to the basic intention of our research – questioning the thesis that there are no qualitative differences between psychopaths and non-psychopaths. Based on the basic patterns of experience, interpersonal aspects and personality functioning, the arguments presented in this paper support the claim that there are qualitative differences between psychopaths and other people. From this phenomenological-existential perspective, psychopathy is seen as a modified way of being-in-the-world *among* people, not *with them*, i.e. the existence of diminished existential possibilities due to inhibited key human capacities, which differ from those universally human in the fundamental aspects of human existence.

Keywords: psychopathy, subjective experience, intersubjectivity, emotionality, being-in-the-world

Dragan Jakovljević

DOGMATIZAM, KRITIKA I DINAMIKA SAZNAVANJA. TUMAČENJE KRITIČKOG RACIONALIZMA I NEKE NJEGOVE NEDOVOLJNOSTI

Posvećeno uspomeni na kolegu
Miroslava Prokopijevića
(1953–2019)

SAŽETAK

U ovoj raspravi se razmatra pitanje odnosa dogmatizma i kriticizma polazeći od interpretacije koju je pružio kritički racionalizam (Popper, Albert). Pritom se najpre izlaže sam pojam dogmatskih pretpostavki, dogme, kako je on uobičen u okvirima teologije u smislu crkvenih dogmata na kojima počiva vera, i upućuje na strukturalne sličnosti sa dogmama u drugim domenima. Iza toga se predstavlja tumačenje dogmatizma kakvo je uz oslanjanje na H. Dinglera pružio H. Albert. Ujedno se otvara pitanje saznanoteorijske motivacije za pribegavanje dogmatizmu, te odnosa utemeljujućeg mišljenja i kritike, uz izvesno osporavanje rešenja koje nudi kritički racionalizam. Na kraju se problematizuje samoprimeana „principa kritike“ kod samih klasika kritičkog racionalizma.

KLJUČNE REČI

dogma, kritika, utemeljujuće mišljenje, saznajni relativizam, kritički racionalizam kao način življenja

Šta su to dogme?

Naš veliki teolog, Justin Popović, u svojim razmatranjima o (crkvenoj) dogmatici, uz izvesno oslanjanje na Klimenta Aleksandrijskog, određujući pojam dogmata utvrdio je:

Sama reč dogmat (dogma) je grčkog porekla, i dolazi od glagola doksein (misliti, držati, smatrati, verovati) u njegovom obliku *didogmai* (u 3. licu *dedogmatai* = rešeno, određeno, opredeljeno), te etimološki označava misao određenu, utvrđenu kao neospornu logičku istinu u ma kojoj oblasti ljudske delatnosti: filozofskoj, religijskoj, zakonodavnoj (Popović 1980:15).

Poslednjom napomenom, Justin implicitno upućuje na onu zanimljivu okolnost, koja se u novijim diskusijama označava kao „strukturalna sličnost sa religijskim dogmama“ određene vrste propitivanju nepodložnih pretpostavki iz drugih domena. A kada se pak radi o upravo samim religijskim dogmatima, on primećuje, da su to „bogootkrivene večne istine, koje se sadrže u svetom Otkrovenju, a čuva ih, objašnjava i saopštava Crkva kao božanska, životvorna i neizmenljiva pravila spasenja“ (n. n. m.). Tako se u sledu starozavetnih i novozavetnih shvatanja, još od apostolskih vremena, formirao „crkveni značaj reči dogma, kao božanske, neosporne, apsolutne i opšteobavezne istine vere“ (*isto:16*). Kao naročite osobine koje karakterišu dogmate kao takve i čine ih večnim istinama, on ističe: „bogootkrivenost, crkvenost, opšteobaveznost i neizmenljivost“ (*isto:18*). Poslednje dve karakteristike su, prema mom mišljenju, jednako kao i navedena definicija dogmata, odnosno dogme, od šireg, ne samo crkvenog, značaja za shvatanje ovog pojma, odnosno fenomena. Ali i za prve dve karakteristike u drugim područjima takođe se mogu naći strukturalne sličnosti, tj. analogije. Tako na mesto bogootkrivenosti može stupiti neki autoritativni izvor, upućenost na njega (poput autoriteta velikih imena iz sfere nauke). Dok se za crkvenost može naći analogija u institucionalnoj zaleđini, sa koje se određene pretpostavke plasiraju (recimo određene akademske ustanove ili zajednice naučnih istraživača). Taj širi značaj ih onda čini relevantnima i pri razumevanju dogmatizma u sferi filozofske interpretacije saznanja, epistemologije.

Zanimljivo je da prve dve navedene karakteristike Justin objašnjava na u osnovi sličan način: tako se najpre utvrđuje da je opšteobaveznost „prirodna posledica“ prevashodno njihovog božanskog porekla, ali ujedno i „neophodnosti za spasenje svakog člana Crkve“ (*isto: 21*), pa je primanje dogmata „opšteobavezni, безусловni uslov spasenja još i zato, što od toga zavisi sav moralni život čovekov“ (*isto:22*). Paralelno sa tim, dogmati su opšteobavezne istine vere „još i zato što su oni blagodatne norme pravilnog religioznog mišljenja“:

„Pomoću njih, svaki čovek može razvijati svoje saznanje i osećanje neslućenih božanskih savršenstava; van njih, on se stalno davi u živom pesku ljudskog relativizma...“ (*isto:23*).

Dakle dva tipa utemeljenja ovih karakteristika su sa jedne strane kognitivne prirode, kao uslov pravilnog mišljenja i razvijanja saznanja. Sa druge ujedno stoji utemeljenje pragmatske prirode, naime u smislu uslova moralnosti ljudskog života, te u tom sledu i spasenja. Kada se pak radi o neizmenljivosti dogmata, to ona takođe, pored bogootkrivenosti i crkvenosti, proishodi i iz „neophodnosti za ljudski život i spasenje“. Dakle, još jednom

– jedno snažno pragmatско utemeljenje, vezano za ljudsko življenje i sa njim povezanih potreba. Time se u razumevanje dogmatizma uvodi kao značajna pragmatска dimenzija, koju ćemo kasnije zateći u okvirima jednog modernog filozofskog tumačenja. Ona neprikosnovenost i neizmenljivost dogmata dalje se pak naglašeno nadovezuje na Božansku nepromenljivost u sledu čega se onda „i istine njegove ne menjaju“:

„Dogmati nebeske filosofije ... ne mogu se podvrgavati nikakvoj promeni, sasecanju ili izvrtanju, kao što je to slučaj sa zemaljskim uredbama, koje se mogu usavršavati jedino neprestanim popravkama i primedbama“ (*isto*:24).

Dogme su dakle nepromenljive i nezamenljive nekim drugim pretpostavkama. U zaključnoj formulaciji, Justin se opet vraća kognitivno-pragmatском paralelizmu, konstatujući da su dogmati „božanska, neizmenljiva i obavezna za sve pravila vere, bez kojih nema spasenja, niti poznanja večnog života i smisla životnog“ (n. n. m.). U poslednjoj formulaciji se pridodaje činilac poznavanja smisla ljudskog življenja, onoga, što taj smisao konstituiše, što je dalje u teologiji XX stoleća postalo takoreći opšteprihvaćeno gledište, u kojem se vidi opravdanje i za samo prihvatanje religijske vere. Dakle, odricanje od poslednje vodi gubljenju smisla, obesmišljanju ljudskog bitisanja. U onome što sledi, pokazaće se već nagoveštena prisutnost strukturalnih sličnosti opšte interpretacije dogmatizma sa izloženim tumačenjem verskih dogmi, crkvenih dogmata kakvo je pružio Justin Popović. Time se ujedno očituje uputnost konsultovanja teologije pri interpretaciji dogmatizma, s obzirom na bogato istorijsko iskustvo, koje ta disciplina ima u oblikovanju dogmi i operisanju njima.

Objašnjenje dogmatizma i njegovih funkcija u kritičkom racionalizmu

Među modernim epistemološkim koncepcijama, pitanje dogmatizma, njegovog objašnjavanja i primerenog odnošenja prema njemu zauzelo je posebno mesto unutar škole kritičkog racionalizma, koju je osnovao austrijski filozof jevrejskog porekla, Karl R. Poper. Među njegovim sledbenicima, tim pitanjem detaljnije se bavio nemački teoretičar nauke, Hans Albert. On je pokušao da šire nego Poper specifikuje i objasni delovanje dogmatских metoda. Tako za samu njihovu primenu on konstatuje da se ona, kako se čini, „nekada koreni u veoma jakim motivima“:

Ti motivi se brinu za to, da sistem teorijskih ubeđenja, čijom pomoću se dotične persone orijentišu u svetu, zadobija u snažnoj meri karakter jedne

'mreže odbrane' protiv ugrožavajućih informacija, tako da funkcija izolovanja, funkcija osiguravanja dominira nad funkcijom orijentisanja. Sistem deluje dakle selektivno ne u pravcu u odnosu na sistem relevantnih, nego u pravcu u odnosu na sistem komfornih informacija (Albert 1971).

O kakvim se sve motivima, odnosno korisnim učincima dogmatizma koji onda poprimaju motivacionu snagu usmeravajući saznavnu praksu u pravcu akceptiranja dogmatizma, može raditi? Kako to ističe i sam Albert, snažna ubeđenja, premda mogu biti potpuno iluzorna, mogu istodobno da budu životno važna za održavanje neke grupe. Tako ideološki fanatizam može da doprinese pobedi nekog pokreta i pomogne da se dobiju ratovi, a takođe se i poriv za samoodržanjem pojedinaca može hvatati za iluzije, koje mogu da pomognu u borbi za život! Time je dat zapravo čitav jedan spektar sasvim prirodnih barijera za napredak saznavanja, koje počivaju na svagdašnjim konstelacijama interesa i na njih nadovezujući osobeni način normiranja saznavnog procesa – primećuje ovaj kritičar dogmatizma. Ujedno se potvrđuje važnost pragmatškog aspekta odnosno podloge dogmatizma, na koji nas je već uputilo Justinovo tumačenje.

Sa svoje strane, istakao bih, da među onim višestrukim motivima možemo posebno izdvojiti potrebu za sigurnošću u njenim raznolikim oblicima, te nošenu od različitih subjekata, koja u sferi kognicije onda generiše snažno izraženu volju za izvesnošću. A težnje ka održanju grupa i promicanju određenih interesa itekako su prisutne i u akademskoj sferi. Tako motivisano i otelovljeno dogmatizovanje koje iziskuje određeno žrtvovanje interesa za istinom, predstavlja jedan odavno prisutan aspekt svojstven intelektualnom životu kroz vekove. Pa tako u značajnoj meri i na ovim našim, balkanskim prostorima. No na nju kod nas tradicionalno nije bila obraćana izraženija pažnja, sve do doba vladavine komunizma u kojem je ona postala transparentno prisutna, te utoliko i lako uočljiva – pri čemu je onda došlo do određenog izoštravanja vida za tu pojavu. Međutim, partijsko-ideološki dogmatizam komunističkog tipa ipak je samo jedna od formi ostvarivanja one univerzalne mogućnosti ljudskog mišljenja i postupanja kakvu predstavlja dogmatizovanje.

Saznavno-teorijska motivacija za dogmatizam i status dogmatskih pretpostavki

Da sada pogledamo ono što se smatra za klasičnu saznavno-teorijsku odnosno, preciznije rečeno, zasnivajuće-logičku motivaciju za dogmatizam. Prema Aristotelu, nešto se zna kada se uviđa uzrok na osnovu kojeg ono jeste tako kako jeste, i time poseduje izvesnost da to ne može biti drukčije.

Način da se nešto zna u tom smislu jeste dokaz, pa znanje znači isto što i „dokazano znanje“. Pravo naučno znanje operiše apodiktičkim premisama i odlikuje se apsolutnom izvesnošću. Ono se odnosi na načelno nepromenljiva, večna ustrojstva bivstva i neposredno intuitivno shvatljive aksiome u kojima se temelji istinitost i izvesnost svih ostalih, iz njih izvedenih naučnih iskaza. Te polazne premise moraju pritom biti istinite, prve, neposredovane i uvidnije, intuitivno izvesnije nego ono što se iz njih zaključuje, te poslednje zasnivajuće. (Drugi način da se nešto zna jeste onda intuitivni uvid u same onakve aksiomatske pretpostavke, njihov sadržaj.)

Polazna tačka koja je ovog mislioca odvela ka takvim tezama glasila je da verujemo da je r istinito, jer verujemo izvesne druge i dalje propozicije $r^1, r^2, \dots r^n$, iz kojih r može da bude valjano izvedeno, odnosno zaključeno. Prosleđujući takvo razumevanje zasnovanosti saznanja, dolazimo pak do klasičnog problema tzv. „regresa zasnivanja“, koji iziskuje zatvaranje u cilju osiguranja važenja saznanja. (Jer bi, u protivnom, zbog neokončavanja započete procedure zasnivanja, pitanje važenja datih pretpostavki ostajalo uvek iznova nerešeno.) Traženo zatvaranje se onda ostvaruje preko izvesnih pretpostavki aksiomatskog karaktera, koje, dakle, ne podležu nikakvim daljim zasnivanjima. Ta forma epistemološkog rezonovanja i sa njom povezani epistemički ideali, imali su dalekosežan uticaj na potonju teoriju saznanja kroz njene različite škole koje su delovale u duhu klasičnog racionalizma. Ali, želeo bih naglasiti, takođe i na aksiologiju i teoriju normi. Sve do snažnog osporavanja, koje je (uz nadovezivanje na izvesne nalaze teoretičara poput J. F. Friza, H. Dinglera...) doneo kritički racionalizam sredinom XX stoleća.

U okviru poslednjeg, navedenom razrešenju problema regresa bilo je zamereno da vodi problematičnoj posledici saznajnog dogmatizma, praktično izuzimajući krajnje pretpostavke od potencijalne kritike (H. Albert). Pozivanje na izvestan sigurni fundament, na saznanje koje se ne može zasnovati, ali ujedno zasnivanje niti ne potrebuje, bila je od vremena Aristotela uvek iznova korišćena strategija, konstatuje ovaj klasik kritičkog racionalizma. I to bi bilo tako, da se govorilo o samoutemeljenju, samoevidenciji, transcendentalnom „konačnom zasnivanju“ (*Letztbegründung*), ili o jednom utemeljenju u neposrednom saznanju. Međutim, sva ta preformulisanja su, ističe Albert, „jedino pogodna za to da prikriju činjenicu, da su spremna prekinuti regres zasnivanja na jednoj tački, koja bi u načelu sasvim mogla da bude dovedena u sumnju, i da se toj tački pridaje status arhimedovske tačke“ (Albert 1971). U sklopu svoje pronicljive kritike epistemičkog dogmatizma, on je ukazao, da se u načelu svaka tačka unutar iskaznog prostora, svaka komponenta sistema ubeđenja, može primenom podesnih načina postupanja dogmatizovati. I tim putem izmaći bilo kakvoj

kritici, ukoliko se samo pritom ne povređuju logička načela! Već iz same te okolnosti proizlazi problematičnost takvog dogmatizovanja izvesnih *krajnjih pretpostavki*, koje onda poprimaju status teza nepodložnih kritičkom propitivanju i ispravljanju. Takav status ne predstavlja pak nikakvo njihovo nužno svojstvo, već se dâ zgotoviti primenom određenih podesnih postupaka, što predstavlja jednu opštu *načelnu mogućnost dogmatizovanja* unutar ne samo kognicije, već ukupne ljudske prakse! Dogmatizovanje je „doduše *uvek moguće, ali nikada neophodno*“, ako smo spremni odreći se stremljenja ka punoj izvesnosti, zaključuje Albert.

Dogmatizam kao mogućnost ljudske prakse, njegove negativne i pozitivne konsekvence

Voljom za doseganje izvesnosti nošena ideja datosti izvesnih krajnjih saznanja za koja se vezuje predstava njihove nepodložnosti sumnji, ima, međutim, višestruke negativne konsekvence. Tako ona može služiti tome da ne budu uočene slabosti takvih pretpostavki, da se ne diskutuju, i da se na taj način spreče, inače moguća, njihova *poboljšanja* i doseganja rešenja problema koja bi ostala otvorena za kritičko razmatranje. Sigurnost, koja treba da bude dosegnuta kroz dogmatizovanje ideja, sistema i koncepcija je, dakle, problematična, smatra Albert. I to ne jedino zbog toga što ona činjenički običava imati samo privremeni i relativni karakter. Povrh toga, ta sigurnost pretpostavlja naime jednu intelektualnu žrtvu: mora se do izvesne mere žrtvovati interes za istinu, saznanje i napredak, kako bi ona bila postignuta. On se stoga zalaže, naprotiv, za *otvorenost sistema ubedenja*, koji treba da budu tretirani kao u principu podložni revizijama, te dakle mogućnosti da se provere ali i da propadnu.

Izvesna manjkavost pomenute kritike onakvog rešenja problema regresa zasnivanja, može biti sagledana u Albertovom (očigledno pod uticajem Huga Dinglera formiranom) insistiranju na jednom decizionističko-voluntarističkom viđenju date epistemološke strategije. Dakle, na njenom sagledavanju kao proizvoda delovanja određene volje, te u tom sledu na kvalifikovanju svakog mogućeg prekida regresa kao proizvoljnog, tj. kao posledice jedne konvencionalne odluke oblikovane u funkciji sleđenja onoj volji (za ispunjenje potrebe za izvesnošću). Na to sam ukazao još 1988, u predgovoru za izdanje moje disertacije (up.: Jakowljewitsch 1988).

U sklopu svoje razvijene, danas već u klasiku evropske filozofije dvadesetog stoleća spadajuće, teorije racionalnosti, Hans Albert je pak utvrdio da je dogmatizovanje u stvari izvorno „jedna mogućnost ljudske i društvene prakse uopšte“. Naime, takva mogućnost

„... u kojoj dolazi do izražaja činjenica da volja da se dostigne izvesnost trijumfuje nad voljom da se dosegnu rešenja problema koja ostaju otvorena za moguću kritiku, stoga su izložena otporu realnosti i otporu drugih članova društva i pritom se mogu proveriti ili propasti“ (up.: Albert 1971).

U sledu realizovanja takve univerzalne mogućnosti dogmatizovanja poduzeto zatvaranje sistema ubeđenja prema tome nije „imperativ logike ili ma koje druge objektivne instance, nego *jedan diktat volje i interesa te potreba*, koji stoje iza nje“. Nasuprot tome, njihova otvorenost je „sama jedno pitanje morala“ (*isto*). Pri ovakvom sagledavanju motivacije za zauzimanje stanovišta dogmatizma, na delu je pak, kako bih želeo primetiti, svojevrsna redukcija na praktično-pragmatske činioce, uz zanemarivanje onih drugih, kognitivno-teorijskih. A to se može smatrati izvesnom interpretativnom jednostranošću, koja nije neophodna i sužava pogled na dati fenomen.

Prethodno navedenom objašnjenju povrh toga moglo bi se uzvratiti, da u svim njegovim promišljenim varijantama ona strategija tzv. 'epistemičkog fundamentalizma' ipak uključuje eksplicitno oslanjanje na određene legitimne *epistemičke standarde*, kao i na odgovarajuće epistemičke kvalitete ove ili one vrste krajnjih pretpostavki, na koje se poziva kao na podesne utemeljujuće instance. Utoliko bi se varijante te strategije teško mogle u potpunosti redukovati na sprovođenje puko konvencionalnih odluka, i odreći im se epistemička relevantnost. To pak naravno ne znači, da se ne mogu kritikovati sa drugih aspekata. Ostale izložene komponente Albertove podsticajne (i uticajne) kritike dogmatizma (kao varijante ili kulminacije epistemičkog fundamentalizma), čuvaju pak svoje načelno važenje. One su bile predmet moje burne diskusije vođene sa frankfurtskim zastupnicima stanovišta transcendentno-pragmatskih „*konačnih zasnivanja*“ (K. O. Apel, V. Kulman...), uz naglasak na pitanju mogućnosti utemeljenja moralnih normi.

Odbijanje zahteva za imunošću na kritiku krajnjih pretpostavki, i insistiranje na otvorenosti za kritiku, snažno je prisutno i kod rodonačelnika epistemologije kritičkog racionalizma, Karla Popera. On je ujedno isticao važnost „*uzajamne racionalne kontrole* kroz kritičku diskusiju“ za objektivnost saznanja. Objektivnost štaviše generalno počiva upravo na kritici i kritičkom ispitivanju poduzetih testova, odnosno eksperimenata. Prema tome, svekolike pretpostavke se moraju podvrgavati intersubjektivnoj proveri! Sama kritika, slično kao i dogmatizam, može pritom, kako bih želeo istaći, poprimiti razne likove: počev od konstatovanja da je neka pretpostavka logički protivrečna, odnosno vodi ka protivrečnostima, preko utvrđivanja njene empirijske lažnosti, odnosno uzdrmanosti empirijskim testovima, te ukazivanja da neka alternativna pretpostavka ima veću objašnjavaću snagu, sve do nalaza da se bolje slaže sa drugim, proverenim i

prihvaćenim pretpostavkama, odnosno teorijama... Najzad, kritika se može ticati i izvesnih, na prvi pogled takoreći više stilsko-formalnih osobenosti, kao što su jednostavnost, preciznost ili elegantnost formulacija određenih pretpostavki odnosno teorija. Takve karakteristike su međutim ipak ujedno saznavno značajne, u šta ovom prilikom ne bih dalje ulazio. Kritičnost, kako bih želeo dodati, takođe možemo smatrati jednom mogućnošću ljudske prakse, opšte uzevši.

Kritički stav i racionalnost

Albert je u istom tonu kao i Popper odredio racionalnost preko kritičkog stava, pri čemu kritičko proveravanje treba da odmeni ideju dovoljnih utemeljenja, a falibilizam težnju ka postizanju pune sigurnosti u kognitivnoj sferi. Kroz pokušavanje i grešenje, tj. probativnu konstrukciju proverljivih teorija i njihovo kritičko diskutovanje, imamo izgleda da se približimo istini – doduše, na način da nikada ne dosegne (potpunu) izvesnost. Sama racionalnost je uvek *stvar metode* i time kognitivne *prakse*, ali ujedno i ostale, vankognitivne prakse orijentisane na rešavanje problema. Time dalje biva jasno,

„da se razlikovanje između racionalnosti i iracionalnosti kao *metodsko* razlikovanje mora odnositi na *praksu*, i da ono stoga ima svoje mesto *unutar* sfere vrednovanja i odlučivanja“ (Albert 1979).

Štaviše, saznanje je i samo prožeto vrednovanjima i odlukama svake vrste. Njegova racionalnost dolazi „baš u tom načinu do izraza, u kojem ta vrednovanja bivaju ispunjena i te odluke bivaju donete“ (n. n. m.). U tom sledu Albert onda i ukupni model racionalnosti kriticizma (tj. kritičkog racionalizma) vidi u krajnjoj liniji kao „projekt jednog *modusa življenja*, jedne socijalne prakse“, koji stoga ima „etički i povrh toga politički značaj“!

On je pritom posebno naglasio da se urednost, poredak saznavnih procesa, može pojaviti i kao politički problem. Naime, s obzirom na mogućnost, da i nauka kao jedno društveno područje bude analizovana pod tačkama gledišta političkog poretka. Tako da važi: Ako je usmeravanje saznavnog procesa (*Erkenntnisgeschehen*) jedan sociološki, i pod pretpostavkom određenih postavki ciljeva takođe jedan *socijalno-tehnološki* problem, onda je primere ni poredak tog dešavanja pitanje politike – i to pre svega problem uređenja (*Verfassungsproblem*). Kao sržno pitanje tog problema javlja se onda pitanje: u kojoj meri se u nauci, kao najsavršenijoj formi ljudskog saznavanja, može probiti jedno *konkurentsko nadmetanje* koje vodi ka saznavnom napretku.

Ujedno, pitanje afirmisanja *duha kritike* i sa njim povezane falibilističke predstave o načelnoj pogrešivosti ljudskog uma u svim područjima njegove

upotrebe. Pri čemu traganje za greškama i *alternativnim rešenjima* kojima one bivaju izbegnute jeste, kako naglašavaju Poper i Albert, „deziderat naučnog metoda“ u svim domenima ljudske prakse. On nam omogućava stalna poboljšavanja naših rešenja problema i *aproksimizovanje* najbolje mogućih, odnosno najbolje raspoloživih rešenja. Stoga onda kritički racionalisti i najuspešnije sisteme ubedenja, pretpostavki, teorija, običavaju obazrivo tretirati samo kao svagda *najbolja raspoloživa približavanja istini* – ne i kao već zaposednutu konačnu, celu i apsolutnu istinu! Sam racionalan stav, prema Poperu, počiva na spremnosti dopuštanja, da bi i mi sami mogli biti u zabludi, pri čemu nam shvatanje poslednjeg uz povlačenje odgovarajućih konsekvenci pruža vrlo vredne uvide za dalje napredovanje i poboljšavanja putem revizija ranije prihvaćenih rešenja. Nastojanje pak, da se greške i zablude zataškaju, predstavlja težak greh! Ujedno je otvorenost za kritiku, kako on ističe, u bitnome jedan društveni fenomen, jer naime ona vrsta racionalnosti i objektivnosti, koja je povezana sa umećem argumentisanja i pretpostavlja jezičku komunikaciju prožetu uzajamnom razmenom argumentata, zapravo jeste dosežna tek unutar uređenih *socijalnih interakcija* u društvenim grupama. Ne (ili kako bih dodao, u bitno redukovanoj meri) i u izolovanosti individua, ma koliko neki pojedinci mogli lično biti nastroseni samokritički. Stoga je Poper formulisao popularni slogan: „Ja mogu ne biti u pravu, vi možete ne biti u pravu, ali se zajedničkim naporom, sledeći pravila kritičkog mišljenja, (možda) možemo približiti istini!“

Utemeljujuće mišljenje i kritika

Za razliku od Poperove i Albertove skepse u odnosu na utemeljujuće mišljenje (*Begründungsdenken*), smatram neizostavnom i težnju ka svagda najbolje raspoloživom *racionalnom zasnivanju* zastupanih rešenja. Doduše, ne više u smislu postizanja konačnih i apsolutno sigurnih utemeljenja i opravdanja, čiju mogućnost su oni s pravom uporno osporavali. Smatram, međutim, u distanci prema kod kritičkih racionalista generalno očitijoj tendenciji, da u stvari nije sasvim uputno *konfrontirati zasnivanje (opravdanje) i kritiku*, razigravati jedno protiv drugoga (*Kritik versus Begründung*). Realnosti ljudske prakse rešavanja problema naime ipak je primerenije shvatiti ih kao dve *uzajamno komplementarne*, jednu na drugu upućene i jedna odnosu na drugu uslovljavajuće, te posredujuće ključne *komponente*. Pritom u određenim fazama te prakse istaknutiju ulogu može imati jedna, u drugim fazama druga od njih, ali se nikada samo jedna ne može izolovati i proglasiti za odlučujući i dovoljni delatni činilac! U procesima saznavanja na delu je, dakle, uzajamno uslovljavanje zasnivanja i kritike, te njihovo obostrano učešće u racionalnosti i razvojnoj dinamici tih procesa.

Ostao sam, dakle, pri gledištu o uzajamnoj *saupućenosti kritike i zasnivanja (opravdavanja)*, njihovom prožimanju i preplitanju (*Wechselwirkung*) u kontekstima procesa rešavanja problema svih vrsta, a ne jedino onih vezanih za saznanje. Takvo shvatanje sam usvojio baveći se pitanjima filozofije nauke i teorije racionalnosti, još početkom osamdesetih godina.

U međuvremenu, velikim delom upravo zaslugom Popera i Alberta, ali i ranijim značajnim nagoveštajima u američkom pragmatizmu (Č. S. Pers), u savremenoj filozofiji i metodologiji široko prihvaćenom *falibilističkom* shvatanju o principijelnoj pogrešivosti ljudskih rešenja problema u svim domenima, može se pak i na nešto drugačiji način položiti račun. Za to bi, naime, kao što je prethodno već nagovešteno, moglo biti dovoljno i odustati od u okvirima klasičnog racionalizma tradirane regulativne ideje apsolutne izvesnosti i sigurnosti (sa izuzetkom one sigurnosti, koja je dostižna u formalnim naukama, matematici). Ujedno i ideje definitivnih zasnivanja, iza kojih načelno ne bi bila više moguća nikakva dalja kritička propitivanja. I umesto toga, zadovoljiti se pragmatiskim prihvatanjem u svagdašnjim problemskim situacijama upravo najbolje dosežne, *nesavršene sigurnosti i izvesnosti*. Pri Albertovom i Poperovom naglašenom odricanju od izvesnosti, smelo bi se pak raditi o jednoj radikalnoj tezi. Posebno imajući u vidu da se stremljenja ka dosezanju izvesnosti ne možemo u potpunosti odreći već i iz važnih praktičnih rezona. Naime, zbog njenog funkcionalnog značaja u odnosu na ljudsku praksu, čije uspešno usmeravanje svagda iziskuje određenu dozu *izvesnosti i pouzdanosti*. (U protivnom bi sva praksa upravljena na rešavanje problema poprimila karakter sudelovanja u jednoj hazardnoj igri, sa u principu nepredvidivim ishodom. A svakodnevna ljudska praksa bila bi dezorijentisana.)

Stoga bih želeo još jednom naglasiti da, prema mom sudu, nije uputno niti neophodno žrtvovati i samu klasičnu ideju zasnivanja, te težnju ka (svagda praktično najbolje dosežnoj) izvesnosti uopšte uzevši, ka kojima je bila usmerena skoro čitava tradicionalna metodologija i epistemologija. U tom sledu ni insistirati da se, pošto se ispostavlja nedostižnim, obezbedi apsolutno sigurno i izvesno utemeljenje za naše pretpostavke; onda i sâm zahtev za utemeljenjem treba da bude jednostavno supstituisan principom kritičkog ispitivanja (Albert). Ono što bi, naprotiv, prema mom shvatanju, bilo šire prihvatljivo, bilo bi jedno u odnosu na klasičnu metodologiju drugačije, alternativno akcentovanje (*Akzentverschiebung*) postupka racionalnog rešavanja problema, unutar jedne u osnovi falibilistički usmerene vizije mogućnosti ljudskog saznanja i prakse uopšte. Tako, naime, što bi se veći značaj s obzirom na dinamiku saznavanja (i rešavanja problema uopšte) u krajnjoj instanci pridavao upravo kritici u odnosu na zasnivanja.

Takva teorijski moguća, bitno ublažena verzija stanovišta kritičkog racionalizma, nije, međutim, praktično nikada bila uzimana u obzir od strane njegovih glavnih protagonista. Oni su se, očito, bili opredelili za jednu zaoštreniju, sistematski radikalizovanu varijantu, konfrontirajući je dotadašnjim shvatanjima te naglašavajući ujedno onaj metodski preokret, koji ona sobom donosi. Njihovi stavovi su bili motivisani problemskom situacijom generisanom hroničnom epistemološkom tenzijom između stremljenja ka paralelnom doseganju kako jedne (izvesnost), tako i druge vrednosti (istina). Dakle, onom napetošću koju klasični racionalisti ili nisu primećivali ili su je nastojali izblendovati pozivanjem na neke dalje, podupiruće pretpostavke. (Poput, recimo, one kartezijske, o garanciji definitivne epistemološke ispravnosti naših ubeđenja putem Božanskog autoriteta.)

Pri od kritičkih racionalista preferisanom razrešenju datog problema, pak, prema mom mišljenju, ukupno uzevši smelo bi se raditi praktično o zastupanju jednog svojevrsnog falibilističko-kriticističkog sistemskog radikalizma. A takva pozicija, pored niza dalekosežno vrlo značajnih pomaka, sobom donosi ujedno i određena gledišta podložna problematizovanju. U krajnjem rezultatu se, doduše, pritom dobila jedna zaokružena, ambiciozna i obuhvatna koncepcija racionalnosti, znatnim delom protivstavljena tradiciji. I valja priznati da je ona ostavila vidan i važan trag u modernoj filozofskoj i metodološkoj diskusiji, pa je tako, nakon izvesnog oklevanja, i danas najveći živi evropski filozof, Jürgen Habermas, u međuvremenu definitivno prihvatio falibilističko razumevanje ljudskog saznanja, kakvo je plasirao kritički racionalizam. Međutim, kao što sam prethodno već sugerisao, teorijsko savlađivanje od strane klasika kritičkog racionalizma upečatljivo artikulisane problematike onih neporecivih tenzija, kojima je prožet odnos između istine i izvesnosti (uz isticanje mogućnosti da bezuslovno insistiranje na doseganju izvesnosti može negativno uticati na traganje za istinom, te odvesti ka iskušenjima dogmatizma!), valjalo bi ipak pre povezati sa nešto drugačijim, moderatnijim konsekvencama. Naime, sa odricanjem od toga da se uz regulativne ideje zasnivanja i izvesnosti naših pretpostavki i rešenja problema izravno nadovezuju preambiciozni, izvan domena logike i matematike praktično nedostižni ili utopijski, saznajni ciljevi.

Te ujedno sa preistumačenjem takvih neotklonjivih regulativnih ideja kojih bi se teško mogli lišiti u praksi, u jednoj osetno skromnijoj, bazičnim strukturalnim svojstvenostima ljudskih kapaciteta za rešavanje problema bolje prilagođenoj formi. Jedan takav pristup može, recimo, naći određena istorijska uporišta već u britanskom empirizmu i filozofiji zdravog razuma. A kasnije u zrelijoj i potpunijoj formi u američkom pragmatizmu, čiji su klasici poput Č. S. Persa takođe bili falibilisti – ali ujedno nespremni na davanje koncesija skepticizmu (!). Suprotno gledište Karla Popera i

Hansa Alberta, prema kojem bi se težnje ka istini i izvesnosti čak uzajamno isključivale (te da bi stoga onda trebalo i napustiti samu ideju zasnivanja, čijom primenom bi te težnje trebalo objedinjeno da se ostvaruju), smatrao bih, naprotiv, ipak izrazom svojevrsnog dramatizovanja one, u odnosu na ukupno funkcionisanje ljudskog saznavanja svakako važne problemske situacije.¹ I to je stvar u kojoj se nisam mogao sasvim složiti sa svojim učiteljem Albertom.

Od kritičkog stava do sistematike kritičkog racionalizma

Zanimljivo je da je Poper svojedobno negodovao povodom Bartlijeve teorijske sistematizacije (u vidu tzv. „pankritičkog racionalizma“) onoga što je on sam označavao jedino kao (univerzalni) kritički stav (*critical Attitude*) u odnosu na domete ljudskog saznanja, kao i ukupne ljudske prakse uopšte. Stav, prema kojem ništa ne može važiti kao izuzeto od kritike! Poper se u tom smislu izjasnio u sklopu lične prepiske sa Albertom: u pismu od 1. juna 1970. on tako daje na znanje da Bartlijevu (William W. Bartley) sistematizaciju (formulisanu pod nazivom *Comprehensive Critical Rationalism*) smatra jednim „neprimerenim preterivanjem“ (!). Od njegovog stava da ne postoji ništa što je oslobođeno kritike, ovaj je naime napravio jednu „filozofsku teoriju“. Upravo poslednje Poper pak izgleda izvorno nije imao u vidu pri svom kritičkom stavu (ili pristupu) – za šta upotrebljava izraze *Attitude, Einstellung, Approach*. Ipak, njegovo mišljenje o ovom pitanju nije bilo do kraja usaglašeno i razjašnjeno. U pogledu poslednjeg, on recimo u istom pismu odbija da se odredi po pitanju razlikovanja stava nasuprot teoriji, izgovarajući se „da je dosadno sporiti se“ o takvim razlikama (up.: Hans Albert-Karl Popper 2005:155)². Takođe, s obzirom i na tu historiograf-

1 O tome up. dve uticajne Albertove rasprave: Albert, H.: *Kritizismus und Naturalismus. Die Überwindung des klassischen Rationalitätsmodells und das Überbrückungsproblem*, u: Lenk, H. (Hrsg.): *Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie*, Braunschweig 1971, str. 11–128, i Albert, H.: *Die Verfassung der Freiheit. Bedingungen der Möglichkeit sozialer Ordnung*, u: Salamun, K. (Hrsg.): *Moral und Politik aus der Sicht des kritischen Rationalismus*, Amsterdam 1991, str. 13–42. – Od Poperovih tekstova up. naročito njegovu intelektualnu autobiografiju (Popper (1991), *Traganje bez kraja*, Beograd: Nolit), kao i eseje „Nazad ka predsokratovcima“ i „Na izvorima znanja i neznanja“ (u njegovoj čuvenoj knjizi: *Pretpostavke i pobijanja*, Sremski Karlovci-Noví Sad 2002). Za jedno šire izlaganje filozofije kritičkog racionalizma u koje se ovde ne mogu upuštati, konsultovati m.i. radove našeg vrsnog poznavaoća, Staniše Novakovića.

2 Osim toga, prvo izdanje Albertovog znamenitog *Traktata o kritičkom umu* (Tibingen 1968) pojavilo se je dve godine pre ovog Poperovog izjašnjavanja, a u odnosu na tu poduzeto (i do danas merodavno) sistematizovanje kritičkog stava do jednog obuhvatnog filozofskog stanovišta kritičkog racionalizma, on pak nije ispoljio nikakve primedbe. Naprotiv, bio je naglašeno zadovoljan tom sistematizacijom (!). Izvesne nedoumice

sku okolnost koja se tiče geneze kritičkog racionalizma, u retrospektivi bi se, prema mom mišljenju, mogla najaviti izvesna rezerva u odnosu na potonji finalni produkt onakvog zaoštrenog uobličavanja i razgraničenja date filozofske koncepcije u odnosu na druge pozicije. A pre svega s obzirom na takve njene aspekte, poput odricanja od izvesnosti i paušalnog odbacivanja ideje zasnivanja saznavanja.³

Albert je pak insistirao na tome da rešenja problema svake vrste mogu pritom da budu shvaćena kao konstrukcije u principu hipotetičkog karaktera, kakve nisu dakle izuzete od kritike (uz vrlo ograničene izuzetke, prevažno vezane za formalne nauke). Ona načelno podležu kritici i reviziji, mogu se proveriti ili propasti. Stoga u pogledu svakog rešenja problema valja pitati za mogućnosti poboljšavanja i time za alternative, koje izbegavaju slabosti datog rešenja. To pak sa svoje strane iziskuje jedno poredbeno kritičko procenjivanje relevantnih rešenja sa tačke gledišta njihovih dostignuća. Prema tome, jedno primereno tretiranje problema zahteva stalno mišljenje u alternativama! Pritom ostaje da važi: jedino se mogu proveriti ona gledišta koja su izložena kritičkim argumentima. Samo na pozadini alternativnih shvatanja daju se prosuđivati prednosti i nedostaci određenih koncepcija (up.: Albert 1971).

Poperov učenik i cenjeni savremeni filozof i istoričar nauke, Džozef Agasi, utvrdio je, analizirajući određene faze iz razvoja prirodnonaučnog saznanja, da međutim i praktikovanje dogmatizma u određenim istorijskim situacijama može imati pozitivan saznajni učinak. Naime, da su mnogi istraživači bili dogmatski nastrojani, te da su „mnoga otkrića bila učinjena u nameri, da se zaštite dogme“! (Agassi 2000:104). To je onda on demonstrirao na jednom primeru iz istorije prirodnih nauka, naime Amperovom otkriću elektromagneta. Time se usložnjava prethodno izložena paušalna i pojednostavljena procena o dogmama i kritici. Otpada, dakle, mišljenje, da je dogmatizam uvek samo i jedino negativna pojava, te da nikada, pod nikakvim okolnostima, ne može imati i izvesno pozitivno dejstvo. Agasi insistira da dogmatizam nije onakva prepreka za nauku, kakvom ju je smatrao Bekon. On podseća da je Poper isticao kao zadatak metodologije to da predstavi pravila igre, u skladu sa kojima se nauka provlači između Scile skepticizma i Haribde dogmatizma. To prema njemu treba da bude shvaćeno „u jednom minimalističkom smislu“ i znači da, kako previše sumnje, tako isto i previše dogme jesu opasni (up.: *isto*:105)! I tu, na početku ovog

ostavlja i jedna kasnija Poperova izjava, da bi se njegovo stanovište jednako dobro moglo označiti i kao „kritički empirizam“.

3 U pogledu pak opšteg shvatanja o pogrešivosti ljudskog uma njegovih varijanti i konsekvenci, uputio bih na teze do kojih sam došao u svojoj opširnoj raspravi „Pogrešivost falibilizma“ (odjeljak u: Jakovljević 2016).

teksta izloženo teološko iskustvo sa dogmatima, kao da u određenoj meri poprima jednu širu, i van teologije sežuću opravdanost. Takav nalaz prema mom mišljenju, međutim, ne treba uzimati paušalno, već rađe relativno u odnosu na svagdašnje konkretne istorijske kontekste kognitivnog orijentisanja! (Pri čemu približavanje Scili ili Haribdi, odnosno udaljavanje od njih, može i varirati.) On nas možda može približiti paradoksalno zvučćem gledištu poznatog bečkog filozofa Ervina Badera, „da potpuno odbijanje dogmatskih misli samo nužnim načinom postaje dogma“(!) (Bader 1991:8). Jedno shvatanje, koje bi sa određenih tačaka gledišta bilo prihvatljivo i za takve istaknute moderne filozofe nauke, poput Paula Fajerabenda. Dodao bih da jedno dogmatsko ostajanje pri određenim pretpostavkama odnosno objašnjenjima može imati svoj metodološki smisao u pogledu razrađivanja njihovih epistemičkih kapaciteta u punoj meri, pre nego što bi eventualno bile napuštene. A što bi, pak, izostalo u slučaju njihovog ranog, odnosno preuranjenog odbacivanja. (Takvo stanovište bi se moglo označiti kao „metodološki konzervativizam“.) Onda i sâm njihovo napušćanje treba da bude poduzimano samo u onim slučajevima, u kojima već stoje na raspolaganju takve alternativne pretpostavke, objašnjenja, koja iskazuju nedvosmisleno veću objašnjavalacku snagu, proverenim načinom predstavljaju jasan saznanjani pomak – te dakle jesu u stanju da odmene dotadašnju paradigmu, pa prema tome vode napretku u naučnom saznavanju stvarnosti. U slučaju pak neraspoloživosti jedne takve izglednije alternative, kroz istoriju nauke dolazio je do izraza i pragmatiski stav, da tada treba do daljega ostati pri dotadašnjoj teoriji, kako se naime ne bi ostalo bez ikakvog osnova za objašnjavanje i sa njim povezanog orijentisanja. Naravno, ako se zauzme pozicija saznanjog relativizma, kao što je to slučaj kod Fajerabenda, onda prethodno navedeni rezoni gube na snazi.

Pitanje samoprime „principa kritike“ kod klasika kritičkog racionalizma

Najzad, da se okrenemo i pitanju kako su to teoretičari kritičkog racionalizma, Poper i Albert, sami, unutar vlastitog bavljenja teorijskim pitanjima, praktikovali od njih snažno zagovarani princip kritike, kritičkog stava? Nečekivanim načinom, ispostavlja se, da su oni po pravilu lično nepoljuljano ostajali pri svojim gledištima i onda kada su ta gledišta bila ozbiljno dovedena u pitanje od strane drugih autora. Naprosto, pokazivali su na delu da slabo (ili nikako) ne podnose kritiku! I u tome su, kako se čini, bili istrajni tokom svog intelektualnog i životnog puta.

Tako je i jedan od poznatih komentatora Poperove filozofije, nemački teoretičar nauke Lotar Šefer, utvrdio „impresivni kontinuitet u Poperovom

mišljenju“, zbog čega se ne može odbraniti od utiska, „da visoko cenjenje kritike u njegovoj filozofiji biva jedino još nadmašeno od njegove sposobnosti, da se njoj opire“ (!) (up.: Schaefer 1996). Nepoljuljano je, dakle, ostajao pri svojim dotadašnjim temeljnim gledištima i uvek im se iznova vraćao. U takvoj praksi teško je ne videti nedoslednost i svojevrsno praktikovanje dvostrukog morala: jednoga, koji bi važio za shvatanja ostalih autora, i drugoga, koji bi važio za vlastita. Tako se još jednom pokazuje da propovedanje određenih principa sa jedne strane i njihovo pridržavanje unutar vlastite (kognitivne) prakse ne idu uvek ujedno. Izgleda da su, dakle, ovi kritički racionalisti paralelno sa svojim generalnim protivljenjem „imunizovanju protiv kritike“, svoje vlastite udarne teze brižno izuzimali, praktično ipak imunizovali od kritike. Time ne biva automatski obesnažena njihova ukupna kritika dogmatizma kao pozicije. Naprotiv, samo se utvrđuju neke lične slabosti i nekonsekventnosti ovih autora. Dobrim delom je jedna slična situacija na delu kod sredinom XX stoleća uticajnih socijalnofilozofskih koncepcija tzv. „nove levice“, kojima je doduše bila proklamovana „kritika svega postojećeg“, ali su njihovi glavni zastupnici pritom iz tog postojećeg kao predmeta univerzalne kritike običavali prećutno izuzeti vlastite paradigmatске pretpostavke. Radi se naime o iz istorije kulture već dobro poznatom fenomenu interne nedoslednosti u odnosu na izvesna javno proklamovana načela. I to je fenomen koji se može susresti u različitim oblastima ljudske kulture, pa tako i onima vođenja politike te konfesionalnog života. Pritom se radi o pitanju koje može biti sagledavano i kao stvar individualne (ali ujedno i grupne) psihologije. Tako da se protiv dogmatizovanja izneti principijelni rezoni kritičkih racionalista mogu razmatrati te važiti i nezavisno od takvog, takoreći paradoksalnog iskustva sa njihovom ličnom samoprimenom. Dakle, premda su pretendovali na kritičko kultivisanje mišljenja, oblikovanje jedne nove, kritičke misaone kulture, te njeno praktikovanje uopštavali do pitanja moralnosti i jednog idealima racionalnosti obaveznog načina življenja, ovi su mislioci – inače obojica po vokaciji metodolozi – ipak sami, u odnosu na vlastite koncepcije, radije praktikovali nešto drugačiju misaonu kulturu, te u tom sledu onda i nešto drugačiji način življenja. Tako da se dešavalo, i onda kada su ulazili u kritičke rasprave sa zastupnicima alternativnih gledišta, da njihovo polemičkim žarom nošeno vođenje misli nije uvek bilo u potpunosti dobronamerno i korektno prema njima. Uz izraženo nastojanje da se vlastiti stavovi odbrane i održe po svaku cenu, a oni alternativni odbiju i odagnaju. Kao što se to, recimo, jasno očitivalo, u poznatim Albertovim diskusijama sa frankfurtskim „transcendentalnim pragmatičarima“ i pobornicima etike diskursa, Karlom-Otom Apelom i Volfgangom Kulmanom, o čemu sam pružio opširniju analizu u Jakovljević 2016. (Poper je, doduše, u tom

pogledu bio, ukupno uzevši, principijelniji, striktnije se pridržavao pravila korektnog argumentisanja, pa se tako kod njega mogu registrovati i određena pomeranja u pogledu isprva vrlo oštrih ocena Frojdove psihoanalize, koje je kasnije ublažio. Nikakva slična pomeranja nisu pak na delu u Albertovim ocenama Habermasovih koncepcija – počev od njihovih prvih uzajamnih konfrontiranja u sklopu čuvenog „Spora oko pozitivizma u nemačkoj sociologiji“ šezdesetih godina, pa sve do kraja njegovog dugog života.)

Takva sporna nastrojenost je onda nažalost u pojedinim slučajevima presezala i u sferu institucionalizovanog akademskog života. Tako se, recimo, Albert svojevremeno postarao za to da sa fakulteta u Manhajmu, na kojem je radio i bio uticajan, bude tiho skrajnut raniji kritički racionalista Helmut Špiner, koji je u međuvremenu bio postao disident i – nakon prethodne najave u okvirima jednog članka 1980. – objavio provokativnu knjigu *Da li je kritički racionalizam na kraju? U potrazi za izgubljenim merilima kritičkog racionalizma za jednu otvorenu filozofiju društva i kritičku društvenu nauku* (up.: Spinner 1982). U toj studiji on je m. i. utvrdio da je kod Popera na delu mala i slaba sposobnost za integrisanje postavki problema koji odstupaju od njegovih vlastitih, dakle novovrsnih pristupa rešavanju problema i alternativnih koncepcija. Tako da je, kako možemo konstatovati, snažno proklamovana otvorenost za alternativne misaone pozicije ostajala više programatski verbalno zagovarana no dosledno sledena unutar vlastite teorijske prakse. Sam Albert je pak u svom poznatom programatskom spisu „Traktat o kritičkom umu“ (Albert 1968) izričito zastupao gledište da ko je zainteresovan za istinu, postupiće tako, da upravo ona shvatanja, koja on smatra posebno važnim, najoštrije izloži kritičkoj proveru.

No ujedno bih želeo konstatovati da se u slučaju reagovanja na kritike Poperovog i Albertovog kritičkog racionalizma, ali takođe i nekih daljih sistematski zaokruženih filozofskih koncepcija, pritom po svoj prilici radi i o jednom u principu razumljivom dodatnom motivu brige za očuvanje filozofske paradigme, njenih nosećih pretpostavki. Naime o strepnji da bi, ako bismo počeli činiti ustupke povodom ovih ili onih prigovora, to vremenom moglo dovesti do osipanja te konačno i urušavanja same njihove filozofske pozicije! U tom pogledu bi smela biti slična situacija i sa drugim svetonazornim shvatanjima, poput onih vezanih za svetske religije. Da su, recimo, apostoli i vodeći teolozi hrišćanstva počeli popuštati pred raznim prigovorima svojevremeno upućivanim njihovom učenju, šta bi do danas još ostalo od hrišćanstva? I taj motiv očuvanja paradigme (u njenim osnovama) može u određenoj meri biti razumljiv. Sa druge strane stoji pak epistemička etika, koja nalaže da se utemeljenim kritikama treba položiti račun, da ozbiljno prigovorima uzdrmane pretpostavke ne budu više tretirane kao nesumnjive, tj. i dalje održive. I po mogućnosti, da za njih bude

potražena bolja, izglednija alternativa. Između jednog i drugog stremljenja kroz intelektualnu istoriju neretko je dolazilo do tenzija, koje su mogle neko vreme biti potiskivane odnosno izdržavane, ali onda ipak morale biti razrešavane na svagdašnjem saznavno-istorijskom kontekstu istraživanja i tumačenja primerene načine.

Prethodna razmatranja su pokazala kako je odnos dogmatizma i kritizma osetno složeniji nego što bi to na prvi pogled moglo izgledati – i to kako sa logičko-metodoloških, tako i sa pragmatsko-psiholoških tačaka gledišta. Pritom nam kao pomoćno sredstvo u suzbijanju neopravdanog dogmatizma mogu poslužiti uzdržanost pri zastupanju svagdašnjih gledišta, te spremnost na njihovo istrajno kritičko propitivanje, konsekvantno vrednovanje njihovih saznavnih kapaciteta. Uz povlačenje onih među njima, koja su ozbiljno uzdrmana kritikom i njihovo zamenjivanje izglednijim alternativama.

Literatura

- Agassi, Joseph (2000): „Die Rolle der Metaphysik in Poppers Bild der Wissenschaft“, *Grazer Philosophische Studien*, 2/2000.
- Albert, Hans (1968): „Traktat ueber kritische Vernunft“, Tuebingen: Siebeck-Mohr.
- Albert, Hans (1971): „Kritizismus und Naturalismus. Die Überwindung des klassischen Rationalitätsmodells und das Überbrückungsproblem“ u *Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie*, str 34 – 64, Stuttgart: Kohlhammer.
- Albert, Hans (1979): „Zur Kritik der reinen Ökonomie“, u: K. Laski, E. Matzner, E. Nowotny (ur.): *Beiträge zur Diskussion und Kritik der Neoklassischen Ökonomie*, Berlin/Heidelberg/New York: Springer-Verlag.
- Bader, Erwin (1991): „Zur Kritik des kritischen Rationalismus“, u: *Conceptus* XXV (1991), br. 65, str.105–113, Salzburg.
- Hans Albert-Karl Popper (2005): *Briefwechsel*, prir. von M. Morgenstern und R. Zimmer, Frankfurt a. M.: Fischer.
- Jakovljević, Dragan (2004–2005): „Albertov kritički racionalizam“, u: *RAZLOG-RATIO*, Godišnjak za evropsku filozofiju i teoriju društva, sv.1/2, str. 61–69, Podgorica-Beograd.
- Jakovljević, Dragan (2016): „Fehlbarkeit des Fallibilismus“, u: derselbe: *Erkenntnisgestalten und Handlungsanweisungen*, Nordhausen: Verlag Traugott Bautz.
- Jakowljewitsch, Dragan (1988): *L. Nelsons Rechtfertigung metaphysischer Grundsätze der theoretischen Realwissenschaft*, Frankfurt-Bern, u.a.: Peter Lang.
- Justin, Popović (1932/1980): *Dogmatika pravoslavne crkve*, knjiga prva, fototipsko izdanje prvog izdanja iz 1932, Valjevo: Manastir Čelije.
- Popper, Karl R. (2002): „Cilj nauke“ (ranija verzija prvi put publikovana 1957), u: isti: *Objektivno saznanje*, Beograd & Podgorica: Paideia/CID .
- Popper, Karl, R. (2002): *Pretpostavke i pobijanja*, Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Schaefer, Lothar (1996): *Karl Popper*, 3. Aufl., Muenchen: Beck C.H.

Spinner, Helmut (1982): *Ist der kritische Rationalismus am Ende? Auf der Suche nach verlorenen Massstaeben des kritischen Rationalismus fuer eine offene Sozialphilosophie und kritische Sozialwissenschaft*, Basel-Weinheim: Beltz.

Dragan Jakovljević

DOGMATISM, CRITICISM AND DYNAMICS OF KNOWLEDGE. INTERPRETATION OF CRITICAL RATIONALISM AND SOME OF ITS INSUFFICIENCIES

Summary

This paper examines the relationship between dogmatism and criticism, grounded in the interpretation offered by critical rationalism (Popper, Albert). First, the concept of dogmatic assumptions, or dogma, is presented as it has been shaped within the framework of theology, in the sense of church dogmas on which faith is based, and structural similarities with dogmas in other domains are pointed out. Following this, the interpretation of dogmatism, as offered by H. Albert with reference to H. Dinger, is presented. The question of epistemological motivation for resorting to dogmatism, as well as the relationship between foundational thinking and criticism, is raised, with certain objections to the solution offered by critical rationalism. Finally, the self-application of the “principle of criticism” by the very classics of critical rationalism is questioned.

Keywords: dogma, criticism, foundational thinking, cognitive relativism, critical rationalism as a way of life.

Bojan N. Milić

INFORMACIJE I SMISAO: POREKLO PERSPEKTIVNOG VREMENA

SAŽETAK

U svakodnevnoj upotrebi, informacije se mogu definisati kao podaci koji proširuju naše razumevanje stvarnosti a mere se stepenom do kojeg pomažu primaocu da ostvari svoje praktične ciljeve. Dobre informacije su praktično korisne, loše su beskorisne. Na tom mestu uobičajenom shvatanju kvantitativnih informacija, pridružuju se semantički, prostorni i vremenski faktori. Ali pitanje je kako obične informacije, koje dolaze iz okruženja, postaju nosioci tih svojstava? Fokus ovog rada prvenstveno je usmeren na pitanja u vezi sa nastankom svojstava perspektivnog vremena (*tensed time*) koje se, za razliku od globalnog vremena fizike (*detensed time*), izražava u terminima prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Moj argument temelji se na artikulisanju perspektivnog vremena kao posledice manipulisanja lokalnim informativnim obrascima.

Nakon uvoda u razliku između kvantitativnog (Šenonovog) i semantičkog (Floridijevog) koncepta informacija, pokušaću ću da pokažem sledeće: (1) Semantički sadržaj nije van dosega kvantitativnog razumevanja informacija, već se može izvesti iz njega putem prepoznavanja obrazaca i redukcije redundanse; (2) kvantitativni koncept informacija dovoljan je da objasni perspektivno vreme kao emergentni aspekt lokalnog informativnog sistema čvrsto povezanog sa novogenerisanim semantičkim sadržajem; (3) perspektivno vreme je redefinisano kao lokalno i semantičko, sa implikacijama na metafizičku perspektivnog vremena a potencijalno i na informativne sisteme.

KLJUČNE REČI

Informacija, matematička teorija informacije (MTC), Šenon, informativna entropija, Floridi, semantički sadržaj, prepoznavanje obrazaca, redukcija redundanse, metainformacija, info-sistemi

Uvod

Pojam informacije je širok i prilično apstraktan, i u principu pokriva sve što je empirijski poznato i prepoznatljivo (Viler i Ford 1998, Lire 2009). Jednu od najpoznatijih definicija predložio je Gregori Bejtson (Gregory Bateson 1972), prema kojoj je informacija „razlika koja pravi razliku“ (*difference that makes a difference*). Ovako širok pojam, međutim, može se primeniti na bilo koji obrazac koji kruži sredinom ili je deo posebnih sistema, uključujući svest i razum. Vremenski aspekt ovako definisanog pojma informacije

obično se dovodi u vezu sa linearnim lancem kauzalnih procesa u prirodi sa merljivim karakteristikama. Ovo je dalje povezano sa činjenicom da su informacije u prirodi neodvojivi deo elementarnih i ireverzibilnih makro-procesa kojima se bavi statistička termodinamika a prema kojoj se smer protoka vremena najčešće objašnjava povećanjem entropije među mnoštvom izolovanih sistema u regionu. Na taj način prenos informacija prati uzročno-posledični sled događaja i njegov smer, a objašnjava se linearnim matematičkim nizom koji predstavlja kontinuum čiji je smer definisan smerom porasta entropije. Upravo je ovakvo shvatanje informacija imao Klod Šenon kada je razvio koncept informacije kao signala koji nosi poruku (Shannon 1948). Ali fokusirajući se samo na inženjerska pitanja, odnosno problem da li se binarni kod prenosi tačno, ili na problem granica do kojih se podaci mogu preneti, uskladištiti i komprimirati, Šenonova teorija nije dovoljna da objasni sve vrste distorzija i izobličenja osnovnih vrednosti informacija (Szpankowski 2011). Teorija posebno izostavlja relevantne aspekte informacije u situaciji koja definiše stepen informativnosti poruke za onoga ko poruku prima. Na primer, ako osoba koja mora da ide na voz dobije poruku u 17.00 časova koja kaže da voz polazi u 16.00 časova, poruka praktično ne sadrži nikakvu informacije za tu osobu. „Mi čak ne možemo da razumemo ni koliko informacija se prenosi internetom jer ne razumemo vremenski aspekt informacija“ (Szpankowski 2011). Činjenica da se vrednost informacija s vremenom menja u odnosu na praktičnu relevantnost poruke, ne može se poreći. Pa ipak, podjednako je jasno, bar intuitivno, da se vremenski aspekti *relevantnosti* informacije, za konkretnog agenta, teško mogu razumeti sve dok informacione procese modelujemo kao usmerene lance linearno uređenih događaja.

U nastavku, pokušaću da pokažem da informativna relevantnost, zasnovana na metainformacijama, odnosno na informacijama o obrascu primarne informacije, manifestuje za potencijalnog agenta semantička vremenska svojstva (prošlost, sadašnjost i budućnost) perspektivnog vremena (*tensed time*)¹ nezavisno i od ljudske svesti i ljudske egzistencije. Nakon osvrta na osnovne razlike između Šenonovog i Floridijevog (Floridi) koncepta informacije i entropije, pokazaće se da su te razlike povezane pre svega sa semantikom, koju Floridi u početku uzima u obzir, a Šenon ne, ali se ispostavlja da je to istovremeno i Floridijevo osnovno ograničenje (1). Način na koji vreme ulazi u Šenonov koncept informacije može se pratiti putem

1 Za engl. izraz *tensed time*, umesto prevoda u pluralu „vremena“ (npr. *Vreme i vremena*, M. Arsenijević), korišću izraz *perspektivno vreme* sa značenjem sistem-centričnog vremena čitavog informativnog sistema, a ne vremenske perspektive individualnog pošiljaoca ili primaoca informacija, tehničke savremenosti sistema i sl.

entropije, onako kako je ona objašnjena u statističkoj termodinamici (2), i ako se smer vremena definiše povećanjem entropije, onda se otkriva da se vreme manifestuje na jedan način u globalnim sistemima, a na drugi u lokalnim, otvorenim termodinamičkim sistemima koji pružaju otpor povećanju entropije (3). Sva tri uvida su međusobno povezana konceptom metainformacija kao i uobičajenim postupcima obrade informacija i redukcije entropije u MTC.

Šenon: kvantitativni koncept informacije i informativne entropije

Razvijena u svrhu definisanja granica obrade signala između *izvora* koji šalje poruku i *primaoca* koji poruku prima putem *kanala*, Šenonova matematička teorija komunikacije (MTC) bazira se na teoriji verovatnoće i statistici (Shannon 1948). MTC se bavi događajima (tj. signalom ili simbolom) i njihovim kvantitativnim svojstvima kao što su granice do kojih podaci mogu biti komprimirani, uskladišteni ili preneti. *Informacija* u Šenonovom smislu je minimalni niz signala/simbola koji se može međusobno razlikovati: na primer, jedan ulazni broj 0, i jedan izlazni broj 1. Kapacitet količine informacija koji se može preneti u datoj poruci x , definisan je u terminima *distribucije verovatnoće* (*probability distribution*, P) poruke a formalno je izražen logaritamskom merom. Informativnost (I), tj. stepen informativnosti, definisana je kao *negativni logaritam verovatnoće* (P): $I_x = -\log P(x)$ (Shannon 1948:347).

Ista ova mera koristi se za određivanje optimalnog kapaciteta (dužine) poruke koja se izražava u minimalnim jedinicama informacije ili bitovima. Unarni sistem/uređaj je neinformativan, pošto je \log od $1 = 0$ bita; binarni sistem/uređaj, kao što je pošteno bačeni novčić sa dva jednako verovatna ishoda/simbola (glava ili pismo) daje jedan bit informacije, pošto je \log od $2 = 1$ bit; kocka sa šest jednako verovatnih ishoda/simbola daje $2, 58$ bita, pošto je \log od $6 = 2, 58$. Ovim je naglašen prvi važan aspekt, a to je da sistem može biti informativan samo u meri u kojoj njegovi signali prave ili izazivaju razliku, tako da je stepen informativnosti određen brojem različitih ali korektnih kombinacija koje sistem može da proizvede.

Kvantitativnoj meri koliko je sam „izbor“ uključen u selekciju događaja/signala, ili koliko je „neizvestan“ njegov ishod, Šenon je dao naziv *entropija* (H). Baziran na teoriji verovatnoće i slučajnosti, ovaj koncept pozajmljen je iz termodinamike: entropija je mera količine 'nereda' ili 'haosa' u sistemu koji poseduje energiju. Što je veća entropija, manje je raspoložive energije u sistemu, a energetske deficit/rastur je veći te je sistem prinuđen da investira dodatnu energiju radi održanja uređenog stanja. Veće

vrednosti entropije ukazuju na veći deficit/rastur podataka ili signala, i potrebu za većim unosom dodatne energije. Prema Šenonu informativna entropija je definisana prosečnim brojem bita potrebnih za skladištenje ili prenošenje jednog signala u poruci. Na ovaj način entropija takođe kvantifikuje i neizvesnost u predviđanju vrednosti nasumično uzete promenljive. Na primer, u slučaju poštenog bacanja novčića, entropija je maksimizirana na 1 bit po pokušaju kada su dva moguća ishoda podjednako verovatna. Ali specifikacija ishoda poštenog bacanja novčića (dva jednako verovatna ishoda) daje *manje informacija i više sigurnosti* (niža entropija) nego specifikacija ishoda bacanja kocke (šest jednako verovatnih ishoda). Dakle, u slučaju dve mogućnosti sa dve verovatnoće p i $k = 1 - p$, entropija $H = -(p \log p + k \log k)$.

Kao posledica početnih redukcija Šenonovog koncepta informacije (kao *fizičkog, linearnog, kvantitativnog i relacionog* fenomena), MTC pati od nekoliko ograničenja: rešenje od-tačke-do-tačke, jednosmernost informacije, zanemarivanje kvalitativnih osobine predajnika, kanala, i prijemnika, i konačno vreme prenosa i vremenska tačnost (Szpankowsky 2011). Ali osnovna zamerka je sledeća: fokusirajući se samo na to da li se jedinice (1) i nule (0) binarnog koda prenose tačno, teorija ignoriše značenje poruke (Floridi 2010, 2011). Informacije u MTC nemaju nikakve semantičke implikacije, tj. značenje.

Floridi: semantički koncept informacije

Nasuprot Šenonovom konceptu informacije, međutim, stoji svakodnevna intuicija. U svakodnevnoj upotrebi informacije se povezuju sa idejom da dobijeni podaci povećavaju naše razumevanje sveta, a *informativnost* se meri time da li nam informacije pomažu da ostvarimo svoj praktični cilj ili ne: da stignemo do voza, pronađemo hotel, popravimo automobil itd. Ovaj intuitivni aspekt informacija obuhvaćen je semantičkim teorijama informacije, od Bar-Hilel i Karnapove (Bar-Hillel and Carnap 1952) pa do Floridijeve čija opšta definicija informacije (*General Definition of Information, GDI*) definiše informaciju kao „*dobro formirani, smisleni i istiniti podatak*“ (Floridi 2006). Prema GDI, informacija ne može biti bez podataka, loše formirana, besmislena, ili lažna. Štaviše, ona zahteva ontološku i logičku *nezavisnost* od svog aktualnog formata, medija i jezika u kojem se informacije kodiraju, prenose i dekodiraju. Floridi razlikuje četiri vrste zahteva „nezavisnosti od podrške“ (*support-independancy*), odnosno zahteva za neutralnošću informacija. Kao najvažnije, navešću ovde samo dva:

1. Ontološka neutralnost (ON) pretpostavlja da je „*biti datum*“ *eksterno svojstvo*, a to znači da ne može postojati informacija bez podataka:

ON [...] zagovara nemogućnosti fizički bestelesne informacije, a preko jednačine 'representacija = fizička implementacija', [...] ne može postojati informacija bez fizičke implementacije. (Floridi 2006:21)

2. Genetska neutralnost (GeN) pretpostavlja da podaci mogu imati smislen semantički sadržaj *nezavisno* od bilo kog agenta koji treba da bude informisan:

Pre otkrića rozeta-kamena, egipatski hijeroglifi su se već smatrali informacijama, čak i ako je njihova semantika bila izvan razumevanja bilo kog tumača. Otkriće veze između grčkog i egipatskog jezika nije uticalo na semantiku hijeroglifa, već samo na njihovu dostupnost (Floridi 2006:22).

Prema GeN, podaci takođe mogu imati sopstvenu semantiku, nezavisno od inteligentnog kreatora/informatora, kao što su informacije o životnoj sredini. Informacije o životnoj sredini mogu uključivati semantiku (npr. koncentrične prstenove posećenog stabla koji se mogu koristiti za procenu starosti stabla), ali ne nužno. U poređenju sa Šenonovom MTC, Floridijev GDI koncept informacije (podaci + semantika + istina) nudi nekoliko značajnih prednosti, od kojih sledeće dve izgledaju najočiglednije:

1. GDI potpuno objašnjava činjenicu da lažne informacije uistinu i nisu informacije;
2. GDI nudi snažnu i intuitivnu vezu između činjeničnih informacija i znanja.

Čini mi se da je čak i ovaj kratki pregled dva različita koncepta informacije dovoljan da ilustruje kako informativna vrednost poruke-signalu u Šenonovom smislu igra sasvim drugačiju ulogu od one koju igra u Floridijevoj „smisljenoj poruci“. Šenonove informacije se ne odnose na ono *šta* ili *o čemu* neko govori koliko na ono *šta* je neko *tehnički u stanju da kaže*. Sam sadržaj poruke i njena interpretacija potpuno su nevažni kada se radi o prenosu signala. Sasvim je drugačije kod Floridija kod koga značenje predstavlja suštinsko, intrinzično svojstvo informacije. I dok se kod Šenona vrednost informacije meri *izvesnošću* jednog emitovanog i primljenog signala, kod Floridija se informacija meri njenom *informativnošću* (str. 470).

Konačno, treba reći da su već i same intencionalne razlike između Šenonove i Floridijeve teorije očigledne. Jer dok Šenona pre svega interesuje

inženjerski problem uspostavljanja stabilnog sistema za tečan i nenarušen protok podataka, ma kakvog sadržaja oni bili (Shannon 1948:379), za Floridija je značenje od ontološke važnosti i čini suštinsko tkivo informacije bez koga se informacioni sistem ne može ni zamisliti. Značenje je za Šenona eksterno sistemu informacija a za Floridija interno i inherentno.

Dva koncepta informacione entropije

Kao što je u kratkim crtama objašnjeno (odjeljak br. 2), Šenon shvata entropiju kao kvantitativnu meru informativne neizvesnosti. Entropija nije vrednost informacije kao takve; to je vrednost distribucije verovatnoće i izvesnosti poslatih informacija: što je viša entropija informativnog niza, manje je izvesna informacija sadržana u nizu, i obrnuto. U tom smislu, visoka entropija ne predstavlja samo kvantitativnu meru informacije izražene u broju bitova, već takođe ukazuje i na *nedostatak* informacija (Schiffer 1991). Odnosno, vrednost informacija raste s *kompresijom* podataka i *smanjenjem neizvesnosti*, što je zauzvrat praćeno *padom entropije* (Shannon 1948:394).

Drugim rečima, entropija u MTC može da se koristi kao mera za tri proporcionalne, ali sasvim različite vrednosti: (1) Za količinu informacija po signalu/simbolu; (2) Za maksimalni informacioni kapacitet sistema (maksimalna entropija); (3) Za *apsolutnu redundansu* (*absolute redundancy*) odnosno suvišnu upotrebu kanala (relativna entropija): razliku između aktuelnog kapaciteta (entropije) sistema i maksimalnog kapaciteta. *Redundansa* ili suvišna upotreba kanala indicira rasturni gubitak kapaciteta kanala, a manifestuje se kao neka vrsta inverzne informacije ili razlike između entropije kompletne poruke koja je aktuelno preneti i maksimalne entropije kapaciteta koji kanal može da prenese. Jedan primer rastura/suvišnosti u pisanom engleskom jeziku je da slovo 'q' uvek prati slovo 'u', tako da se 'u' može izostaviti bez gubitka informacija. Ono je *suvišno*. Ali premda suvišna, redundansa je neophodna, kao dodatna investicija za održavanje smanjene entropije. U MTC enkodiranje informacija u signal i njihovo dekodiranje zahtevaju energiju. U ovim procesima redundantne informacije igraju ključnu ulogu u dekodiranju, ispravljanju grešaka, očuvanju tačnosti prenosa i integriteta originalne poruke te se mogu smatrati kao vrsta „rezervne energije“². Redundansa se smanjuje optimizacijom kanala, tako što se smanjuje šum kanala, ali gde god šum postoji potrebna je kako bi se šum prevladao.

2 Dakle, redundansa se, u određenom smislu, može posmatrati kao delimičan „izvor energije“ jer omogućava efikasniji prenos informacija i održava pouzdanost sistema komunikacije. Treba napomenuti da se energija ovde ne shvata bukvalno, već kao resurs koji pomaže u održavanju stabilnosti sistema.

Za Šenona, vrednost H u datoj konstanti (3) podjednako označava i (1) i (2). Selekcijom jednog određenog izbora prijemnik automatski stvara deficit podataka (neizvesnost) koji onda može da zadovolji predajnik: npr. prazna čaša (1) je tačna mera kapaciteta za njeno punjenje (2), ali i mera razlike između maksimalnog kapaciteta čaše i toga koliko je već napunjena (3).

Na drugoj strani stoji Floridijeva semantička interpretacija entropije: „Entropija je mera količine 'pomešanosti' (*mixedupness*) u procesima i sistemima koji nose energiju ili informaciju“ (Floridi 2010:47). Ovde je sistem sa niskom entropijom manje informativan, jer veći red smanjuje broj slučajnih kombinacija koje sistem može da proizvede. I obrnuto, pošto veći broj slučajnih kombinacija proizvodi više entropije, sistem je informativniji. U poređenju sa Šenonom, čini se da je Floridijev pojam entropije na prvi pogled kontraintuitivan. Ali ako se informacija shvati kao sredstvo za smanjenje neznanja (i povećanje znanja), Floridijev koncept ima mnogo smisla (Beavers 2011). Na primer, unarni sistem sa samo jednom mogućnošću (1) koji nudi isti odgovor na bilo koje pitanje, ima vrednost entropije $H = 0$, tj. neinformativan je jer ni na koji način ne smanjuje neznanje. I što je veći stepen slučajnosti u jednom sistemu, to je veći broj kombinacija verovatnoće, sa vrednošću $H > 0$. Budući da je veći broj kombinacija u stanju da lakše smanji neznanje, samim tim je sistem informativniji.

Kao ilustracija razlike između dve interpretacije entropije, te konsekventno i dva načina investiranja dodatne energije u sistem, može da posluži primer iz knjige *Complexity: A Guided Tour* američke naučnice i filozofkinje Melani Mičel (Melanie Mitchell 2009). Objasnjavajući Šenonovu informaciju kao makrostanje (koje emituje izvor) sastavljeno funkcijom mikrostanja (kao zbir kombinacija mogućih poruka), Mičel daje sledeću sliku:

Kada je moj sin Niki bio sasvim mali, dala bih mu telefon da razgovara sa bakom. Voleo je da razgovara preko telefona, ali je bio u stanju da kaže samo jednu reč – „da“. Njegova poruka baki bila je „da da da da...“ Rečju, Nikijevo makrostanje imalo je samo jedno moguće mikrostanje (sekvence „da“), i iako je makrostanje bilo slatko, sadržaj informacija je bio, pa, može se reći – nula. Baka je znala šta da očekuje. Moj sin Džejk, dve godine stariji, takođe je voleo da razgovara preko telefona, ali je imao mnogo veći rečnik i pričao je baki sve o svojim aktivnostima, projektima i avanturama, neprestano je iznenađujući poznavanjem jezika. Jasno je da je informativni sadržaj Džejkovog izvora bio mnogo veći, budući da je toliko mnogo mikrostanja – odnosno više različitih zbirova poruka – moglo da se proizvede. (Mitchell 2009:54)

Razjašnjavajući ovaj primer, Mičel koristi termin „informativni sadržaj“ koji se ne odnosi na semantičku informaciju, već na stepen neizvesnosti koju Mičel opisuje kao „prosečnu količina iznenađenja“. Baka je mnogo više iznenađena razgovorom sa Džejkom nego razgovorom sa Nikijem, „pošto ona *već zna* šta će Niki sledeće reći, ali ne može tako lako da *predvidi* šta će Džejk sledeće reći“ (Mitchell 2009:54; kurziv moj). Dakle, svaka reč koju Džejk izgovori daje joj veći prosečan „sadržaj informacija“ od svake reči koju Niki kaže.

Očigledno je da baka mnogo više saznaje iz razgovora sa Džejkom nego iz razgovora sa Nikijem. To znači da joj svaki razgovor sa Džejkom, koji ima vrednost $H > 0$, pomaže da smanji svoje neznanje, dok je svaki razgovor sa Nikijem, koji ima vrednost $H = 0$, apsolutno neinformativan jer ni na kojoj način ne dovodi do smanjenja neznanja. Ovo je sasvim jasan slučaj Floridijevog koncepta entropije u kojem je kriterijum za informativnu vrednost znanje, što ukazuje da *viši* „informativni sadržaj“ i veća vrednost entropije (H) smanjuju naše neznanje, dok niža vrednost entropije (H) ne.

Razmotrimo sada Šenonovu verziju. Prvo, Šenon retko koristi termin „sadržaj“, a ako ga i koristi, „sadržaj informacija“ poruke dat je u bitovima izrazom $-\log P(\pi)$, a ne u terminima značenja. I drugo, znanje u MTC-u nije poznavanje *samog* „sadržaja“, već je to statističko znanje *o* „sadržaju“, isključivo fokusirano na tačnost i granice do kojih podaci mogu biti *komprimirani, uskladišteni* i *preneti*. Dakle, u prvom primeru, dok baka ne može „lako da predvidi“ ili izvede bilo kakvo statističko znanje iz razgovora sa Džejkom ($H > 0$), njeno statističko znanje iz razgovora sa Nikijem je sasvim izvesno ($H = 0$). To znači da ona može prilično uspešno da uskladišti i reprodukuje informacije koje je primila od Niki, ali ne i one koje je dobila od Džejka, jer ne može lako da *komprimira* podatke i iz njih dođe do bilo kakvih zaključaka koji mogu da povećaju njeno znanje *o* tome. Prateći Šenonovu inženjersku nameru, vrednost informacija raste s mogućnošću *kompresije* podataka i *smanjenja neizvesnosti*, što zauzvrat prati pad entropije.

Konačno, svakom opiranju rastu entropije i približavanju entropijske „smrti“ potrebna je dodatna investicija spoljne energije koja se u ovom procesu troši. Razlika između dva viđenja entropije rezultira time da se kod Šenona energija investira u održanje uređenosti sistema za transport informacija, a kod Floridija u održanje stabilnosti semantičke vrednosti informacija.

Dve semantike i dva izvora značenja: *razlika koja ne pravi razliku*

Razlog zašto je gornji primer tako uverljiv je taj što uzima u obzir dve različite vrste poruka, jednu sa i jednu bez uključene semantike, te može da zadovolji oba informativna koncepta. S jedne strane Šenonov, koji ignoriše

smisao poruke i tiče se samo verovatnoće njene distribucije, i Floridijev sa druge, za koji poruka može biti samo smisljena. Međutim, iako Šenon u početku ne uzima semantiku u obzir, značenje i smisao poruke nije sasvim spoljašnje svojstvo za MTC, nego se iz poruke može izvesti. S obzirom na problem smisla u navedenom primeru, postavlja se pitanje šta bi trebalo da bude „sadržaj“ bakinog novostečenog znanja. Često su *značenje*, pa čak i *smisao*, definisani odnosom između referenata, njihovom zavisnošću od konteksta i strukture kojoj pripadaju, a koji proizilaze iz kompleksnosti interakcije delova i celine (Wittgenstein 1953 §66; J. Searle 1969; Slife 1995; C. S. Peirce 1998). Ako se ova relaciona i kontekstualna semantika primeni na gornji primer, u prvom slučaju smisao se prenosi od predajnika (Džejk) ka primaocu (baka) direktno, bez ikakve povratne reference na informativni „sadržaj“. U drugom slučaju, besmisleni „sadržaj“ koji šalje predajnik (Niki) koristi primalac (baka) aktivno birajući optimalni model koji najbolje odgovara posmatranju i iskustvu, kao svojevrsnu, nazovimo je, *metainformaciju*. Sledeći korak u kojem metainformacije generišu reprezentaciju „makrostanja“ kao nečeg „slatkog“, može se objasniti korišćenjem „bogatog alata“ MTC-a (Adriaans 2020:54). To znači da iako Nikijeva poruka „da, da, da, da“ u početku nema nikakav semantički sadržaj, koristeći princip minimalne dužine, kompresiju podataka od 4 x „da“, dan za danom, i na kraju birajući model koji najbolje odgovara među svim ponuđenim modelima, semantički sadržaj se *generiše* kao neka vrsta metainformacija, tj. informacija o završenom informacionom *intervalu* događaja ili jednom od njegovih aspekata. U tom smislu *obrazac (pattern)*, kao informacija o sukcesivnoj i složenoj organizaciji delova podataka, pruža dovoljno osnova za razumevanje smisla, tj. odnosa između pojedinačnih delova podataka i organizacione celine. Stičući *smisao* i *značenje* putem metainformacija, prvobitno besmislene informacije se individualizuju, postajući tako potencijalni izvor novostečenog znanja.

Kako se čini, dva koncepta informacije, zasnovana na dvema različitim semantičkim pretpostavkama, podrazumevaju dve koncepcije znanja koja zauzvrat dobijaju smisao iz različitih interpretacija entropije: semantičke i statističke. Prva (Floridijeva) pretpostavlja da je smisao *intrinzično svojstvo informacije*, pre bilo kog informatora (što znači da se semantički sadržaj prenosi); on takođe zahteva da je znanje zasnovano na smislenim i istinitim podacima kao minimalnom uslovu. Druga (Šenonova) pretpostavlja informaciju kao *statističku relaciju* između predajnika i prijemnika; zahteva *kompresiju podataka* i *izbor modela* kao minimalni uslov. Značenje, koje se ne pretpostavlja kao deo Šenonove informacije, generiše se u interakciji između predajnika informacije i prijemnika, kao *ekstrinzično* i *relaciono svojstvo informacije*. Zasnovano na stabilnosti informativnog obrasca

(Nikijevih ponavljajućih „da“), kompresija podataka stvara skup svih *razlika koje ne prave razliku* ali generišu značenje i smisao koji funkcionišu tako da smanjuju količinu nasumičnosti informacija i redundanse kanala (*channel redundancy*). U dinamičkim sistemima, procesi koji se ponavljaju često stvaraju *stabilan obrazac* (frekvencija, npr.) koji smanjuje informativnu nesigurnost i povećava njenu verovatnoću. Dakle, dok je u prvom (Floridijevom) slučaju sadržaj povezan sa unutrašnjom semantikom (značenjem) i podrazumeva *'svesno' preneto znanje*, u drugom slučaju (MTC) značenje je povezano sa izvesnošću i podrazumeva *'nesvesno' generisano znanje* na osnovu eksterne metainformacije.

U tom smislu treba razumeti i kriričara Floridija, Pitera Adriensa (Pieter Adriaans). Adriens staje u odbranu Šenonove teorije tvrdeći da je u MTC „problem zasnivanja znanja kao *opravdano istinitog verovanja* (*justified true belief*) zamenjen problemom izbora optimalnog modela koji odgovara opservacijama“ (Adriaans 2010:53). Pod pretpostavkom upotrebe „bogatog alata“ MTC – kao što su kompresija podataka (*data compression*), redukcija redundanse (*redundancy reduction*), prepoznavanje obrazaca (*pattern recognition*), mera odgovaranja (*fitness measure*), minimalna dužina opisa (*minimum description length*), i slučajni nedostatak (*random deficiency*) – značenje, smisao i znanje uređeni su i odabrani po pitanju verodostojnosti, verovatnoće i prikladnosti (Adriaans 2010:53). Prateći ovu intuiciju mehanizam izbora modela i redukcija suvišnog često se identifikuju su kao neki od najvažnijih kognitivnih mehanizama (Chater and Vitányi 2003; Volff 2006; Adriaans 2010).

Da bi informacije bile smislene, moraju zadovoljiti minimalni uslov stabilnosti obrasca. A da bi obrazac bio vredan da bude sačuvan, ne sme biti *rasturan* (suvišan), ali mora biti transformisan tj. komprimiran. Prema Šenonu, upotreba kanala za rasturne i suvišne informacije znači gubitak kapaciteta kanala, neku vrstu inverzne informacije ili relativne entropije. Šenon je definiše kao razliku između entropije svih, stvarno prenetih poruka, i maksimalne entropije kapaciteta poruka koje kanal može da prenese. Već navedeni primer suvišnosti u pisanom engleskom jeziku (da 'q' uvek prati redundantno 'u') ilustruje stav da ono što je suvišno može biti redukovano. Dakle, dok je prvi uslov (stabilnost ponavljanja obrasca) vezan za kvantitativne aspekte sadržaja, drugi (ne-zanemarljivost i kompresija) je vezan za kvalitativne. U tom smislu, značenje se može definisati kao *nezanemarljivo redefinisavanje obrasca*, ili ono što ostane od metainformacija nakon što je očišćena od bilo kakvog suvišnog korišćenja kanala. Ili kako Horas Barlou (Horace Barlow) kaže, „ono što mislim da u tome izranja (*emerges*) je to da kodiranje treba da pretvori skrivenu suvišnost u manifestovani, eksplicitni, odmah prepoznatljiv oblik, umesto da je smanji ili eliminiše“ (Barlow

1961:246). Ova sposobnost generisanja emergentnih svojstava jedan je od razloga koji navodi da se u informacijama, shvaćenim u Šenonovom smislu, prepoznaju osnovni elementi realnosti. Nuklearni fizičar Džon A. Viler (J. A. Wheeler) sugerisao je da su informacije, shvaćene upravo u smislu MTC, fundamentalne za razumevanje univerzuma. Prema njegovom sloganu „*it from bit*“ zakoni fizike mogu se izraziti informacijama, postulirajući različita stanja koja dovode do različitih efekata, *bez objašnjavanja šta su ta stanja* (Wheeler i Ford 1998:ch. 17).

Postoje, međutim, filozofi koji tvrde da konceptualni koren različitog shvatanja pojmova informacija izvire iz jednog malo očekivanog izvora, a to je naša uobičajena predstava linearnog vremena (Slife 1995). Štaviše, da upravo tu i leži izvor emergentne moći različitih koncepata informacija, budući da svaki pokušaj generisanja semantike na osnovu linearnog vremena vodi u beskonačni regres (Ibid.). Intuicija je sledeća: ako nizu diskretnih data-komada odgovara niz vremenskih sekvenci, onda informacionom obrascu (*pattern*) odgovara vremenski interval kao celina. Prateći ovu argumentaciju, kao centralno pitanje drugog dela rada biće ispitano na koji način su informacije i metainformacije (semantičke poruke MTC) povezane sa temporalnošću.

Temporalni aspekt informacije

U mnogim informativnim modelima informacije se distribuiraju u određenom vremenu i prostoru. Delovi informacija javljaju se u odvojenim tačkama vremena i prostora, a primalac mora da obradi ili uskladišti te delove onako kako su primljeni. U ovoj lokovskoj slici, ljudski razum kao primalac prati isti vremenski poredak sekvencijalne linearnosti kojom su informacije i emitovane (Schaum 1997). Ova slika se takođe uklapa u Floridijev koncept u kojem se smisao i značenje informacije prenose od predajnika do prijemnika određenim redosledom i ako redosled primljenih informacija ne prati redosled emitovanih informacija, značenje može biti izgubljeno.

S druge strane, to nije i slika koju deli Šenon. MTC ne pretpostavlja ontološki prioritet vremena nad informacijama, naprotiv. Vreme je samo posledica distribucije informativne verovatnoće, vektorska mera koju je moguće brojati, asimetrična je i kontinualna. Najvažnija implikacija ovog viđenja je da vreme ne podrazumeva promenu: ako se informacija emituje kao x i sadrži recimo 2 bita, ista informacija se prima kao x , i sadržaće 2 bita, bez obzira koliko je vremena prošlo od predajnika do prijemnika. Prijemnik je ograničen samo kapacitetom i šumom kanala (*channel noise*), ali ne vremenom, jer se informacije ne menjaju tokom vremena. I mada je zaista potrebno vreme da se informacije prenesu, ako informacija ostane

nepromenjena, vreme neće biti detektovano. Promene, a samim tim i vreme, isključivo su proizvod problema prenosa, odnosno posledica šuma i buke u kanalu. U tom smislu kvalitet kanala i brzina prenosa takođe se smatraju šumom. U savršeno bešumnom kanalu primljena informacija bila bi potpuno ista kao i poslata, bez obzira koliko je vremena potrebno da se prenese. Dakle, u kanalu, temporalnost je samo funkcija slučajne verovatnoće pojave. Drugim rečima, vreme je definisano isključivo distribucijom verovatnoće kao relacije vrednosti informacije. Slično je i sa prostorom. Prostor i vreme su funkcionalne varijable, definisane kao monotone, linearne i kontinualne trajektorije, koje ostaju konstantne od predajnika do prijemnika.

Na ovom mestu Šenon se u izvesnom smislu čak približava MekTagartu i tački u kojoj već postaje racionalno dovesti u pitanje realnost postojanja vremena. Ali ako je za MekTagarta postojanje vremena nerealno jer je racionalno objašnjenje promene, kao niza događaja „u vremenu“ nekonzistentno (McTaggart 1908), za Šenona promene se događaju samo iz razloga postojanja šuma i buke u kanalu. Drugim rečima, nema buke – nema promene i posledično, nema ni vremena. To znači da u komunikaciji između dva događaja, predajnika i prijemnika, vreme nije ni apsolutni, izotropni matematički blok, niti je odnos između dva događaja. Umesto toga, vreme je sporedno svojstvo kanala koji omogućava komunikaciju: bez kanala nikakva relacija ne bi bila moguća. Sumirajući, može se reći da je vreme svojstvo realnosti samo ukoliko postoji šum u kanalu kojim se informacije prenose. Bez šumova i buke događaji bi potonuli u nepromenljivu večnost kojoj se ne bi moglo pripisati nikakvo vremensko svojstvo. A taj nezaobilazni šum, kao svojstvo svih kanala, Šenon pronalazi u entropiji.

Entropija i vreme: globalno vs. lokalno (semantičko) vreme

Veliki deo uvida na kojima se bazira Šenonova MTC razvijen je za teoriju verovatnoće i termodinamiku koju su postavili Ludvig Bolcman i Vilard Gibs. Bazirana na sličnim osnovama verovatnoće i termodinamike, Rajhenbahova kauzalna teorija vremena tvrdi da smer vremena ukazuje na smer u kojem uzročni lanac događaja pretvara sistem sa niskom entropijom u visokoentropijski, neuređeni sistem (Reichenbach 1957). Danas je gotovo opšteprihvaćeno da vidljivi univerzum makrofizike poseduje i manifestuje svoja vremenska svojstva prvenstveno na osnovu Drugog zakona termodinamike i inicijalnih uslova (Viler 1996; Hawking 1996; Prigogine 1997; Horwich 1998; Maudline 2007). Za razliku od vremenske simetrije koja je uglavnom opšteprihvaćena u svim fundamentalnim procesima na mikrofizičkom nivou, procese na makronivou bilo bi teško zamisliti da poseduju drugačiji vremenski smer od onoga kakav već imaju. Razbijeno jaje

uvek dolazi posle celog i nerazbijenog, mlečni krem se topi u toploj kafi, a kamen bačen u vodu stvara talase koji u krugovima odlaze od mesta gde je kamen bačen, ali nikada suprotno. Iako se povremeno dovodi u pitanje (Price 1996), ovo stanovište čini *de facto* ireverzibilnost prilično očiglednom. Pa ipak, pošto nijedan prirodni zakon ne sprečava obrnuto ponašanje, tačnije je reći da su obrnuta uzročnost, a samim tim i obrnuti smer vremena, pre vrlo malo verovatni, negoli nemogući. I upravo iz tog razloga, za mnoge je zakon entropije, a samim tim i smer, odnosno „strela“ vremena, fundamentalna fizička činjenica (Prigogine 1997).

Pod pretpostavkom da se povećanje entropije odnosi na proces ireverzibilnog opadanja reda, te stoga ukazuje na smer („strelu“) linearnog toka vremena, a u otvorenim sistemima i potrebu za dodatnom investicijom energije radi održanja uređenosti sistema, razmotrimo konačnu i poslednju napomenu u vezi sa gornjim primerom bake i njenih unuka. Repetitivna komunikacija bake sa unucima ovde je iskorišćena kao slučaj malog i otvorenog informativnog sistema koji preuzima i obrađuje informacije iz okruženja. Dve predložene interpretacije informacione entropije (Floridijeva i Šenonova) usko su povezane sa pitanjem vremena: (1) s jedne strane dobro formirana i smisljena informacija koja se prenosi od predajnika do prijemnika, i ne menja putanju linearnog vremena koja ostaje konstantna, pri čemu se svaki unos energije investira upravo u održanje te konstantnosti; (2) sa druge, metainformacije nastale investicijom dodatne energije potrebne za obradu podataka (kompresiju, prepoznavanje obrazaca, redukciju redundanse, izbor modela, i dr.), kroz generisanje smisla dovode do kvalitativne transformacije koja trajektoriju linearne sukcesije događaja (*fizičko vreme*) pretvara u repetitivni odnos između delova i celine (*semantičko vreme*). Ovo vreme, koje se takođe može okarakterisati i kao *emergentno* i *smisljeno* vreme, nije više samo linearni lanac fizičkih događaja; to je *ponavljajuće i cirkularno generisanje značenja i smisla unutar datog obrasca ili frekvence* događaja. Ono što preostaje nakon prepoznavanja obrasca, kompresije podataka i redukcije redundanse, to je vreme relevantno za određeni sistem, ili relevantno vreme. Zbog relevantnosti samo za jedan ograničeni informativni/termodinamički sistem ili lokalni radni okvir, ovo vreme ću nazvati i *lokalnim vremenom*. I kao što generisanje metainformacije i značenja putem prepoznavanja informativnih obrazaca ima tendenciju smanjivanja informacione entropije, na isti način lokalno ili relevantno vreme ima tendenciju da se suprotstavi progresiji globalno rastuće informacione entropije, a samim tim i suprotstavljanja smeru globalnog, entropijskog vremena.

Drugim rečima, metainformacije generisane na osnovu kompresije podataka, redukcije redundanse, te izbora najboljeg modela, kao logički konzistentne procedure za izvođenje inferencija (Adriaans 2010), ne ukazuju

samo na generisanje semantičkog sadržaja već i na generisanje lokalnog, unutrašnjeg vremena, različitog od globalnog, fizičkog vremena merenog satom. Ovo vreme nije samo posledica promene, već je posledica *relevantne promene* koja je u stanju da smanji entropiju, ekonomiče utroškom energije, i da stvori novi informativni sadržaj, relevantan za sistem sposoban da se odupre globalnoj entropiji. Lokalno, sistem-centrično i emergentno, ovo vreme je neraskidivo povezano sa smislom i ne može se smatrati samo opštom funkcijom globalne distribucije verovatnoće. Lokalno i semantičko vreme takođe bi se moglo nazvati *relevantnim* ili *na-sebe-usmerenim* (*self-centered*) vremenom, a vezano je za generisanje emergentnih svojstava perspektivnog vremena kao što su prošlost, sadašnjost i budućnost.

***Prošlost, sadašnjost i budućnost* kao smisao lokalnog (semantičkog) vremena**

Ideja otpora globalnoj entropiji, kruženjem ne-suvišnih informacija unutar obrazaca u lokalnim sistemima, nije nova. U knjizi *Šta je život?* (1944) Ervin Šredinger (E. Schrödinger) sugerije da metabolički procesi u živim organizmima odlažu svoje propadanje i odlazak u termodinamički ekvilibrijum (smrt) zahvaljujući sposobnosti da iz svog okruženja usisavaju više oblike organizovane energije tzv. „uređenost“ i tako stvaraju lokalnu *negativnu entropiju* ili *negentropiju*. Zaokupljen sličnim pitanjem, Ilja Prigožin (I. Prigogine) ukazuje na ključnu razliku između izolovanih termodinamičkih sistema bliskih ekvilibrijumu (kosmički sistemi npr.) i otvorenih termodinamičkih sistema daleko od ekvilibrijuma (Prigogine 1997:61–3). Prema Prigožinu, ne samo živi organizmi, već i sve samoodržavajuće disipativne strukture u stanju su da kontrolišu sopstvenu entropiju do određenog stepena. Neki od primera uključuju hemijske reakcije i ponašanje fluida, kao što su Benarovi (Bénard) vrtlozi, hemijski oscilatori, Belusov-Zabotinski reakcija i dr. (Prigogine 1996).

Pretpostavljajući (sa MTC) da metainformacije, značenje i smisao nisu intrinzična svojstva informacije kao takve, već samo interna i lokalna osobina sistema koji je u stanju da generiše informacije na metanivou, sledi da je potencijalno smanjenje entropije (te redukovanje linearnog na cirkularno vreme) isključivo lokalno svojstvo sistema. I ako je smer („strela“) vremena u makrofizici definisan povećanjem entropije unutar zatvorenih termodinamičkih sistema, onda se mora prihvatiti da postoje dve „strele“ vremena: jedna za zatvorene sisteme definisane linearnim rastom entropije, a druga za otvorene sisteme daleko od ekvilibrijuma, a koji su definisani u terminima relativnim u odnosu na globalni zatvoreni sistem. Smer, odnosno „strela“ lokalnog vremena, nije samo obrnuti filmski scenario

„strele“ globalnog vremena koje bi se merilo otkucavanjem globalnog sata unazad kao posledice potencijalnog smanjenja globalne entropije. Ključna reč ovde je *potencijalno*. Lokalno vreme predstavlja ekvilibrijum između *potencijalnog smanjenja* i *faktičkog povećanja* lokalne entropije u sistemu definisanom za jednu vremensku tačku, kao kvalitativno novi vremenski poredak integrisan u onaj globalni. Sledeći MTC, lokalno vreme takođe ukazuje i na odnos između relativne (lokalne) redukcije entropije i apsolutne (globalne), neredukovane entropije, ili na količinu uskladištenih informacija u smislu moguće *inferencije*, *značenja* i *smisla*. Prema datoj slici, ako je „strela“ globalnog vremena neophodna za razumevanje odvijanja makroprocessa u univerzumu, lokalno, semantičko vreme je od suštinskog značaja za razumevanje prirode lokalnih sistema potencijalno otpornih na nestabilnost i asimetriju makroskopske globalne entropije.

Konačno, svi otvoreni informativni sistemi opiru se entropiji dodatnom investicijom energije; svaka težnja sistema da se vrati u uređeno stanje zahteva potrošnju energije koju sistem crpi iz okoline. Kod Šenona je izvor te energije delimično redundansa, a hipoteza koja se ovde nameće je da to može biti i *lokalno vreme, kao energetske agens koji kontekstualizuje i smanjuje neizvesnost*. I ako su semantičke, metainformacije od suštinske važnosti za komunikaciju između sistema i sredine, odnosno dela i celine, lokalno vreme bi tada bila ona vrednost koja može da sugeriše odnos uspeha u usklađivanju (*attunment*) i smanjenje šuma/buke između ova dva. Na taj način perspektivno (semantičko) vreme nije samo lokalno svojstvo sistema već i globalna, egzaktna mera usklađenosti tog sistema sa svojom sredinom, ili mera *spособnosti sistema da se odupre entropiji*. A ta sposobnost kolokvijalno se izražava u terminima *sadašnjosti, prošlosti i budućnosti*. Kao merljiva veličina, perspektivno vreme se odnosi na kapacitet sistema da *komprimira, skladišti i reprodukuje* semantičke informacije indikovane njihovim novim vremenskim svojstvima. U tom smislu, moglo bi se reći da se perspektivno ili semantičko vreme (*sadašnjost, prošlost i budućnost*) odnosi na sposobnost sistema da manipuliše informacijama koje u pravilnim repetitivnim obrascima cirkulišu u sistemu i koje su značajne za taj sistem. Ako se entropija (H) informacije može koristiti za merenje razlike između kapaciteta aktuelnog sistema i maksimalnog kapaciteta kanala, onda se entropija (HI) metainformacije može koristiti za merenje stope relativne redukcije onoga što je suvišno te stoga zanemarljivo u toj razlici. Druga implikacija je da, ako je tačno da jedan sistem ima kapacitet da generiše, skladišti i manipuliše (reprodukuje) metainformacijama pomoću kojih uspeva potencijalno da redukuje entropiju, onda je takođe tačno da sistem poseduje emergentna vremenska svojstva prošlosti, budućnosti i sadašnjosti. Prosto rečeno, što je veća količina informacija o faktički redukovanoj

entropiji jednog sistema, to je veća i mogućnost njene dalje potencijalne redukcije. U semantičkom smislu faktička redukcija ukazuje na prošlost, a potencijalna na budućnost.

Neraskidivo povezano sa profilom uređenosti informativnog sistema, perspektivno vreme se ne može smatrati samo individualnim opažajem, već objektivnim indikatorom uspešnosti sistema u naporu da redukuje entropiju, sa potencijalno merljivim karakteristikama te značajnim implikacijama ne samo za metafiziku perspektivnog vremena, već potencijalno i za same informativne sisteme i njihovo dizajniranje, o čemu će biti reči u završnom delu.

Implikacije koje se tiču metafizike perspektivnog vremena

Gornjim radom skicirana je geneza i struktura perspektivnog vremena, ovde nazvanog još i „lokalnim“ ili „semantičkim“ vremenom. Njegove osnovne karakteristike su sledeće:

A) Emergentnost

- *Perspektivno vreme nije fundamentalno svojstvo realnosti već emergentni fenomen* stvoren sposobnošću sistema da redukuje informativnu entropiju te omogući struktuiranje vremena.
- *Semantički sadržaj* generisan iz „golih“ informacija okoline moguć je samo uspostavljanjem relacija unutar intervala (prošlost, sadašnjost, budućnost) a ne linearnih sekvenci (pre i posle).
- *Ne-predeterminisanost*: prošlost, sadašnjost i budućnost nisu unapred dati „kontejneri“ za smeštaj informacija. Njihov sadržaj i značenje su u konstantnom procesu nastajanja i promene.

B) Cikličnost

- *Cikličnost se odnosi na proces generisanja značenja o događajima, a ne na same događaje*. Događaji mogu da se odvijaju čak i linearno, ali proces redukcije entropije i vreme koje se iz tog procesa derivira razvija se na cikličan način.
- *Uzajamno struktuiranje*: činjenica da svi primljeni podaci pristižu iz perspektivne prošlosti a poslati su ka budućnosti, samo je *a posteriori* intuitivna. Tek sa kontekstualizacijom podaci se organizuju u smislenu vremensku konfiguraciju kroz ciklični proces: informacije iz prošlosti struktuiraju sadašnjost i budućnost, a informacije iz budućnosti restruktuiraju prošlost.

C) Objektivnost

- *Funkcija*: ako je jedan sistem/svet u stanju da kontroliše lokalnu entropiju i tako uspostavi funkcionalnu vremensku konfiguraciju informacija o događajima (prošlost, sadašnjost, budućnost), onda se ta konfiguracija može smatrati „objektivnom činjenicom stvarnosti“.
- *Dostupnost*: sistem stupa u interakciju sa okolinom kroz perspektivno vreme. Bez značenja i perspektivnog vremena čak i pristup „objektivnom“ vremenu fizike može biti ograničen.
- *Spektar objektivnosti*: način na koji su različiti lokalni sistemi/svetovi u stanju da pristupe „objektivnom“ vremenu zavisti od samog sistema i baziran je na sposobnostima sistema da redukuje informativnu entropiju i da generiše značenje i smisao. Zbog toga bi „objektivnost“ perspektivnog vremena bilo bolje posmatrati kao spektar a ne rigidnu dihotomiju.

Implikacije koje se tiču informativnih sistema

Jedna od najvažnijih implikacija ovog rada tiče se mogućnosti potencijalnog razvoja informacionih sistema i optimizacije korisne upotrebe entropijskog kapaciteta kanala putem manipulisanja lokalnim vremenom kao energetskom varijablom. U kontekstu lokalnog vremena potreba za upotrebom redundanse znatno je manja, i obrnuto, što se više informacije pomeraju od perspektivnog ka linearnom vremenu, energetski surplus neophodan za protočno funkcionisanje sistema (u smislu informativnosti) prenosi s lokalnog vremena na redundansu. Drugim rečima, što su kanali za prenos informacija bliži linearnom vremenu, sve se više ispunjavaju šumom, koji smanjuje iskoristivost entropijskog kapaciteta kanala. Korišćenjem lokalnog vremena i smanjenjem redundanse, sistem prenosi informacije sa manje entropije (efikasnije) i sa većim kapacitetom kanala.

Primena lokalnog vremena u dizajniranju informativnih sistema potencijalno je velika, a dotiče se gotovo svih aspekata praktične i teorijske informatike, od temporalnog filtriranja i optimizacije, sigurnosnih protokola, i vremenski osetljivih podataka pa do kvantnog računarstva, samoadaptivnog enkodiranja i dizajniranja AI. U svim tim slučajevima koncept lokalnog (perspektivnog) vremena uvodi se kao protetički vrednosni aktualizator informacije, koji preuzima funkciju energetskog surplusa neophodnog za održanje stanja smanjene entropije, te se na taj način vreme više ne može posmatrati kao jednosmerna i jednodimenzionalna eksterna varijabla,

već kao aktivna varijabla sa *merljivom upotrebnom energetsom vrednošću*. Koncept korišćenja „lokalnog vremena“ kao energetske varijable u dizajnu informacionih sistema predstavlja intrigantnu mogućnost. Dalje istraživanje moglo bi dovesti do efikasnijih i robusnijih komunikacionih sistema koji koriste „lokalno vreme“ u uspešnijoj redukciji informativne entropije.

Zaključak

Osnovni cilj ovog rada je da se pokaže na koji način generisanje metainformacija i emergencija semantičkog sadržaja, kao standardna procedura redukcije informativne entropije i rastura kanala u Šenonovoj MTC, igra suštinsku ulogu u promeni vremenskih obrazaca: od globalnog ka lokalnom, od neperspektivnog ka perspektivnom, od linearnog ka cirkularnom, od nesemantičkog ka semantičkom. Globalno stabilan i simetričan svet, svet bez opasnosti od entropijske smrti, ne bi imao kapacitet da generiše semantičke sadržaje, značenje i smisao, a samim tim ni perspektivno vreme. Pitanje o značenju i smislu takođe ne bi bilo moguće u univerzumu posmatranom isključivo kao jedinstveni proces večne progresije ka entropijskom kraju u linearnoj vremenskoj sukcesiji, bez obzira da li će svet završiti u večnom haosu ili u savršenom redu nepomičnosti i mira.

Centralna teza, naime tvrdnja da su značenje i smisao generisani u metainformacijama neodvojivo povezani sa perspektivnim vremenima (budućnost, prošlost, sadašnjost), ukazuje na to da ne može postojati bezvremeni smisao, niti perspektivno vreme bez smisla. I ako metainformacije označavaju stopu smanjenja informativne entropije potrebnu da bi se dobio semantički sadržaj, sledi da je perspektivno vreme vrsta objektivnog indikatora uspešnosti sistema da redukuje entropiju, tj. *aktivna varijabla sa merljivom upotrebnom energetsom vrednošću*. Ovo znači da, uprkos činjenici da se sa fizičke tačke gledišta perspektivna vremena (budućnost, prošlost i sadašnjost) ne smatraju svojstvima prirodnih događaja (Grünbaum 1973), ona mogu igrati ne samo teoretsku ulogu u objašnjenju i razumevanju međusobne povezanosti između događaja (npr. globalne i lokalne entropije), nego i praktičnu, u kreiranju informativnih sistema.

Literatura

- Adriaans, Pieter (2010), *Critical analysis of Floridi's Theory of Semantic Information*, Berlin: SpringerScienceBusiness Media.
- Adriaans, Pieter (2020), „Information“, u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/information/>> (pristupljeno 16. avgust 2023.).
- Arsenijević, Miloš (2003), *Vreme i vremena*, Beograd: Dereta.

- Barlow, Horace (2000), *Redundancy reduction revisited*, Bristol: Institute of Physics Publishing.
- Beavers, Anthony (2011), Book review: *Luciano Floridi, A very short introduction*, New York: Springer Science Business Media.
- Baker, Lynne Rudder (2010), „Temporal Reality“ u J. K. Campbell, M. O'Rourke, and H. S. Silverstein (ur.), *Framing knowledge and skepticism*, str. 27–47.
- Bateson, Gregory (1972), *Steps to an ecology of mind*, New York: Ballantine Books.
- Carnap, R. and Bar-Hillel Y. (1952), „An Outline of a Theory of Semantic Information“, Technical report 247, Cambridge, MA.
- Floridi, Luciano (2010), *Information, very short introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Floridi, Luciano (2011), *Philosophy of Information*, Oxford: Oxford University Press.
- Floridi, Luciano (2019), „Semantic Conceptions of Information“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition), Edward N. Zalta (ur.), URL = “<https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/information-semantic/>” (pristupljeno 16 avgust 2023.). 16. avgust 2023.
- Glymour, Clark i Frederick Eberhardt (2022), „Hans Reichenbach“, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/reichenbach/> (pristupljeno 16. avgust 2023.).
- Grünbaum, Adolf (1973), *Philosophical Problems of Space and Time*, Dordrecht: Reidel.
- Horwich, Paul (1987): *Asymmetries in Time*, Massachusetts: MIT Press.
- Hawking, Stephen (1997), *A Brief History of Time*, New York City, NY: Bantam Doubleday Dell Publishing Group Inc.
- Konorski, Jerzy, Szpankowski, Wojciech (2008), „What is information?“, Conference: Information Theory Workshop, ITW '08. IEEE IN 47907.
- Lyre, Holger (1998), *Time and Information*, Bochum: Institute of Philosophy, Ruhr-Universität Bochum.
- Maudlin, Tim (2007), *The Metaphysics within Physics, ch. On the Passing Time*. New York: Oxford University Press.
- Mellor, D. H. (1981), *Unreality of Tenses in Real Time*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitchell, Melanie (2009), *Complexity: A Guided Tour*, Oxford: Oxford University Press.
- McTaggart, J. (1908), „The Unreality of Time“, *Mind* 17, str. 457–84.
- Peirce, Charles Sanders (1998), *The Essential Peirce: Selected Philosophical Writings*, Vol 2 (1893–1913). Ed. by the Peirce Edition Project. Bloomington: Indiana University Press.
- Popper, Karl (1956a), „The Arrow of Time“, *Nature* 177: 538.
- Price, Hugh (1996), *Time's Arrow and Archimedes Point*, Oxford: Oxford University Press.
- Prigogine, Ilya (1983), *The Rediscovery of Time*, Isthmus Institute, American Academy of Religion.
- Prigogine, Ilya (1984), *Order Out of Chaos – Man's New Dialogue With Nature*. New York: BBI.
- Prigogine, Ilya (1996), *End of Certainty*, NY: The Free Press.
- Prior, Arthur N. (1967), *Past, Present, and Future*. Oxford: Clarendon Press.
- Reichenbach, Hans (1957), *The Direction of Time*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- Schrödinger, Ervin (1944), *What is Life?*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Searle, John R. (1969), *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shannon, Claude (1948), "The Mathematical Theory of Communication", *The Bell System Technical Journal* XXVII (3): 379–423.
- Shiffer, Marcelo (1991), „Shannon’s information is not entropy“, *Physics Letters A*, 154 (7–8): 361–365.
- Slife, Brent D. (1995), „Information and Time“, *Theory & Psychology*, vol 5 (4): 533–550.
- Solomonoff, Ray (1964), "A Formal theory of Inductive inference", *Information and Control* 17: 224–254.
- Szpankowski, Wojciech (2011), „Information theory after Shannon“, *Science* (54), No 2.
- Wheeler, J. A. (1990), „Information, physics, quantum: the search for links“, u *Complexity, Entropy, and the Physics of Information*, ur. W. Zurek, Redwood City, CA: Addison-Wesley.
- Wheeler J. A., Ford K. (1998), *Geons, Black Holes, and Quantum Foam: A Life in Physics*, Chapter 17, „It from Bit“, NY: W. W. Norton & Company.
- Wittgenstein, Ludwig (1953), *Philosophical Investigations*. Translated by G. E. M. Anscombe. Oxford: Blackwell.
- Zimmerman, D. W. (2005), „The A-Theory of Time, The B-Theory of Time, and ‘Taking Tense Seriously’“, *Dialectica* 59 (4): 401–57.

Bojan N. Milić

INFORMATION AND MEANING: TENSED TIME EMERGENCE

Summary

In everyday usage, information can be defined as data that enhance our understanding of reality and can be measured by the extent to which it aids a recipient in achieving their goals. Valuable information is inherently practical, while irrelevant information holds no value. Here, in the context of a quantitative (mathematical) information, considerations of semantic, temporal, and spatial factors come into play. However, the main question is how environmental and quantitative information come to possess these characteristics.

This paper directs its focus toward tense-related inquiries, aiming to define tenses as features that manipulate patterns of information. After introducing a difference between quantitative and semantic concepts of information, I will contend that: 1) Semantic content isn't external to the quantitative framework, instead, it can be derived from it through data compression, pattern recognition and redundancy reduction; and 2) the quantitative framework is sufficient to unveil tense-related time as an emergent facet of the informative system, closely intertwined with its semantic content. The implication for the metaphysics of time, and for informative systems are derived in the paper.

Keywords: Information, A Mathematical Theory of Communication (MTC), Shannon, informative entropy, Floridi, semantic content, pattern recognition, redundancy reduction, tensed time as quantitative measure.

Napomena

Autor zahvaljuje anonimnim recenzentima na konstruktivnim sugestijama i inspirativnim komentarima koji su bili od neosporne važnosti za unapređenje kvaliteta ovog teksta.

Danijel G. Sporea

SOCIJALNI DIJALOG I TRIPARTIZAM KAO KONSTRUKTIVNI MEHANIZAM U OSTVARIVANJU I IZGRADNJI EKONOMSKO-POLITIČKOG KONSENZUSA

SAŽETAK

Odnosi između radnika i poslodavaca na tržištu rada i kapitala postaju odrednica međusobnih interakcija u kojima (u logici suprotnih interesa) otvaraju prostor za dijalog koji će im u misiji pronalaženja kompromisa zadovoljiti interese. Dijalog, kao polazna osnova komunikacije između radnika (udruženih u sindikate) i poslodavaca, na savremenom industrijskom polju poprima novu formu čija se konceptualnost približava pojmu socijalnog dijaloga. Institucionalno uokviren i normativno usaglašen, socijalni dijalog kao takav omogućava socijalnim partnerima (reprezentativnih sindikata i unije poslodavaca) da sa predstavnicima Vlade usaglase svoje stavove, kako bi umanjili zonu konfliktne interakcije. Rad ima za cilj da ukaže na to da se uspostavljanje socijalnog dijaloga u jednoj dugoročnoj strategiji, koja pokriva polje ekonomske i socijalne politike, pre svega sastoji u *rešavanju mnogobrojnih pitanja koja mogu biti predmet rada i radnih odnosa u istoimenoj zakonskoj oblasti, nužan i bezalternativan model, čiji je cilj postizanje bazičnog konsenzusa u društvu*. Autor njegovu primenu vidi kao perspektivnu strategiju jednog stabilnog i dinamičnog privrednog i društvenog razvoja. Vođen ovom pretpostavkom, pokušava da prihvati njegov smisao, koji se kreće na liniji od međusobnog uvažavanja interesnih razlika do njihovog prihvatanja u zoni zajedničkih interesa.

KLJUČNE REČI

socijalni dijalog, tripartitni socijalni dijalog, konsenzus, socijalni paktovi, Ekonomsko-socijalni savet

Uvod

Socijalni dijalog je važan faktor ekonomskog napretka društva i od suštinskog je značaja za promovisanje pristojnih uslova i dostojanstvenog rada uz veći stepen poštovanja nejednakosti i redukcije siromaštva. Dogovaranje i usaglašavanje oko politike zapošljavanja, uključujući celokupnu ekonomsku i socijalnu politiku, potpisivanje kolektivnih ugovora, zatim proces privatizacije, razni predlozi zakona iz oblasti radnog zakonodavstva, ali i šire oblasti poput rodne ravnopravnosti, migracije, kao i druga pitanja koja su od suštinskog značaja za zaposlene, sindikate i poslodavce, čine predmet

socijalnog dijaloga. Usaglašavanje stavova bi u razvijenoj formi predstavljalo vrhunac socijalnog dijaloga, u kojem se na tripartitnoj osnovi donose odluke konsenzusom, a njegov ishod približava potpisivanju socijalnog pakta (Stojiljković 2021).

Posmatranjem socijalnog dijaloga kao i njegovog razvoja posle Drugog svetskog rata, mogu se uočiti njegovi nepobitni uspesi (Guardiancich and Molina 2020). Naime, snažan društveni ugovor između vlade i socijalnih partnera podržao je ekonomski rast 1950-ih i 60-ih godina, koji je pomogao u raspodeli dobiti između rada i kapitala (Schmitter 1974). Tokom 1970-ih, socijalni dijalog je imao za cilj očuvanje zaposlenosti u vreme domaćih previranja i povećane globalne konkurencije. Osamdesete i devedesete godine bile su svedoci pojave društvenih paktova, pogotovo u zemljama koje nisu imale jake institucije socijalnog dijaloga (Avdagić, Rhodes and Visser 2011; Baccaro and Galindo 2018).

Istorijski gledano, socijalni dijalog i tripartizam igrali su posebno važnu ulogu u demokratskim tranzicijama (Croucher and Wood 2015). U tranzicionim privredama centralne i istočne Evrope (Héthy 2001) kao i u zemljama sa ekonomijama u razvoju (Collier, R. and Collier, D. 2002; Hayter and Lee 2018), poput južne Afrike (Fashoyin 1998), Azije (Campbell 2001) i Latinske Amerike (Bronstein 1995), postoje brojni dokazi o pozitivnom uticaju socijalnog dijaloga na ekonomiju i upravljanje. Ovi autori pokazuju da je tripartitni socijalni dijalog imao „temeljnu“ (Guardiancich and Molina 2020) funkciju u stabilizaciji političke i ekonomske tranzicije. Dokazi o uspešnoj upotrebi socijalnog dijaloga u zapadnoj Evropi inspirisali su centralne i istočnoevropske zemlje da koriste socijalni dijalog u procesu transformacije pluralističke tržišne ekonomije (Héthy 2001). Tripartizam kao mehanizam za omogućavanje ekonomske i političke transformacije prvi put je isproban u Mađarskoj 1988. godine i brzo se proširio na druge zemlje, poput Bugarske, Češke, Poljske (Casale, Kubinkova and Rychly 2001; Casale 2001). U Mađarskoj je tripartizam korišćen u svrhu pomirenja i zajedničkog rešavanja problema, a ne da bi se izbegao sukob. Ovakvo viđenje ilustrovano je objašnjenjem „...da tripartizam – ili, u širem smislu, socijalni dijalog – može imati važnu ulogu u održavanju socijalnog i industrijskog mira, u jačanju saradnje između aktera radnih odnosa i unutar društva uopšte.“ (Héthy 2001: 8).

Kada su u pitanju bivše jugoslovenske Republike i njihov prelazak u demokratiju i pluralizam, treba dodati da je u postupku regulatorne reforme bila neophodna harmonizacija domaćeg zakonodavstva sa pravnim tekuvinama Evropske unije (Mirjanić 2013), jer sve ove zemlje su se strateški opredelile za članstvo u EU (Slovenija i Hrvatska su u međuvremenu postale punopravne članice). Zbog izrade velikog broja zakona i podzakonskih

akata, morali su ispunjavati standarde tržišne ekonomije (Penev 2013), što je pored dodatnog napora iziskivalo i dosta vremena.

U industrijalizovanim ekonomijama globalnog severa, gde je sproveden veliki deo istraživanja, studije sugerišu da je socijalni dijalog tokom niza godina doprineo ekonomskoj stabilnosti, prosperitetu i dugoročnom privrednom rastu. To je dalo podsticaj socijalnom dijalogu da u zemljama sa niskim i srednjim prihodima odigra ključnu ulogu u podršci tranziciji ka demokratskim, pravednijim i održivijim političkim i ekonomskim sistemima. Iako socijalni dijalog može dati pozitivan doprinos privredi, ali i prozirnost ekonomsko-socijalnom stanju društva, pogotovo u različitim fazama njegovog razvoja, to ne znači da je socijalni dijalog jednostavan proces. Neophodno je nekoliko „uslova koji omogućavaju“ efikasan socijalni dijalog. To uključuje „jake, nezavisne organizacije radnika i poslodavaca sa tehničkim kapacitetima i pristupom relevantnim informacijama za učesće u socijalnom dijalogu, političku volju i posvećenost uključivanju u socijalni dijalog svih strana, poštovanje osnovnih prava slobode udruživanja i kolektivnog pregovaranja kao i odgovarajuću institucionalnu podršku“ (Grimshaw, Koukiadaki and Tavora 2017). Suprotno navedenom, možemo uočiti „nedostatak tradicije socijalnog dijaloga“. Često u takvim društvima nedostaje spoznaja o „kulturi socijalnog dijaloga“ ili jednostavno još uvek nije u dovoljnoj meri razvijena. Sa druge strane, uspostavljanje određenih institucija, poput ekonomsko-socijalnih saveta, koje u načelu imaju tripartitni savez i misiju vođenja socijalnog dijaloga, na ovoj razini bilo je uključeno kasnije. Naime, u Srbiji je tek nakon demokratskih promena 2000. godine oformljen Socijalno-ekonomski savet (2001. godine), dok je u novembru 2004. godine donet Zakon o socijalno-ekonomskom savetu (Službeni glasnik RS, br. 125/04). U njegovoj pravnoj osnovi stoji institucionalna forma za tripartitno pregovaranje, podloga koja podržava mrežu institucija za konsultativni proces i dijalog (Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije – SES).

No, ono što je jasno je da, u periodima ekonomskih preokreta, socijalni dijalog može pomoći u postizanju širokog konsenzusa o ključnim pitanjima, kao što su ograničenje plata, stabilni radni odnosi, saradnja između rada i uprave i posvećenost poboljšanju produktivnosti. Socijalni dijalog takođe nastavlja da bude cenjen mehanizam za upravljanje prosperitetom. Neposredno nakon globalne finansijske krize – 2008, uspeo je da u određenoj meri širom sveta zaštiti radna mesta (Ghellab 2009). Takođe, treba napomenuti da je nakon ove krize debata o dugogodišnjoj ulozi socijalnog dijaloga o „poslovnom rastu“ napokon obnovljena. Za neke, u poslovnoj i političkoj zajednici, socijalni dijalog ima potencijal da posluži kao produktivan doprinos u poslovanju. Ova pozicija je ilustrovana Agendom UN-a za

održivi razvoj 2030. i njenim ciljevima održivog razvoja (*UN's 2030 Agenda for Sustainable Development and its Sustainable Development Goals*) pri čemu je socijalni dijalog predstavljen kao „kritičan element“ za postizanje dostojanstvenog rada ([Sustainabledevelopment.un.org](https://www.sustainabledevelopment.un.org)). Novi početak za socijalni dijalog Evropske unije (*A New Start for Social Dialogue 2016*) nastavio je da kao stub evropsko-socijalne tržišne ekonomije sa Globalnim dilom (*Global Deal*) jača ([Theglobaldeal.com](https://www.theglobaldeal.com)) i ukazuje na partnerstvo sa više zainteresovanih strana koje potencijalno mogu unaprediti socijalni dijalog širom sveta. Ovaj projekat podseća da su socijalni dijalog i kolektivno pregovaranje osnovni načini da se to uradi, doprinoseći većoj produktivnosti, a istovremeno obezbeđujući društvenu pravičnost, kvalitetno radno okruženje i demokratiju na poslu. Jaka socijalna Evropa zahteva jake socijalne partnere, pri čemu su oni neophodni za efikasno i uravnoteženo upravljanje promenama koje u svetu rada svakim danom postaju izazovnije (Europea Commission-COM 2023). Ideja motivisana argumentom o „novom početku“ za socijalni dijalog (Stojiljković 2021) trebalo bi da sadrži raspravu o nekoliko problemskih krugova, pri čemu se obaveze o uslovima rada, zarade, radnih i sindikalnih prava proistekle iz domena dostojanstvenog rada, moraju doživeti kao prioritetne. Polazište ovoga mora biti „ohrabrenje vlade, preduzeća, sindikata i drugih organizacija da se obavežu na unapređenje socijalnog dijaloga“ koji zahteva demokratski pristup i korišćenje demokratskih mehanizama u procesu pronalaženja adekvatnih rešenja. Takođe, kao bezalternativni instrument mora se doživeti njegova efikasnost i delotvornost u održavanju dugoročnih koristi za radnike, biznisa i celokupnog društva.

Rad će za polazište imati teorijski pristup definisanosti koncepta socijalnog dijaloga i njegovih značajnih karakteristika, a u nastavku će se baviti njegovom specifikacijom prema obliku, nivou, uključenim akterima, procesima i temama socijalnog dijaloga. Međutim, u radu ćemo socijalni dijalog i tripartizam pokušati da sadržinski analiziramo. Veća pažnja biće usmerena na tripartizam kao konstruktivni instrument u ostvarivanju i izgradnji šireg društvenog konsenzusa. Ovako postavljenu misiju treba posmatrati sa aspekta postizanja kompromisnog rešenja u kojem sve strane, ulažući svoje napore i resurse, postižu sopstveni interes. Sindikati i organizacije poslodavaca imaju priliku da ovim putem preuzmu aktivnu, institucionalizovanu i priznatu ulogu u procesu donošenja politika na nacionalnom nivou putem autonomnih sporazuma ili tripartitnog dijaloga o vladinoj socijalnoj politici i politici tržišta rada. U tom kontekstu vođenje socijalnog dijaloga na tripartitnoj osnovi postaje bezalternativni model, čiji je krajnji cilj postizanje bazičnog konsenzusa. Vođeni idejom da je takav dijalog najbolji instrument za održavanje dugoročne koristi, ne samo za

sindikate i njihove radnike, poslodavce, nego i za privredu uopšte, u radu ćemo nastojati da kroz opis prakse unapređenja socijalnog dijaloga ohrabrimo sve učesnike u procesu tripartizma.

Koncept i struktura socijalnog dijaloga

Socijalni dijalog predstavlja važan stub u društveno-ekonomskom razvoju zemalja širom sveta. Odražavajući specifičnosti zemlje, ne postoji univerzalno prihvaćen model socijalnog dijaloga. Umesto toga, specifični mehanizmi socijalnog dijaloga koji se koriste (konsultacije, razmena informacija, pregovaranje) i uloga koju oni igraju, u velikoj meri zavise od konkretnog nacionalnog konteksta radnih odnosa (Grimshaw et al. 2017). „Tripartizam“ je tradicionalno shvaćen kao ograničenje na „trosmernu interakciju“ između organizacija poslodavaca, radničkih organizacija (socijalnih partnera) i vladinih subjekata i agencija (Trebilcock 1994: 3). Otuda se termin definiše kao „svi poslovi između države – koju obično predstavlja vlada – poslodavaca i radnika u vezi sa formulisanjem ili sprovođenjem ekonomske ili socijalne politike“ (ILO 1996: 5), što u širem teorijskom smislu možemo definisati kao društveni proces koji zahteva demokratski pristup i korišćenje demokratskih mehanizama za rešavanje određenih problema.

Za diskusiju ovog rada, zadovoljićemo se definicijom koju je dala Međunarodna organizacija rada – MOR (*International Labour Organization – ILO*) jer uzima u obzir širok spektar procesa i praksi u različitim društvima koji odgovaraju ideološkim i političkim pristupima uspostavljanja socijalnog dijaloga u većini zemalja. U kontekstu koji danas preovlađuje, socijalni dijalog se definiše kao „sve vrste pregovora, konsultacija ili jednostavno razmena informacija, obično između predstavnika vlasti, poslodavaca i radnika o pitanjima od zajedničkog interesa koja se odnose na ekonomsku i socijalnu javnu politiku“ (ILO 2013: 12). Ova koncepcija socijalnog dijaloga pokriva tradicionalni teren industrijskih odnosa u kojem socijalni dijalog kao razmena informacija postaje način za izgradnju konsenzusa (Fashoyin 2008).

Socijalni dijalog kao širok pojam koji obuhvata različite forme, sadržaje i prakse vođenja pomoću pregovora i dijaloga učesnika, deli se na: bipartitni, tripartitni i multipartitni. Shodno opisanoj primarnoj подели koja proizilazi iz definicije socijalnog dijaloga, Kesi (*Casey Bernard*) i Gold (*Gold Michael*) podrobnije se bave sadržajem, formom i numeričkom uključenosti aktera u proces, te tako izdvajaju tri tipa socijalnog dijaloga: uski, široki i sveobuhvatni. Dok se „uski socijalni dijalog“, koji se po svom tipu identifikuje kao *bipartitni*, bavi određenim odnosima i međusobnim interesima socijalnih partnera u vezi sa važećim pitanjima poput

cene rada, radnih uslova i materijalnih prava zaposlenih (što se pripisuje i obrascu kolektivnog pregovaranja), „široki socijalni dijalog“ vođen na tripartitnoj osnovi (poslodavaca, sindikata i vlade) – *tripartitni* po svojoj sadržini i formi – uključuje pitanja opsežne ekonomske i socijalne politike, ali i teme koje nisu povezane ili se odnose samo na učesnike u dijalogu, a od izuzetne su važnosti za ostatak društva i njegovu zajednicu. Ukoliko se u takav dijalog osim pomenutih učesnika uključe i drugi akteri, poput nevladinih organizacija ili neke druge interesne formacije, ovakav tip autori nazivaju „sveobuhvatni socijalni dijalog“ ili *tripartitni plus* (Casey and Gold 2000).

Takođe, važno je naglasiti da postoji razlika između (tripartitnog) socijalnog i civilnog dijaloga. Tripartitni socijalni dijalog se odvija između predstavnika poslodavaca i radnika, kojima se dodaju i predstavnici centralne ili lokalne vlasti. Učesnici kod civilnog dijaloga, osim poslodavaca i sindikata, jesu i predstavnici civilnog sektora (NVO), dok vlasti obično ne deluju u ovom dijalogu (Confederația Patronală Concordia 2021). Treba napomenuti i to da su socijalni partneri samo poslodavci i sindikalne organizacije, a da vlast na bilo kom nivou uspostavlja određene odnose sa socijalnim partnerima. Vlast se može smatrati socijalnim partnerom kada nastupa kao poslodavac zaposlenima u javnom sektoru, sa ciljem pregovaranja o njihovim pravima i interesima.

Socijalni dijalog se može voditi na nacionalnom, regionalnom i na nivou preduzeća. Praksa razvijenih zapadnih zemalja pokazuje da je on prvo uspostavljen na nacionalnom nivou, a da se kasnije razvijao i uspostavljao na drugim nivoima (Marinković 2004: 12). Takva praksa se tokom procesa demokratske tranzicije preselila i u države istočne i centralne Evrope, kao i u zemlje bivše Jugoslavije.

Efikasnost i vrednost socijalnog dijaloga

Konceptualno, najvažnija vrednost socijalnog dijaloga u radu je njegov doprinos miru i društvenoj i ekonomskoj stabilnosti, kao i društvenom razvoju. Ovaj mehanizam može smanjiti industrijske sukobe pronalaženjem mirnih i urednih procedura za rešavanje potencijalno štetnih sporova. Na nacionalnom nivou, tripartitne konsultacije i socijalni dijalog mogu pomoći u postizanju prihvatljive ravnoteže između sektorskih interesa i nacionalnih ciljeva rasta i razvoja (Fashoyin 2008). Pregovori, konsultacije, diskusije i razmena informacija ili drugi načini traženja konsenzusa o opcijama politike, mogu pomoći u smirivanju protivljenja predlozima politike ili razbijanju „štetnog ćorsokaka“. Postoji literatura koja se bavi pozitivnim efektima i učešćem socijalnog dijaloga u industrijskom društvu u kojem se ispituje

vrednost socijalnog dijaloga u ekonomskom razvoju (Fashoyin 1997, 2008; Auer 2000; Visser 2001).

Socijalni dijalog razlikuje se od drugih načina upravljanja radnim odnosima po vrstama rezultata koje proizvodi i sredstvima za njihovo postizanje. On stvara opipljive rezultate, kao što su kolektivni ugovori i socijalni paktovi. Takođe, može uključivati tripartitno upravljanje određenim oblastima politike (razvoj ljudskih resursa, politike zapošljavanja i dr.). Rezultati se obično postižu pregovorima ili saradnjom između vlade i socijalnih partnera (tripartitno) ili između socijalnih partnera (bipartitno). Na primer, ovo se suštinski razlikuje od jednostranih odluka koje vlada donosi o pitanjima iz oblasti rada (npr. radno zakonodavstvo o minimalnim platama) ili strategijama zabrana i konflikata kao što su protesti, štrajkovi ili *lock-out*-ovi (Hermans, Huyse and Ongevalle 2016). Naposljetku, dobro je što ne samo među učesnicima industrijskog sveta – sindikatima, poslodavcima i radnicima, nego i u široj društvenoj javnosti, sve više sazreva svest da je mnogo efikasnije voditi „dijaloge“ nego sporove, jer oni vode ka kompromisu i time se izbegava konflikt.

Efikasnost socijalnog dijaloga može se posmatrati sa više aspekata. Naime, njegova efikasnost uspostavlja formalne (i često neformalne) procese koji smanjuju neravnotežu između kapitala i radne snage na tržištu rada i omogućavaju stranama da izgrade konsenzus koji može izgledati poslovno donošenje odluka i sprečiti sporove rešavajući ih putem mehanizama za rešavanje sporova (Traxler, Blaschke and Kittel 2001).

Suštinsko svojstvo efikasnog socijalnog dijaloga ogleda se u njegovoj svestranosti i prilagodljivom karakteru. Njegova svestranost znači da, iako je to proces koji se odvija između poslodavaca, radnika i/ili predstavnika vlade, on može uključivati nove mreže saradnje, na primer, sa različitim vladinim agencijama, organizacijama civilnog društva, regionalnim i lokalnim vladinim telima. Takvi naponi na kontinuiranom mobilisanju interesnih grupa i stvaranju novih prostora za interakciju različitih ideja i gledišta predstavljaju obeležje puteva ka inkluzivnijem razvoju i osiguravaju zastupljenost različitih grupa (Turner and Cornfield, 2007; Kornig et al. 2016).

Značajna karakteristika efikasnosti socijalnog dijaloga ogleda se i u potencijalu društvenih aktera da izgrade dugoročne odnose poverenja. Kroz rutinske procese efikasnog socijalnog dijaloga, strane identifikuju zajedničke interese – interese u sukobu i osmišljavaju akcije i strategije u skladu sa dogovorenim pravilima (formalnim i neformalnim). Idući dalje od ograničavanja oportunitizma, socijalni dijalog može da pokrene saradnju tako što će podstaknuti očekivanje reciprociteta između poslodavaca i radnika i održavati saradnju dobre volje (Marsden 2016). Izvodljivo je tvrditi da su jaki odnosi poverenja i kooperativno okruženje na poslu vredni atributi

sami po sebi. Štaviše, oni su važni pokretači inovacija, rasta produktivnosti i poslovnog uspeha. Jer tamo gde zemlja ili industrija pate od nepoverenja i neadekvatne saradnje između poslodavaca, sindikata i vlade, ne samo da nemaju potencijal da dovedu do stalnih radnih sporova, već su verovatno i ometane u dostizanju poslovnog uspeha (Grimshaw et al. 2017).

Na planu demokratije, socijalni dijalog može doprineti dobrom upravljanju i konsolidaciji demokratije. Način na koji se donose odluke o ekonomskim i socijalnim pitanjima, širina i kvalitet predstavljenih pogleda, utiču na ishod takvih odluka bez obzira da li društveno blagostanje i stabilni radni odnosi doprinose društvenom i ekonomskom napretku ili generišu konflikt (Fashoyin 2008). Dakle, bez obzira na državu ekonomije, socijalni dijalog omogućava ključnim zainteresovanim stranama da prenesu svoju zabrinutost u vezi sa politikom. Predlozi politika kojima su relevantni akteri pomogli da se razviju, odražavaju potrebe širokog spektra društva i time imaju veće šanse za efikasnu implementaciju. Promocija ove vrste institucija, smatra Stiglic (*Joseph Stiglitz*), može umnogome doprineti ekonomskoj demokratiji (Stiglitz 2000). Socijalni dijalog pomaže da se spreče društvena nestabilnost i prepreke koje mogu nastati ako se zainteresovane strane ne konsultuju ili njihova gledišta o političkim odlukama ne budu uzete u obzir (Haggard and Kaufman 1992).

Institucionalno-pravni okvir tripartizma

Među najstarijim institucijama koja na svetskom nivou kao specijalizovana agencija Organizacije ujedinjenih nacija ima tripartitni sastav jeste Međunarodna organizacija rada. Jedan od njenih osnovnih ciljeva predstavlja i unapređenje tripartitne saradnje, kako na nacionalnom, tako i na međunarodnom planu. Pravno obavezujući multilateralni ugovori ove organizacije obavezuju sve članice, među kojima je i Srbija, na poštovanje ljudskih i sindikalnih sloboda i prava.¹

Među značajne konvencije koje su od izuzetne važnosti na polju industrijskih odnosa su: Konvencija broj 87, koja govori o prihvatanju slobode udruživanja sindikata i radnika, kao i zaštiti njihovih prava, zatim Konvencija broj 144, koja se odnosi na prava radnika na konsultovanje, kao i Preporuka 113 iz 1960. godine prema kojoj su akteri tripartizma (vlada, poslodavci i sindikati) obavezani na međusobnu saradnju i konsultacije

1 Republika Srbija je član MOR-a od njenog osnivanja. U tom periodu dva puta je bila izvan njenog okvira. Prvi put od 1949. do 1951. godine, a drugi put od 1993. do 2000. godine. Tokom ovih godina ratifikovala je mnogobrojne konvencije, među kojima je određen broj konvencija iz oblasti rada. Videti Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ratifikovane konvencije, Revidirana evropska socijalna povelja.

na industrijskom i nacionalnom nivou. Ova poslednja Preporuka ujedno predstavlja bazu za unapređivanje i razvijanje tripartizma i socijalnog dijaloga na nacionalnom nivou². Naposljetku, možemo dodati da je MOR omogućila da mnogobrojni standardi socijalnog dijaloga postanu obavezujući za države kroz prihvatanje pomenutih konvencija i preporuke. Ovi instrumenti radnicima i organizacijama poslodavaca garantuju pravo da dobrovoljno pregovaraju o uslovima rada, bez spoljnog mešanja, i da ih nacionalne vlasti konsultuju o pitanjima koja su predmet rada MOR-a (tripartitne konsultacije).

Vođenje tripartitnog socijalnog dijaloga u odgovarajućem institucionalnom okviru ne predstavlja njegovu nužnost u formalnom smislu. Međutim, mnoge države se opredeljuju da njegovo postojanje institucionalizuju u vidu Ekonomsko-socijalnog saveta, što tripartizmu daje pravnu težinu, ozakonjenu normativnim elementima. Na ovaj način se socijalnom dijalogu uvećava pravni legitimitet koji će u rutinizaciji olakšati njegovu efektivnost. Među prvim zemljama koje su prihvatile institucionalni okvir kao potrebu vođenja socijalnog dijaloga bila je Francuska koja je usvojila ovakav savet 1925. godine. Savet se zatim periodično kretao duž evropskog tla, često na liniji zapadne hemisfere. No, njegovo društveno prihvatanje kao značajnog društvenog mehanizma, ne samo u industrijskom polju nego i šire, postaje potreba u kojoj su zemlje centralno-istočne Evrope, osluškujući praksu svojih zapadnih suseda, uvidele njegove pozitivne momente. Primera radi, prvi saveti na ovim prostorima formirani su u Bugarskoj i Hrvatskoj (1993), Sloveniji (1994), Rumuniji (1997), nakon 2000. i u Srbiji, Slovačkoj, Crnoj Gori (Pop et al. 2012).

Tripartitni socijalni dijalog

Definicija tripartitnog socijalnog dijaloga koju je dala MOR podrazumeva „interakciju vlade, poslodavaca i sindikata kao ravnopravnih i nezavisnih partnera koji nastoje da traže održiva rešenja za pitanja od zajedničkog interesa“ (International Labour Organization 2013: 13). Za predstavljavanje sindikata i poslodavaca u tripartitnom pregovaranju neophodno je ostvariti kriterijume koji će doprineti da ove organizacije na adekvatan način i uz dovoljan nivo odgovarajuće reprezentativnosti predstave radnike i njihove sindikate, kao i poslodavce. MOR u delu o kriterijumu za utvrđivanje reprezentativnosti ukazuje da oni moraju biti „precizni, objektivni i prethodno uspostavljeni“ (*ibid.*: 103). Suština je u tome da kriterijumi budu doneti i

² Više o konvencijama i preporukama videti International Labour Organization, Conventions and Recommendations.

prihvaćeni na osnovu zajedničkog mišljenja, na ravnopravnoj osnovi koja isključuje snagu odnosa među stranama. Na drugoj strani u tripartitnom dijalogu javlja se država sa višestrukom ulogom medijatora i regulatora samog dijaloga, ali i sa dvostrukim funkcijama – javnog preduzetnika i poslodavaca kao naručilaca usluga i dobara (Stojiljković 2011: 360). Na osnovu ovoga se može konstatovati kako u sam dijalog država ulazi dosta ojačana naspram socijalnih partnera. No, treba naglasiti da se tripartitni socijalni dijalog, osim što igra ulogu dobrovoljnosti, pri čemu nijedna strana nije u obavezi da u njemu učestvuje, odnosi na uključivanje organizacija poslodavaca i radnika, uz vladu, u donošenje odluka na ravnopravnoj osnovi. To ne znači da organizacije poslodavaca i radnika i predstavnika vlade treba sistematski da imaju jednak broj predstavnika, ali zahteva da se stavovima obe strane posveti podjednaka pažnja. To takođe ne znači da su odgovornosti triju strana iste. Svaka strana ima jasnu ulogu i funkciju koju treba da ispuni (International Labour Organization 2013: 13).

U zavisnosti od tradicije svake zemlje, nacionalni tripartitni socijalni dijalog dolazi u različitim oblicima, kao što su ekonomski i socijalni saveti, savetodavni saveti za rad i slične institucije. Uspostavljenje Ekonomsko-socijalnog saveta kao podloge za vođenje dijaloga u mnogim je zemljama omogućilo da svoju ekonomsku i političku strukturu kreiraju u okvirima ove institucije. Međutim, neke zemlje takve institucije nemaju, pa je kod njih moguće sklapati nacionalne paktove, odnosno sporazume na *ad hoc* ili na neformalnoj osnovi. Primer za takvu situaciju je Nemačka. Iako se nacionalni tripartitni socijalni dijalog najviše primenjuje u zemljama EU, u mnogim zemljama ne predstavlja zakonsku obavezu. Tako, na primer, Austrija ima neformalan pristup, dok u Francuskoj ovakva vrsta socijalnog dijaloga predstavlja zakonsku obavezu, a Ujedinjeno Kraljestvo ga nema. Na tom nivou se najviše primenjuje u zemljama srednje i istočne Evrope, dok je manje razvijen u skandinavskim zemljama u kojima je bipartitni dijalog – pravilo (Danska, Švedska) (Carls and Bridgford 2012: 20–21).

Tripartitna saradnja se može odvijati na različitim nivoima, a može imati oblik institucionalizovane saradnje ili saradnje na konkretnim projektima koja može biti formalna ili neformalna. Dobra praksa tripartitnog socijalnog dijaloga nakon krize 2008. godine dovela je do toga da zemlje poput Nemačke i Francuske postanu najuspešniji primeri tripartitnog socijalnog dijaloga. U obe zemlje trajnost tripartitnog socijalnog dijaloga obezbeđena je kroz uspostavljanja zakonskih mera preduzetih u periodu krize. Razlike se odnose na primenu mehanizama tripartitnog socijalnog dijaloga u ovim zemljama. Naime, u Francuskoj je dijalog Vlade sa socijalnim partnerima zakonska obaveza i ona je dužna da se o svim bitnim tačkama diskusije informiše i konsultuje sa socijalnim partnerima. S druge strane, u

Nemačkoj udružene strane preuzimaju inicijativu za dijalog i održavaju ga. Uprkos odsustvu bilo kakve zakonske obaveze, situaciju u Nemačkoj treba opisati kao uspešan primer tripartitnog socijalnog dijaloga. Iako tripartitni socijalni dijalog u drugim državama, koje su takođe pogođene krizom, ne određuje nacionalnu socijalnu politiku, njegovo postojanje ipak ima za cilj perspektivne mogućnosti pronalaženja adekvatnih rešenja (Engin 2018: 21). Činjenica je da se socijalni paktovi, potpisani nakon teških i bolnih procesa, mogu pripisati konkretnim primerima vođenja tripartitnog socijalnog dijaloga, koji naposljetku daju pozitivne rezultate. Na primer, nakon šest godina spora, slovenački socijalni partneri potpisali su Socijalni sporazum 2015–2016. godine koji je rezultirao poboljšanjem tripartitnog socijalnog dijaloga. Sporazum je pokrivaio oblasti kao što su finansije, ekonomski razvoj, javni sektor, zdravstvo, plate i penzije, kao i sprovođenje evropske kohezione politike, obrazovanje i pravna sigurnost (Lukić 2015: 6).

Benefit tripartitnog socijalnog dijaloga u vidu sklapanja socijalnih paktova

Društveni ili socijalni paktovi, u suštini, promovišu mogućnost ujedinjenja različitih partija koje korišćenjem pregovaračke taktike i recipročnog kompromisa imaju različite pozicije u odnosu na glavne probleme socijalne i ekonomske politike (Hassel 2009: 7). Drugim rečima, pošto ovi instrumenti mogu pomoći da se osigura socijalni mir, funkcionisanje države se može poboljšati politikom socijalnih paktova. Socijalni paktovi nisu magični instrumenti i njihovo sklapanje i realizacija podrazumevaju mnoge poteškoće. Između ostalog, varijacije u ekonomskim i društvenim uslovima imaju ogroman uticaj na realizaciju ili nerealizaciju socijalnih paktova. Pored ovih izazova, činjenica je da su ekonomske poteškoće bile pokretačka snaga sklapanja socijalnih paktova na prvom mestu. Paktovi imaju misiju da detaljno razrađuju mere koje će vlast preuzeti, ali i dodeliti kroz obaveze socijalnim partnerima koji će se pridržavati i sprovoditi ono što je dogovoreno. Često se ističe praksa da države aktiviraju socijalne paktove u periodima kada prolaze neku fazu dubokih ekonomskih i socijalnih kriza ili kada se moraju prilagoditi nametnutim promenama prouzrokovanim globalnim efektima (Bagić 2015: 26). Međutim, svaka evropska država formira različite sporazume nakon suočavanja sa ekonomskom i/ili socijalnom krizom. Otuda postoje različiti evropski društveni paktovi u različitim „formama“, obuhvatajući pritom različita pitanja koja regulišu politiku socijalnih paktova (Kichewko 2013: 88). No, ono što je od suštinske važnosti jeste izvesnost da je zaključivanje društvenih paktova nusproizvod neuspeha vlade da sama sprovodi javnu politiku, što rezultira uključivanjem

socijalnih partnera. S druge strane, funkcija države u stvaranju socijalnog pakta ogleda se u aktivnom posredovanju u komunikaciji između socijalnih partnera, pa sve do uloge pokretača i podržavaoca procesa pregovaranja i formiranja socijalnog pakta (Engin 2018: 22).

Da je uloga tripartitnog socijalnog dijaloga ponajviše aktivna u periodima krize ili neke veće ekonomsko-socijalne tranzicije i transformacije, s namerom da se sprovedu vitalne reforme, pokazuju brojni primeri na tlu Evrope. Među njima je i najranije sklapanje socijalnih paktova u Evropi koje se odigralo u Holandiji, poznato pod imenom Vasenarski sporazum (*Wassenaar Agreement – 1982*) (CBS – Statistics Netherlands 2007). U pitanju je sporazum koji je pokrenuo politiku ograničavanja plata. Zbog sve veće nezaposlenosti i masovnih otpuštanja na početku 80-ih, osnovna motivacija ovog sporazuma, potpisanog 1982. godine, predstavljala je održavanje rasta konkurentnosti i otvaranje radnih mesta u Holandiji. Štaviše, sadržao je odredbe o umerenosti plata i skraćivanja radnog vremena (Kichewko 2013: 91).

Krajem 80-ih u Irskoj je takođe došlo do potpisivanja socijalnog pakta. Na početku ovog perioda Irska je bila izložena ekonomskim turbulencijama koje su se izražavale kroz visok stepen nezaposlenosti, preveliku potrošnju u javnoj sferi, nisku konkurentnost, veliku inflaciju, stalni rast spoljnog duga, ali i emigraciju. Uočeni problemi bili su preveliki da bi se njima bavila samo Vlada. Stoga je bio potreban širi društveni konsenzus, u kojem bi došlo do opšteprihvaćenog rešenja svih socijalnih partnera. Ovaj duh saradnje materijalizovan je socijalnim paktom iz 1987. godine koji je bio vremenski ograničen na period od tri godine i nosio naziv Program za nacionalni oporavak (1987–1990) (*Programme for National Recovery (1987–1990)*) (Eurofound Europa). Njegov glavni cilj bio je da se obezbedi društveni razvoj kroz efikasnije korišćenje ljudskog kapitala i ekonomskih i društvenih resursa države. U narednom periodu u ovoj zemlji došlo je do potpisivanja nekoliko programski različitih socijalnih paktova, što je uticalo na širenje raspona društvenih paktova, u pokušaju da se uslovi prilagode novonastaloj situaciji u ekonomsko-socijalnoj sferi. Među značajnim socijalnim paktovima u ovoj zemlji nastalim nakon 2000. nalazi se i jedan poznat kao „U susret 2016.“ potpisan 2006. godine, sa najdužim vremenskim rokom trajanja od deset godina (*Towards 2016. Ten-Year Framework Social Partnership Agreement 2006–2015 (2006–2016)*) (Socialinclusion 2006). Ovaj sporazum ilustruje značaj socijalnog partnerstva kao suštinskog elementa u delu multidimenzionalnosti koji bi pospešio progresivnost u državi. S druge strane, ovaj pakt postavlja određene principe u modernizaciji javnog sektora, ujedno ukazujući na neophodnost aktivnog učešća

državnih službenika u procesu saradnje i prilikom kvalifikacije zaposlenih u javnom sektoru (Kichewko 2013: 94–95).

Što se tiče sklapanja socijalnih paktova u postkomunističkim zemljama, pogotovo onim iz centralno-istočnog dela Evrope, nakon jednog izvesnog perioda (prelaska u višestranačje 90-ih godina), došlo je i do prvih paktova ovog tipa. Od 1990. do 2000. godine u Rumuniji je bilo raznih pokušaja da se strukturira socijalni dijalog, ali je, nažalost, on ostao pretežno na nivou „intervencije“ i praktikovan tek u kriznim situacijama. Stoga, bilo je teško zamisliti da će se u navedenom periodu pojaviti nešto ozbiljnije u tom smislu, budući da je tada na nacionalnom nivou izostajala konvergencija reprezentativnih sindikalnih i poslodavačkih organizacija u vidu platforme za unapređenje i postizanje zajedničkih ciljeva i interesa. Ekonomsko-socijalni savet Rumunije (*Consiliul Economic și Social România*) osnovala je Vlada 1997. godine, na osnovu Zakona o Ekonomsko-socijalnom savetu 109/1997 (*Lege nr. 109 din 2 iulie 1997, Consiliul Economic și Social*) (Legislație Justiție 1997). Međutim, unitarni konceptualni pristup nacionalnom sistemu socijalnog dijaloga postaje konzistentan počev od 2001. godine, kada je na inicijativu Ministarstva rada, porodice i socijalne zaštite započet proces izrade zakonodavnog okvira u oblasti socijalnog dijaloga.³ Odmah nakon toga došlo je i do prvih zaključenih socijalnih sporazuma u 2001. i 2002. godini, kao i do Pakta za socijalnu stabilnost 2004. godine (*Pactul pentru stabilitate socială 2004*) (Pop et al. 2012).

Takođe, samo nakon godinu dana od osnivanja Saveta, 1996. godine, socijalni partneri u Sloveniji potpisali su prvi društveni ugovor koji je pokrivaio ekonomsku i socijalnu oblast, pre svega pitanja vezana za zapošljavanje i politiku nezaposlenosti, poresku politiku i politiku prihoda, socijalnu zaštitu i uslove rada. Sledeći značajan sporazum, potpisan 2003. godine, poznat kao Aprilski socijalni sporazum za period 2003–2005 (*Social Agreement of April 2003 for the period 2003–2005*/Socialni sporazum za obdobje 2003–2005) (Pravno-informacijski sistem 2003), postavio je opšti pravni okvir za ekonomski i društveni razvoj države. Smatra se da je upravo on imao najveće zasluge za obezbeđivanje ekonomske stabilnosti, ali i socijalnog mira u periodu 2003–2005. godine. To je bilo neophodno, budući da se Slovenija spremala da postane punopravan član EU u maju 2004. godine (Chabanet and Trechsel 2011: 133).

3 Oblast koja reguliše socijalni dijalog pravno je utemeljena u obliku Zakona o socijalnom dijalogu – Zakon br. 62/2011 (*Legea dialogului social. Lege nr. 62/2011*), koji je zvanično objavljen u Službenom listu Rumunije (*Monitorul Oficial*), deo I, br. 322 od 10. maja 2011. godine, videti Dreptonline 2011. Nakon toga ovaj zakon u više navrata je doživeo izmene i dopune. Trenutno je aktuelan Zakon o socijalnom dijalogu, dopunjen 2022. godine (*Legea nr. 62/ 10 mai 2011, republicată, Legea dialogului social, Actualizată 2022*). Videti Singur in instanta 2022.

U Srbiji prvi istinski počeci socijalnog dijaloga vezuju se za period posle 2000. godine, kada je država krenula sa demokratskim promenama društveno-političkog sistema. Socijalno-ekonomski savet (SES) Republike Srbije, posle demokratskih promena, uspostavljen je prvi put avgusta 2001. godine kao značajna institucija za tripartitna pregovaranja. Međutim, ovaj Savet je tek 2005. godine uređen zakonom (Službeni glasnik RS, br. 125/04). Iako je u nekim trenucima bio skoro paralisiran (2008. godine), rad ovog Saveta je, uz dosta uloženog napora do prvih značajnih rezultata, poput sklapanja sporazuma, otpočeo tek 2011. godine. Naime, došlo je do potpisivanja Socijalno-ekonomskog sporazuma Vlade i reprezentativnih socijalnih partnera u članstvu Saveta. Sporazum predstavlja odgovor na efekte krize, naročito u domenu ekonomije i socijalne politike. Sve tri strane su se sporazumom obavezale da će se pridržavati određenih smernica u rešavanju navedenih problema. Akcenat je stavljen na poboljšanje i unapređenje poslovnog okruženja, povećanje konkurentnosti privrede uz očuvanje postojećeg nivoa zaposlenosti, bolju zaštitu za najranjivije grupe, kao i nastavak reformi neophodnih za integraciju države u EU (Arandarenko 2011: 42).

Videli smo da tripartitni socijalni dijalog u pomenutim zemljama ima značajnu ulogu tokom vođenja javnih politika koje su u domenu rada i radnih odnosa, prava radnika, tržišta rada, kao i šire teme ekonomske i socijalne politike. Upravo zbog diverzifikacije ekonomskih i socijalnih pitanja kojima se bave socijalni paktovi, oni u savremenom društvu ne predstavljaju samo dogovor između tradicionalnih socijalnih partnera (kao što su sindikati i udruženja poslodavaca), već takođe uključuju širok spektar društvenih organizacija (NVO), što pokazuje primer Irske. Osim toga, treba naglasiti da obim društvenih paktova, shodno situaciji, prevazilazi propise tržišta rada, te pokriva ne samo ekonomske probleme, već i socijalna pitanja, što za rezultat ima širi društveni kompromis u formiranju socijalnog dijaloga.

Zaključak

Socijalni dijalog, prepoznat u širem konceptualnom formatu, nastoji da sa linije sukobljenog interesa prelazi na kulturu dijaloga i partnerstva, uzimajući u obzir zajedničke interese socijalnih partnera koji su uključeni u širi proces „društvenog dogovora“. Međutim, ovu konstataciju treba potkrepiti i određenim činjenicama koje daju odgovor na sva ona pitanja koja posežu za faktorima koji pogoduju ili ne pogoduju uslovima za razvijanje socijalnog dijaloga. Osim prihvatanja ideje da je socijalni dijalog mehanizam koji će naterati strane da koriguju svoje stavove i da budu spremne na kompromis, on traži i „ambijent“ u kojem će adekvatno funkcionisati pod uslovima u kojima postoji politička volja da se ovo podrži i razvije u jedan

društveni proces. Dobar primer ovakve prakse su zapadnokapitalističke zemlje koje već decenijama primenjuju socijalni dijalog kao demokratsku tekovinu, kao jedinu pojavu u političkom i društvenom životu koja ima snagu da reguliše socijalne i industrijske odnose. To potvrđuju i brojni sklopljeni socijalni paktovi, nastali u procesu socijalnog dijaloga na tripartitnoj osnovi, kao rezultat opšteprihvaćenog modela u cilju ostvarivanja zajedničkih interesa. Takva društva su potencijalno predočila perspektivnu strategiju stabilnog i dinamičnog privrednog i društvenog razvoja, s vidljivim činjenicama da su društva s najmanjim socijalnim razlikama.

Takođe, treba dodati da za uspešan socijalni dijalog nije dovoljna sama aktivnost i prisustvo svih aktera na ovom polju, već istinska volja i namera da se uz snagu argumentacije podrži i uvažava različitost interesa, uz poštovanje demokratske kulture dijaloga. Ne samo kultura i njena tolerantnost, nego i demokratska politička kultura koja podrazumeva da će vlast socijalne partnere doživljavati na ravnopravnoj osnovi, potencijalno nagoveštavaju bar polaznu tačku koja će u osnovi težiti postizanju društvenog konsenzusa.

Literatura

- Arandarenko, Mihail. 2011. *Pomoćne strategije za oporavak od krize u jugoistočnoj Evropi – Studija procene: Srbija*. Budapest: Međunarodna organizacija rada, Tim za tehničku podršku dostojanstvenom radu, Kancelarija za Centralnu i Istočnu Evropu.
- A New Start for Social Dialogue. 2016. “Statement of the Presidency of the Council of the European Union, the European Commission and the European Social Partners”. Brussels, 27 June 2016.
- Auer, Peter. 2000. *Employment revival in Europe: Labour market success in Austria, Denmark, Ireland and the Netherlands*. Geneva: ILO.
- Avdagić, Sabina, Martin Rhodes, and Jelle Visser. 2011. *Social Pacts in Europe: Emergence, Evolution, and Institutionalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Bagić, Dragan. 2015. *Tripartitni socijalni dijalog – Osnovni pojmovi, procesi i očekivanja – Priručnik, Jačanje tripartitnog socijalnog dijaloga*. Zagreb: Norway grants, Ministarstvo rada i mirovinskoga sustava, Savez samostalnih sindikata Hrvatske, Hrvatska udruga poslodavaca.
- Baccaro, Lucio, and Jorge Galindo. 2018. *Are social pacts still viable in today’s world of work?* Geneva: ILO.
- Bronstein, Arturo S. 1995. “Societal change and industrial relations in Latin America: Trends and prospects”. *International Labour Review* 134 (2): 163–186.
- Campbell, Duncan. 2001. “Social dialogue and labor market adjustment in east Asia after the crisis”. Str. 423–465. u *East Asian labor markets and the economic crisis: Impacts, responses and lessons*, ur. G. Betcherman, and I. Rizwanul. Geneva: Washington, DC, World Bank, ILO.
- Carls, Kristin and Jeff Bridgford. 2012. *Socijalni dijalog – Priručnik za sindikalnu edukaciju*. Turin: International Training Centre of the International Labour Organization.

- Casey, Bernard H. and Michael Gold. 2000. *Social Partnership and Economic Performance: The Case of Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Casale, Giuseppe. 2001. "Social dialogue and tripartism in Poland: Evolution and trends". Working Paper No. 2. Focus Programme on Strengthening Social Dialogue. Geneva: ILO.
- Casale, Giuseppe, Marcela Kubinkova, and Ludek Rychly. 2001. "Social dialogue: The Czech success story". Working Paper No. 4. Focus Programme on Strengthening Social Dialogue. Geneva: ILO.
- CBS – Statistics Netherlands. 2007. Wassenaar-agreement, <https://www.cbs.nl/en-gb/news/2007/47/wassenaar-agreement-marks-turning-point-for-labour-market> (pristupljeno 27. marta 2023).
- Chabanet, Didier and Alexander H.Trechsel. 2011. *EU National Economic and Social Councils and Similar Institutions – A study prepared in the framework of the European Union Democracy Observatory for the European Economic and Social Committee (EESC)*. Florence: European Union Democracy Observatory (EUDO), Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute.
- Confederația Patronală Concordia. 2021. *Dialogul social în România-Prezent și viitor*, <https://dng6bz1fnhn09.cloudfront.net/media/2021/10/dialogul-social-in-romania.pdf> (pristupljeno 25. marta 2023).
- Collier, Ruth Berins, and David Collier. 2002. *Shaping the Political Arena: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America*. Saut Bend: University of Notre Dame Press.
- Croucher, Richerd, and Geoffrey Wood. 2015. "Tripartism in Comparative and Historical Perspective". *Business History* 57 (3): 347–357.
- Dreptonline. 2011. Legea dialogului social, Lege nr. 62/2011, http://www.dreptonline.ro/legislatie/legea_dialogului_social_62_2011.php (pristupljeno 27. marta 2023).
- Engin, Murat. 2018. *Bipartite, Tripartite, Tripartite-Plus Social Dialogue Mechanisms and Best Practices in the EU Member States*. Ankara: CFCU, ILO, Minister of family, labour and social services.
- Eurofound Europa, Programme for National Recovery, <http://eurofound.europa.eu/efemirectionary/programme-for-national-recovery-pnr> (pristupljeno 27. mart 2023).
- Europea Commission – COM. 2023. "Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions – Strengthening social dialogue in the European Union: harnessing its full potential for managing fair transitions". Europea Commission, Brussels, COM (2023) 40 final, 25. 1. 2023. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52023DC0040> (pristupljeno 29. maja 2024).
- Fashoyin, Tayo. 1997. "Labour relations and productivity". U *Workers: Stakeholders in productivity in a changing global economic environment*, ur. A. L. Tolentino. Enterprise and Management Development Working Paper No. 18/E. Geneva: Enterprise and Cooperative Development Department, ILO.
- Fashoyin, Tayo. 1998. *Industrial relations in southern Africa: The challenge of change*. Research Paper No. 5. Harare: ILO/Southern Africa Multidisciplinary Advisory Team.
- Fashoyin, Tayo. 2008. "Tripartite cooperation, social dialogue and national development". *International Labour Review* 143 (4): 341 – 372.

- Ghellab, Youcef. 2009. "Recovering from the Crisis through Social Dialogue". Dialogue in Brief No. 1. Geneva: ILO.
- Grimshaw, Damian, Aristeia Koukiadaki, and Isabel Tavora. 2017. *Social Dialogue and Economic Performance What matters for business – A review*. Geneva: ILO.
- Guardiancich, Igor, and Oscar Molina. 2020. "The effectiveness of national social dialogue institutions: From theory to evidence". ILO Working Paper, No. 16. Geneva: ILO.
- Haggard, Stephan, and Robert R. Kaufman (ur.). 1992. *The politics of adjustment: International constraints, distributive conflicts, and the state*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Hayter, Susan, and Chang-Hee Lee. 2018. *Industrial Relations in Emerging Economies: The Quest for Inclusive Development*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- Hassel, Anke. 2009. "Policies and Politics in Social Pacts in Europe". *European Journal of Industrial Relations* 15 (1): 7–26.
- Hermans, Maarten, Huib Huyse, and Jan Van Ongevalle. 2016. *Social dialogue as a driver and Governance instrument for sustainable development*. Leuven, Belgium: KU Leuven, HIVA Research institute for work and society.
- Héthy, Lajos. 2001. *Social dialogue and the expanding world: The decade of tripartism in Hungary and in central and eastern Europe 1988–99*. Brussel: European Trade Union Institute.
- International Labour Office. 1996. *Tripartite consultation at the national level on economic and social policy*. International Labour Conference, 83rd Session, Report VI. Geneva: ILO.
- International Labour Office. 2013. *National tripartite social dialogue: an ILO guide for improved governance*. Geneva: ILO.
- International Labour Organization, Conventions and Recommendations, <https://www.ilo.org/global/%20standards/introduction-to-international-labour-standards/conventions-and-recommendations/lang--en/index.htm> (pristupljeno 25. marta 2023).
- Kichewko, Karolina. 2013. "European Social Pacts Policy (The Netherlands, Ireland and Italy)". *Polish Political Science Review* 1: 87–100.
- Kornig, Cathel, Louit-Martinod Nathalie, and Philippe Méhaut (with Valeria Insarauto). 2016. "Reducing Precarious Work in Europe through Social Dialogue: the Case of France". Report for the European Commissio. Marseille: CNRS, Aix Marseille University, <http://www.research.mbs.ac.uk/ewerc/Our-research/Current-projects/Reducing-Precarious-Work-in-Europe-through-Social> (pristupljeno 30. maja 2024).
- Legislație Justiție. 1997. LEGE nr. 109 din 2 iulie 1997. Consiliul Economic și Social, <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/11650> (pristupljeno 27. marta 2023).
- Lukic, Goran. 2015. *Annual Review of Labour Relations and Social Dialogue Slovenia*, <http://library.fes.de/pdffiles/bueros/bratislava/12474.pdf> (pristupljeno 25. marta 2023).
- Marinković, Darko. 2004. *Socijalni dijalog – novi pristup političkoj i društvenoj stvarnosti*. Niš: Centar za ljudska prava.
- Marsden, David. 2016. "Norms of exchange and the socio-economics of labour markets" u *Labor Market Models*, ur. B. Kaufman. Chicago: Stanford University Press. Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna

- pitanja, Ratifikovane konvencije, revidirana Evropska socijalna povelja, <https://www.minrzs.gov.rs/srb-lat/dokumenti/podzakonski-akti/sekto-zamedjunarodnu-saradnju-evropske-integracije-i-projekte> (pristupljeno 25. marta 2023).
- Mirjanić, Željko. 2013. „Socijalni dijalog – izazovi u toku krize“. *Radno i socijalno pravo* XVII (2): 21–38.
- Penev, Slavica. 2013. *Ekonomске i evropske perspektive zemalja Zapadnog Balkana*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Pravno-informacijski sistem. 2003. *Socijalni sporazum za obdobje 2003–2005*, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=DRUG1692#> (pristupljeno 19. marta 2023).
- Pop, Liviu M, Serghei Mesaroş, Roxana Iliescu, Angelica Săbiescu, Eduard Corjescu and Iuliana Popescu. 2012. *Dialogul Social European „Ghid de informare legislativă al dialogului european“*. Bucureşti: MMFPS Dialog Social, Guvernul României, <http://dialogsocial.gov.ro/wp-content/uploads/2017/01/Dialogul-Social-European.pdf> (pristupljeno 19. marta 2023).
- Schmitter, Philippe C. 1974. “Still the Century of Corporatism?”. *The Review of Politics* 36 (1): 85–131.
- Singur in instantă. 2022. Legea nr. 62/ 10 mai 2011, republicată, Legea dialogului social, Actualizată 2022, <https://singur-in-instanta.ro/Legea-dialogului-social-nr.-62-2011-republicata> (pristupljeno 27. marta 2023).
- Socialinclusion. 2006. Towards 2016 Ten-Year Framework Social Partnership Agreement 2006–2015, Stationery office Dublin, Government of Ireland, http://www.socialinclusion.ie/documents/Towards201626June06_000.pdf (pristupljeno 27. marta 2023).
- Socijalno-ekonomski savet Republike Srbije, <http://socijalnoekonomskisavet.rs/cir/o%20nama%20cir.htm> (pristupljeno 30. maja 2024).
- Službeni glasnik R. Srbije. 2004. Zakon o Socijalno-ekonomskom savetu, „Sl. glasnik RS“, br. 125/2004.
- Stiglitz, Joseph. 2000. *Democratic development as the fruits of labour*. Boston: Keynote Address Industrial Relations Research Association, https://business.columbia.edu/sites/default/files-efs/imce/uploads/Joseph_Stiglitz/2000_Democratic_Development_KEYNOTE.pdf (pristupljeno 30. maja 2024).
- Sustainable Development. “Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development -A/RES/70/1”. United Nations, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> (pristupljeno 29. maja 2024).
- Stojiljković, Zoran. 2011. *Srbija u lavirintima tranzicije – ogledi iz političke sociologije savremenog društva*. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Stojiljković, Zoran. 2021. *Novi početak za socijalni dijalog*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- The Global Deal, <https://www.theglobaldeal.com/> (pristupljeno 30. maja 2024).
- Traxler, Franz, Sabine Blaschke, and Bernhard Kittel. 2001. *National Labour Relations in Internationalized Markets – A Comparative Study of Institutions, Change and Performance*. Oxford: Oxford University Press.
- Trebilcock, Anne. 1994. *Towards social dialogue: Tripartite cooperation in national economic and social policy-making*. Geneva: ILO.

- Turner, Lowell, and Daniel B. Cornfield. 2007. *Labor in the New Urban Battlegrounds: Local solidarity in a global economy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Visser, Jelle. 2001. "Industrial relations and social dialogue". Str. 184–242 u *Changing labour markets in Europe: The role of institutions and policies*, ur. P. Auer. Geneva: ILO.

Danijel G. Sporea

SOCIAL DIALOGUE AND TRIPARTISM AS A CONSTRUCTIVE MECHANISM IN ACHIEVING AND BUILDING ECONOMIC – POLITICAL CONSENSUS

Summary

Relations between workers and employers in the labor and capital markets become a determinant of mutual interactions where (in the logic of opposing interests) they open space for dialogue that will satisfy their interests in the mission of finding a compromise. Dialogue, as the starting point of communication between workers (united in trade unions) and employers, takes on a new form in the modern industrial field, the conceptuality of which approaches the concept of social dialogue. Institutionally framed and normatively harmonized, social dialogue as such enables social partners (representative trade unions and employers' association) to harmonize their positions with representatives of the Government, to reduce the zone of conflict interactions. The paper aims to point out that the establishment of social dialogue in a long-term strategy, which covers the field of economic and social policy, primarily consists in solving numerous issues that can be the subject of work and labor relations in the legal field of the same name, a necessary and non-alternative model, whose goal is to achieve a basic consensus in society. The author sees its application as a forward-looking strategy for stable and dynamic economic and social development. Guided by this assumption, the author tries to accept its meaning, which moves along the line from a mutual appreciation of interest differences to their acceptance in the zone of common interests.

Keywords: social dialogue, tripartite social dialogue, consensus, social pacts, the Economic and Social Council

Ajla Krdžalić, Andrej Simić

ŽRTVE OSVETNIČKE PORNOGRAFIJE: PERCIPIRAMO LI RAZLIČITO MUŠKARCE I ŽENE ŽRTVE?

SAŽETAK

Osvetnička pornografija, kao oblik rodno zasnovanog nasilja, sve je veći problem kojeg donose digitalni mediji. Mnoge žrtve doživljavaju da njihovi bivši partneri dijele njihov seksualno eksplicitan sadržaj bez njihovog pristanka. Shodno tome, trpe brojne nepovoljne posljedice, uključujući psihički stres i socijalnu izolaciju. Cilj ovog rada bio je istražiti kako su žrtve osvetničke pornografije percipirane u odnosu na njihovu rodnu pripadnost. Također smo nastojali razumjeti da li seksistički stavovi mogu predvidjeti impresije o žrtvama. Mjerili smo hostile i benevolentni seksizam kod 169 ispitanika/ca ($M_{dob} = 27.45$, $SD_{dob} = 10.26$). Zatim smo ih nasumično raspodijelili u jedan od uslova – muškarac žrtva vs. žena žrtva, gdje su pročitali *online* članak o žrtvi osvetničke pornografije. Ispitanici/ce su, zatim, procjenjivali/e žrtvu na dimenzijama toplota i kompetentnost. Ispitanici/ce u uslovu žena žrtva su ocijenili/e žrtvu toplijom i kompetentnijom od ispitanika/ca u uslovu muškarac žrtva. Osim toga, hostile, ali ne i benevolentni seksizam, predviđao je percepciju toplote žrtve bez obzira na rod. Međutim, obje vrste seksističkih stavova nisu moderirale razlike u percepciji toplote i kompetentnosti bez obzira na uslov. Naši rezultati pokazuju da muškarci žrtve osvetničke pornografije mogu biti negativnije percipirani od žena žrtava i da bi prethodni (hostilni) seksistički stavovi mogli pomoći u razumijevanju kako ljudi doživljavaju žrtve osvetničke pornografije.

KLJUČNE REČI

osvetnička
pornografija, rodno
zasnovano nasilje,
seksizam, socijalne
percepcije, toplota,
kompetentnost

Uvod

Nataša je i dalje bila u vezi sa svojim bivšim partnerom kada je on s prijateljima podijelio njihov seksualno eksplicitan video. To se desilo u ljeto, a tek u jesen Nataša je saznala da su taj snimak gledali stanovnici malog grada u kojem je prethodno živjela. Neki od prijatelja su joj okrenuli leđa,

Ajla Krdžalić, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju i psihologiju, Bosna i Hercegovina: ajla.krdzalic@untz.ba

Andrej Simić, Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet – Odsjek za pedagogiju i psihologiju, Bosna i Hercegovina: andrej.simic@untz.ba

komšije su od nje skretale pogled, zamalo je ostala bez posla, morala je da se odseli, a njen sin je promijenio školu. Žene su je omalovažavale, dok su muškarci uživali u tome i svakodnevno joj slali opscene ponude, uvredljiv sadržaj na društvenim mrežama (Cvetinčanin Knežević 2021). Ovakav scenario nije neuobičajen za mnoge osobe čiji se eksplicitan materijal pojavi na internetu bez njihovog znanja. Kod više od polovine žrtava, uz nage fotografije, često se objavi njihovo puno ime, poveznice za društvene mreže te *email* adrese i broj telefona (Citron & Franks 2014). Svakako, ovakvi fenomeni predstavljaju oblik savremenog nasilja koje je najčešće rodno zasnovano. U ovom radu želimo saznati da li rod žrtve ovakvog oblika nasilja iziskuje različite percepcije žrtve.

Rodno zasnovano nasilje je široko rasprostranjen fenomen rodne nejednakosti koji se zasniva na rodnim normama i nejednakim odnosima moći (Petrić 2019). Žrtve rodno zasnovanog nasilja su u 90% slučajeva žene, a isti procenat nasilnika su muškarci, stoga se ovaj oblik nasilja često izjednačava s muškim nasiljem nad ženama (Šenk 2023). Upotreba savremenih tehnologija otvorila je nove puteve u provođenju rodno zasnovanog nasilja (Dimovski 2023). Mekglin (McGlynn), Rakli (Rackley) i Hoton (Houghton) (2017) prepoznaju specifičnosti primjene savremenih tehnologija u rodno zasnovanom nasilju. Oni razlikuju dva kontinuumu unutar kojih se mogu smjestiti različiti oblici rodno zasnovanog nasilja. Prvi kontinuum odnosi se na seksualno zlostavljanje zasnovano na slikama. Literatura prepoznaje takve oblike nasilja kao *digitalno nasilje* koje uključuje slanje, primanje ili distribuciju sadržaja sa seksualnom konotacijom putem digitalnih uređaja, a *bez pristanka* žrtve da se njen sadržaj koristi u takve svrhe (Dinić 2022). Oblici seksualnog zlostavljanja zasnovanog na slikama sami se mogu smjestiti na drugi kontinuum koji obuhvata i druge oblike rodno zasnovanog nasilja.

Najekstremniji oblik digitalnog rodno zasnovanog nasilja uključuje dijeljenje seksualno eksplicitnih fotografija, poruka ili video-snimaka (Dimovski 2023) i popularno se naziva *revenge porn* (Kitchen 2015), tj. osvetnička pornografija. Osvetnička pornografija dijeli mnogo toga zajedničkog sa drugim oblicima rodno zasnovanog nasilja. Riječ je o distribuciji sadržaja žrtve bez pristanka, što ovaj oblik nasilja približava zloupotrebi intimnih sadržaja (Bates 2016; McGlynn & Rackley 2017). Dok zloupotreba intimnih sadržaja može imati seksualne i ekonomske ciljeve (npr. iznuđivanje), glavni cilj je sramoćenje i ponižavanje žrtve (Cvetinčanin Knežević 2020), odnosno uznemiravanje bivših partnera/partnerica (Kitchen 2015). Nadalje, objavljivanje i praćenje seksualno eksplicitnog sadržaja ne mora uvijek biti motivisano osvetom i može predstavljati vid digitalnog egzibicionizma, devijantnog korištenja intimnih sadržaja (Munar 2010). Konačno,

svaki seksualni sadržaj ne mora biti pornografski (Franks 2015), pa termin pornografija unutar pojma osvetnička pornografija pokušava naglasiti nedozvoljeno dijeljenje fotografija prvobitno dobijenih bez pristanka kao i onih dobijenih uz pristanak (Citron & Franks 2014). U skladu s tim, osvetničku pornografiju možemo smjestiti na kontinuum s drugim oblicima rodno zasnovanog nasilja (Kelly 1988). Fokus ovog tipa nasilja je seksualne prirode, a žrtve doživljavaju ovaj fenomen kao vid seksualnog nasilja (McGlynn et al. 2017).

Preciznije, ovaj oblik digitalnog rodno zasnovanog nasilja možemo razlikovati od oblika u kojim je eksplicitan sadržaj dobijen iznudom od strane nepoznatog počinitelja koji potom ucjenjuje žrtvu kako njen sadržaj ne bi bio objavljen, kao i onog u kojem počinitelj pravi fotografije bez pristanka, kako bi postigao seksualno zadovoljstvo. Dakle, u slučaju osvetničke pornografije, najčešće, bivši partner objavljuje na internetu, bez pristanka, uz pristanak kreirane, privatne seksualne fotografije ili video-zapise svojih bivših partnera kako bi se osvetili nakon raskida njihove veze (McGlynn et al. 2017). Najveći broj žrtava osvetničke pornografije su žene (Branch et al. 2017). Na primjer, Iton (Eaton), Dzejkobs (Jacobs) i Ruvalkaba (Ruvalcaba) (2017) izvještavaju da je šansa da će žrtva osvetničke pornografije biti žena 1,7 puta veća u odnosu na to da će muškarci biti žrtve. Međutim, broj muških žrtava nije zanemariv (vidjeti Hearn & Hall 2018).

Budući da se fotografije često distribuiraju zajedno s ličnim podacima žrtve (npr. ime, adresa i linkovi do profila na društvenim mrežama), žrtve su podložne zlostavljanju, uhođenju, seksualnom uznemiravanju i potencijalnom silovanju (Citron & Franks 2014; Starr & Lavis 2018; Waldman 2017). Stoga se mnoge žrtve suočavaju sa tegobama anksioznosti i depresije, PTSP-a i suicidalnosti (Bates 2016), bez obzira na rod (Gasso, Mueller-Johnson & Montiel 2020). Kako bi minimizirale emocionalne posljedice, mnoge žrtve brišu svoje profile na društvenim mrežama, što ih distancira i od pozitivnih socijalnih relacija, dok neke žrtve isti obrazac doživljavaju i u životu van interneta, u svojim svakodnevnim rutinama (Cecil 2014). Nadalje, žrtve osvetničke pornografije vjerovatno će biti okrivljene za svoje postupke te čak smatrane i promiskuitetnima, a nerijetko doživljavaju gubitak percipiranog ili stvarnog dostojanstva i smanjeno poštovanje porodice i prijatelja (Feather 1999; Franklin 2014; Mckinlay & Lavis 2020).

Čini se da su osobe koje okrivljuju žrtvu sklonije identifikovati negativne aspekte njenog ponašanja. Žrtva se češće okrivljuje kada je fotografija počinitelju poslana u početku veze nego ako se radilo o čvrsto fomiranom romantičnom odnosu (Starr & Lavis 2018). Također, moguće je da su žrtve smatrane odgovornima jer su pristale na slanje svojih eksplicitnih fotografija i nisu poduzele korake minimiziranja rizika daljnjeg dijeljenja tih

fotografija. Na primjer, takav narativ bi mogao sugerisati da su žrtve trebale znati u kakav rizik se upuštaju (Gavin & Scott 2019). Ovakav vid seksualnog uznemiravanja mogao bi imati i gore efekte od onog licem-u-lice jer se fotografije mogu dijeliti i ponovo pojavljivati na više mjesta na internetu (Branch et al. 2017). Shodno tome, žrtve osvetničke pornografije su podložne okrivljavanju na sličan način kao što se okrivljuju žrtve silovanja, pri čemu su pojedinci koji pribjegavaju tradicionalnim rodnim normama skloni pripisivati više krivice žrtvama (Bates 2016; Cvetinčanin Knežević 2020), naročito ako je žrtva više naga na fotografiji (Mckinlay & Lavis 2020). Međutim, individualne razlike u povjerenju prema žrtvi mogle bi predstavljati protektivni faktor od tih negativnih percepcija, koji vodi ka većem opraštanju i manjem okrivljavanju svih žrtava (Starr & Lavis 2018). Dakle, stereotipi žrtava osvetničke pornografije su različiti i kreću se od relativno pozitivnih (suosjećajnih) do ekstremno negativnih (okrivljujućih).

Pokazalo se da žene pate od više iskustava viktimizacije od muškaraca (Festl, Reer & Quandt 2019; Gasso et al. 2020), ne osjećaju se sigurnim van okruženja svog doma (Citron & Franks 2014), suočavaju se sa gubitkom posla ili mogućnosti za studiranjem, a prijatnije mogu dostići i njima bliske osobe (Bates 2016). Stoga, iako je poznato da žrtve ne daju pristanak da fotografiju vidi šira publika, žene će biti posmatrane kao socijalno devijantne ako njihova intimna fotografija procuri (Mckinlay & Lavis 2020) i često etiketirane kao „kurve“ (Patella-Ray 2018). S druge strane, istraživanja pokazuju da su intimne slike muškog tijela često hvaljene i poštuju se kao afirmacija muškosti i seksualne sposobnosti muškaraca, što je u funkciji minimiziranja uočene štete za muškarce žrtve osvetničke pornografije (Gavin & Scott 2019; Patella-Ray 2018; Ringrose & Harvey 2015). Međutim, muškarci žrtve ipak nisu lišeni nepovoljnih psihopatskih posljedica poput depresije i anksioznosti koje se povezuju sa viktimizacijom širenja seksualnog sadržaja bez pristanka (Gasso et al. 2020). Prema tome, ostaje nejasno kako ljudi percipiraju muškarce žrtve osvetničke pornografije.

Kako bismo dublje razumjeli prirodu stereotipa prema žrtvama osvetničke pornografije, koristit ćemo Model sadržaja stereotipa (Fiske et al. 2002). Model pretpostavlja da se stereotipi i interpersonalne impresije o drugima javljaju na temelju dvije dimenzije – toplota i kompetentnost. Preciznije, ljudi formiraju impresije o strancima i pripadnicima stereotipnih grupa tako što će procijeniti njihovu namjeru da im naude ili pomognu (procjena toplote) i njihovu mogućnost da realizuju svoju namjeru (procjena kompetentnosti). Pozicioniranje pojedinaca na specifičnim mjestima na kontinuumu toplote i kompetentnosti dovodi do razlika u njihovoj percepciji. Primjerice, takmičarima nedostaje toplota, dok su netakmičari topli;

ljudi visokog statusa su kompetentni, dok su ljudi niskog statusa nekompetentni (Cuddy et al. 2008/2009; Russell & Fiske 2009). Ukoliko druge percipiramo visoko na dimenziji toplote, a nisko na dimenziji kompetentnosti, takve pojedince ćemo sažaljivati. Ukoliko ih percipiramo visoko na dimenziji kompetentnosti, a nisko na dimenziji toplote, takvim pojedincima ćemo zavidjeti. Nadalje, one koje procjenjujemo nisko na obje dimenzije ćemo prezirati, dok ćemo se diviti onima koje procjenjujemo visoko na obje dimenzije (Aktan 2013; Fiske 2015). Povezujući Model sadržaja stereotipa sa prethodnim saznanjima o negativnim percepcijama žena žrtvi (Bates 2016; Cvetinčanin Knežević 2020; Mckinlay & Lavis 2020; Patella-Ray 2018) i protektivnim pogledima na muškarce žrtve (Gavin & Scott 2019; Patella-Ray 2018; Ringrose & Harvey 2015), moguće je da bi se žene žrtve osvetničke pornografije mogle sažaljivati ili prezirati, dok bi se muškarcima žrtvama uz preziranje moglo i diviti.

Jedno od mogućih personoloških objašnjenja nejasnog obrasca formiranja impresija o žrtvama osvetničke pornografije ovisno o rodu mogu biti razlike u prethodno usvojenim seksističkim stavovima. U suštini, seksizam predstavlja vjerovanje u urođenu superiornost jedne rodne skupine u odnosu na drugu (Macionis 2009; prema Simuenović Patić 2021), a manifestuje se kao nejednak tretman žena i muškaraca baziran na tradicionalnim rodnim stavovima (Simuenović Patić 2021). Međutim, ljudi mogu izražavati seksizam na različite načine. Na primjer, naslanjajući se na Model sadržaja stereotipa, Glik (Glick) i Fiske (1996) pretpostavljaju da se seksistički stavovi mogu izraziti unutar dva različita seta ponašanja. Njihova teorija seksizam posmatra kao multidimenzionalni konstrukt koji obuhvata benevolentni i hostilni seksizam. Oba služe održavanju i opravdavanju patrijarhalne društvene strukture.

Hostilni seksizam nastoji opravdati mušku moć, tradicionalne rodne uloge i mušku eksploataciju žena kao seksualnih objekata. Takav oblik seksizma odražava gledište na žene kao na konkurenciju koja želi da stekne dominaciju i kontrolu nad muškarcima, bilo kroz svoju seksualnost, feminističku ideologiju ili ambiciozne izbore karijere. S druge strane, benevolentni seksizam se oslanja na ljubaznija i nježnija opravdanja muške dominacije i propisanih rodnih uloga, prepoznaje ovisnost muškaraca o ženama i prihvaća romantizirani pogled na seksualne veze sa ženama. Na žene se gleda kao na tople, čiste i pune podrške, koje stoga zaslužuju mušku zaštitu i divljenje (Glick & Fiske 1997; Bareket & Fiske 2023).

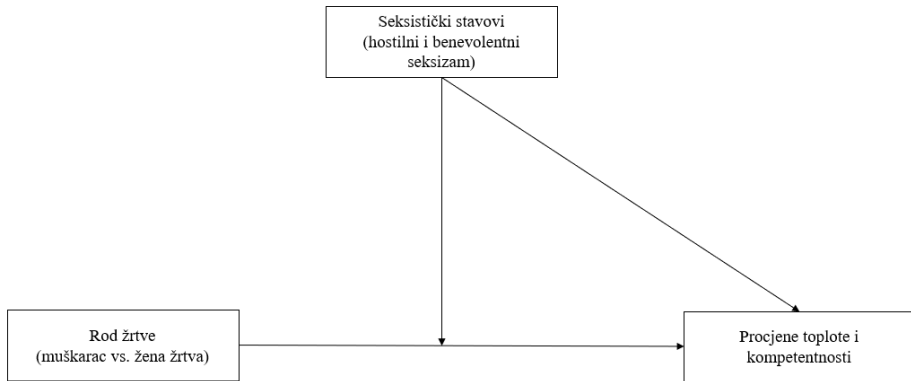
Iako rodne predrasude postoje i prema muškarcima, seksizam se gotovo isključivo odnosi na predrasude prema ženama. Muškarci imaju skoro jednako razvijene predrasude prema ženama, bez obzira na tip predrasuda, dok su benevolentne predrasude žena prema muškarcima mnogo slabije

izražene od hostilnih (Mihic 2010). Iako u području osvetničke pornografije nemamo jasnih nalaza o ulozi seksizma u objašnjavanju formiranja impresija prema žrtvama, neka istraživanja govore o tome kako su viši nivoi seksizma u korelaciji sa većom vjerovatnoćom da se poćini osvetnička pornografija (Pina, Holland & James 2017). Naime, određena istraživanja u sličnim područjima ukazuju da seksizam predstavlja bitan faktor u predviđanju sadržaja percepcije prema žrtvi. Na primjer, muškarci sa jakim hostilnim seksistićkim stavovima izrazito krive žene žrtve seksualnog nasilja (Koepke, Eyssel & Bohner 2014), a isti je obrazac uoćen i kod muškaraca sa izraženim benevolentnim seksistićkim stavovima (Abrams et al. 2003). Međutim, nerijetko se dešava da i žene same internalizuju seksistićke stavove koji doprinose međusobnoj osudi i devalviranju žena žrtava seksualnog nasilja (Simuenović Patić 2021).

Koristeći Model sadržaja stereotipa kao polaznu tačku, cilj ovog rada je istražiti na koji način se žrtve osvetnićke pornografije percipiraju s obzirom na njihov rod. Glavna posljedica osvetnićke pornografije je to da se žene žrtve okrivljuju (Bates 2016; Feather 1999; Festl, Reer & Quandt 2019; Franklin 2014; Gasso et al. 2020; Mckinlay & Lavis 2020), dok je moguće da se muškarcima žrtvama divi (Gavin & Scott 2019; Patella-Ray 2018; Ringrose & Harvey 2015). Prema tome, žene žrtve bi trebale biti percipirane kao manje tople (H1) i kao manje kompetentne (H2) u odnosu na muškarce. Međutim, prethodna istraživanja pokazuju da se na žene ne gleda uvijek sa sažaljenjem (Feather 1999; Festl, Reer & Quandt 2019; Franklin 2014; Gasso et al. 2020; Mckinlay & Lavis 2020), dok su moguće i negativne percepcije prema muškarcima (Gasso et al. 2020). Zbog toga, pretpostavljamo da bi seksistićki stavovi trebali moderirati percepciju žrtava ovisno o njihovom rodu (H3). Preciznije, osobe sa benevolentnim (H3a) i hostilnim seksizmom (H3b) bi trebale percipirati žene žrtve kao manje tople i kompetentne u odnosu na muškarce, dok bi se ti efekti (H3c-H3d) trebali izgubiti kod osoba sa niskim nivoima benevolentnog i hostilnog seksizma. Grafićki prikaz ispitivanih odnosa nalazi se unutar Figure 1.

Ovaj rad će nastojati da nadopuni literaturu o rodno zasnovanom nasilju i percepciji žrtava na tri načina. Prvo, fokusirat ćemo se na žrtve osvetnićke pornografije, područja koje se zbog upotrebe digitalnih tehnologija razlikuje od ostalih tipova rodno zasnovanog nasilja (Dimovski 2023; Dinic 2022; Kitchen 2015). Drugo, prethodna istraživanja o percepciji žrtvi rodno zasnovanog nasilja fokusirala su se gotovo isključivo na žene žrtve (Bates 2016; Mckinlay & Lavis 2020; kao izuzetke vidjeti Gasso et al. 2020; Hearn & Hall 2018). U ovom radu mi ćemo direktno porediti percepcije žrtava osvetnićke pornografije u odnosu na njihov rod. Treće, nastojat

Figura 1. Grafički prikaz ispitivanih odnosa između roda žrtve (muškarac vs. žena žrtva), seksističkih stavova (hostilni i benevolentni seksizam) i procjena toplote i kompetentnosti žrtve.

ćemo se fokusirati na moderacijsku ulogu seksizma. To će nam pomoći da razumijemo da li sve osobe na sličan način percipiraju žrtve s obzirom na njihov rod, ili je percepcija žrtvi derivirana iz kompleksne međugre roda žrtve i prethodno usvojenih seksističkih stavova posmatrača.

Metod

Ispitanici

Svi punoljetni ispitanici koji govore bosanski/hrvatski/srpski jezik mogli su učestvovati u istraživanju. Ispitanici su učestvovali u istraživanju putem *online* upitnika kojem su mogli pristupiti putem linka na društvenim mrežama i internetskim forumima. U istraživanju je učestvovalo 169 ispitanika, od čega je 79, 9% osoba ženskog roda, a 16, 6% osoba muškog roda. Ostatak ispitanika nije iskazao svoje rodno opredjeljenje (ostalih 1, 2%; „ne želim reći“ 2, 4%). Starost ispitanika nalazi se u rasponu od 18 do 62 godine ($M = 27, 45$, $SD = 10, 26$). U uslov žene žrtve slučajno je raspoređeno 83 ispitanika (81, 9% ženskog roda, 16, 9% muškog, 1, 2% ispitanika nije iskazalo svoje rodno opredjeljenje). S druge strane, u uslov muškarca žrtve slučajno je raspoređeno 86 ispitanika (77, 9% ženskog roda, 16, 3% muškog, 5, 8% nije iskazalo svoje rodno opredjeljenje). Rod i uslov kojem je dodijeljen ispitanik nisu bili povezani, $\chi^2(2) = 2.62$, $p = .270$, $V = .13$. Dakle, rodna struktura ispitanika nije bila različita između uslova.

Proveli smo analizu senzitiviteta korištenjem programa GPower (verzija 3.1.; Faul et al. 2007) kako bismo saznali najmanje veličine efekta koje

naše planirane analize mogu identifikovati imajući u vidu veličinu uzorka. Dakle, s našim uzorkom, t-test za nezavisne uzorke mogao je identifikovati umjereni efekat ($d = 0.43$) kada se snaga postavi na $.80$ i $\alpha = .05$. Nadalje, imajući u vidu istu veličinu uzorka, te iste vrijednosti snage i α , u regresijskom modelu koji je uključivao dva prediktora (jedan dihotomni i jedan kontinuirani) i njihovu interakciju, mogli smo detektovati efekat umjerene veličine ($f^2 = .05$).

Postupak

Lokalni etički komitet Filozofskog fakulteta u Tuzli dao je odobrenje za provođenje ovog istraživanja. Tokom provođenja istraživanja poštovane su smjernice Helsinške deklaracije. Nakon davanja saglasnosti, ispitanici su popunili Inventar ambivalentnog seksizma (Glick & Fiske 1996/1997). Potom su slučajno raspoređeni u dva uslova: uslov žene žrtve i uslov muškarca žrtve. U svakom od uslova, ispitanici su čitali isječak sa *web* portala koji govori o slučaju osvetničke pornografije. Članak je kreiran po uzoru na stvarne članke sa regionalnih *web* portala tako da je nastojao prikazati slučaj sa elementima koji su zajednički većini pomenutih stvarnih članaka. Dakle, članak je sadržio podatke o tome kako je žrtva saznala da je njen eksplicitni sadržaj podijelio bivši partner/ica, gdje je sadržaj podijeljen, koji dodatni sadržaj je podijeljen, osobe iz okoline do kojih je sadržaj dospio i njihove reakcije, kao i posljedice koje je žrtva pretrpjela. U uslovu žene žrtve, ispitanici su saznali da je žrtva bila žena kroz njeno ime, kao i u uslovu muškarca žrtve kroz njegovo ime. Članak je po svom sadržaju i broju riječi bio ujednačen u kontekstu oba uslova. Zatim su ispitanici procjenjivali žrtvu na listi od deset pridjeva (Fiske et al. 2002; Rom & Conway 2018; Rom et al. 2017). Na kraju, ispitanici su popunjavali dio upitnika koji se odnosi na njihove demografske informacije (rod, starost, mjesto stanovanja, obrazovni nivo i status zaposlenja). Ispitivanje je trajalo oko pet minuta.

Instrumenti

Inventar ambivalentnog seksizma. Inventar ambivalentnog seksizma (Glick & Fiske 1996) je mjera samoprocjene koja se sastoji od 22 ajtema. Inventar sadrži dvije subskale koje mjere hostilni seksizam (11 stavki; npr. „Žene se prelako uvrijede“) i benevolentni seksizam (11 stavki; npr. „Muškarci trebaju njegovati i štititi žene“). U okviru izvorne verzije instrumenta (Glick & Fiske 1996), pouzdanost (Cronbahova alfa) subskale hostilnog seksizma kretala se od $\alpha = .87$ do $\alpha = .92$, a subskale benevolentnog seksizma od $\alpha = .73$ do $\alpha = .85$. Svaka od subskala sadrži ajteme za mjerenje stavova relevantnih za moć, rodnu diferencijaciju i heteroseksualnost. Zadatak ispitanika je da

procijene u kojem stepenu se slažu ili ne slažu sa datom tvrdnjom korištenjem skale 1–7 (1 – u potpunosti se ne slažem, 7 – u potpunosti se slažem). Za obje subskale formirali smo prosječne rezultate ispitanika.

Procjene kompetentnosti i toplote. Koristili smo listu osobina korištenih u prethodnim istraživanjima formiranja impresija i stereotipa (Fiske et al. 2002; Rom & Conway 2018; Rom et al. 2017) koje opisuju kompetentnost (pet stavki; npr. nezavisan/na) i toplotu (pet stavki; npr. dobre naravi). Pouzdanost originalne skale kompetentnosti ($\alpha = .85$ do $\alpha = .90$) i toplote ($\alpha = .82$ do $\alpha = .90$) bila je visoka u istraživanjima Fiskea i saradnika (2002). Zadatak ispitanika je da procijene žrtvu o kojoj su pročitali korištenjem skale 1–7 (1 – osobina u potpunosti ne opisuje žrtvu, 7 – osobina u potpunosti opisuje žrtvu). Na osnovu odgovora ispitanika formirali smo dva indeksa koja odražavaju prosječne procjene žrtve na dimenzijama kompetentnosti i toplote.

Rezultati

Analiza podataka provedena je u softveru Jamovi (verzija 2.3.24.; The Jamovi Project 2024) korištenjem bazičnih T-tests i Factor modula, te modula GAMLj (Gallucci 2020). Tabela 1 prikazuje deskriptivne statistike, indekse unutrašnje konzistencije i korelacije između glavnih varijabli istraživanja. Sve mjere su pokazale umjerenu do veoma dobru unutrašnju konzistenciju. Kako je teoretski očekivano, uočene su pozitivne korelacije između skorova ispitanika na subskalama hostilnog i benevolentnog seksizma. Nadalje, percepcije kompetentnosti i toplote žrtve također su pozitivno korelirale. Hostilni seksizam je negativno korelirao sa percepcijama kompetentnosti i toplote žrtve, dok smo uočili negativnu korelaciju benevolentnog seksizma i percepcije kompetentnosti. Povezanost benevolentnog seksizma i percepcije toplote nije bila statistički značajna.

Tabela 1. Deskriptivni statistici, indeksi unutrašnje konzistencije i korelacije glavnih varijabli istraživanja.

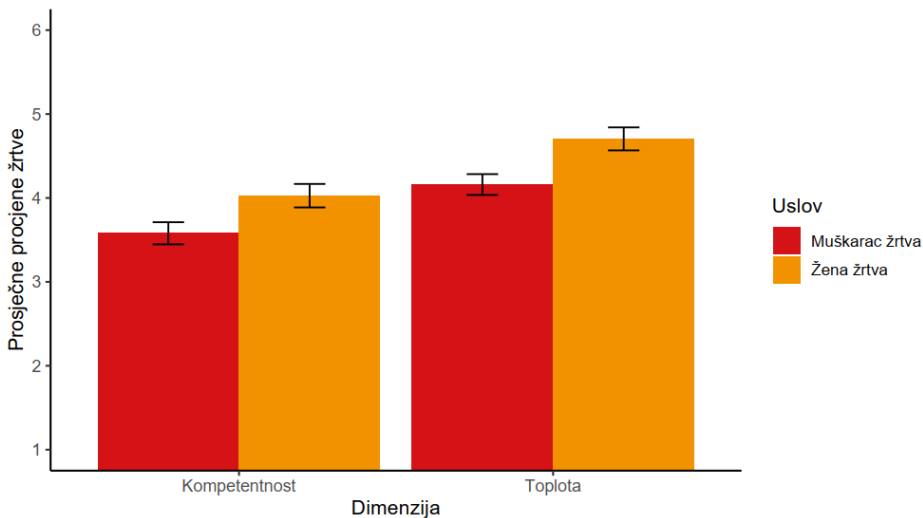
Varijabla	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>A</i>	1	2	3	4
Hostilni seksizam (1)	3.37	1.20	.86				
Benevolentni seksizam (2)	4.40	1.04	.71	.37***			
Kompetentnost žrtve (3)	3.80	1.27	.87	-.16*	-.16*		
Toplota žrtve (4)	4.20	1.23	.83	-.17*	-.05	.68***	

Napomena. *M* = aritmetička sredina. *SD* = standardna devijacija. α = vrijednost koeficijenta unutrašnje konzistencije. * predstavlja $p < .05$. ** predstavlja $p < .01$. *** predstavlja $p < .001$.

Razlike u percepciji muškarca i žene žrtve

Na Figuri 2 prikazane su aritmetičke sredine uslova muškarac i žena žrtva uključujući i njihove standardne pogreške. Utvrdili smo da su ispitanici u uslovu muškarac žrtva ($M = 3.58$, $SD = 1.22$) percipirali žrtvu kao manje kompetentnu od ispitanika u uslovu žena žrtva ($M = 4.03$, $SD = 1.28$), $t(167) = -2.33$, $p = .021$, $d = -0.36$. Sličan obrazac utvrđen je i za dimenziju toplote: ispitanici u uslovu muškarac žrtva ($M = 4.16$, $SD = 1.15$) u prosjeku su procijenili žrtvu kao manje toplu u odnosu na ispitanike u uslovu žena žrtva ($M = 4.70$, $SD = 1.25$), $t(167) = -2.94$, $p = .004$, $d = -0.45$.

Figura 2. Prosječne procjene kompetentnosti i toplote žrtve za uslove muškarac žrtva i žena žrtva.

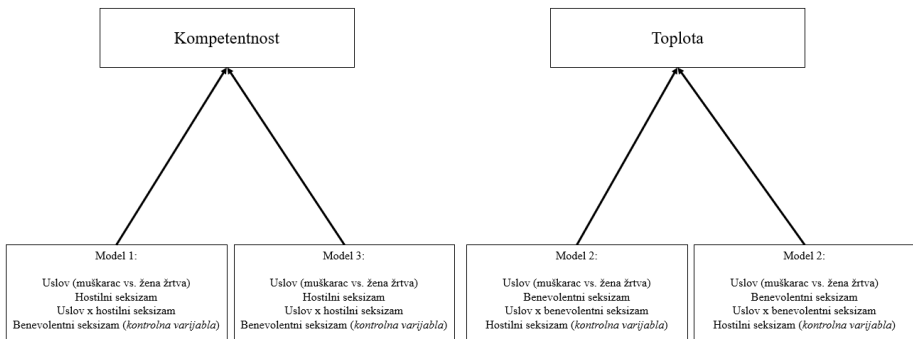
Napomena. Stupci (crne linije) se odnose na standardne pogreške aritmetičke sredine.

Moderatorska uloga benevolentnog i hostilnog seksizma

Kako bismo ispitali moderacijske efekte benevolentnog i hostilnog seksizma, testirali smo četiri moderacijska regresijska modela koja su uključivala uslov (žena žrtva vs. muškarac žrtva) kao prediktorsku varijablu, benevolentni i hostilni seksizam kao moderatore i procjene toplote i kompetentnosti kao kriterijske varijable. Testirani modeli prikazani su unutar Figure 3. Preciznije, Model 1 je sadržio uslov, benevolentni seksizam i njihovu interakciju kao prediktore procjena toplote. Prediktori Modela 2 su bili isti,

dok su kriterij predstavljale procjene kompetentnosti. U Modelu 3 uvrstili smo uslov i hostile seksizam i njihovu interakciju kao prediktore procjena toplote. Konačno, Model 4 je sadržio iste prediktore kao Model 3, a uvrstili smo procjene kompetentnosti kao kriterij. U svakom modelu kontrolirali smo onu dimenziju seksizma čiji moderatorski efekat u tom modelu nismo testirali: u Modelu 1 i 2 hostile seksizam je uvršten kao kontrolna varijabla, dok je u Modelu 3 i 4 benevolentni seksizam predstavljao kontrolnu varijablu. Prije provođenja analize, centrirali smo kontinuirane prediktore (Baron & Kenny 1986).

Figura 3. Grafički prikaz testiranih regresionih modela.

Kako je vidljivo iz Tabele 2, sva četiri modela bila su statistički značajna. U skladu s našim prethodnim analizama, razlika između uslova je bila značajan prediktor u sva četiri modela. Preciznije, ispitanici su uslovu žena žrtva procjenjivali žrtvu kao kompetentniju i topliju u odnosu na ispitanike u uslovu muškarac žrtva. Hostilni seksizam je značajno predviđao negativne procjene toplote (Modeli 1 i 3), ali ne i procjene kompetentnosti (Modeli 2 i 4). Sa druge strane, benevolentni seksizam nije značajno predviđao kriterij niti u jednom od četiri testirana modela. Konačno, interakcijski efekat uslova i benevolentnog/hostilnog seksizma nije značajno predviđao kriterijske varijable u sva četiri modela. Drugim riječima, nismo utvrdili značajan moderacijski efekat benevolentnog i hostilnog seksizma u testiranim modelima.

Tabela 2. Indikatori fita modela i procijenjeni regresijski koeficijenti za uslov, benevolentni seksizam, hostilni seksizam, interakciju (uslov x hostilni/benevolentni seksizam) kao prediktore procjene toplote (Modeli 1 i 3) i kompetentnosti (Modeli 2 i 4).

	Toplota (Model 1)		Kompetentnost (Model 2)		Toplota (Model 3)		Kompetentnost (Model 4)	
	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>t</i>
R^2	.09		.07		.08		.07	
R_{adj2}	.07		.05		.06		.04	
$F(4, 164)$	4.21**		3.08*		3.58**		2.97*	
Prediktor	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>t</i>
Odsječak	4.43	48.67***	3.80	40.02***	4.43	48.32***	3.80	39.96***
Uslov (žena žrtva vs. muškarac žrtva)	0.54	2.95**	0.44	2.30*	0.54	2.93**	0.44	2.30*
Hostilni seksizam	-0.17	-2.03*	-0.12	-1.38	-0.18	-2.20*	-0.12	-1.45
Benevolentni seksizam	0.02	0.20	-0.14	-1.40	0.02	.24	-0.14	-1.38
Uslov x hostilni/benevolentni seksizam	0.25	1.63	0.10	0.64	0.10	0.58	0.02	0.12

Napomena. *b* = procijenjeni nestandardizirani regresijski koeficijent. *t* = vrijednost paramterijskog statističkog testa koji je procijenjivao značajnost regresijskog koeficijenta. * predstavlja $p < .05$. ** predstavlja $p < .01$. *** predstavlja $p < .001$. U Modelima 1 i 2 testirala se interakcija uslova i hostilnog seksizma. U Modelima 3 i 4 testirala se interakcija uslova i benevolentnog seksizma.

Diskusija

Koristeći Model sadržaja stereotipa (Fiske et al. 2002; Fiske 2015) kao referentnu tačku, u ovom radu smo pokušali saznati da li rod žrtve osvetničke pornografije vodi ka različitim percepcijama žrtve. U suprotnosti sa H1 i H2, utvrdili smo da su žene žrtve percipirane kao toplije i kompetentnije u odnosu na muškarce žrtve. Pored toga, mjerili smo benevolentne i hostilne seksističke stavove (Glick & Fiske 1996/1997) ispitanika kako bismo utvrdili moderatorski efekat seksizma u percepciji žrtava. Rezultati regresijskih analiza ukazali su da benevolentni seksizam nije bio značajan prediktor percepcije toplote i kompetentnosti žrtve. S druge strane, hostilni seksizam predviđao je procjene toplote. Preciznije, viši skorovi na skali hostilnog seksizma predviđali su negativnije procjene toplote žrtve. Međutim, hostilni seksizam nije bio značajan prediktor procjene žrtve na dimenziji kompetentnosti. Konačno, benevolentni i hostilni seksistički stavovi nisu značajno moderirali efekat uslova na percepcije toplote i kompetentnosti, što nije u skladu s našim inicijalnim očekivanjima (H3a-d).

Naši rezultati nisu u potpunosti konzistentni s nalazima prethodnih istraživanja (Bates 2016; Cvetinčanin Knežević 2020; Festl, Reer & Quandt 2019; Gasso et al. 2020; Mckinlay & Lavis 2020; Patella-Ray 2018) u kojima je utvrđeno da se žene žrtve okrivljuju i procjenjuju kroz niz negativnih aspekata, dok se muškarcima više divi. U našem slučaju, žene žrtve procijenjene su pozitivnije u odnosu na muškarce žrtve. Ako uzmemo u obzir Model sadržaja stereotipa (Fiske et al. 2002; Fiske 2015), dobijeni podaci koji se odnose na žene žrtve mogli bi ukazivati na veće prepoznavanje i podršku te veću salijentnost problema žena žrtava u javnosti (Cvetinčanin Knežević 2021; Dimovski 2023). Nadalje, muškarci žrtve procijenjeni su negativnije u odnosu na žene žrtve, što je u skladu s nalazima istraživanja koja ukazuju da muškarci žrtve seksualnog nasilja pate od viktimizacije, okrivljavanja (Davies & Rogers 2006; Gasso et al. 2020; Perrott & Webber 1996) i omalovažavanja (Gavin & Scott 2016). Ovakav nalaz mogao bi biti dodatak mitovima o silovanju muškaraca, koji pretpostavljaju da bi muškarci trebali uživati bilo kakvu seksualnu pažnju od strane žene (Sleath & Bull 2010). Dakle, takav prikaz umanjuje iskustvo muškaraca žrtvi i vodi ka negativnim percepcijama njihove maskuliniteta. Prema tome, moguće je da su muškarci žrtve bili negativnije procijenjeni od žena žrtava zbog toga što uloga žrtve nije konzistentna sa stereotipnom slikom snažnog muškarca.

Negativne procjene žrtve na dimenziji toplote mogle su se predvidjeti putem saznanja o nivou hostilnog seksizma ispitanika. U formulacijama impresija o drugima, prikazano je da procjene toplote imaju veću težinu u afektivnim i bihevioralnim reakcijama, kao i u predviđanju smjera procjene (Fiske, Cuddy & Glick 2007). S obzirom na to, Kapeza (Capezza) i Ariaga (Arriaga) (2008) pokazali su da je pri procjeni žene žrtve nasilja, koja se smatrala netradicionalnom, nedostatak toplote objašnjavao negativne procjene i veće pripisivanje krivice žrtvi. Uzevši u obzir da je hostilni seksizam najčešće usmjeren na osobe koje se suprotstavljaju tradicionalnim rodnim ulogama (Glick & Fiske 1997; Masser & Abrams 1999; Mihić 2010), pojedinci bi mogli vjerovati da su žrtve hladne i stoga vrijedne zlostavljanja. Pored toga, percipirano seksualno ponašanje muškaraca i žena praćeno je dvostrukim seksualnim standardima, što vodi ka tome da žene često bivaju etiketirane na načine koji nisu primjenjivi na muškarce (Farvid, Braun & Rowney 2016). Dakle, izražavanje seksualnosti poprma različita vrednovanja u socijalnom kontekstu, što bi moglo obuhvatati i eksplicitan intimni sadržaj žrtava koji je dostupan javnosti. Ovi podaci mogli bi doprinijeti razumijevanju zbog čega, u našem slučaju, hostilni seksizam nije bio značajan prediktor procjena žrtve na dimenziji kompetentnosti. Međutim, ne možemo zanemariti nalaz drugog istraživanja koji sugeriraju da status predviđa procjene kompetentnosti (Russell & Fiske 2008). Stoga bi

se moguće objašnjenje moglo nalaziti u razlikama između tendencije pripisivanja krivice žrtvi i formiranja impresije o žrtvi na dimenzijama toplota i kompetentnosti. Neke studije (Abrams et al. 2003; Simuenović Patić 2021) pokazale su da su hostilni seksistički stavovi korisni pri procjeni okrivljavanja žrtava seksualnih napada, dok se u ovom radu okrivljavanje žrtava suštinski nije razmatralo. Također, hostilni seksizam pokazao se boljim prediktorom procjena žrtvi u situacijama kada je počinitelj stranac (Yamawaki 2007), što nije slučaj u kontekstu osvetničke pornografije u kojoj su počinitelj i žrtva bili u nekom partnerskom odnosu (McGlynn et al. 2017). Prema tome, moguće je da stepen poznanstva između počinitelja i žrtve moderira odnos hostilnog seksizma i okrivljavanja (kao indikatora procjene kompetentnosti žrtve).

Nadalje, benevolentni seksizam nije se pokazao značajnim u predviđanju procjene žrtve na obje dimenzije, što je u skladu s prethodnim nalazima u kojima benevolentni seksizam nije povezan s negativnijim percepcijama žrtvi (Casad & Lee 2014). Preciznije, priroda benevolentnog seksizma naglašava prividno pozitivnu evaluaciju žena u kojoj se naglašava njihova potreba da budu zaštićene i zbrinute (Glick & Fiske 1996), što je u skladu s tradicionalno shvaćenom ženskom rodnom ulogom. U skladu s tim, benevolentni seksizam bi mogao postati prediktor percepcije žrtve kada se žrtva nalazi u tradicionalnim rodnim odnosima poput braka (Duran et al. 2010; Masser, Lee & McKimmie 2010; Sakallı-Uğurlu, Yağcı & Glick 2007). U našem istraživanju nije eksplicitno navedeno da li su žrtva i počinitelj bili u bračnom odnosu, što bi moglo ukazivati da je benevolentni seksizam prediktor percepcije žrtve samo u situacijama kada je poznato da se žrtva i počinitelj nalaze u tradicionalnim rodnim odnosima. Također, moguće je ovaj nalaz objasniti i karakteristikama našeg uzorka. Čini se da su muškarci s benevolentnim seksizmom skloniji negativno procjenjivati žrtve rodno zasnovanog nasilja (Sakallı-Uğurlu et al. 2007; Yamawaki, Darby & Queiroz 2007). U našem kontekstu, veći dio uzorka činile su studentice za koje se pretpostavlja da bi mogle imati liberalnije stavove prema rodnim ulogama.

Generalno, pokazalo se da razlike u percepcijama žrtve ovisno o njenom rodu nisu moderirane prethodno usvojenim seksističkim stavovima. Moguće objašnjenje moglo bi se pronaći u metodološkim ograničenjima mjere seksističkih stavova. Naime, Glik i Fiske (1999) konstruisali su Inventar ambivalentnosti prema muškarcima. Oni tvrde kako žene reaguju na istovremene činjenice muške strukturalne moći i ženske dijadične moći imajući i hostilna i benevolentna (tj. ambivalentna) uvjerenja o muškarcima koja obuhvataju ove iste dimenzije. Stoga bi se pri procjeni muškarca žrtve mogli razmatrati seksistički stavovi prema muškarcima. Svakako,

Abrams i saradnici (2003) sugerišu kako su seksistički stavovi uticajnije pri procjenama odnosa između muškaraca i žena, nego kada je u pitanju njihovo ponašanje kao takvo.

Ovaj rad sadrži određene teoretske i praktične implikacije. Sa teoretske strane, proširili smo literaturu o percepcijama žrtava rodno zasnovanog nasilja na noviji oblik digitalnog nasilja, osvetničku pornografiju. Preciznije, prikazali smo da bi se žrtve osvetničke pornografije mogle nešto drugačije percipirati od žrtava ostalih oblika rodno zasnovanog nasilja. Nadalje, naši nalazi ukazuju i na bitan doprinos (hostilnih) seksističkih stavova u percepciji žrtava osvetničke pornografije. Preciznije, iako postoje promjene u odnosu na seksualne standarde, još uvijek postoje različite društvene zabrane po pitanju seksualnog izražavanja u odnosu na rod (Patella-Rey 2018), čijem izražavanju potencijalno doprinosi hostilni seksizam kao direktniji i otvoreniji oblik seksizma (Austin & Jackson 2019).

Praktično, rezultati ovog rada ukazuju na važnost aktualiziranja problema osvetničke pornografije, naročito u kontekstu muškaraca žrtvi. Uzimajući u obzir regionalne podatke (Cvetinčanin Knežević 2021; Šenk 2023) možemo uvidjeti da je problem sveobuhvatan i fokusiran na žene žrtve koje češće prijavljuju svoj slučaj. Postoji mnoštvo kampanja koje skreću pozornost na postojanje rodno zasnovanog nasilja. Budući da su takve kampanje postale globalne i viralne (Šenk 2023), pojedinci bi mogli biti osjetljiviji na žrtve i stoga prema ženama žrtvama iskazivati više empatije, što bi možda moglo dovesti do smanjivanja osjetljivosti na muškarce žrtve. Prema tome, kampanje o osvetničkoj pornografiji bi mogle uključiti i sadržaje koji će povećati salijentnost problema muškaraca žrtvi. Dakle, podaci koji ukazuju na veću prevalenciju muškaraca kao nasilnika (Šenk 2023), ne umanjuju mogućnost postojanja muškaraca žrtava, iako najveći broj uočenih slučajeva u kontekstu osvetničke pornografije nalazimo u stranim istraživanjima (Gasso et al. 2020; Hearn & Hall 2018).

Međutim, ovo istraživanje nije bez nedostataka. Prvo, većinu uzorka činile su ispitanice, odnosno osobe ženskog roda, kao i studenti/studentice. U nekim istraživanjima pokazalo se da su žene i studenti/studentice skloniji blaže procjenjivati žrtve seksualnog napada (De Judicibus & McCabe 2001), što je potencijalno moglo dovesti do neočekivanih rezultata rada. Drugo, naš rad ukazuje da bi se percepcije toplote i kompetentnosti žrtve mogle mijenjati u skladu s nekim karakteristikama žrtve (rod) i karakteristikama procjenjivača (usvojeni seksistički stavovi). Međutim, savremene razrade Modela sadržaja stereotipa zalažu se za dalje razlaganje dimenzije toplote na dimenziju socijabilnosti i moralnosti (Leach, Ellemers & Barreto 2007). S tim u vezi, dimenzija moralnosti mogla bi determinisati kako će ljudi (pozitivno ili negativno) percipirati druge pojedince i grupe (Brambilla

et al. 2011). Naša mjera toplote odnosila se više na socijabilnosti žrtve (npr. tolerantan/na) nego na njenu moralnost. Prema tome, u ovom radu nismo odgovorili da li rod žrtve i seksistički stavovi mogu imati efekat na percepcije moralnosti. To je naročito važno jer neka istraživanja pokazuju da se žrtve rodno zasnovanog nasilja percipiraju kao manje moralne (Mckinley & Lavis 2020), a da su takvim procjenama naročito sklone osobe sa seksističkim stavovima (Abrams et al. 2003; Koepke et al. 2014; Simuenović Patić 2021). Treće, u našem istraživanju je za ispitivanje seksističkih stavova korištena isključivo mjera kojom se ispituju seksistički stavovi prema ženama. Međutim, kasnije revizije vode ka konstrukciji mjere kojom je moguće ispitivati i seksističke stavove prema muškarcima (Glick & Fiske 1999). Četvrto, naše istraživanje provedeno je u Bosni i Hercegovini, zemlji koju karakterišu viši nivoi tradicionalizma i konzervativizma (Klarin et al. 2012), te blaga orijentacija ka kolektivističkim kulturalnim vrijednostima (Beugelsdijk & Welzel 2018). Generalizaciji rezultata na nešto permisivnije i individualističke kulturalne kontekste trebalo bi pristupiti sa oprezom.

Preporuke za buduća istraživanja proizlaze iz nedostataka sadašnjeg. Prvo, buduća istraživanja mogla bi razmotriti veći diverzitet, tj. regrutovanje različitih skupina pojedinaca drugačijih karakteristika u ispitivanje njihovih impresija o žrtvama osvetničke pornografije. Na primjer, moglo bi se voditi računa o većem balansiranju rodne strukture ispitanika i repliciranju rezultata u različitim kulturalnim kontekstima. Drugo, buduća istraživanja mogla bi uključiti i mjeru percepcije moralnosti žrtve, kao i mjeru seksističkih stavova prema muškarcima. Treće, buduća istraživanja mogla bi razmotriti drugačiju formulaciju slučaja koju ispitanici čitaju. Na primjer, mogli bi se uključiti podaci o žrtvama i/ili počiniteljima ili primijeniti realne izjave žrtava (Hearn & Hall 2018; Koepke et al. 2014). Četvrto, naš rad se bavio isključivo percepcijama žrtve, te nije uzimao u obzir potencijalne ishode tih percepcija. Na primjer, većina istraživanja u području percepcije žrtve nekog oblika rodno zasnovanog nasilja razmatra aspekt okrivljavanja žrtava ili pripisivanja odgovornosti žrtvi (Abrams et al. 2003; Branch et al. 2017; Gavin & Scott 2019; Koepke et al. 2014; Mckinlay & Lavis 2020; Simuenović Patić 2021; Starr & Lavis 2018). Stoga, još jedna od preporuka je potencijalno istraživanje toga da li razlike u percepciji toplote i kompetentnosti žrtve dovode do razlika u atribuisanju krivice žrtve i počinitelja. Konačno, poređenje podataka o žrtvama osvetničke pornografije sa podacima o žrtvama seksualnog nasilja, može voditi razmatranju na koji način se osvetnička pornografija smatra seksualnim nasiljem, s obzirom na to da se radi o seksualno eksplicitnom sadržaju kojim se nastoji poniziti drugu osobu (McGlynn et al. 2017). Stoga bi buduća istraživanja mogla razmatrati stavove prema konceptu osvetničke pornografije.

Zaključak

Naš rad ukazuje da percepcije žrtava osvetničke pornografije nisu pozitivne, naročito u kontekstu muškaraca žrtvi. Nadalje, čini se da su osobe sa hostilnim seksističkim stavovima sklonije negativno percipirati žrtve. Dakle, naše istraživanje predstavlja prvi iskorak u pokušaju razumijevanja načina na koji ljudi formiraju percepcije o žrtvama osvetničke pornografije i potencijalnim posljedicama takvih percepcija.

Literatura

- Abrams, Dominic, G. Tendayi Viki, Barbara Masser, and Gerd Bohner. 2003. "Perceptions of Stranger and Acquaintance Rape: The Role of Benevolent and Hostile Sexism in Victim Blame and Rape Proclivity." *Journal of Personality and Social Psychology* 84 (1): 111–25. doi: 10.1037/0022-3514.84.1.111.
- Aktan, Timucin. 2013. "A Contextual Approach to Stereotype Content Model: Stereotype Contents in Context." *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 82: 440–44. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.06.290.
- Austin, Darren E. J., and Mervyn Jackson. 2019. „Benevolent and hostile sexism differentially predicted by facets of right-wing authoritarianism and social dominance orientation.“ *Personality and Individual Differences* 139: 34–38. doi: 10.1016/j.paid.2018.11.002.
- Bareket, Orly, and Susan T. Fiske. 2023. "A Systematic Review of the Ambivalent Sexism Literature: Hostile Sexism Protects Men's Power; Benevolent Sexism Guards Traditional Gender Roles." *Psychological Bulletin* 149 (11–12): 637–98. doi: 10.1037/bul0000400.
- Baron, Reuben M., and David A. Kenny. 1986. "The Moderator-Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations." *Journal of Personality and Social Psychology* 51 (6): 1173–82. doi: 10.1037/0022-3514.51.6.1173.
- Bates, Samantha. 2016. "Revenge Porn and Mental Health: A Qualitative Analysis of the Mental Health Effects of Revenge Porn on Female Survivors." *Feminist Criminology* 12 (1): 1–21. doi: 10.1177/15570851166654565.
- Beugelsdijk, Sjoerd, and Chris Welzel. 2018. „Dimensions and dynamics of national culture: Synthesizing Hofstede with Inglehart.“ *Journal of Cross-Cultural Psychology* 49 (10): 1469–505. doi: 10.1177/0022022118798505.
- Brambilla, Marco, Patrice Rusconi, Simona Sacchi, and Paolo Cherubini. 2011. „Looking for honesty: The primary role of morality (vs. sociability and competence) in information gathering.“ *European Journal of Social Psychology* 41: 135–43. doi: 10.1002/ejsp.744.
- Branch, Kathryn, Carly M. Hilinski-Rosick, Emily Johnson, and Gabriela Solano. 2017. "Revenge Porn Victimization Of College Students In The United States: An Exploratory Analysis." *International Journal of Cyber Criminology* 11: 128–42. doi: 10.5281/ZENODO.495777.
- Capezza, Nicole M., and Ximena B. Arriaga. 2008. „Why do People Blame Victims of Abuse? The Role of Stereotypes of Women on Perceptions of Blame.“ *Sex Roles* 59: 839–50. doi: 10.1007/s11199-008-9488-1.

- Casad, Bettina J., and J. Katherine Lee. 2014. „Benevolent Sexism and Perceptions of Gender Conforming and Non-conforming Women Abus Victims.“ *Psi Chi Journal of Psychological Research* 19 (3): 136–43.
- Cecil, Amanda L. 2014. „Taking back the internet: Imposing civil liability on interactive computer services in an attempt to provide an adequate remedy to victims of nonconsensual pornography.“ *Washington and Lee Law Review* 71: 2513–56.
- Citron, Danielle K., and Mary Anne Franks. 2014. „Criminalizing Revenge Porn.“ u *49 Wake Forest Law Review* 345.
- Cuddy, Amy J.C., Susan T. Fiske, and Peter Glick. 2008. „Warmth and Competence as Universal Dimensions of Social Perception: The Stereotype Content Model and the BIAS Map.“ *Advances in Experimental Social Psychology* 40: 61–149. doi: 10.1016/S0065-2601(07)00002-0.
- Cuddy, Amy J. C., Susan T. Fiske, Virginia S. Y. Kwan, Peter Glick, Stephanie Demoulin, Jacques-Philippe Leyens, Michael Harris Bond, Jean-Claude Croizet, Naomi Ellemers, Ed Sleebos, Tin Tin Htun, Hyun-Jeong Kim, Greg Maio, Judi Perry, Kristina Petkova, Valery Todorov, Rosa Rodriguez-Bailon, Elena Morales, Miguel Moya, Marisol Palacios, Vanessa Smith, Rolando Perez, Jorge Vala, and Rene Ziegler. 2009. „Stereotype content model across cultures: Towards universal similarities and some differences.“ *The British Journal of Social Psychology* 48: 1–33. doi: 10.1348/014466608X314935.
- Cvetinčanin Knežević, Hristina. 2020. „Karakteristike neoliberalnog patrijarhata u savremenoj Republici Srbiji sa posebnim osvrtom na muško nasilje prema ženama u digitalnom okruženju.“ *Antropologija* 20: 111–131.
- Cvetinčanin Knežević, Hristina. 2021. „'Necija kćerka': Strašan nekažnjen danak osvetničke pornografije na Balkanu.“ <https://detektor.ba/2021/10/18/necija-kcerka-strasan-nekaznjen-danak-osvetnicke-pornografije-na-balkanu/> (pristupljeno 7. 8. 2024).
- Davies, Michelle, and Paul Rogers. 2006. „Perceptions of male victims in depicted sexual assaults: A review of the literature.“ *Aggression and Violent Behavior* 11: 367–77. doi: 10.1016/j.avb.2006.01.002.
- De Judicibus, Margaret, and Marita P. McCabe. 2001. „Blaming the Target of Sexual Harassment: Impact of Gender Role, Sexist Attitudes, and Work Role.“ *Sex Roles* 44 (7/8): 401–17. doi: 10.1023/A:1011926027920.
- Dimovski, Darko. 2023. „Osvetnička pornografija: kriminološki i krivičnopravni aspekt.“ *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 62 (98): 155–74. doi: 10.5937/zrpf1-42856.
- Dinić, Bojana. 2022. *Digitalno nasilje*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Duran, Mercedes, Miguel Moya, Jesus L. Megias, and G. Tendayi Viki. 2010. „Social Perception of Rape Victims in Dating and Married Relationships: The Role of Perpetrator's Benevolent Sexism.“ *Sex Roles* 62: 505–19. doi: 10.1007/s11199-009-9676-7.
- Eaton, Asia A., Holly Jacobs, and Yanet Ruvalcaba. 2017. „Nationwide online study of nonconsensual porn victimization and perpetration: A summary report.“ *Cyber Civil Rights Initiative* 7 (2): 1–28.
- Farvid, Pantea, Virginia Braun, and Casey Rowney. 2016. „'No girl wants to be called a slut!': women, heterosexual casual sex and the sexual double standard.“ *Journal of Gender Studies* 26 (5): 544–60. doi: 10.1080/09589236.2016.1150818.

- Faul, Franz, Edgar Erdfelder, Albert-Georg Lang, and Axel Buchner. 2007. "G*Power 3: A Flexible Statistical Power Analysis Program for the Social, Behavioral, and Biomedical Sciences." *Behavior Research Methods* 39 (2): 175–91. doi: 10.3758/bf03193146.
- Feather, Norman T. 1999. "Judgments of Deservingness: Studies in the Psychology of Justice and Achievement." *Personality and Social Psychology Review* 3 (2): 86–107. doi: 10.1207/s15327957pspr0302_1.
- Festl, Ruth, Felix Reer, and Thorsten Quandt. 2019. "Online Sexual Engagement and Psychosocial Well-Being: The Mediating Role of Sexual Victimization Experiences." *Computers in Human Behavior* 98: 102–10. doi: 10.1016/j.chb.2019.04.010.
- Fiske, Susan T., Amy J.C. Cuddy, and Peter Glick. 2007. "Universal dimensions of social cognition: warmth and competence." *Trends in Cognitive Sciences* 11 (2): 77–83. doi: 10.1016/j.tics.2006.11.005.
- Fiske, Susan T., Amy J. C. Cuddy, Peter Glick, and Jun Xu. 2002. "A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition." *Journal of Personality and Social Psychology* 82: 878–902. doi: 10.1037/0022-3514.82.6.878.
- Fiske, Susan T. 2015. "Intergroup Biases: A Focus on Stereotype Content." *Current Opinion in Behavioral Sciences* 3: 45–50. doi: 10.1016/j.cobeha.2015.01.010.
- Franklin, Zak. 2014. "Justice for Revenge Porn Victims: Legal Theories to Overcome Claims of Civil Immunity by Operators of Revenge Porn Websites." *California Law Review* 102: 1303–35.
- Franks, Mary Anne. 2015. "Drafting An Effective 'Revenge Porn' Law: A Guide for Legislators." doi: 10.2139/ssrn.2468823.
- Gallucci, M. (2020). GAMLj suite for jamovi. Preuzeto sa <https://github.com/gamlj/gamlj> (pristupljeno 4. jul 2024.).
- Gassó, Aina M., Katrin Mueller-Johnson, and Irene Montiel. 2020. "Sexting, Online Sexual Victimization, and Psychopathology Correlates by Sex: Depression, Anxiety, and Global Psychopathology." *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17 (3): 1018. doi: 10.3390/ijerph17031018.
- Gavin, Jeff, and Adrian J. Scott. 2016. "The Influence of the Sex of and Prior Relationship Between the Perpetrator and Victim on Perceptions of Stalking: A Qualitative Analysis." *Psychiatry, Psychology and Law* 23 (5): 716–32. doi: 10.1080/13218719.2016.1142933.
- Gavin, Jeff, and Adrian J. Scott. 2019. "Attributions of Victim Responsibility in Revenge Pornography." *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research* 11 (4): 263–72. doi: 10.1108/JACPR-03-2019-0408.
- Glick, Peter, and Susan T. Fiske. 1996. "The Ambivalent Sexism Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Sexism." *Journal of Personality and Social Psychology* 70: 491–512.
- Glick, Peter, and Susan T. Fiske. 1997. "Hostile and Benevolent Sexism: Measuring Ambivalent Sexist Attitudes Toward Women." *Psychology of Women Quarterly* 21 (1): 119–35. doi: 10.1111/j.1471-6402.1997.tb00104.x.
- Glick, Peter, and Susan T. Fiske. 1999. "The Ambivalence Toward Men Inventory: Differentiating Hostile and Benevolent Beliefs About Men." *Psychology of Women Quarterly* 23: 519–36. doi: 10.1111/j.1471-6402.1999.tb00379.x.

- Harvey, Laura, and Jessica Ringrose. 2015. "Sexting, Ratings and (Mis)Recognition: Teen Boys Performing Classed and Racialized Masculinities in Digitally Networked Publics." Str. 352–67 u *Children, Sexuality and Sexualization*, ur. E. Renold, J. Ringrose, and R. D. Egan. London: Palgrave Macmillan UK.
- Hearn, Jeff, and Matthew Hall. 2018. "'This Is My Cheating Ex': Gender and Sexuality in Revenge Porn." *Sexualities* 22 (5–6): 1–23. doi: 10.1177/1363460718779965.
- Kelly, Liz. 1988. *Surviving Sexual Violence*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kitchen, Adrienne N. 2015. "The Need to Criminalize Revenge Porn: How a Law Protecting Victims Can Avoid Running Afoul of the First Amendment." *Chicago-Kent Law Review* 90: 247–99.
- Klarin, Mira, Ana Proroković, Slavica Šimić Šašić, and Violeta Arnaudova. 2012. „Some characteristics of social interactions among adolescents in Croatia, Bosnia and Herzegovina, and Macedonia.“ *Psychology Research Behavior Management* 5: 163–72. doi: 10.2147%2FPRBM.S36389.
- Koepke, Sabrina, Friederike Eyssel, and Gerd Bohner. 2014. "'She Deserved It': Effects of Sexism Norms, Type of Violence, and Victim's Pre-Assault Behavior on Blame Attributions Toward Female Victims and Approval of the Aggressor's Behavior." *Violence Against Women* 20 (4): 446–64. doi: 10.1177/1077801214528581.
- Leach, Colin Wayne, Naomi Ellemers, and Manuela Barreto. 2007. „Group Virtue: The Importance of Morality (vs. Competence and Sociability) in the Positive Evaluation of In-Groups.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 93 (2): 234–49. doi: 10.1037/0022-3514.93.2.234.
- Masser, Barbara, and Dominic Abrams. 1999. „Contemporary Sexism: The Relationships Among Hostility, Benevolence, and Neosexism.“ *Psychology of Women Quarterly* 23: 503–17. doi: 10.1111/j.1471-6402.1999.tb00378.x.
- Masser, Barbara, Kate Lee, and Blake M. McKimmie. 2010. „Bad Woman, Bad Victim? Disentangling the Effects of Victim Stereotypicality, Gender Stereotypicality and Benevolent Sexism on Acquaintance Rape Victim Blame.“ *Sex Roles* 62: 494–504. doi: 10.1007/s11199-009-9648-y.
- McGlynn, Clare, and Erika Rackley. 2017. „Image-Based Sexual Abuse.“ *Oxford Journal of Legal Studies* 37 (3): 534–61. doi: 10.1093/ojls/gqw033.
- McGlynn, Clare, Erika Rackley, and Ruth Houghton. 2017. „Beyond 'Revenge Porn': The Continuum of Image-Based Sexual Abuse.“ *Feminist Legal Studies* 25: 25–46. doi: 10.1007/s10691-017-9343-2.
- Mckinlay, Tahlee, and Tiffany Lavis. 2020. "Why Did She Send It in the First Place? Victim Blame in the Context of 'Revenge Porn.'" *Psychiatry, Psychology and Law* 27 (3): 1–11. doi: 10.1080/13218719.2020.1734977.
- Mihic, Vladimir. 2010. „Izraženost i korelati rodnih predrasuda kod stanovnika Vojvodine.“ *Primenjena psihologija* 3 (4): 307–21. doi: 10.19090/pp.2010.4.307-321.
- Munar, Ana Maria. 2010. "Digital Exhibitionism: The Age of Exposure." *Culture Unbound* 2 (3): 401–22.
- Patella-Rey, PJ. 2018. "Beyond Privacy: Bodily Integrity as an Alternative Framework for Understanding Non-Consensual Pornography." *Information, Communication & Society* 21: 786–91. doi: 10.1080/1369118X.2018.1428653.

- Perrott, Stephen B., and Nancy Webber. 1996. „Attitudes Toward Male and Female Victims of Sexual Assault: Implications for Services to the Male Victim.“ *Journal of Psychology & Human Sexuality* 8 (4): 19–38. doi: 10.1300/J056v08n04_02.
- Petrić, Natalija. 2019. „Rodno zasnovano nasilje“. Str. 219–230 u *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*, priredili S. Gavrić i A. Ždralović. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet.
- Pina, Afroditi, James Holland, and Mark James. 2017. „The Malevolent Side of Revenge Porn Proclivity: Dark Personality Traits and Sexist Ideology.“ *International Journal of Technoethics* 8 (1): 30–43.
- Rom, Sarah C., Alexa Weiss, and Paul Conway. 2017. „Judging Those Who Judge: Perceivers Infer the Roles of Affect and Cognition Underpinning Others Moral Dilemma Responses.“ *Journal of Experimental Social Psychology* 69: 44–58. doi: 10.1016/j.jesp.2016.09.007.
- Rom, Sarah C., and Paul Conway. 2018. „The Strategic Moral Self: Self-Presentation Shapes Moral Dilemma Judgments.“ *Journal of Experimental Social Psychology* 74: 24–37. doi: 10.1016/j.jesp.2017.08.003.
- Russell, Ann Marie, and Susan T. Fiske. 2009. „It’s all relative: Competition and status drive interpersonal perception.“ *European Journal of Social Psychology* 38: 1193–1201. doi: 10.1002/ejsp.539.
- Sakallı-Uğurlu, Nuray, Zeynep Sila Yağcı, and Peter Glick. 2007. „Ambivalent Sexism, belief in a Just World and Empathy as Predictors of Turkish Students Attitudes Toward Rape Victims.“ *Sex Roles* 57: 889–95. doi: 10.1007/s11199-007-9313-2.
- Simeunović Patić, Biljana. 2021. „Okrivljavanje žrtava seksualnog nasilja u kontekstu internalizovanog seksizma i ženske unutarrodne hostilnosti.“ *Sociologija* 63 (4):688–707. doi: 10.2298/SOC2104688S.
- Sleath, Emma, and Ray Bull. 2010. „Male Rape Victim and Perpetrator Blaming.“ *Journal of Interpersonal Violence* 25 (6): 969–88. doi: 10.1177/0886260509340534.
- Starr, Tegan S., and Tiffany Lavis. 2018. „Perceptions of Revenge Pornography and Victim Blame.“ *International Journal of Cyber Criminology* 12: 427–38. doi: 10.5281/ZENODO.3366179.
- Šenk, Maja. 2023. *Rodno zasnovano nasilje – mijenjanje pravila i praksi – Pregled stanja u BiH, Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori*. Sarajevo: Fondacija CURE.
- Waldman, Ari Ezra. 2007. „A Breach of Trust: Fighting Nonconsensual Pornography.“ *Iowa Law Review* 102: 709–33.
- Yamawaki, Niwako. 2007. „Rape Perception and the Function of Ambivalent Sexism and Gender-Role Traditionality.“ *Journal of Interpersonal Violence* 22 (4): 406–23. doi: 10.1177/0886260506297210.
- Yamawaki, Niwako, Ryan Darby, and Adriane Queiroz. 2007. „The Moderating Role of Ambivalent Sexism: The Influence of Power Status on Perception of Rape Victim and Rapist.“ *The Journal of Social Psychology* 147 (1): 41–56. doi: 10.3200/SOCP.147.1.41-56.

Ajla Krdžalić and Andrej Simić

REVENGE PORN VICTIMS: DO WE PERCEIVE MALE AND FEMALE VICTIMS DIFFERENTLY?

Summary

Revenge porn, a form of gender-based violence, is a growing issue brought by digital media. Many victims experience their ex-partners sharing sexually explicit content without their consent. Consequently, they suffer numerous unfavorable consequences, including psychological distress and social isolation. Here we aimed to investigate how victims of revenge porn are perceived when considering their gender. We also sought to understand whether sexist attitudes moderate victim impression formation. We measured hostile and benevolent sexism of 169 participants ($M_{\text{age}} = 27.45$, $SD_{\text{age}} = 10.26$). Then, we randomly assigned them to a male and female victim condition where they read an online article about a revenge porn victim. Then, they rated the victim on their warmth and competence. Participants in the female victim condition rated the victim as warmer and more competent than their counterparts in the male victim condition. In addition, hostile, but not benevolent, sexism predicted victim warmth perception regardless of their gender. However, both types of sexist attitudes did not moderate condition differences in warmth and competence perceptions. Our results show that male revenge porn victims might instill even more negative perceptions than females and that previous (hostile) sexist attitudes might help understand how people perceive revenge porn victims.

Keywords: revenge porn, gender-based violence, sexism, social perceptions, warmth, competence

III

ŽIVOT TEORIJE

John Bellamy Foster

POVRATAK DIJALEKTIKE PRIRODE. BORBA ZA SLOBODU KAO NUŽNOST

SAŽETAK

Uskrnuće klasičnomarksističke ekološke kritike u kontekstu aktualne planetarne krize vodilo je povratku pojma dijalektike prirode, povezane posebno s radom Fridriha Engelsa (Friedrich Engels). U stoljeću koje je slijedilo nakon smrti Čarlsa Darvina (Charles Darwin) i Karla Marksa (Karl Marx), koncepcija dijalektike prirode igrala je formativnu ulogu u razvoju moderne ekološke kritike u znanosti, osobito u Britaniji, i pomogla je nadahnuti suvremeni ekološki pokret. Ipak, sve se ovo dogodilo izvan dominantnih struja marksističke misli i prakse, u kojima se u ovom području pojavio velik jaz. Dok je službeni marksizam u Sovjetskom Savezu reducirao dijalektiku prirode na fiksiranu dogmu, zapadni je marksizam dijalektiku prirode posve odbacio. U sadašnjoj epohi antropocena na geološkoj vremenskoj skali – i u onome na što se ovdje referira kao na doba kapitalinijana u antropocenu – novu se historijskomaterijalističku sintezu, koja je izgrađena na klasičnim temeljima i koja ponovno uključuje dijalektiku prirode kako bi uputila na goleme ekološke izazove s kojima se čovječanstvo suočava, smatra objektivno (i subjektivno) nužnom.

KLJUČNE REČI

dijalektika prirode,
metabolički jaz,
zapadni marksizam,
novokantovstvo,
kapitalinijan

Fundamentalna je premisa marksizma da se promjenom materijalnih uvjeta mijenjaju i naše ideje o svijetu u kojem živimo. Danas vidimo golemu transformaciju u odnosima ljudskog društva prema prirodno-fizičkom svijetu kojeg je ono dio, očitu u pojavi onoga na što se danas referira kao na razdoblje antropocena u geološkoj povijesti, tijekom kojeg je čovječanstvo postalo glavna sila u promjeni Zemljinog sustava. „Antropogeni jaz“ u biogeokemijskim ciklusima zemlje, proizašao iz kapitalističkog sustava, sada prijete uništenjem zemlje kao sigurnog doma za čovječanstvo i nebrojene vrste koje žive na njoj, i to ne u rasponu od nekoliko stoljeća, nego nekoliko desetljeća.¹ Ovo nužno zahtijeva jednu više dijalektičku koncepciju od-

1 Hamilton i Grinewald 2015, str. 67.

nosa čovječanstva prema onome što je Marks zvao „univerzalan metabolizam prirode.“² Poanta danas nije naprosto da se svijet razumije, nego da ga se promijeni *prije nego što bude prekasno*.

S obzirom da je marksizam, od svog početka sredinom devetnaestog stoljeća, primarna osnova kritike kapitalističkog društva, prirodno bi se od njega očekivalo da će predvoditi ekološku kritiku kapitalizma. No, dok se za historijske materijaliste i, šire, socijaliste, može reći da su igrali vodeću, formativnu ulogu u razvoju ekološke kritike, osobito u znanostima, ključan doprinos socijalističke ekologije, uglavnom u Britaniji, odvijao se izvan glavnih tendencija koje će definirati dvadesetostoljetni marksizam kao cjelinu. S početkom u 1920-ima i 1930-ima, pojavio se dubok jaz unutar marksističke teorije koji je priječio razvoj konkretnog ekološkog nazora ljevice. Dogmatizam s kojim je, na jednoj strani ovog jaza, službena sovjetska misao do sredine 1930-ih pristupala pitanju dijalektike prirode i, općenitije, dijalektičkog materijalizma, imao je svoj pandan, u zapadnomarksističkom kategoričkom odbijanju dijalektike prirode i materijalističke koncepcije prirode. Govoriti o radu „Povratak dijalektike prirode: borba za slobodu kao nužnost“ znači odnositi se na aktualnu transcendenciju, temeljenu na klasičnom historijskom materijalizmu i dijalektičkom naturalizmu koji se javio u međuratnoj Britaniji, glavnih proturječja koja su zaustavljala razvoj jedinstvene marksističke ekološke kritike.

Postlukačevski marksizam i kritika dijalektike prirode

Velika promjena u marksističkoj misli dogodila se prije gotovo jednog stoljeća, a uslijedila je nakon objave *Povijesti i klasne svijesti* Đerđa Lukača (György Lukács) 1923. godine. Time je rođeno ono što je danas poznato kao filozofska tradicija zapadnog marksizma, što bi se preciznije moglo označiti kao „postlukačevski marksizam“.³ Lukač je iskoristio Hegelovu dijalektiku kako bi tvrdio da je proletarijat identični subjekt-objekt historije, dajući time novu filozofsku koherenciju marksizmu i istovremeno redefinirajući dijalektičku misao u odnosu na pojmove cjeline i posredovanja.

Pa ipak, u onome što će postati određujuća značajka zapadnog marksizma, Lukač je, u skladu s novokantovskom tradicijom, odbio pojam dijalektike prirode Fridriha Engelsa na navodnim osnovama da je Engels slijedio „krivi Hegelov primjer“ i promatrao dijalektiku kao posve djelotvornu u izvanjskoj prirodi.⁴ Lukač je primijenio načelo Đanbatiste Vikoa

2 Marx i Engels 1975–2004, MECW 30, str. 54–66 [Marx 1969].

3 Lukács 1971 [Lukács 1977]; Bhaskar 2011, str. 131.

4 Lukács 1971, str. 24 [Lukács 1977, str. 56]; Jay 1984, str. 115–18.

(Giambattista Vico) prema kojemu možemo razumjeti historiju (tranzitivno područje) zato što smo ju mi „stvorili“, pa se, prema tome, dijalektička refleksivnost može primjenjivati u svim takvim situacijama. Obratno, istom logikom, ne možemo prirodu (netranzitivno područje) razumjeti dijalektički u istom smislu, budući da je lišena subjekta.⁵

U isto vrijeme, Lukač, treba napomenuti, nije kategorički odbacio dijalektiku prirode u *Povijesti i klasnoj svijesti*, pristajući radije uz pojam, poput samog Engelsa, prema kojem postoji „puko objektivna dijalektika“ prirode, sposobna da bude percipirana od strane „nepriistranog promatrača“.⁶ Ovo se onda može promatrati kao temelj višoj historijskoj subjekt-objektivnoj dijalektici ljudske socijalne prakse. Na taj način, Lukač je, slijedeći Engelsa u ovom pogledu, zamišljao *hijerarhiju dijalektika*, koja se protezala od puko objektivne dijalektike sve do dijalektike identičnog subjekt-objekta historije. Osim toga, u svojim kasnijim radovima, počevši s njegovim rukopisom *Obrana „Povijesti i klasne svijesti“* napisanim tek nekoliko godina nakon *Povijesti i klasne svijesti*, Lukač će postati snažan zagovaratelj *dijalektike prirode i društva* ukorijenjene u Marksovoj teoriji društvenog metabolizma.⁷

Usprkos tome, postlukačevski marksisti kategorički su odbili dijalektiku prirode kao određujuće načelo zapadnog marksizma, pa čak i same Marksove misli. Na taj se način Engelsa odvojilo od Marksa. Kako je Žan-Pol Sartr (Jean-Paul Sartre) napisao: „U historijskom i socijalnom svijetu... dijalektički um *zaista* postoji; prenoseći ga na 'prirodni' svijet i silom ga upisujući u njega, Engels je taj um lišio racionalnosti: više nije postojala dijalektika koju čovjek stvara stvarajući sebe i koja također stvara čovjeka; postoji samo kontingentan zakon o kojem se jedino može reći *'to je tako*, a ne drugačije“.⁸ Ova je kritika išla ruku pod ruku s neprijateljstvom prema materijalizmu i znanstvenom realizmu, u smislu odbijanja materijalističkog poimanja prirode i udaljavanja od znanstvenih izbjavljenja.⁹ Ozbiljna ekološka analiza stoga nije postojala u filozofskoj tradiciji zapadnog marksizma.

Iako je postojala poznata kritika 'dominacije nad prirodom' u radu teoretičara Frankfurtske škole Maksa Horkhajmera (Max Horkheimer) i Teodora Adorna (Theodor Adorno), ona nikada nije nadišla okvir kritike prosvjetiteljske znanosti – na kraju je samo pesimistično pristala na neizbježnu

5 Vico 1976, str. 493 [Vico 1982]; Foster 2020a, str. 17.

6 Lukács 1971, str. 207 [Lukács 1977, str. 305.]; Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 492. [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 396.].

7 Lukács 2000, str. 102–7; Lukács 1980 [Lukács 1981].

8 Sartre 2004, str. 32 [Sartr 1983, str 122].

9 Timpanaro 1975, str. 29; Jacoby 1983; Colletti 1973, str. 191–2.

nužnost potonje.¹⁰ Ono kako je Herbert Markuze (Marcuse) tretirao 'revolt prirode' u *Kontrarevoluciji i revoltu* nije išlo iznad pojma dominacije nad 'osjetilnim estetičkim kvalitetama' prirode (i njihovog kaljanja) kao sredstva za dominaciju nad ljudima i kao potrebe za ekološkom pobunom kao odgovorom.¹¹ Ne može, zapravo, postojati smisljena analiza prirode-društva ondje gdje se negira i materijalističku koncepciju prirode i dijalektiku prirode, ostavljajući marksističku teoriju bez dijalektičke kritičko-realističke analize na kojoj bi se temeljila ekološka kritika. U najboljem slučaju, unutar zapadnomarksističkog filozofskog diskursa, odnos ljudi prema prirodi bio je reduciran na tehnologiju da bi ga se onda podvrglo kritici kao pozitivistički fetišizam tehnike odvojen od šireg pitanja prirodnog svijeta i ljudsko-društvenog odnosa unutar njega.

Ono što je nedostajalo u takvom jednodimenzionalnom pristupu jest bilo kakav pojam same prirode kao aktivne sile. Kako je Roj Bhaskar (Roy Bhaskar) pisao u kritici ovih tendencija zapadnog marksizma: „marksisti [odnosno zapadnomarksistički filozofi] su najčešće uzimali u obzir samo jedan dio odnosa priroda–društvo, to jest, tehnologiju, opisujući način na koji ljudi prisvajaju prirodu i uspješno ignorirajući načine (navodno istraživane u ekologiji, socijalnoj biologiji itd.) na koje, takoreći, priroda ponovno prisvaja ljude“.¹²

Usprkos tome, snažna linija ekološke dijalektike i kritičkog nemehanicističkog materijalizma opstala je u prirodnim znanostima na britanskom otočju, razvijajući se iz tradicije koja je crpila i iz Marksa i iz Darvina, i koja je nasljednica rane revolucionarne sovjetske ekologije 1920-ih i ranih 1930-ih. Upravo će to 'drugo zasnivanje' marksističke misli unutar prirodnih znanosti, koje je preživjelo na Zapadu, osobito u Britaniji, i koje se protezalo natrag do samih Marksa i Engelsa, igrati formativnu ulogu u razvoju ekološke kritike i tvoriti glavnu priču ispričanu u *Povratku prirode*.¹³

Od Marksove ekologije do Povratka prirode

Središnje je područje istraživanja *Povratka prirode* pitanje organskih međupovezanosti socijalizma i ekologije koje su se javile u stoljeću nakon smrti Darvina i Marksa 1882. i 1883, pri čemu je poseban fokus na razvoju događaja u Britaniji i Sjedinjenim Državama. Time se slijedi nit uspostavljena u mojoj knjizi *Marxova ekologija* dvadeset godina ranije. Taj je rad

10 Horkheimer i Adorno 1998, str. 224, 254 [Horkheimer i Adorno 1974]; Schmidt 1971, str. 156; Horkheimer 2004, str. 123–7 [Horkheimer 1989, str. 181–187].

11 Marcuse 1972, str. 59–78 [Markuze 1982, str. 61–80].

12 Bhaskar 2011, str. 132.

13 Foster 2020a, str. 7.

najpoznatiji po svom objašnjenju Marksove teorije metaboličkog jaza. No, prava namjera knjige bila je objasniti način na koji se Marksov materijalizam razvio, vraćajući se natrag na njegovu konfrontaciju u doktorskoj tezi s Epikurovom klasičnom materijalističkom filozofijom. Marksovi ekološki nazori, tvrdilo se, razvili su se kao dopunski dio njegovom razumijevanju materijalističke koncepcije prirode koje je ležalo u osnovi materijalističkoj koncepciji povijesti.

Potpuni materijalistički nazor, poput onoga kojeg je razvio Marks, sastoji se od tri aspekta: (1) ontološkog materijalizma, koji se fokusira na fizičku osnovu stvarnosti nezavisnu od ljudske misli i egzistencije i iz koje je nastala sama ljudska vrsta; (2) epistemološkog materijalizma, kojeg je najbolje shvatiti kao 'dijalektičko kritičko-realističkog'; i (3) praktičkog materijalizma, koji se fokusira na ljudski *praxis* i njegovu bazu u radu. Budući da su Marks i Engels odbili mehanički ili metafizički materijalizam, njihov je materijalizam nužno bio dijalektički u sva tri aspekta: ontologiji, epistemologiji i praksi.¹⁴ Kod Marksa, materijalizam je bio u bliskom odnosu sa smrtnošću ('besmrtna smrt') primjenjivom na svaku egzistenciju, određujući time materijalni svijet.¹⁵ U ovoj perspektivi izvedenoj iz materijalizma antičke Grčke, iz ničega se ništa ne rađa i uništeno ništa ne reducira se ni na što. U Marksovom poimanju, ljudski je društveni svijet, u smislu epikurejskog materijalizma, nastajuća forma ili razina organizacije koja se nalazi unutar prirodno-materijalnog svemira. Energija (materija i kretanje), promjena, kontingencija, nastanak novih skupova ili organizacijskih formi, sve to karakterizira prirodno-fizički svijet, kojeg se može objasniti terminima *njega samog* kao proces prirodne povijesti.¹⁶ Marksova je analiza otpočeta bila ukorijenjena u evolucijskoj teoriji koja je svoj devetnaestostoljetni vrhunac imala u Darwinovoj teoriji prirodne selekcije.

Marks je u svojoj kritici političke ekonomije ovom cjelokupnom materijalističkom nazoru dodao trostruko ekološko poimanje: (1) univerzalnog metabolizma prirode; (2) društvenog metabolizma (ili specifično ljudskog odnosa prema prirodi preko rada i proizvodnog procesa); i (3) metaboličkog jaza (koji predstavlja ekološko uništenje koje nastaje iz konflikta društvenog metabolizma s univerzalnim metabolizmom prirode).¹⁷ Proces rada-i-proizvodnje bio je, dakle, ne samo ključ za način proizvodnje u određenoj historijskoj formi društva, nego je i predstavljao ljudski odnos prema prirodi i time društveno-ekološke odnose. Marksova teorija metaboličkog jaza, koja je najprije razvijena u kontekstu jaza u ciklusu hranjivih tvari tla

14 Bhaskar 2011, str. 115.

15 Lukrecije 1999, str. 93 (III: 869) [Lukrecije 2010, str. 101].

16 Long 2006a; Long 2006b; Foster, Clark i York 2008, str. 155–77.

17 Foster 2013.

izazvanog otpremanjem hrane i vlakana u nova urbana središta – prilikom čega su ključne hranjive tvari, poput dušika, fosfora i kalija, završavale kao zagađenje umjesto da se vrate u tlo – tvorila je najnapredniji pokušaj njegova vremena da se zahvati ljudsko-ekološki odnos. Sva kasnija ekološka misao, sve do teorije ekosustava i analize Zemljinog sustava, bit će ukorijenjena u istom ovom esencijalnom pristupu i s fokusom na metabolizam.

Ipak, rasprava u *Marksovoj ekologiji* ostavila je uglavnom netaknutom formativnu ulogu koju su socijalistički mislioci nakon Marksa imali u nastajanju ekologije. Osim toga, preostalo je prijeporno pitanje dijalektike prirode, povezano posebno s Engelsom. Ova će pitanja biti obrađena u *Povratku prirode*. Iako je *Marksova ekologija* bila izravan pokušaj da se zahvate Marksovi materijalistički i ekološki pogledi, priča koju se kanilo ispričati u *Povratku prirode* bila je mnogo složenija, posebno zato što je trebala nadići određene podjele unutar samog marksizma.

Ovdje trebamo razumjeti da je istovremeno odbijanje i materijalističkog poimanja prirode i dijalektike prirode unutar zapadnog marksizma bilo nasljeđe novokantovske tradicije, koja svoje izvorište u njemačkoj filozofiji ima u djelu *Povijest materijalizma* Fridriha Langea (Friedrich Lange) iz 1865. Lange je pokušao iskoristiti Kantov pojam noumenona, ili nespoznatljive stvari po sebi, kao osnovu za uništavanje materijalizma, što je nazor kojeg su kasniji novokantovci razvili na sofisticiranije načine. Upravo je usponom novokantovstva epistemologija zauzela svoje dominantno mjesto u filozofiji, gurajući ustranu ontologiju i također istiskujući dijalektičku logiku povezanu s Hegelom. Materijalističke ideje i prirodna znanost smatrane su inherentno pozitivističkima. Preko kantovskih noumena ili stvari po sebi, ponovno je otvoren prostor za religiju i idealističku filozofiju.¹⁸ Usko povezani s ovime, kako su Marks i Engels primijetili, bili su agnostički, dualistički nazori britanskih znanstvenika kao što su Haksli (Thomas Huxley) i Tindal (John Tyndall).¹⁹

U suprotnosti prema novokantovskom dualizmu Langea, koji je odbacio i materijalizam i hegelovsku dijalektiku, Marks je smiono odgovorio tvrdeći: „Lange je dovoljno naivan da kaže da se ja ’s rijetkom slobodom krećem’ empirijskom građom. On nema ni najmanjeg pojma da to ’slobodno kretanje u građi’ nije ništa drugo do parafraza za *metodu* kojom se

18 O novokantovstvu i njegovim posljedicama za dijalektičku i materijalističku filozofiju vidi Ilyenkov 2008, str. 289–319; Beiser 2014; Foster 2020a, str. 264–9. Lukačevim riječima, koji je započeo kao novokantovac, „prema Kantovoj teoriji, svijet koji nam se daje jest samo pojava, s transcendentnom nespoznatljivom stvari po sebi iza nje“. Lukács 1974, str. 56 [Lukács 1969, str. 73].

19 Marx i Engels 1975–2004, MECW 45, str. 50, 462 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 40, str. 110–2].

obrađuje materijal – to jest *dijalektičku metodu*.²⁰ Na isti način Marks piše u *Kapitalu*: „Moja je dijalektička metoda u svojoj osnovi ne samo različita od hegelovske nego joj je baš suprotna... Za mene ono idealno nije drugo do materijalni svijet prenijet i prerađen u čovjekovoj glavi.“²¹

Referirajući se na refleksiju 'materijalnog svijeta u umu čovjeka', Marks ne misli na pojednostavljen pojam odražavanja u umu, nego radije na dijalektičko poimanje refleksije (i refleksivnosti) te na situirano poimanje znanja, u kojemu um zajedno s objektivnim i subjektivnim djelovanjem ima središnje uloge u historijskoj stvarnosti koja se neprestano mijenja. Marksova pozicija, uz to što je realistička, jest, dakle, oblik 'dijalektičkog kritičkog realizma'. Kako je Baskar objasnio, Marksova dijalektička „metoda, premda je naturalistička i empirijska, nije pozitivistička, već prije *realistička* ... njegova epistemološka dijalektika [njegov kritički realizam] upućuje ga na *specifičnu* [materijalističku] ontološku dijalektiku i također na *uvjetovanu* [historijsku] relacijsku dijalektiku.“²²

Iz klasične historijskomaterijalističke pozicije, dijalektiku prirode se može promatrati kao dio dijalektičke hijerarhije. Na taj način, u terminima onoga što je Marks u *Kapitalu* nazvao 'njezinim temeljima', ona stoji za materijalni svijet obilježen kretanjem, kontingencijom, promjenom i evolucijom: dijalektika kao materijalni proces. U središtu je ovdje pojam prema kojem se za prirodu (na stranu sada ljudska bića) u kontingentnim nastajućim učincima njezinih raznolikih procesa može reći da posjeduje neku vrstu djelovanja, makar ono bilo nesvjesno djelovanje. Na društvenoj razini, dijalektiku se može promatrati u terminima ljudske svijesti i prakse, područja identičnog subjekt-objekta ljudsko-historijske sfere, koji predstavlja ljudsko društvo kao nastajuću formu prirode. U svom otuđenom obliku u kapitalizmu, ljudsko-socijalna sfera često se čini nezavisnom od materijalnog svijeta prirode ili čak kao da potpuno dominira nad prirodom – premda je ovo zabluda. Između ovih dvaju apstrahiranih područja,

20 Marx 1934, str. 112 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 624]. Mar je odgovarao na drugo izdanje Langeova djela *O radničkom pitanju* (drugo izdanje, 1870).

21 Marx 1976, str. 102 [*Glavni radovi Marxa i Engelsa*, str. 854].

22 Bhaskar 2011, str. 120. Kai Heron, pišući iz lakanovsko-hegelovske perspektive, nedavno je ustvrdio da marksovska ekologija temeljena na Marksovoj teoriji metaboličkog jaza nije u stanju „razjasniti kontingentan nastanak nas“ kao „subjekata iz prirode“. *Ovo je, međutim, upravo ono što teorija kontingentnog nastanka, razvijena u klasičnom historijskom materijalizmu*, i nastavljena današnjim dijalektičkim kritičkim realizmom (uključujući marksovsku ekologiju) u konačnoj analizi uopće jest. Zvati to 'kontemplativnim materijalizmom' stoga promašuje poantu: današnje pitanje jest formacija revolucionarnog ekološkog subjekta, shvaćenog u terminima 'transformativnog modela društvene aktivnosti', kojeg se promatra kao suvremeni izraz historijskog materijalizma. Heron 2021, str. 509, 516; Bhaskar 1993, str. 2, 152–73.

samo objektivne i samo subjektivne dijalektike, leži posredujuće područje ljudskog rada i proizvodnje, *dijalektika prirode i društva* (ono što je Lukač nazvao 'ontologija društvenog bitka'), koja nastaje iz prakse, a ovu je Marks smatrao ključem materijalističke dijalektike.²³

Marks nam daje dva osnovna načina gledanja na ovo posredovanje prirode i društva kroz proizvodnju (koja za njega u svom najširem smislu stoji za sve ljudsko prisvajanje prirode i odatle za svu materijalnu aktivnost). Na jednom od tih puteva, najjasnijem u njegovim ranim spisima no jasnim i u njegovim kasnijim radovima poput *Bilješki o Adolphu Wagneru* napisanih 1879–80, ljudski odnos prema univerzalnome metabolizmu prirode promatra se u terminima ljudske osjetilne interakcije s prirodom, koja je u klasičnoj njemačkoj filozofiji bila u bliskoj vezi s estetikom, ali koju je Marks također povezoao s proizvodnjom. Drugi se put nalazi u njegovoj teoriji rada i proizvodnog procesa kao društvenog metabolizma između ljudskih bića i prirode, koji predstavlja aktivan odnos ljudi prema zemlji. Prema Marks, mi možemo spoznati svijet, uključujući u značajnoj mjeri i netranzitivno područje koje nadilazi ljudski subjekt, zato što smo posredstvom proizvodnje i naše osjetilne egzistencije njegov dio te zato što živimo u kontekstu uvjetovanom prirodnim zakonima, premda u nastajućoj formi u kojoj historijski zakoni, putem specifičnih načina proizvodnje, također uvjetuju ljudsku egzistenciju posredujući između prirode i ljudi.²⁴ Engels je ovome kasnije dodao, u liniji s Marksom, ulogu matematike i znanstvenih eksperimenata kao načina kojima se čovječanstvo dijalektički povezuje sa širim 'puko objektivnim' područjem – koristeći metode znanstvenog izvođenja koje su izvorno proizašle iz ljudskog materijalnog odnosa prema prirodi.²⁵

U biti, dok je novokantovstvo bilo ukorijenjeno u kategoričkoj podjeli između ljudskog subjekta i objektivnog prirodnog svijeta, između fenomenā i noumenā, podjeli koja ne može biti nadidena, marksovska materijalistička dijalektika bila je zasnovana na ljudskoj centriranosti u fizičkom svijetu u kontekstu nastanka ili integriranih razina. Ovdje dualizam između ljudi i prirode nije fundamentalna pretpostavka, nego ga se radije promatra kao rezultat otuđene svijesti u otuđenom sustavu. Možemo spoznati prirodu,

23 Lukács 1978b, str. 6–7, 103. Pišući o 'skrivenoj spekulaciji prirode kod Marksa' i Marksovom pojmu metabolizma, Alfred Šmit je primijetio: „Samo na ovaj način“, to jest, posredstvom ljudske djelatnosti, „možemo govoriti o 'dijalektici prirode'“. Šmitova je namjera bila reducirati pojam 'puko objektivne dijalektike prirode', na koju se referirao Lukač u *Povijesti i klasnoj svijesti*, na dijalektiku prirode i društva. Schmidt 1971, str. 79.

24 Vidi Foster 2008; Feenberg 1981; Foster i Burkett 2016, str. 50–56.

25 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 13–14, 503 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 12–14, 404–5]; Lukács 1971, str. xix [Lukács 1977].

pisao je Engels u *Dijalektici prirode*, zato što 'mi, s mesom, krvi i mozgom, pripadamo prirodi i egzistiramo usred nje'.²⁶

Dijalektika prirode i stvaranje ekologije

Povratak prirode, nastavljajući tamo gdje je *Marxova ekologija* stala, susreo se s dvostrukim teretom. Povijesni narativ bavio se objašnjavanjem različitih načina na koje je tradicija socijalističke ekološke analize nastajala u umjetnosti i znanosti, pri čemu je na brojne načine dominirala ekološkom kritikom suvremenoga kapitalističkog društva u stoljeću od smrti Darvina i Marksa sve do uspona modernog ekološkog pokreta. No, na dubljoj, više teorijskoj razini, *Povratak prirode* bavio se također načinima na koje je *materijalistička dijalektika prirode*, često u kombinaciji s drugim tradicijama poput radikalnog romantizma i darvinovske evolucijske teorije, vodila razvoj moderne ekologije, u čemu su kao baza služili uvidi socijalističkih mislilaca. Ovdje se za koncepciju dijalektike prirode, u njenim različitim oblicima i usprkos tome što su je postlukačevski marksisti kategorički odbacivali, može smatrati da je igrala presudnu ulogu u procesu ekološkog otkrića i kritike.

Dijalektička estetika, kao i dijalektička koncepcija rada, nalazi se u osnovi razumijevanja odnosa između prirode i društva Vilijama Morisa (William Morris). Dijalektičke su koncepcije također prožele evolucijski i ekološki materijalizam Reja Lankester (E. Ray Lankester). No, nit dijalektike prirode potpuno je zauzela narativ *Dijalektike prirode* tek onda kada se u razmatranje uzeo Engelsov rad. Na mnoge je načine Engelsova poznata tvrdnja „Priroda je dokaz dijalektike“ ključna, pod uvjetom da ono što je pod time mislio razumijemo tako da to iskažemo suvremenijim terminima „Ekologija je dokaz dijalektike“.²⁷

Premda su Engelsa žestoko kritizirali brojni mislioci zbog prihvatanja sirovog 'refleksijskog' pogleda na znanje, pomni pregled njegovih stvornih argumenata.²⁸ Kada se Engels referira na 'refleksiju', on se gotovo redovito odmah okreće i pokazuje da je ono što doživljavamo kao objektivno uvjetovano materijalnim svijetom oko nas (i čega smo dio) rezultat ne naprosto uvjeta nama izvanjskima nego i proizvod naše aktivne uloge u mijenjanju svijeta oko nas te razumijevanja svijeta našim samosvjesnim

26 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 461 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 372].

27 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 23 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 20]; Foster 2020a, str. 254.

28 Kolakowski 2005, str. 324–5; Avineri 1968, str. 67, 86; Levine 1984, str. 10–12.

umom. Naša pravila znanstvenog izvođenja, naša logika, naša matematika, naši znanstveni eksperimenti, naše modeliranje, svi imaju korijene u načelima izvedenim iz ljudskog rada i proizvodnje, to jest našeg metaboličkog odnosa prema svijetu u cjelini. 'Refleksija', kako ju Marks i Engels koriste, koja redovito implicira refleksivnost i koju oni upotrebljavaju u hegelovskom, dijalektičkom smislu, jest sve samo ne pozitivistička.²⁹

Slično tome, pripisujući djelovanje i stoga dijalektičke odnose 'puko objektivne' vrste samoj prirodi, Engels to čini na način koji naglašava recipročne odnose, refleksivnost, promjenu, kontingenciju, razvoj, privlačenje-i-odbijanje (kontradikciju) i nastanak (ili integrativne razine) unutar same prirode, oslanjajući se na Hegelov složen pojam 'odredbi refleksije' iz 'Nauke o biti' u njegovoj *Logici*.³⁰ Svrha toga jest da se uhvati aktivne, sistemske, nemehanicističke odnose koji konstituiraju prirodni svijet, iz kojeg se razvija evolucija u najširem smislu i iz kojeg nastaje sam ljudski rod. Za Engelsa, kao i za Marksa, naše razumijevanje vlastite pozicije u prirodi i našeg metabolizma s univerzalnim metabolizmom prirode jest ono koje nam daje indicije za fizička svojstva i načela koja se protežu onkraj nas. U vezi s time, Engels ne oklijeva prirodi pripisati djelovanje, samome materijalnom svijetu kojeg se u njegovom najširem smislu shvaća kao da je u pokretu i da je konstituiran '*transformacijom* energije'.³¹

Engelsova dobro poznata tri 'zakona' dijalektike prirode, danas bolje razumljiva kao temeljna 'ontološka načela', savršeno su izrazila ovaj nazor.³² Prvi zakon, ili transformacija kvantitete u kvalitetu i obratno, danas je u prirodnim znanostima poznat kao 'fazni prijelaz' (ili kao 'efekt praga'), a baš ga je na taj način objasnio marksistički matematičar Hajman Levy (Hyman Levy).³³ Može ga se promatrati kao da se odnosi na općenit fenomen inte-

29 O Hegelovom složenom, dijalektičkom pojmu refleksije (i njezinom odnosu prema refleksivnosti i refrakciji), vidi Inwood 1992, str. 247–50. Za distinkciju između mehanicističkih i marksovskih koncepcija refleksije vidi Garaudy 1970, str. 53–4. Lukač je izvore dijalektičke refleksije, u marksovskom smislu, izravno povezao s praksom i proizvodnjom (metabolizmom s prirodom), tvrdeći: „Najprimitivnija vrsta rada, poput lomljenja kamena prapovijesnog čovjeka, implicira točnu refleksiju stvarnosti kojom se bavi. Jer nijedna svrhovita aktivnost ne može biti izvedena bez prisustva slike dotične praktičke realnosti, kako god ta slika bila nerazvijena“. Lukács 1971, str. xxv [Lukács 1977, str. 26].

30 Vidi Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 43, 493–4 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 37–8]; Hegel 1969, str. 399, 405–12, 490–1 [Hegel 2003, 74–5, 80–8, 179–182], 536 [Hegel 2004, str. 40–41]; Foster 2020a, str. 244–51; Lukács 1975, str. 280 [Lukács 1959]; Lukács 1978a, str. 74–82 [Lukács 1973].

31 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 13 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 13].

32 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 110–32, 356–61 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 92–110, 284–289]; Dilworth 1991, str. 223–47.

33 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 115–19, 356–61 [Marx i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 96–9, 284–9]; Levy 1932, str. 30–2, 117, 223–47.

grativnih razina ili na nastanak novih organizacijskih formi skupova unutar materijalnog svijeta, što je nazor izravno oprečan redukcionističkim pristupima prirodi, te kao da vodi hijerarhiji prirodnih zakona, koji su proizvod evolucije, transformacije i promjene. Takva je analiza bitna za svu današnju znanost.

Pojam jedinstva/identiteta suprotnih, ili onoga što je Lukač slijedeći Hegela zvao 'identitetom identiteta i neidentiteta', koji je imao tako veliku ulogu u marksovskoj dijalektici, bio je usmjeren na rušenje pojmova fiksiranosti, dualizma, redukcionizma i mehanizma i bio je fokusiran na kontradikcije i povratne sprege koje potiču transformativnu promjenu.³⁴

Ovo zatim ukazuje na treće ontološko načelo, u kojemu nastanak sada može biti promatran kao rezultat kontradikcijā („nekompatibilnog razvoja različitih elemenata u istom odnosu“) koje se javljaju kao rezultat materijalno-historijskih promjena, što vodi prema 'negaciji negacije', izrazu zajedničkom Hegelu, Marksu i Engelsu. On u marksovskoj verziji stoji za način na koji prošlost u materijalno-historijskom razvoju posreduje između sadašnjosti i budućnosti proizvodeći dijalektiku kontinuiteta i promjene.³⁵ Sam Engels referirao se na ovo kao na 'spiralnu formu razvoja' koji se odvija kad se ostaci prošlosti i aktivni elementi sadašnjosti stope kako bi stvorili ono što će Blok (Ernst Bloch) nazvati 'ne-još', ili nova stvarnost. Za Baskara, ovo poprima formu 'udaljavajuće odsutnosti'^{36*} ili transformativnog djelovanja usmjerenog na ono što je naslijeđeno iz prošlosti radi stvaranja buduće stvarnosti.³⁷ Na neki način, negacija negacije jest historijska, evolucijska koncepcija nastanka. Premda je nastanak novih razina organizacije bio artikuliran u Engelsovom prvom 'zakonu' u smislu transformacije kvantitete u kvalitetu i obratno, on sada, slijedeći generativno načelo jedinstva suprotnosti (kontradikcija), poprima razvojni karakter: nastanak nove forme kao rezultat historijskog procesa uzajamnog djelovanja ili kontradikcije. Ovo je Blok imao na umu kada je napisao da je 'bitna razlika

34 Lukács 1974, str. 73–75 [Lukács 1969, str. 70–72].

35 Ollman 2003, str. 17; Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 120–32 [Marks i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 100–110]; Marx 1976, str. 929 [*Glavni radovi Marxa i Engelsa*, str. 944–5]. Pojam negacije negacije nastaje iz Hegelova pokušaja da objasni određene negacije koje izražavaju kontinuitet i promjenu. Vidi Hegel 1977, str. 51 [Hegel 2000].

36 * U originalu izraz glasi 'absenting of absence' (nap. prev.).

37 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 313 [Marks i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 251]; Bernal 1934, str. 103–4; Bhaskar 1993, str. 150–2, 377–8; Bloch 1986, str. 9–18, 306–13 [Bloch 1981, str. 7–19, 366–70]; Jay 1984, str. 183–6. Pogled na dijalektiku kao spiralnu formu razvoja razvili su William Morris i E. Belfort Bax, vjerojatno zajedno s Engelsom, u *Manifestu socijalističke lige*. Vidi Morris i Bax 1885, str. 11. Karakterizacija dijalektike kao spiralne također se pojavljuje u Bax 1972, str. 2–5.

između Hegelove dijalektike i svih prethodnih kandidata' bila to što 'ona nije zaustavljena u jedinstvu suprotnosti ili kontradikcija'.³⁸ Marksovskim terminima, prošlost nikada nije naprosto prošlost, nego radije posrednik između sadašnjosti (trenutka prakse) i budućnosti.

Na ovaj je način Engels, podudarno s Marksom, iznašao dijalektiku prirode koja je također dijalektika nastanka.³⁹ Njegova je analiza prepoznala jedinstvo i složenost prirode, kao i 'otuđeno posredovanje' prirode i društva reprezentirano ireverzibilnim jazovima kapitalizma u samome metabolizmu prirode.⁴⁰ Ovo je vodilo njegovoj snažnoj osudi kapitalističkog osvajanja prirode, koje je potkopalo ekološke uvjete i koje kao da je došlo od stranog naroda. Ono što je Engels metaforički označio kao 'osvetu' prirode bilo je očito u deforestaciji, dezertifikaciji, izumiranju vrsta, poplavama, uništenju tla, zagađenju i širenju bolesti.⁴¹ Tek je nekoliko drugih mislilaca (izuzev Marksa i Justusa fon Libiga (Justus von Liebig)) u devetnaestom stoljeću tako snažno i jezgrovito zahvatilo dijalektiku ekološkog uništenja pod kapitalizmom.

Suprotno onima koji su tvrdili, ali bez ikakvog bitnog jamstva, da je Engels dijalektiku ljudskog društva nastojao podvesti pod dijalektiku prirode, njegovo djelo *Dijalektika prirode* (premda nepotpuno) strukturirano je tako da se preko prirodne znanosti odmakne od analize 'puko objektivne dijalektike' prirode i dođe do antropološke osnove kakva se nalazi u 'Ulozi rada pri pretvaranju majmuna u čovjeka'. Ondje je analiza temeljena na *dijalektici prirode i društva* i razvija se iz ljudskog rada i proizvodnje te iz ljudskog metabolizma s prirodom.⁴² Ovo se prilagodilo strukturi prihvaćenoj u *Anti-Dühringu* u kojemu je argument logički slijedio od prirodne filozofije do političke ekonomije i socijalizma, gdje se političku ekonomiju i način proizvodnje promatralo kao relativno autonomne spram dijalektike prirode kao takve, budući da su uvjetovani dijalektikom ljudske povijesti. Ono što je zapravo posredovalo između njih dviju, za Engelsa kao i za Marxa, jesu ljudski rad i proizvodnja, to jest, društveni metabolizam. U tome leži zbiljsko materijalno područje ljudskih bića koje konstituira *dijalektiku prirode i društva*, ili ono što će kasni Lukač zvati 'ontologijom društvenog bitka'.

38 Bloch 1986, str. 71 [Bloch 1981, str. 82].

39 Kagal 2020, str. 18–27; Foster 2020b, str. 1–17.

40 Marx 1974, str. 260–1 [Marx i Engels 1961].

41 Marx i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 459–64 [Mks i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 370–4]; Foster 2020a, str. 177–215, 273–87.

42 Za standardnu kritiku Engelsa u ovom pogledu, vidi Levine 1984, str. 8–12. Za odgovor, vidi Stanley 2002.

Doista, sva kritičko-dijalektička misao, koja obuhvaća i 'puko objektivnu dijalektiku prirode' i ono što bi moglo biti nazvano njezinom polarnom suprotnošću, 'puko subjektivnu dijalektiku društva', počela je za Engelsa, kao i za Marksa, ljudskim društvenim metabolizmom posredstvom rada i proizvodnje, konstituirajući objektivnu osnovu sve ljudske egzistencije: *dijalektiku prirode i društva*. Ljudska je samosvijest zahtijevala da objektivni svijet postane njen vlastiti, no to je bilo moguće postići jedino na temelju ontoloških načela koja izražavaju specifično ljudski odnos prema univerzalnom metabolizmu prirode.

Svi naši najosnovniji znanstveni pojmovi koji se odnose na izvanljudsku prirodu imaju svoja povijesna podrijetla u ljudskim interakcijama s prirodom i zaključcima koji su izvedeni iz njih. Da bismo oslikali o čemu se radi, možemo se okrenuti starim Grcima. Empedoklo je sredinom petog stoljeća stare ere razvio eksperiment dokazujući tjelesnu narav nevidljivog i nepokretnog zraka demonstriranjem njegovog otpora. Ovo je utjecalo na grčke pojmove leta. Na ovaj način, u Eshilovoj se drami *Agamemnon*, napisanoj malo nakon toga, za dva orla (koji predstavljaju dvije glave kuće Atrejevića) kaže da su se tukli „krilatim veslima udarajući valove vjetra“ kao i brodovi ispod njih, a ono što se time predstavlja jest nešto više od naprosto labave poetske metafore. Prije se radi o izravnoj primjeni fizikalnog načela (tjelesne naravi zraka) izvedenog iz Empedoklovog eksperimenta.⁴³ Kako bi poetički opisao otpor kojeg krila ptice doživljavaju u letu, Eshil je iskoristio iskustvo izvedeno iz ljudskog rada, referirajući se na brodska vesla i otpor koji je pokretao brodove prema naprijed prilikom veslanja. Dok se takav primjer može činiti osebjnim i premda danas na raspolaganju imamo beskrajno mnogo sofisticiranijih objašnjenja ptičjeg leta, ono što je značajno jest to da su osnovna znanstvena načela koja se odnose na izvanjsku prirodu od najranijih vremena nastajala izvođenjem iz ljudske interakcije (prvenstveno ljudske proizvodnje) s prirodnim svijetom; izvođenjem koje je onda, kako stoji u Epikurovoj poznatoj frazi, „trebalo čekati potvrdu“.⁴⁴ Iako se doseg naših eksperimenata, naših instrumenata i naših interakcija sa svemirom proširio, ostaje istom činjenica da osnovni pojmovi s kojima

43 Farrington 1947, str. 11–15; Eshil 2004, str. 4.

44 Epikur 1994, str. 2. Epikur je bio poznat po svojoj metodi znanstvenog izvođenja jednako kao i po svojoj epistemologiji. Nekoliko je fragmenata njegovih spisa u formi pisama ili zbirki maksima sačuvano. Međutim, svih njegovih 300 knjiga je izgubljeno, izuzev dijelova njegove *O prirodi* koja je natrag dobivena iz papirusa iz Herkulaneuma. Ipak, posjedujemo kratak sažetak iz *Kanona* Diogena Laertija, koji je bio prvo istaknuto epistemološko djelo starogrčke tradicije. Najpotpunija epikurovska obrada metode znanstvenog izvođenja (pronađena u herkulaneumskim papirusima) bio je Filodemov rad na metodi i znakovima. Vidi Epikur 1994, str. 41–2; Striker 2020; Filodem 1941.

pristupamo izvanljudskim prirodnim fenomenima proizlaze prvenstveno iz našeg vlastitog materijalnog iskustva u interakciji s prirodom.

Engelsova analiza dijalektike prirode uglavnom je razvijena u njegovom *Anti-Dühringu*, kojeg je čitao Marksu u rukopisnoj formi (i kojemu je Marks doprinio jednim poglavljem i bilješkama o grčkim atomistima), te u njegovoj nedovršenoj *Dijalektici prirode*.⁴⁵ Sve je to očito bilo provizorno, nedovršeno i nepotpuno. Britanski socijalistički znanstvenici, na koje će Engelsova materijalistička dijalektika snažno utjecati, promatrali su to kao velik, nezavršen i otvoren znanstvenoistraživački rad; rad koji je daleko nadmašivao, kako je J. D. Bernal primijetio, radove u filozofiji znanosti Engelsova vlastita vremena, reprezentirane Herbertom Spenserom (Herbert Spencer) i Vilijamom Vevelom (William Whewell) u Engleskoj i Langeom u Njemačkoj.⁴⁶

Za mnoge vodeće britanske socijalističke mislioce ranog dvadesetog stoljeća, tako različite figure kao što su E. Rej Lankester, Artur Tensli (Arthur G. Tansley), Bendžamin Farington (Benjamin Farrington), Džordž Tomson (George Thomson), J. D. Bernal, Džozef Nidam (Joseph Needham), Lancelot Hogben (Lancelot Hogben) i Kristofer Kodvel (Christopher Caudwell), ključna referentna točka bio je epikurovski materijalizam, za kojeg se smatralo da nudi ne samo duboku 'materijalističku koncepciju prirode' nego i, preko zaokreta (ili *clinamena*, otklona), pojam kontingencije razumljen kao odmicanje od puko mehanicističkog svjetonazora – pojam kojeg je Marks istaknuo u svojoj doktorskoj disertaciji, koja je postala dostupnom 1920-ih.⁴⁷ Britanski su socijalistički znanstvenici ovo promatrali kao spajanje s dijalektičkim svjetonazorom i s Engelsovom dijalektikom prirode. Epikur je, kako je Nidam naglasio, poimao prirodu kao da nastaje 'po sebi' i kao da se okreće od svakog rigidnog determinizma.⁴⁸

Rezultat ovakve historijskomaterijalističke *Wissenschaft* (termina koji se često prevodi kao 'znanost' no koji se također, kada se nekoj temi pristupa

45 Foster 2020a, str. 253.

46 Bernal 1936, str. 1–2.

47 Marx i Engels 1975–2001, MECW 1, str. 34–107, 403–514 [Marks i Engels 1968–1987, *Dela* I]. Kako je epikurovski učenjak Siril Bejli (Cyril Bailey) istaknuo, Marks je bio prva figura u modernom vremenu koja je prepoznala značaj Epikurova zaokreta. Bailey 1928, str. 205–6. Marks je crpio iz velike mase fragmenata pišući svoju disertaciju (i svojih sedam *Epikurovskih bilježnica*), u vrijeme kada oni prethodno nisu bili sakupljeni, a ta je masa uključivala jedan fragment dobiven iz nagorenih papirusa u herkulaneumskoj knjižnici. Heinrich 2019, str. 296. O utjecaju Epikura na britanske marksiste 1930-ih i 1940-ih, vidi Foster 2020a, str. 369–70. Osobito je Farington odigrao veliku ulogu pri uvođenju britanskih marksovskih znanstvenika u Epikura, ne samo vlastitim djelima nego i olakšavajući čitanje Marksove doktorske disertacije pomoću mislilaca iz ove tradicije. Vidi Hogben 1998, str. 105; Farrington 1939, 1967; Thomson 1955, str. 311–314.

48 Needham 1948, str. 55, 124, 191.

sustavnije, odnosi na znanje u općenitijem smislu) bila je velika renesansa dijalektičkog naturalizma.⁴⁹ Ovo je, da se istaknu samo neki od mnogih pionirskih razvoja, uključivalo: (1) Lankesterovu tezu da su sve velike epidemije kod životinja i ljudi u sadašnjem dobu rezultati ljudske proizvodnje i posebno kapitalizma;⁵⁰ (2) Haldaneovu teoriju (paralelnu s onom sovjetskog biologa A. I. Oparina) o materijalnom podrijetlu života – otkriće koje je bilo povezano s prepoznavanjem načina na koji je život stvorio Zemljinu atmosferu, što je stajalo u vezi s analizom biosfere ruskog biokemičara V. I. Vernadskog;⁵¹ (3) Haldaneovu ulogu u novodarvinovskoj evolucijskoj sintezi i njegovu integraciju ove sinteze s dijalektikom prirode temeljenom na Engelsovim spisima;⁵² (4) Bernalovu operacionalizaciju dijalektike prirode i negacije negacije u terminima teorije uloge ostataka pri uzrokovanju nastanka novih oblika anorgansko-organskih organizacija;⁵³ (5) Nidamovu teoriju integrativnih razina ili nastanka, koja obuhvaća i prirodnu i socijalnu povijest;⁵⁴ (6) Tenslijevo uvođenje pojma ekosustava, pri kojemu je bio pod utjecajem Lankesterove ranije ekološke analize i teorije dijalektičkih sustava marksističkog matematičara Hajmana Levija;⁵⁵ (7) Hogbenovo i Haldaneovo razorno znanstveno pobijanje genetičke osnove rase;⁵⁶ (8) Haldaneovu ranu empirijsku analizu, zasnovanu na istraživanjima njegova oca, gomilanja ugljičnog dioksida u atmosferi;⁵⁷ (9) Bernalovu vodeću ulogu u kritici društvenih odnosa u znanosti;⁵⁸ (10) Coldvelov pokušaj istraživanja međupovezanosti u dijalektici umjetnosti i znanosti;⁵⁹ (11) Faringtovo i Tomsonovo pionirsko istraživanje o epikurovskom materijalizmu i njegovom odnosu prema razvoju materijalističke misli; (12) Bernalovu kritiku razvoja nuklearnog oružja i obradu načina na koji taj razvoj predstavlja prijetnju kraja života u njegovom sadašnjem obliku.⁶⁰ I zajednički, detaljnu kritiku ekološke degradacije i uništenja uključenu u rad svih ovih mislilaca.

Ne samo da su znanstvena i kulturna postignuća povezana s ovim vodećim figurama materijalističke dijalektike u poljima znanosti i umjetnosti

49 Vidi Fracchia 1991, str. 171.

50 Lankester 1911, str. 159–91; Foster, Clark i Holleman 2021, str. 9–13.

51 Haldane 1968, str. 6–11; Bernal 1967, str. 24–35; Levins i Lewontin 1985, str. 277; Vernadsky 1998.

52 Haldane 1939; Foster 2020a, str. 383–98.

53 Bernal 1934, str. 103–4; Lefebvre 2016, str. 301–2.

54 Needham 1948, str. 233–72.

55 Tansley 1935, str. 284–307; Levy 1932.

56 Foster 2020a, str. 337–9.

57 Haldane 1936; Foster 2020a, str. 397, 612–13.

58 Bernal 1939.

59 Caudwell 1971; Foster 2020a, str. 417–56.

60 Foster 2020a, str. 489–96; Bernal 1958; Bernal 1967, str. xvi, 176–82.

bila od velike važnosti u njihovom vremenu (premda su kasnije izbrisana hladnim ratom) već su ona također bila prilično izravno povezana s borbama koje su se od 1950-ih odvijale s nastupanjem antropocena oko održivosti prirodnog okoliša i rasta ekološkog pokreta. Ovi su razvoji pomogli potaknuti rad ljevičarskih znanstvenika poput Berija Komonera (Barry Commoner), Rejčel Karson (Rachel Carson) i kasnije figura kao što su Stiven Džej Guld (Stephen Jay Gould), Ričard Levins (Richard Levins), Ričard Levontin (Richard Lewontin), Stiven Ros (Steven Rouz), Hilari Ros (Hilary Rouz) i Helena Šijan (Helena Sheehan), a od najrecentnijih analitičara ljude poput Hauarda Vajckina (Howard Waitzkin), Nensi Kriger (Nancy Krieger) i Roba Valasa (Rob Wallace)a. Stvarnost je takva da postoji snažna tradicija historijskomaterijalističke analize koja se nalazi unutar prirodne znanosti i povezana je s njom, ali je često ispadala iz vidokruga zapadnog marksizma.⁶¹

Ovaj su problem dobro ilustrirale neke tvrdnje Perija Andersona (Perry Anderson), jednog od vodećih marksističkih kulturnih teoretičara i povjesničara u Britaniji od 1960-ih do danas. Pišući za *New Left Review* 1968, Anderson se referirao na 'lažnu znanost... i fantazije Bernala'.⁶² Preko neosporne činjenice da je Bernal bio jedna od vodećih znanstvenih figura u Britaniji od 1930-ih sve do 1960-ih, poznat po svojim velikim otkrićima te marksist prepoznat kao jedan od najvećih intelektualnih vođa svog vremena – premda je ponekad zastranjivao u jednu vrstu sovjetskog pozitivizma – ovdje se brzo prelazi. Još značajnije, Anderson se 1983. godine osjetio prisiljenim ustvrditi da su „problemi interakcije ljudske vrste s njezinim zemaljskim okolišem u bitnome odsutni iz klasičnog marksizma“, isključujući time Marksove i Engelsove zasluge u ovom pogledu i sugerirajući da se zapravo cijela tradicija istraživanja dijalektike prirode (i prirode i društva) koja su vršili marksistički teoretičari nalazi izvan sfere historijskog materijalizma.⁶³ Sličnu je poziciju zauzelo mnoštvo drugih mislilaca, poput Džordža Lihthajma (Georg Lichtheim), Lešeka Kolakovskog (Leszek Kołakowski), Šloma Avinerija (Shlomo Avineri), Dejvida Meklelana (David McLellan) i Terela Karvera (Terrell Carver), i svi su oni išli za time da odvoje Engelsa od Marksa i dijalektiku prirode od marksizma.⁶⁴

61 Foster 2020a, str. 502–26; Foster, Clark i Holleman 2021; Sheehan 1985.

62 Anderson 1968, str. 11. Usporedi Hobsbawm 2013, str. 169–83.

63 Anderson 1983, str. 83.

64 Meklelanov *Marksizam nakon Marxa* ispituje tendenciju koja ne samo da osuđuje nego također isključuje iz marksističkog kanona one za koje se smatralo da ispadaju iz usko definirane zapadnomarksističke tradicije. Na taj je način od britanskih marksista iz 1930-ih koji su razmatrani u *Povratku prirode*, uključujući Morisa, Hogbena, Haldanea, Bernala, Levija, Nidama, Faringtona, Tomsona i Kodvela, samo posljednji spomenut u poglavlju o 'britanskom marksizmu' u Meklelanovu radu, no i to je ograničeno na samo dvije rečenice. Kaže nam se da je „Christopher Caudwell bio jedini zaista

Ukoliko je ova tendencija postlukačevskog marksizma imala zajedničku osnovu, kod nje se moralo raditi o pretpostavkama, naslijeđenima iz novokantovstva i duboko usadenima u dominantnu tradiciju filozofije, koje su odbijale realizam (kritički ili neki drugi) i uz njega bilo koju drugu mogućnost dijalektike prirode. Na koji je onda način dijalektika prirode bila i još uvijek jest tako moćna u otključavanju tajni univerzuma? Razlog je taj što priroda i društvo nisu različite stvarnosti, nego egzistencije koje se zajedno razvijaju pri čemu je društvo asimetrično ovisno o većem prirodnom svijetu kojemu pripada kao dio. Naše se znanje o prirodi, o nama samima i o našem mjestu u svijetu izvodi iz ove činjenice i potaknuto je dijelom samim otuđenjem od prirode i rezultirajućom samosviješću koju je kapitalistički sustav stvorio. Kako je Nidam pisao:

Marx i Engels su bili dovoljno smioni da ustvrde da se on [dijalektički proces] zaista odvija u samoj nastajućoj prirodi i da je razlog nesumnjivoj činjenici da se on odvija u našoj misli o prirodi taj što smo mi i naša misao dio prirode. Prirodu ne možemo razmatrati drugačije nego kao seriju razina organizacije, seriju dijalektičkih sinteza. Od posljednje čestice do atoma, od atoma do molekule, od molekule do koloidnih agregata, od agregata do stanice, od stanice do organa, od organa do tijela, od životinjskog tijela do društvenog udruživanja, serija organizacijskih razina jest potpuna. Ništa osim energije (kako danas zovemo materiju i kretanje) i razina organizacije (ili stabiliziranih dijalektičkih sinteza) nije potrebno kako bi se na različitim razinama gradio naš svijet.⁶⁵

Za Kodvela, „izvanjski svijet ne nameće dijalektiku mišljenju niti mišljenje to čini izvanjskom svijetu. Odnos između subjekta i objekta, ega i Univerzuma, jest sam dijalektika. Kada čovjek pokušava misliti metafizički, proturječi samom sebi i kroz to vrijeme nastavlja živjeti i doživljavati stvarnost *dijalektički*“.⁶⁶

Francuski marksist Rože Garodi (Roger Garaudy) izrazio je ovo izravnijim epistemološkim terminima:

Reći da postoji dijalektika prirode znači reći da su struktura i kretanje stvarnosti takvi da samo dijalektička misao može fenomene učiniti inteligibilnima i omogućiti nam da njima baratamo.

To nije ništa više od zaključka: no to je zaključak osnovan na cjelokupnosti ljudske prakse – zaključak koji je neprestano podložan preispitivanju kao funkcija napretka te prakse...

originalan predratni britanski marksist“, i to zbog njegove obrade 'književnosti', ne i njegove teorije umjetnosti općenito ili analize znanosti. Vidi McLellan 1979, str. 30.

65 Needham 1948, str. 14–15.

66 Caudwell 1971, str. 227 (*Daljnje studije*).

Na trenutnom stupnju razvoja znanosti, reprezentacija stvarnosti koja proizlazi iz ukupnog zbroja potvrđenog znanja jest ona organske cjeline koja je u neprestanom procesu ne samo razvoja nego i samostvaranja. Ovo je ta struktura koju zovemo 'dijalektičkom'.⁶⁷

Kant je u svojoj *Kritici moći suđenja* tvrdio da je u nošenju s netranziitivnim svijetom prirode koji nadilazi naše zrenje nužno poimati ga teleološki kako bi se uopće išta moglo o njemu reći.⁶⁸ Znanost je, međutim, uznapredovala mnogo dalje od ove točke, i dok prirodu još uvijek ponekad predstavlja u teleološkim terminima, izglednije je da će posegnuti za mehaničkim, sistemskim (teorija sistema) ili dijalektičkim terminima.⁶⁹ Potonji u najvećoj mjeri zahvaćaju univerzalni metabolizam prirode obuhvaćajući njegove različite integrativne razine, među kojima su anorganska i organska, izvanljudska i ljudska spojene s rezultatima ljudske prakse.

Dijalektika antropocena

Zašto su ova pitanja danas tako važna i zašto danas postoji povratak dijalektici prirode? Razlog tome treba se nalaziti u našim materijalističkim vremenima kojima sve više dominiraju planetarna kriza i antropocenska kriza, s početkom oko 1945. i prvim nuklearnim eksplozijama (iza kojih su slijedila bombardiranja Hirošime i Nagasakija), što je predstavljalo fundamentalnu promjenu u ljudskom odnosu prema zemlji. Kao rezultat, dijalektika prirode u dvadesetom stoljeću na mnoge je načine dijalektika antropocena. Znanost (iako ne još službeno) određuje epohu antropocena kao novu epohu na geološkoj vremenskoj skali koja zamjenjuje epohu holocena iz zadnjih 11.700 godina. U antropocenu, čovječanstvo se uzdiglo kao primarna snaga u vršenju promjena u Zemljinom sustavu. Dijalektika prirode i društva evoluirala je na taj način do točke na kojoj ljudska proizvodnja stvara 'antropogeni jaz' u biogeokemijskim ciklusima planeta, što rezultira prekoračivanjem različitih planetarnih granica i predstavlja transgresiju kritičnih pragova Zemljinog sustava koji određuju klimu koja ljudima omogućuje život.

Klimatske promjene jedan su takav prag ili planetarna granica. U biti, kvantitativno gomilanje ugljičnog dioksida u atmosferi rezultiralo je kvalitativnom promjenom u klimi dovoljnom da zaprijeti ljudskoj egzistenciji i čak onoj većine života na zemlji. Druge planetarne granice koje su prijeđene ili su u procesu da ih se prijeđe jesu kiseljenje oceana, gubitak biološke raznolikosti (i izumiranje vrsta), poremećaj ciklusa dušika i fosfora,

67 Garaudy 1970, str. 61.

68 Kant 1952, str. 50–54, 67–74, 77–86 [Kant 1976].

69 Teorija sistema često se preklapa s dijalektikom. Vidi Lewontin i Levins 2007, str. 101–24.

gubitak pokrova na zemlji (uključujući šume), gubitak izvora pitke vode (uključujući dezertifikaciju) te kemijsko i radioaktivno zagađenje okoliša.⁷⁰

Izvori ovih promjena nisu naprosto antropogeni (nešto što se neće preokrenuti sve dok industrijska civilizacija nastavlja postojati), nego, konkretnije, postoje zbog planetarne ekspanzije kapitalizma kao akumulativnog sustava orijentiranog na svoj unutarnji rast *ad infinitum* koji usto utjelovljuje najdestruktivniji zamislivi odnos prema zemlji. Ovo je zahvaćeno Marksovom teorijom metaboličkog jaza, koji je sada podignut na razinu antropogenog jaza Zemljinog sustava.⁷¹

Iako imamo široko prihvaćeno ime za novu *geološku epohu*, obilježenu trenutnom ulogom ljudske ekonomije kao primarnom geološkom silom na razini samog Zemljinog sustava, još ne posjedujemo ime za novo *geološko doba*, smješteno unutar epohe antropocena koje leži u osnovi same trenutne antropocenske krize. Službeno, u terminima geoloških doba, još se uvijek nalazimo u megalajanskom dobu koje traje zadnjih 4.200 godina, a počelo je s razdobljem klimatske promjene za koju se misli da je srušila neke od ranih civilizacija (iako je ovo trenutno stvar prijepora među znanstvenicima). No, kako bismo trebali pojmiti novo *geološko doba* povezano s početkom epohe antropocena? Moj kolega iz *Monthly Reviewa* Bret Klark (Brett Clark) i ja, kao profesionalni okolišni sociolozi, predložili smo ime *kapitalinijan* za ovo prvo geološko doba antropocena s namjerom da označava činjenicu da je kapitalistički svjetski sustav taj koji je stvorio sadašnju planetarnu krizu.⁷² Jedino rješenje, štoviše, jedini način da se spriječi da sadašnji način proizvodnje izazove antropocensko istrebljenje (ili kvartarsko istrebljenje) sastoji se u tome da ljudsko društvo nadide kapitalizam i kapitalinijan u smjeru budućeg održivijeg geološkog doba unutar antropocena, koje smo mi nazvali komunijanom, prema pojmovima *zajednica* [*community*], *komuna* [*commune*] i *javni* [*communal*].

Ono što se zove praktičkom, relacijskom dijalektikom ili dijalektikom povijesti sada se, dakle, susrelo s dijalektikom prirode i društva reflektiranom u Marksovoj teoriji metaboličkog jaza. Time se dobilo šire polje djelovanja, istinski vidljivo tek u našem vremenu, gdje su metabolizam cijelog planeta ili dijalektika prirode pogođeni antropogenim jazom u Zemljinom sustavu na načine koji prijete našoj vlastitoj egzistenciji i koji dozivaju u pamet Engelsovu 'osvetu' prirode i Lankesterove 'Prirodine osvete'.⁷³

70 Rockström *et al.* 2009, str. 472–5; Steffen *et al.* 2015, str. 736–46; Leakey i Lewin, 1996.

71 Hamilton i Grinewald 2015, str. 67.

72 Foster i Clark 2021.

73 Marks i Engels 1975–2004, MECW 25, str. 461 [Marks i Engels 1968–1987, *Dela* 31, str. 372]; Lankester 1911, str. 159–91.

Važno je razumjeti da je ova kriza Zemljinog sustava u kapitalinijanu povezana s dugom poviješću eksproprijacije i eksploatacije koje zajedno sačinjavaju osnovu odnosa kapitalizma prema zemlji i čovječanstvu. Eksproprijacija je, u Marksovim terminima, značila apropijaciju bez ekvivalenta ili uzajamnosti, to jest pljačku. Marks je, dakle, govorio o *pljački* prirode koja leži u osnovi u metaboličkom *jazu*.⁷⁴ No, pisao je također o eksproprijaciji zemlje od stanovništva, micanju radnika s najosnovnijeg sredstva proizvodnje i, prema tome, o kontroli njihovih života. Doba na koje se Marks kritički referirao kao na 'takozvanu prvobitnu akumulaciju' (takozvanu jer je bila određena ne toliko akumulacijom koliko pljačkom) bilo je doba eksproprijacije.⁷⁵ Eksproprijacija (ili akumulacija bez ekvivalenta ili uzajamnosti) nadišla je otimanje zemlje i došla do otimanja samih ljudskih tijela. Ovo je povezano s onime što smo Klark i ja označili kao 'tjelesni jaz' obilježen genocidom, porobljivanjem i kolonizacijom velikog dijela ljudske populacije, koji leže u osnovi odnosā klasne eksploatacije. Ova šira logika eksproprijacije zemlje i tijela, koja stoji u pozadini kapitalističkog sustava eksploatacije, jest ona koja je potaknula nastanak povijesti rasnog kapitalizma. Ovaj se proces eksproprijacije također može vidjeti u krađi kućanskog rada žena (što je Marksa navelo da se na žene u kapitalizmu kritički referira kao na robove u kućanstvu) i u kontinuiranoj eksproprijaciji koju agrobiznis provodi nad zemljom samodostatnih radnika, primarno seljaka.⁷⁶ Čak je i slobodno vrijeme izvan rada ekspropirirano širom svijeta na različite načine u ubrzanom zgrtalačkom društvu digitalnoga kapitalizma. Danas je, dakle, kapitalizam na nebrojene načine uključen u eksproprijaciju čitave Zemlje i njezine populacije: sustav pljačke tako ekstenzivan da je ljudski odnos prema zemlji, sama osnova ljudske egzistencije, u opasnosti da bude prekinut. Otudenost od prirode i otudenost rada koje karakteriziraju kapitalizam usmjerene su naposljetku samo na uništenje.

Naša praktička dijalektika zahtijeva danas, prema tome, znanje *dijalektike prirode i društva*. Puko objektivna dijalektika prirode, koja isključuje ljudski subjekt, i puko subjektivna *dijalektika društva*, koja isključuje prirodno-fizičku egzistenciju, nisu dovoljne. Nameće nam se veće kritičko jedinstvo misli i djelovanja. Dijalektika se, kako su Levins i Levontin objasnili, fokusira na „cjelinu i interpenetraciju, strukturu procesa više nego stvari, integrirane razine, povijesnost i kontradikciju“.⁷⁷

74 Marks 1976, str. 637–38 [Marks i Engels 1968–1987, *Dela* 21, str. 445–6].

75 Marks 1976, str. 871 [Marks i Engels 1968–1987, *Dela* 21, str. 630]; Foster i Clark 2020, str. 43–61.

76 Foster i Clark 2020, str. 78–103.

77 Lewontin i Levins 2007, str. 103.

U antičkoj Grčkoj, jonski filozofi poput Heraklita usredotočili su se na materijalne procese kao dijalektičke. Kako kaže Heraklit, opisujući bazični metabolički proces koji se nalazi u osnovi života:

Kako se stvari mijenjaju u vatru,
a iscrpljena vatra
vraća se nazad u stvari,
urod se prodaje
za novac potrošen na hranu.⁷⁸

U suprotnosti spram Jonjana, Elejci, poput Parmenida, za njim Platona i mnogo kasnije Plotina, poimali su dijalektiku kao dijalektiku ideje ili uma. Hegela se može promatrati kao nekoga tko je združio ove dvije temeljne struje zajedno, imajući uporište u cijeloj modernoj filozofiji i prosvjetiteljstvu u svojoj idealističkoj filozofiji, no dajući prioritet dijalektici kao ideji ili umu.⁷⁹ Marksova se materijalistička dijalektika vratila materijalnim procesima kao podležecima cijeloj stvarnosti, što je vodilo prema objektivnoj dijalektici prirode i nastanka, metabolizma prirode i društva i završilo u dijalektici ljudske povijesti i prakse.

Ova materijalistička dijalektička sinteza, dijalektika prirode i društva, ostaje od velike važnosti danas. Živimo u vremenu, kako su Marks i Engels primijetili u *Njemačkoj ideologiji*, u kojemu se čovječanstvo mora na revolucionarne načine boriti ne samo za napredak ljudske slobode nego i kako bi izbjeglo uništenje zbog onoga što se može zvati 'smrtonosna prijetnja kapitalizma' svijetu i životu općenito. Za Epikura, pisao je Marks, 'svijet [zemlja] je naš prijatelj'.⁸⁰ Materijalistička nam dijalektika govori da naš cilj u sadašnjem trenutku mora biti stvaranje svijeta ekološke održivosti i stvarne jednakosti, cilj koji promovira održivi ljudski razvoj. Međutim, ovo u našem vremenu započinje ekološkom i društvenom revolucijom koja nam se nameće. Danas se borba za slobodu i borba za nužnost svugdje na planetu po prvi put u ljudskoj povijesti podudaraju, stvarajući obzor propasti ili revolucije: ili pad u ponor do kojega nas je doveo kapitalinijan ili stvaranje novog doba, komunijana.⁸¹

Preveo *Matej Čolig*

78 Heraklit 2001, str. 15 [Mikecin 2013].

79 Bhaskar 1993, str. 115-16; Thomson 1935, str. 271-95.

80 Marx i Engels 1975-2004, MECW 5, str. 141 [Marks i Engels 1968-1987, *Dela* 6, str. 113]. Vidi također Baier, Canepa i Golemis (ur.) 2021.

81 „Stvarno 'Zlatno doba' historijske antropologije ne može biti pojmljeno bez jednako stvarnog 'Zlatnog doba' nove humanističke kozmologije“. Bloch 1986, str. 138 [Bloch 1981].

Literatura

- Anderson, Perry 1968, 'Components of the National Culture', *New Left Review*, I, 50: 3–57.
- Anderson, Perry 1983, *In the Tracks of Historical Materialism*, London: Verso.
- Avineri, Shlomo 1968, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Baier, Walter, Eric Canepa i Haris Golemis (ur.) 2021, *Capitalism's Deadly Threat: transform! Yearbook 2021*, London: The Merlin Press.
- Bailey, Cyril 1928, 'Karl Marx on Greek Atomism', *Classical Quarterly*, 22, 3–4: 205–6.
- Bax, E. Belfort 1972, *The Religion of Socialism* (ponovno tiskanje izdanja iz 1886), Freeport, NY: Books for Libraries Press.
- Beiser, Frederick C. 2014, *After Hegel: German Philosophy 1840–1900*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bernal, John Desmond 1934, 'Dialectical Materialism', u Hyman Levy et al., *Aspects of Dialectical Materialism*, London: Watts and Co.
- Bernal, John Desmond 1936, *Engels and Science*, London: Labour Monthly Pamphlets.
- Bernal, John Desmond 1939, *The Social Function of Science*, New York: Macmillan.
- Bernal, John Desmond 1958, *World Without War*, New York: Prometheus.
- Bernal, John Desmond 1967, *The Origin of Life*, New York: World Publishing Co.
- Bhaskar, Roy 1993, *Dialectic: The Pulse of Freedom*, London: Verso.
- Bhaskar, Roy 2011, *Reclaiming Reality*, London: Routledge.
- Bloch, Ernst 1986, *The Principle of Hope, Volume I*, preveli Neville Plaice, Stephen Plaice i Paul Knight, Cambridge, MA: The Mit Press [Bloch, Ernst 1981, *Princip nade I*, preveo Hrvoje Šarinić, Zagreb: Naprijed].
- Caudwell, Christopher 1971, *Studies and Further Studies in a Dying Civilization*, New York: Monthly Review Press.
- Colletti, Lucio 1973, *Marxism and Hegel*, preveo Lawrence Garner, London: Verso.
- Dilworth, Craig 1994, 'Principles, Laws, Theories, and the Metaphysics of Science', *Synthese*, 101, 2: 223–47.
- Epikur 1994, *The Epicurus Reader*, preveli Brad Inwood i Lloyd P. Gerson, Indianapolis, IN: Hackett.
- Eshil 2004, *The Oresteia*, preveo George Thomson, New York: Alfred A. Knopf.
- Farrington, Benjamin 1939, *Science and Politics in the Ancient World*, London: George Allen and Unwin.
- Farrington, Benjamin 1947, *Head and Hand in Ancient Greece*, London: Watts and Co.
- Farrington, Benjamin 1967, *The Faith of Epicurus*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Feenberg, Andrew 1981, *Lukács, Marx, and the Sources of Critical Theory*, Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.
- Filodem 1941, *Philodemus: On Methods of Inference. A Study in Ancient Empiricism*, uredili, preveli i komentirali Philip Howard De Lacey i Estelle Allen De Lacey, Philadelphia, PA: American Philosophical Association.
- Foster, John Bellamy 2008, 'The Dialectics of Nature and Marxist Ecology', u *Dialectics for the New Century*, uredili Bertell Ollman i Tony Smith, str. 50–82, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Foster, John Bellamy 2013, 'Marx and the Rift in the Universal Metabolism of Nature', *Monthly Review*, 65, 7: 1–19.
- Foster, John Bellamy 2020a, *The Return of Nature: Socialism and Ecology*, New York: Monthly Review Press.
- Foster, John Bellamy 2020b, 'Engels's Dialectics of Nature in the Anthropocene', *Monthly Review*, 72, 6: 1–17.
- Foster, John Bellamy i Paul Burkett 2016, *Marx and the Earth: An Anti-Critique*, Chicago: Haymarket Books.
- Foster, John Bellamy i Brett Clark 2020, *The Robbery of Nature*, New York: Monthly Review Press.
- Foster, John Bellamy i Brett Clark 2021, 'The Capitalinian: The First Geological Age of the Anthropocene', *Monthly Review*, 73, 4: 1–16.
- Foster, John Bellamy, Brett Clark i Hannah Holleman 2021, 'Capital and the Etiology of Disease', *Monthly Review*, 73, 2: 1–23.
- Foster, John Bellamy, Brett Clark i Richard York 2008, *Critique of Intelligent Design*, New York: Monthly Review Press.
- Fracchia, Joseph 1991, 'Dialectical Itineraries', *History and Theory*, 30: 169–97.
- Garaudy, Roger 1970, *Marxism in the Twentieth Century*, preveo René Hague, New York: Charles Scribner's Sons.
- Haldane, John Burdon Sanderson 1936, 'Carbon Dioxide Content of Atmospheric Air', *Nature*, 137: 575.
- Haldane, John Burdon Sanderson 1939, *The Marxist Philosophy and the Sciences*, New York: Random House.
- Haldane, John Burdon Sanderson 1968, *The Science of Life*, London: Pemberton Publishing.
- Hamilton, Clive i Jacques Grinevald 2015, 'Was the Anthropocene Anticipated?', *Anthropocene Review*, 2, 1: 59–72.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1969, *The Science of Logic*, preveo A. V. Miller, New York: Humanities Press [Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 2003–2004, *Znanost logike*, preveli Željko Pavić i Sulejman Bosto, Zagreb: Demetra].
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1977, *The Phenomenology of Spirit*, preveo A. V. Miller, Oxford: Oxford University Press [Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 2000, *Fenomenologija duha*, preveo Milan Kangrga, Zagreb: Naklada Ljevak].
- Heinrich, Michael 2019, *Karl Marx and the Birth of Modern Society*, New York: Monthly Review Press.
- Heraklit 2001, *Fragments*, preveo Brooks Haxton, London: Penguin [Mikecin, Igor 2013, *Heraklit*, Zagreb: Matica hrvatska].
- Heron, Kai 2021, 'Dialectical Materialisms, Metabolic Rifts and the Climate Crisis: A Lacanian/Hegelian Perspective', *Science and Society*, 85, 4: 501–26.
- Hobsbawm, Eric 2013, *Fractured Times*, London: Little, Brown.
- Hogben, Lancelot 1998, *Scientific Humanist: An Unauthorized Autobiography*, London: The Merlin Press.
- Horkheimer, Max 2004 [1974], *The Eclipse of Reason*, New York: Continuum [Horkheimer, Max 1989, *Pomračenje uma*, preveo Tomislav Ladan, Sarajevo: „Veselin Masleša“ – „Svjetlost“].
- Horkheimer, Max i Theodor Adorno 1998 [1972], *The Dialectic of Enlightenment*, preveo John Cumming, New York: Continuum [Horkheimer, Max i Theodor Adorno 1974, *Dijalektika prosvjetiteljstva: filozofijski fragmenti*, prevela Nadežda Čaćinović-Puhovski, Sarajevo: „Veselin Masleša“].

- Ilyenkov, Evald Vassilievich 2008, *Dialectical Logic: Essays on Its History and Theory*, preveo H. Campbell Creighton, Delhi: Aakar Books.
- Inwood, Michael 1992, *A Hegel Dictionary*, Oxford: Blackwell.
- Jacoby, Karl 1983, 'Western Marxism', u *A Dictionary of Marxist Thought*, uredio Tom Bottomore, str. 523–6, Oxford: Blackwell.
- Jay, Martin 1984, *Marxism and Totality*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Kangal, Kaan 2020, 'Engels's Emergentist Dialectics', *Monthly Review*, 72, 6: 18–27.
- Kant, Immanuel 1952, *Critique of Judgement*, preveo James Creed Meredith, Oxford: Oxford University Press [Kant, Immanuel 1976, *Kritika moći suđenja*, preveo Viktor D. Sonnenfeld, Zagreb: Naprijed].
- Kołakowski, Leszek 2005, *Main Currents in Marxism*, preveo Paul Stephen Falla, New York: W.W. Norton [Kolakowski, Lešek 1980–1985, *Glavni tokovi marksizma*, 3. sveska, preveo Risto Tubić, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod].
- Lankester, E. Ray 1911, *The Kingdom of Man*, New York: Henry Holt.
- Leakey, Richard E. i Roger Lewin 1996, *The Sixth Extinction: Biodiversity and Its Survival*, New York: Anchor.
- Lefebvre, Henri 2016, *Metaphilosophy*, preveo David Fernbach, London: Verso.
- Levine, Norman 1984, *Dialogue with the Dialectic*, London: George Allen and Unwin.
- Levins, Richard i Richard Lewontin 1985, *The Dialectical Biologist*, Harvard, MA: Harvard University Press.
- Levy, Hyman 1932, *The Universe of Science*, London: Watts and Co.
- Lewontin, Richard i Richard Levins 2007, *Biology Under the Influence*, New York: Monthly Review Press.
- Long, Anthony Arthur 2006a, 'Evolution vs. Intelligent Design in Classical Antiquity', Townsend Center for the Humanities, Berkeley, dostupno na: <https://townsendcenter.berkeley.edu/publications/evolution-vs-intelligent-design-classical-antiquity/> (pristupljenob4. jul 2024.)
- Long, Anthony Arthur 2006b, *From Epicurus to Epictetus: Studies in Hellenistic and Roman Philosophy*, Oxford: Oxford University Press.
- Lukács, Georg 1971, *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, preveo Rodney Livingstone, London: The Merlin Press [Lukács, Georg 1977, *Povijest i klasna svijest: studija o marksističkoj dijalektici*, preveli Milan Kangrga i Danilo Pejović, Zagreb: Naprijed].
- Lukács, Georg 1974, *Conversations with Lukács*, uredio Theo Pinkus, London: The Merlin Press [Lukács, György 1969, *Razgovori sa Györgyem Lukácsem*, preveo Kasim Prohić, Sarajevo: „Veselin Masleša“].
- Lukács, Georg 1975, *The Young Hegel: Studies in the Relations between Dialectics and Economics*, preveo Rodney Livingstone, Cambridge, MA: The Mit Press [Lukač, Đerđ 1959, *Mladi Hegel: o odnosima dijalektike i ekonomije*, preveo Milan Damjanović, Beograd: Kultura].
- Lukács, Georg 1978a, *The Ontology of Social Being, Volume I: Hegel's False and His Genuine Ontology*, preveo David Fernbach, London: The Merlin Press [Lukács, Georg 1973, *Prilog ontologiji društvenog bitka: Hegelova kriva i prava ontologija*, preveo Vanja Sutlić, Zagreb: Kulturni radnik].
- Lukács, Georg 1978b, *The Ontology of Social Being, Volume II: Marx's Basic Ontological Principles*, preveo David Fernbach, London: The Merlin Press.

- Lukács, Georg 1980, *The Ontology of Social Being, Volume III: Labour*, preveo David Fernbach, London: The Merlin Press [Lukács, Georg 1981, *Prilog ontologiji društvenog bitka: rad*, preveo Nenad Zakošek, Zagreb: „Kulturni radnik“].
- Lukács, Georg 2000, *In Defense of History and Class Consciousness: Tailism and the Dialectic*, prevela Esther Leslie, London: Verso.
- Lukrecije 1999, *On the Nature of the Universe*, uredili Ronald Melville, Don Fowler i Peta Fowler, Oxford: Oxford University Press [Lukrecije 2010, *O prirodi*, preveo Marko Tepeš, Zagreb: KruZak].
- Marcuse, Herbert 1972, *Counter-Revolution and Revolt*, Boston: Beacon Press [Markuze, Herbert 1982, *Kontrarevolucija i revolt*, preveli Pavluško i Jelka Imširović, Beograd: Grafos].
- Marx, Karl 1934, *Letters to Kugelmann*, New York: International Publishers.
- [Marx, Karl 1969, *Prilog kritici političke ekonomije*, preveli Moša Pijade et al., Beograd: Kultura].
- Marx, Karl 1974, *Early Writings*, preveli Rodney Livingstone i Gregor Benton, London: Penguin [Marx, Karl i Friedrich Engels 1961, *Rani radovi. Izbor*, preveo Stanko Bošnjak, Zagreb: Naprijed].
- Marx, Karl 1976, *Capital: A Critique of Political Economy. Volume One*, preveo Ben Fowkes, London: Penguin [Glavni radovi Marxa i Engelsa 1979, priredili Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin i Momir Nikić, Zagreb: Stvarnost; Karl Marks i Fridrih Engels 1968–1987, *Dela*, 21. sveska, Beograd: Prosveta].
- Marx, Karl i Friedrich Engels 1975–2004, *Marx/Engels Collected Works*, pedeset svezaka, New York: International Publishers [Marks, Karl i Fridrih Engels 1968–1987, *Dela*, 47. sveska, Beograd: Prosveta].
- McLellan, David 1979, *Marxism After Marx*, Boston: Houghton Mifflin.
- Morris, William i E. Belfort Bax 1885, *The Manifesto of the Socialist League*, drugo izdanje (s komentarima), London: Socialist League Office.
- Needham, Joseph 1948, *Time: The Refreshing River*, London: George Allen and Unwin.
- Ollman, Bertel 2003, *The Dance of the Dialectic*, Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Rockström, Johan et al. 2009, ‘A Safe Operating Space for Humanity’, *Nature*, 461, 24: 472–75.
- Sartre, Jean-Paul 2004, *Critique of Dialectical Reason, Volume I: Theory of Practical Ensembles*, preveo Alan Sheridan-Smith, London: Verso [Sarrtr, Žan-Pol 1983, *Kritika dijalektičkog uma I*, preveli Sreten Marić et al., Beograd: Nolit].
- Schmidt, Alfred 1971, *The Concept of Nature in Marx*, preveo Ben Fowkes, London: New Left Books.
- Sheehan, Helena 1985, *Marxism and the Philosophy of Science*, Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
- Stanley, John L. 2002, *Mainlining Marx*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Steffen, Will et al. 2015, ‘Planetary Boundaries’, *Science*, 347, 6223: 736–46.
- Striker, Gisela 2020, ‘Epistemology’, u *The Oxford Handbook of Epicurus and Epicureanism*, uredio Philip Mitsis, str. 43–58, Oxford: Oxford University Press.
- Tansley, A. G. 1935, ‘The Use and Abuse of Vegetational Concepts and Terms’, *Ecology*, 16, 3: 284–307.

- Thomson, Georg 1935, *The First Philosophers*, London: Lawrence and Wishart.
- Timpanaro, Sebastiano 1975, *On Materialism*, preveo Lawrence Garner, London: Verso.
- Vernadsky, Vladimir I. 1998, *The Biosphere*, preveo David B. Langmuir, New York: Springer Verlag.
- Vico, Giambattista 1976, *The New Science*, preveli Thomas Goddard Bergin i Max Harold Fisch, Ithaca, NY: Cornell University Press [Vico, Giambattista 1982, *Načela nove znanosti. O zajedničkoj prirodi nacija*, prevele Tatjana Vujasinović-Roić i Sanja Roić, Zagreb: Naprijed].

PREVODI

Adriana Zaharijević i Predrag Krstić

PROTIV RATA: O ZAČECIMA SAVREMENOG ANTIMILITARIZMA

Prvi tekst u ovom izboru antiratnih tekstova napisan je 1899, a poslednji 1944. godine. Dakle, moglo bi se reći: u prvoj polovini dvadesetog veka. U to razdoblje „smestila“ su se dva svetska rata i brojni manji, ali ne manje brutalni ratovi. Ali tu su našle mesto i mirovne konferencije i nastojanja da se osnuju međunarodne organizacije koje bi radile na sprečavanju rata. Ovo poslednje odigrava se zasigurno u iznudici, iz uvida da je produžetak ovog ili onog rata neizvodljiv, iz proračuna da je njegova obustava isplativija od nastavka, ali makar delom i iz vere ili uverenja da je drugačiji svet moguć, iz makar nejasne vizije ljudskog društva utemeljenog na miru a ne na sukobu, na saradnji a ne na ravnoteži snaga i straha. I tu su, najzad, našli mesto glasovi, raznorodni i po žanru i po nakani, i po prilici i po intonaciji, glasovi manje ili više glasovitih žena i muškaraca, pisaca, naučnika, mislilaca, aktivista, koji su imali hrabrosti i veštine da ih podignu protiv rata. Okuplja ih, i u ovom tematu i inače, možda jedino to – temeljno suprotstavljanje belodanom zlu ratovanja – te potreba da o tome prozbore, da investiraju svoj talenat u spise koji svedoče takvom stavu i istovremeno nagovaraju na njega.

Temat otvara tekst „Opšti mir iz ženske perspektive“ Berte fon Sutner, koja ostaje upamćena kao prva dobitnica Nobelove nagrade za mir. Knjiga *Die Waffen nieder!*, napisana 1889, ovenčana je ovom nagradom 1905. godine. Roman je do tada već bio svojevrсни bestseller: doživio je 37 izdanja u Nemačkoj, preveden je na 16 jezika – među kojima je i srpski prevod, *Dole oružje* iz 1900. godine, iz pera Katarine Milovuk, osnivačice *Ženskog društva* i prve upraviteljke Više ženske škole. Manje je poznato da je upravo

pod uticajem Berte fon Sutner Alfred Nobel odlučio da osnuje fond za nagradu koja se dodeljuje za zalaganje za solidarnost među narodima, smanjenje vojnih troškova i podsticanje mirovnih aktivnosti. U tom duhu valja razumeti i tekst koji predstavljamo: kao opis namera, praćen neskrivenim entuzijazmom zbog uverenja da će 1899. godina doneti kraj ratovima. Sto dvadeset pet godina posle prve Haške mirovne konferencije znamo da se očekivanja Fon Sutner nisu obistinila, kao i da njena nastojanja nisu urodila onim plodovima kojima se nadala. Ali tekst o univerzalnom miru koji piše iz Haga, s lica mesta, ostaje značajan trag, koji možda i ne mora imati tek muzejsku vrednost, koji, ako više i nije putokaz, možda jeste signal gde se „krivo skrenulo“, trag onoga čemu se uopšte *moglo* nadati kada se o prestanku rata politički pregovaralo *prvi* put.

Hašku konferenciju pominje i Lav Tolstoj u prilogu iz 1904. godine, već tada s приметnim razočaranjem. Povod za tekst „Pokajte se!“ bio je Rusko-japanski rat (1904–1905) između carske Rusije i Japanskog carstva za prevlast nad Mandžurijom i Korejom. U isto vreme, na sasvim drugom kraju sveta, Mark Tven piše „Ratnu molitvu“ kao odgovor na Američko-španski rat (1898), za kojim će uslediti Filipinsko-američki rat (1899–1902). I Tolstoj i Tven, čuveni pisci za života, sučeljavaju hrišćanski etos – već u naslovu Tolstojevog teksta je biblijska referenca – i patriotizam u čije ime čovek zaboravlja da je uvek i ispred svega – čovek. Dok se Tolstojev tekst može razumeti kao nalog vojnicima, oficirima, caru, novinarima i svim drugim izvođačima patriotskog ratnog posla, da u svom postupanju uvažavaju i prevashodno slede autentični Isusov zakon, Tvenova kratka satira uvodi u igru i „Hristovo telo“, crkvu – koja se ispostavlja potporom u najneposrednijem kršenju tog zakona kao vlastitog zaveta. Alternativna „ratna molitva“, koju upečatljivo (pri)kazuje Tven, neizbežno odjekuje iz senke bogomolja koje organizuju moleban za *naše*, kao utvara koja progona zlu savest njenih činodejstvenika, kao neprijatni podsetnik koji se radije odguruje u tišinu ili, ako to ne pođe za rukom, proglašava bezumnim.

Fraza „moralni ekvivalent rata“ danas se najčešće vezuje za govor Džimija Kartera 1977. godine, kada je od američke nacije zatražio da prihvati zamašne posledice energetske krize. Komentatori njegovog obraćanja naciji ne propuštaju da primete kako Karter ne upućuje direktno na istoimeni esej Vilijama Džejmsa. U ovom tematu „Moralni ekvivalent rata“ američkog filozofa ne treba čitati samo kao vid pacifističkog *how-to*, već je i odraz stremljenja progresivističkog reformskog pokreta u Sjedinjenim Američkim Državama s početka 20. veka. Džejms se ne odriče patriotizma, ali ga preusmerava, tražeći od antimilitarista da predlože prikladnu zamenu za vojničku disciplinu, osećaj časti i doživljaj pripadanja. Tolstoj je jedini od svih pacifista čiji reformski kapacitet Džejms ne dovodi u pitanje u svojoj

rekonstrukciji sveta žilavosti bez žuljevitosti, autoriteta bez preke okrutnosti, težačkog rada koji se obavlja u veselju.

Preusmeravanje militantnog duha, ovog puta na prirodu, odnosno protiv nje, zagovara i Meri Viton Kalkins. Njen militantni pacifista propoveda borbenu jevanđelje rata protiv okorelih prirodnih zala, poplava i požara, gladi i bolesti, ali i ljudske sebičnosti pojedinaca i društvenih običaja i ustanova. Tekst „Militantni pacifizam“ objavljen je usred Prvog svetskog rata, u trenutku kada mu se priključuju i Sjedinjene Američke Države. Kalkins – prva žena koja će predsedavati Američkom psihološkom asocijacijom i Američkom filozofskom asocijacijom, iako joj Harvard nije dozvolio da odbrani doktorSKU disertaciju zato što je žena – 1917. godine nastoji da ponudi psihološko obrazloženje za tvrdnju da rat nije neizbežan učinak nepromenljivog instinkta. Ona ga dopunjuje etičkim obrazloženjem, sasvim na Džejmsovom tragu, koje ukazuje na neophodnost razdvajanja ratobornosti od straha i pohlepe.

Iste godine kad Kalkins pokušava da opravda militantni pacifizam, Ema Goldman, najčuvenija anarhistkinja i potpuno samosvojna figura u istoriji feminističkog pokreta, drži „Govor protiv regrutacije i rata“. Goldman se obraća njujorškim radnicima i radnicama, mahom imigrantima – koje proglašava narodom Amerike. I Goldman i Kalkins ustaju protiv straha i pohlepe, ali drugačijim opisom i izrazom: patriotskim, hrišćanski obojenim glasom Meri Kalkins, i buntovničkim pokličem Eme Goldman protiv države, zakonâ i militarističkih laži. U svom vatrenom govoru, Goldman je proricala da će vlasti navući uniformu nevoljnom narodu, odvući ga na bojišta i ukopati u rovove, ali da će se u rovovima umesto istrebljenja dogoditi „antimilitaristička veza“ među ljudima. Tada se to nije dogodilo. Nije se dogodilo ni kasnije, u drugim okolnostima.

U jeku priprema za odsudne nemačke izbore 1932. godine, koji će pomoći Hitleru da dođe na vlast i započne Drugi svetski rat, Albert Ajnštajn piše čuveno pismo Frojdu („Zašto rat?“), kao neko ko bi mogao, iz svoje nacionalno nepristrasne pozicije, da zamisli da će do antimilitarističke veze stvarno doći. Frojd, u tom trenutku neprikosnoveni autoritet na polju „mračnih mesta ljudske volje i osećanja“, Ajnštajnu treba da pomogne da „reši problem“, koji ne samo da je najistrajniji s kojim se civilizacija suočava, već je zbog dostignuća moderne nauke i najakutniji. Ima li se u vidu otkriće nuklearne fisije samo šest godina kasnije, njegove reči zvuče proročki. Ajnštajnovu „površno“ rešenje – ustanovljenje instance koja primorava svaku naciju da bezuslovno odustane od svoje suverenosti u ime bezbednosti – vraća nas čeličnoj veri Berte fon Sutner u mogućnost ustanovljenja nadnacionalnog razuma. Manje čelična, ali i dalje vera u, ne samo mogućnost već i neophodnost takvog tela, kao i pokušaji da se ono na ovaj ili onaj način ustanovi, ne jenjavaju do danas.

To „površno rešenje“ nalazimo i u poslednjem tekstu ovog temata koji potpisuje Bertrand Rasel, tekstu napisanom pred kraj Drugog svetskog rata. Rasel je bio jedan od najvećih intelektualaca 20. veka, Nobelov laureat, poput Berte fon Sutner, i nepopravljivi agitator, poput Eme Goldman. Rasel je, kao i Ajnštajn, bio nepopustljivi pacifista – sve do rasplamsavanja nacizma. Njegovi brojni govori i eseji napisani tokom Prvog svetskog rata u prilog miru, na koje se kritički osvrće u „Budućnosti pacifizma“, praćeni su vatrenom podrškom novoj kategoriji zločinaca, prigovaračima savesti, zbog čega je i sam proveo šest meseci u zatvoru. Međutim, suočen s užasom nacizma, Rasel je prešao put od „apsolutnog“ do „relativnog“ političkog pacifiste. „Relativno“ ovde niukoliko ne znači odustajanje od „borbe za mir“. Po okončanju Drugog svetskog rata zdušno se zalagao za nuklearno razoružanje. Zajedno s Ajnštajnom, u *Rasel-Ajnštajnovom manifestu* (1955), uz poznata (i površna) rešenja, uporno se vraća istom pitanju: „Ovo je, dakle, problem koji vam predstavljamo, prost i strahovit, ali neizbežan: hoćemo li svršiti s ljudskim rodom ili će se čovečanstvo odreći rata?“¹

Razume se da autori i autorke koje smo ovde okupili nisu ni jedini ni prvi koji su se latili pera da bi obznanili sumanutost ratovanja. Sartrovo raskrinkavanje „ludorije“ rata lako bi se moglo pridružiti tekstovima koji u našem izboru slede, negde pri njihovom kraju, a velikog prethodnika bismo našli i u Montenjovoj rezigniranoj koliko i razigranoj ironijskoj pohvali njegove istinske „ludosti“. Ovde smo se ipak odlučili za drugačije tekstove, ne uvek ni čitave tekstove; odlučili smo se za pisane priloge-opomene, za spise-zabezeke, za članke koji izazivaju paralizu redovnih diskurzivnih operatora – utoliko tekstove koji inspirišu možda i više nego što informišu – za angažovane tekstove, svakog na svoj način, čiji autori nisu bili drski ili dovoljno očajni da ismevaju, da zakrive ogledalski prikaz rata ne bi li razotkrili njegovo nakazno lice, već su još uvek, posle svega ili uprkos svemu, baštinili nadu u delotvornost svog ispisa, svog zastupništva. Neki od njih se zadovoljavaju upečatljivim izlaganjem besmisla rata i, još i više, opakosti i naopakosti njegove promocije i propagiranja; neki otvoreno pozivaju na zajednički otpor u ime ovakvog ili onakvog mira; neki već nastoje da profilšu koherentnu pacifističku doktrinu. Pitanje različito shvaćenih mere i duga koji sebi dodeljuju; „formata“ i provenijencije, takođe. A opet, učinilo nam se i čini nam se, oni se sasvim skladno nižu, okupljaju.

Okuplja ih, ugrubo ali ne neprecizno rečeno, antiratni senzibilitet. Oni ilustruju i istovremeno reprezentuju raspoloženje protiv rata u spektru njegovog različitog profilisanja, diktiranog istorijskim i društvenim (i, za

1 Statement: The Russell-Einstein Manifesto (9 July 1955), dostupno na <https://pu-gwash.org/1955/07/09/statement-manifesto/>

nevolju, uvek ratnim) kontekstom. Oni su činovi otpora u pokušaju artikulisanja miroljubiv(ij)e alternative. Ali pre i važnije od te pozitivne advokature: oni se protive normalizaciji rata; oni denaturalizuju rat među ljudima i slike ljudi u ratu. Oni sada shvataju da na miru valja raditi više nego na ratu i pitaju se kako to učiniti. Poneki na to pitanje i odgovaraju vlastitim predlozima. Oni sugerišu, i kad to ne kažu izričito, obavezujući veto na rat, na ubistvo. Oni bi da porade na tabuizaciji rata kao nepojamnog nepočina, da odmisle rat iz opažanja stvarnosti, da nagovore na odstupanje i od primisli na rat, na iskorenjivanje ratobornih impulsa, osim možda protiv ratobornih...

I oni se otvoreno izlažu primedbi za naivnost, za neozbiljnost – „pacifizma“. Naprotiv, kao da progovaraju: rat je neozbiljan, neodgovoran i jadan, kad se malo odmakne od njega, kad se izađe iz rova, kad se on misli a ne podrazumeva i ne prinuđuje na mišljenje u njegovim orijentirima. On jedino nasiljem garantuje ozbiljnost, naprosto preti njime. On je i besmislen i neopravdiv i zaludan, na stranu razoran, smešan u svojoj iluziji produktivnosti. On je histerija trijumfalističkog poriva, perpetuirano dokazivanje prioriteta siledžija u ogoljenom vidu, stečaj moći svake argumentacije i razbora, sebično i bezočno zalaganje za svojtu.

Takva nekakva podloga, ako je odveć ne učtavamo, nesumnjivu neposrednost reakcija na masovnu pogibelj čini zbirnom i jednodušnom. Izvesno zalaganje za ono nasuprot ratu, za mir među ljudima, da, ali nikako ne vojnički mir, koji se drži one latinske: „ostave iza sebe pustoš pa to nazovu mirom“. Mir, znao je to još i Kant misleći o mogućnosti njegovog univerzalnog instaliranja, ne isključuje nemir. Tek nemiri su plodni, nemiri su dragoceni, pa i ne samo oni „unutrašnji“ – ukoliko su iole talentovani da znaju svoju granicu, da ne siluju druge ljude i ostale „drugosti“, da ne mobiliju zajednicu na/za sočnost neprijateljstva.

Logika rata, kao i svaka fanatična doslednost, nema problem s tim. Nema zapravo problem ni sa čim, osim taktičke prirode. Za onu drugačiju racionalnost problemi počinju tek odstupanjem od nje i tada se oni ne likvidiraju, nego se misle. Tek u svetlu takve racionalnosti, a ne racionalizacije postojećeg, ili tek iz nje, prosijava neugasivo sećanje na onu sistematski potiskivanu i prečesto zaboravljenu osetljivost, i na onu naivnost, od kojih mišljenje, mišljenje rata možda i više nego druga, počinje: da nešto nije u redu sa onim što se dešava, da sve ne mora biti kako jeste i da može ili treba da bude drugačije. Odustajanje od takve tematizacije, pristajanje da ono što jeste – jeste sve, urađa pogubnim ishodom, niukoliko ne samo po mišljenje.

Berta fon Sutner

OPŠTI MIR: IZ ŽENSKE PERSPEKTIVE¹

Zatraženo mi je da napišem prilog s navedenim naslovom. Tema opšteg mira tako temeljito zaokuplja moje misli i dela, da mi se prilika da se obratim krugu američkih čitalaca učinila veoma dobrodošlom i spremno sam prihvatila želju urednika, iako bih sigurno izabrala drugačiji naslov. Ono što je očigledno, da sve što žena piše mora biti napisano sa ženskog stanovišta, ne slaže se s mojim načelima da problem mira i rata ne posmatram isključivo, pa čak ni principijelno, u vezi s osećanjima i životima žena. Takve veze jamačno postoje i za napredak mirovnog pokreta bi od velike koristi bilo ako bi se žene protivile instituciji koja je materama omražena, a i ako bi ženska udruženja (kijih je svakoga dana sve više) na svoj dnevni red stavila pitanja mira i arbitraže. Verujem, međutim, da će sve više žena koje promišljaju ovu važnu temu, od značaja za čitavo čovečanstvo, napustiti specifično žensko stanovište da bi o njoj sudile sa opštije tačke gledišta. Odveć je prirodno da žene mrze rat koji im otima izdržavanje i sve radosti postojanja, no upravo iz tog razloga ova mržnja do danas nije učinila ništa što bi doprinelo borbi protiv rata; obrnut je slučaj: samo one žene koje su mogle trijumfovati nad svojim prirodnim osećanjem gnušanja, koje su, ostavljajući sopstvenu žalost po strani, mogle podstaći na rat ili i same izvoditi ratoborna dela, samo je takve žene istorija isticala; samo su one hvaljene jer su, prevladavši sopstveni egoizam, obavljale svoju dužnost izvođenjem hrabrog čina žrtvovanja.

Sve dok se na rat gleda kao na prirodnu stvar u službi otadžbine, žene koje zapomažu da „rat mora stati jer *mi* patimo, jer *možemo* izgubiti svoje najmilije“, izvesno stoje na moralno nižoj poziciji od onih koje kažu: „naša patnja nije važna, zajedničko dobro je na prvom mestu“, ili od onih koje svojim sinovima zapovede da se „vrate kući kao pobednici ili u pokrovu“.

¹ **Baroness Bertha von Süttner** (1899), „Universal Peace: From a Woman's Standpoint“, *The North American Review*, Vol. 169, No. 512: 50–61.

Svakom protivljenju koje poniče iz partikularnih interesa, bilo da je reč o staleškim, klasnim ili interesima pola, nedostaju etički uzroci pa stoga ono nema ni etičku delotvornost. Veliki uticaj koji žene danas imaju u pitanjima društvenog napretka dolazi odatle što su iskoračile iz ograničenog područja svog pola, naučivši da o tim pitanjima sude iz ugla značaja za opšte čovečanstvo. Žena koja je mogla da pokaže entuzijazam za rat i da radosno žrtvuje onog što joj izdržava dom i svoje voljene sinove, jamačno je stajala više od one kojoj su takve moći žrtvovanja manjkale; ali na daleko višem nivou stoji žena koja se protivi ratu, ne zato što ugrožava *njen* dom, već zato što je shvatila da je reč o zlu po čitav ljudski rod. Moderne žene ne žele da podriju instituciju koja se zove rat zato što su kćeri, supruge i majke, već to čine zato što su razumna polovina čovečanstva koja razume da rat zaustavlja razvoj kulture i da je sa svakog stanovišta – moralnog i ekonomskog, verskog i filozofskog – štetan i da ga zato treba osuditi. Nova Žena će uspešno raditi na ukidanju rata. Žena jučerašnjice, uprkos izolovanim žalbama i upozorenjima, činila je suprotno: ona je potihlo ili glasno podsticala na rat – potihlo, divljenjem prema onom što je smatrala junaštvom i užitkom koji je nalazila u uniformi; glasno, direktnim hrabrenjem na borbu.

Do mene je stigao glas o sledećoj epizodi koja se dogodila pre Poljskog ustanka, godine 1863. Elita varšavskog društva okupila se na večeri u domu jedne plemkinje. Posle obeda, gospoda su u prostoriji za pušenje razgovarala o političkoj situaciji. Prisutne su bile i vođe nastupajućeg ustanka. Upustili su se u ozbiljno razmatranje o tome da li bi njegovo pokretanje imalo izgleda na uspeh. Zaključeno je da je u postojećim okolnostima takvo delovanje beznadno, da će dovesti do krvavog pokolja bez ikakvih mogućnosti da se, bar u ovom trenutku, situacija okonča povoljno, i svi su se složili da treba odustati od ustaničkog plana. Po povratku u sobu za prijem o tome ništa nije rečeno damama, jer bi to sigurno dovelo do njihovog negodovanja. Jedan gospodin je, međutim, odstupio od zajedničke odluke i obznanio tajnu. „Šta? Nemoguće!“ zavapile su žene u horu. „Mora da se šalite – nema Poljaka sposobnog za takav kukavičluk! Ko je mogao predložiti nešto tako nečasno?“ „Ta, naravno da se radi samo o šali“, složiše se ostali koji nisu mogli podneti prezir žena, i idućeg dana pokrenuta je revolucija koja se okončala tako nesrećno po Poljsku, a pokrenuli su je oni isti muškarci koji su među sobom odlučili da to ne učine, ali nisu mogli izdržati da ne udovolje svojim suprugama.

Može se pretpostaviti da će se u budućnosti među mnogim motivima protiv militarizma i rata pronaći jedan moćni motiv: promena u naklonosti žena. Kada muškarci budu nagrađivani ljubavlju za junačko delo mira umesto za ratovanje, kada budu znali da će steći divljenje najboljih žena zalažući se za nove ideale pravde, i da će, nasuprot tome, zavredeti gnušanje

plemenitih žena zbog svoje podrške sistemu sile, tada će biti prevaziđen jedan od najsnažnijih motiva koji sada navodi mladiće da navuku uniforme. Prava i najvažnija veza između ženskog pitanja i pitanja mira jeste ova: ostvarenje ideala mira podrazumeva da bi čitavo čovečanstvo trebalo da se uspne na viši stupanj od onog na kojem se sada nalazi većina. Da bi element sile i tlačenja koji vlada istorijom društva u prošlosti i sadašnjosti popustio pred elementom prava i slobode, mora se razviti viši tip čoveka. Sada svedočimo tom razviću. Ono nije očigledno samo u jednoj sferi, već u mnogima u isto vreme, a posebno je snažno u sferi ženskog pokreta. Da bi se dosegao ideal ka kojem se moderna nastojanja kreću, neophodan je neometen razvoj svih mentalnih klica u celom ljudskom rodu. Nijedan od darova koje delimo svi ne sme se potiskivati jer je navodno neprikladan rasi, ili klasi, pa čak i polu; a vrline, čije šire rasprostiranje treba da doprinese stasavanju novog tipa čoveka, više ne smeju biti deljene na dve polovine; blagost i umerenost da pripada ženama, kuraž i moć razuma muškarcima.

Ne, svaka osoba će morati da prikaže ove vrline, bez obzira na pol kojem pripada. Baš kao što na današnji dan ima mnogo zajedničkih svojstava bez kojih se ni žena ni muškarac ne mogu ceniti, poput iskrenosti, čistote, marljivosti, ljubavi prema istini, osećanja dužnosti, na isti način nov ideal savršenstva zahteva da sve ljudske vrline pripadaju svim ljudskim bićima u isto vreme. Uklanjanjem privilegija pola, privilegije zločina moraju stati, i muškarac se više neće moći dičiti svojom neumerenošću. Hrabrost, ta uzorna vrлина, prvo lava, potom divljaka, onda junaka, konačno vojnika uvek gotovog na borbu, mora da izgubi oreol. Hrabrost do tačke prezira prema životu više ne sme biti rezervisana samo za muškarce, već će u opasnom času, u teškim životnim situacijama, ona u podjednako meri biti zahtevana i od savršeno čovečne žene. Ljudski rod neće biti prepušten jedino staranju žene, već će svako savršeno ljudsko biće prezreti robovanje čulnom zadovoljstvu bez ljubavi ili izdajničku nevernost. Tako će se dogoditi da će otpadanjem okova koje je jedan pol toliko dugo nosio, ne samo on nego i drugi pol biti uzdignut u rang višeg ljudskog dostojanstva. Sasvim će se suprotno desiti od onog od čega strepe protivnici emancipacije žena: neće žena preuzeti grube muške mane, niti će muškarac biti ženskast i izgubiti od muškosti, već će oni ujedinjeni, među njima najbolji, najjači i najinteligentniji oblikovati obrazac plemenitije rase.

Nezamislivo je da bi čovečanstvo na višem stupnju kulturnog razvoja u kojem oba pola imaju jednaka prava na odlučivanje o društvu, moglo podupirati institucije rata. Izvesno saosećanje, osetljivo gnušanje prema svemu što je kruto i surovo – rečju, plemenita čovečnost – mora postojati u kultivisanoj zajednici. Muškarci se teše mišlju da tim svojstvima, tako nužnim za postojanje i dostojanstvo društva, snabdeva ženski pol, a sebi na

tom osnovu pridržavaju pravo na čvrstinu i grubost, pravo koje ima najveću slobodu da se pokrene u ratu. No, kada se žena uzdigne na jednak nivo, mora li i ona postati vojnik i treba li da po strani ostavi one vrline koje se ne mogu uskladiti s ratnim zanatom? Da li sva blagost treba da iščili iz sveta? To je nemoguće. Da bi to bio slučaj, žena bi trebalo da se odrekne jednakih prava. To ona nikad neće učiniti; daleko je jednostavnije da muškarac odustane od ratnog zanata.

Potpuna grozota neobuzdano grubog ponašanja, koje kod muškog pola prolazi kao dopušteno, a nekad i s mnogo ushićenja, u šta spada opijanje, kavga i neumerenost – potpuna grozota tog ponašanja jasno je vidljiva kada samo zamislimo da se tako ponaša žena. S druge strane, mnoge slabosti karaktera uračunavaju se u prezira vredne kad se zateknu kod muškaraca, dok su kod žena oprostive, ako ne i ljupke – na primer bojažljivost, bezvoljnost i nepromišljenost. A kad žena ostavi po strani svoje „dražesne“ mane, kada pokaže energiju i samopouzdanost, neki će je sigurno hvaliti zbog *muškog* karaktera, ali će drugi odmah dati zamaha strahu da će, kad nestanu ženske mane, iščeznuti i ženske vrline. To nije slučaj: oba pola moraju ostaviti za sobom mane koje čovečanstvo sramote i upražnjavati one vrline koje ga oplemenjuju.

A sada, pošto sam iskazala negodovanje zbog pretpostavke da moje gledište treba da potekne iz specifično ženskog stanovišta, reći ću šta mislim o opštem miru; no, prvo bih želela da predstavim sliku opšteg rata, onako kako ga vidim² iz perspektive rata budućnosti, tako dugo proricanog, tako sjajno pripremanog.

Rat u kojem bi učestvovalе sve države Evrope s velikom vojskom nadišao bi sve užase koji su se do ovog časa dogodili, u istoj meri u kojem sadašnje oružje razaranja i ono koje će tek biti izumljeno nadilazi toljagu kojom je Kain možda ubio svog brata. U takvom će ratu biti ubistava i razaranja i divljaštva koliko ih nije bilo u sto bitaka iz drevnih vremena. Napredak koji je dosad načinjen nije samo hiljadu puta uvećao moć uništenja, već je i ono što će se razoriti postalo hiljadu puta vrednije, pa će stoga i šteta biti srazmerno veća.

Ubrzano, neproračunljivo poboljšanje i rast, tehnički razvoj koji je dosegao kolosalne dimenzije – ima vanredne učinke kada se usmeri na uvećanje imovine i sreće, a kada se primeni na uništenje imovine, sreće i života, proizvodi podjednako gigantsku bedu. Milioni boraca jurišaju jedni na druge, a borbe se vode sa sve veće udaljenosti. Gde je nekad bilo koplje koje je letelo kratko, ili gde je kasnije došao metak koji je pogadao neprijatelja s udaljenosti od nekoliko stotina koraka, sada su smrtonosne bombe

2 *Maschinenzeitalter*, III. Auflage. Pierson's Verlag.

koje fijuču miljama kroz brisan prostor; prethodnica je na polju mnogo pre no što se dva borca mogu i videti. Kada i kako će se doneti odluke? „Dok jedna od strana ne bude toliko oslabljena da odustaje od borbe“. To je u ranija vremena na ovo pitanje bio odgovor. Sada obe strane besne jednakom snagom. Obe slabe istom brzinom. Na stotine hiljada ih je palo, ali evo novih stotina hiljada kako napreduju, a odluci se nije primaklo ni korak bliže. Porazena vojska, vojska u begu? Toga više nema, jer se više u rat ne šalju vojske, nego cele nacije. Bore se među sobom za parče zemlje; a čitava zemlja je u međuvremenu razorena, opustošena i ispražnjena od ljudi. Pod čizmama ostaje pregažena letina, sav rad staje, sva ognjišta su napuštena; plače se od bola od granice do granice, ali odluke još nema. Svako selo je zgarište, svako polje groblje, ali borba besni i dalje; pod morskim talasima pucaju torpeda da potope moćne parobrode; u oblake se dižu naoružani vazdušni baloni sa ljudskom posadom protiv druge vazduhoplovne sile i s visine od hiljadu stopa pljušte unakaženi ratnici razneseni u stotine krvavih komada; postavljaju se mine koje ruše čitave mostove, a s njima i ljude, konje i kočije; burad baruta praska u vazduhu; vozovi iskaču iz šina; bolnice gore; ali odluke i dalje nema. Vojska, rezervisti, milicija – stari, deca, žene – pobijeni jedan za drugim; ono što pretekne postaje plen gladi, pomora koji nepogrešivo nastupa, i rat se tad okončava. Ali ne odlukom. Ogromne razmere nastupajućeg rata – razmere koje se mogu utvrditi s matematičkom izvesnošću s obzirom na rast u broju boraca i oružane tehnike – mogle bi izazvati izvesno divljenje i zadovoljstvo da se ljubav prema borbi i žestina rata uvećavaju srazmerno njegovim sredstvima; da je vrednost ljudskog života pala u očima pojedinca onoliko koliko je pala u proračunima materijalnih sredstava vojnih administratora; da je, najzad, *dobit* od rata uvećana onoliko koliko se uvećavaju neizbežni gubici. Međutim, upravo je obrnuto slučaj. Mržnja i ljubav prema borbi ustupaju mesto civilizaciji koja postaje sve blaža i stalno se širi; usled sve većeg napretka i vrednost života raste, jer on postaje lakši i lepši; najzad, kada je reč o konačnoj pobedi, pojas zemlje, gomila kamenja neke tvrđave ili potpuno iluzorna „slava“ – sve te stvari, nemoćne da obogate ili usreće, padaju u drugi plan u sve većoj nesrazmeri prema onim neminovnim žrtvama kojima se ni broja ne zna.

Toliko o ratu koji dolazi (ili, nadajmo se, ne dolazi). Kada je reč o opštem miru koji sada možda i nije tako daleko – jer se u ovom trenutku u to ime organizuje konferencija koju je sazvaio najmoćniji vojni vladar na svetu – ljudima nikako nije jasno kakvi su mu temelji i ciljevi. Većina veruje da članovi i članice mirovnih društava pod imenom opšteg mira zamišljaju stanje opšteg sklada, svet bez borbe i podela, bez nespornih granica koje su jednom završene ustanovljene, svet naseljen anđeoskim bićima koja su zadojena blagošću i ljubavlju. Stari je običaj neprijatelja svakog pokreta

da se taj pokret predstavi u pogrešnom svetlu, da mu se pripisu besmislice koje njegovi predstavnici nikada nisu tvrdili, da bi ga potom napali jeftinim sarkazmom i očiglednim opovrgavanjima. Tako je i ovde. Prijatelji mira ne žele da zasnuju svoje kraljevstvo na nemogućnostima, niti na uslovima koji će možda prevagnuti za hiljadu godinu, već na sadašnjosti živog čovečanstva. Ne zahteva se izbegavanje svih sporova – jer to je nemoguće – već da se ti sporovi ubuduće rešavaju arbitražom umesto silom, kako je dosad bio slučaj. Taj nivo kulture su pojedinci u organizovanim državama već dosegli: cilj i predmet čitavog mirovnog pokreta je da se takav nivo sada dosegne i među samim državama u međusobnim odnosima. Time će jedno pravo jamačno biti izgubljeno – pravo koje je, iako nosi ponosno ime suverenosti, uistinu velika greška; pravo jedne države da napadne drugu. No, ako se deset osoba među sobom dogovori da odustanu od međusobnog napada, svaki od njih menja jednu desetinu propuštene šanse za otimačinu za devet desetina zagarantovane bezbednosti. Nepromenljivost postojećih granica i društvenih aranžmana traži se koliko i izbegavanje svih sporova. To se ne može zahtevati jer je suprotno prirodi. Tvrdokornost, koja nosi ponosno ime konzervativizma i protivi se svim prirodnim promenama i izmeštanjima, po sebi je uzrok nasilne pobune. Kao i u privatnom životu, civilizovana država štiti vlasništvo pojedinca od pljačke, ali vlasnik ne može imati jemstvo zaštite za sva vremena, niti su siromašni sprečeni da i sami stiču imovinu. Bogate i siromašne porodice rastu i odumiru, bogatstvo im se uvećava ili smanjuje; nove grupe se formiraju, a okuplja ih prirodni odabir; stanovništvo koje se uvećava mora se preliti preko granica; manje kultivisani oblici država moraju ustuknuti pred civilizacijom onih koje su kulturno nadmoćne. *Elastičnost* je jedino svojstvo koje osigurava mirno trajanje ili bezbolan i neprimetan prelaz iz jednog oblika u drugi. Sad kad mu je poznat zakon evolucije, da je život i sav razvoj stvar prilagođavanja, svet toga treba da se priseti.

O miru i ratu su iz načelne perspektive kontemplirali filozofi i političari od najranijih dana. Razrada planova i predloga kako da se vladajuće stanje rata zameni ustanovljenjem međunarodne pravde, posao je koji poslednjih deset godina sistematično sprovode razne grupe iz Lige za mir i interparlamentarnog saveza. [...] No, sada, kada je rad na dozezanju mira predat u ruke Međudržavnoj konferenciji u Hagu koja ima moć da realizuje donete rezolucije, više nije prikladno razvijati teorije o apstraktnoj ideji opšteg mira: sada su svi koji osećaju naklonost prema ovom velikom cilju, a posebno oni koji su u neposrednoj blizini Haga, nagnani da sve svoje interesovanje usmere na konferenciju. Zbog toga ću ovo pisanje zaključiti nekolikim mislima koje bi se mogle nasloviti „Opšti mir i Konferencija u Hagu“, radije no „Mir iz ženske perspektive“.

Čini mi se da se u raspravi i kritikama ovog jedinstvenog fenomena, ovog istorijskog događaja bez presedana, sasvim zaboravlja značaj same činjenice da ova konferencija zaseda. Ili se postavlja pitanje o čemu će se govoriti, pa se ulazi u podrobnu tehničku kritiku svake tačke u programu, ili se pita „šta će biti rezultat?“, što prate manje ili više skeptična nagađanja i proročanstva, s manje ili više nade. Zaboravljamo da promišljamo o zapanjujućoj činjenici da je jednu takvu konferenciju sazvao autokrata u našem ultravojničkom vremenu i da u njoj učestvuju sve države.

Na stranu sve što će postići govori, predlozi i rezolucije, značaj i efekt samog događaja mora imati najveći uticaj: prva zvanična mirovna konferencija deluje kao čudo u istoriji sveta.

Među brojnim argumentima koje su skeptici iznosili protiv mirovnih pokreta, najmoćniji je bio: „Kakva je korist od privatnih zalaganja?“ Vladari se nikada neće složiti s ograničenjem militarizma koji podupire prestole, ili s ukidanjem rata koji je *raison d'être* militarizma. Autokratska Rusija je predstavljala najveću pretnju. S prezirom se govorilo: „Zamislite da probate da na spisak svojih društava stavite cara; e, tad ćete imati šta da kažete!“ Sada car stoji na čelu svih mirovnih pokreta, ali protivnici tu okolnost, da je najočigledniji od njihovih deset argumenta pobijen, stavljaju na stranu i, podjednako neustrašivo, primenjuju preostalih devet protiv samog cara. [...]

Istinski značaj konferencije sadržan je u sledećim rečima predsednika, Fon Stala, izrečenim pred delegatima tokom prvog zasedanja:

Tražiti najdelotvornija sredstva da se za sve nacije osiguraju dobiti od stvarnog i trajnog mira, to je, prema tekstu cirkularnog pisma od 24. avgusta, ključni cilj naših razmatranja.

Ime „Mirovna konferencija“ koje je instinkt nacija u očekivanju odluke vlada dao našem Skupu, to ime dobro opisuje glavni cilj naših napora; Mirovna konferencija ne sme biti neverna misiji koja joj je poverena; ona mora doneti opipljiv rezultat ovih razmatranja, na koji s pouzdanjem čeka čitav ljudski rod.

Čitav ljudski rod? Još uvek nije tako. Ogroman njegov deo, onaj koji se i dalje čvrsto drži hiljadugodišnje institucije rata, bilo zbog ličnog interesa, bilo zbog stečene predrasude, nada se da konferencija neće proizvesti rezultate koji bi rat mogli ugroziti; još veći deo ljudskog roda, bezoblične mase, nema baš nikakvih očekivanja. No, oni koji se zbilja pouzdaju u napredak kulture, koji su, u slozi s pokretačem Konferencije i njegovim vernim saradnicima, uvereni u neophodnost da sadašnji razorni sistem ustupi mesto drugom, ti će uzeti reči predsednika Konferencije zaozbiljno. U slučaju razočaranja, u slučaju da Konferencija bude neverna svojoj misiji,

oni će toliko glasno i bez stajanja/istrajno zahtevati ispunjenje njenih ciljeva, da će s vremenom time čitav ljudski rod biti ponesen.

Ali takvog razočaranja neće biti. To se smelo može reći unapred. Predlozi koju su već izneti na skupu garantuju ozbiljnost i iskrenost posla koji je započet. Oni su dokaz da sledeća rečenica iz Stalovog govora nije puka fraza, već izraz plemenite odlučnosti:

Diplomatija, prateći opšti zakon, više nije veština u kojoj lična umešnost ima ključnu ulogu, već teži da postane nauka koja mora imati utvrđena pravila za rešavanje međunarodnih sukoba. To je danas ideal koji se mora imati u vidu i bez sumnje će biti načinjen veliki napredak ako diplomatija uspe da ustanovi neka od tih pravila na ovoj Konferenciji. Posebno ćemo nastojati da kodifikujemo praksu arbitraže i medijacije. Te ideje su, takoreći, sama suština našeg zadatka, glavni cilj naših zalaganja, „da se sukob spreči mirnim sredstvima“.

Ove reči verno odslikavaju uputstva koja je car dao svom ambasadoru. Već je mnogo učinjeno u tako određenom smeru. Jasno je da su i druge sile došle na Konferenciju s planovima koji su podjednako dalekosežni, ako ne i dalekosežniji, a o temi „stalnog međunarodnog arbitražnog tribunala“ – što su dosad bili ludi snovi utopista – već se raspravljalo, te su neke tačke čak i jednoglasno usvojene.

Predlozi koje su ponudili predstavnici Rusije, Engleske, Italije i Sjedinjenih Država poznati su iz štampe. Protivnike mirovnog pokreta koji su nedavno s posebnim zadovoljstvom isticali da je Amerika, to uporište mirovnih zalaganja, odnedavno uključena u vojne kanale, morao je posebno zaprepastiti plan koji je poslala američka vlada. Zahvaljujući tim predlozima, i energičnom i otvorenom učešću u radu na miru, Amerikancu će ponovo pripasti mesto u istoriji civilizacije koje su mu prijatelji mira iz čitavo sveta oduvek pripisivali: mesto predvodnika mira i slobode.

Konferencija će proizvesti opipljiv rezultat, nešto novostvoreno, uspostavljeno, neprolazno, što se dalje može razvijati i širiti. A pored tog direktnog rezultata, koliko li će ih biti još, indirektnih? Ceo svet sad mora učestvovati u tom pitanju, a u službu propagande sad stupaju razne grane društvenog organizma, crkva, umetnost, književnost, štampa. [...] Čak i ako šira javnost nije razumela veličanstven značaj zasedanja ove Konferencije, možda će biti u stanju da shvati značaj njenih pozitivnih rezultata. Činjenice i uspesi uvek imaju više moći i od najslavnijih teorija, koliko god nepobitne one bile. A pozitivni rezultati biće raznih vrsta. Jedan sobom donosi drugi. Pitanje neutralizovanja država, pitanje koalicije neutralnih i, konačno, pitanje razoružanja, premda prva dva nisu deo programa, a poslednje je, izgleda, zasad ostavljeno po strani – izbiće u prvi plan. Razoružanje i

zaustavljanje naoružavanja, to su glavni motivi carevog manifesta. Pomenuto je da je odvracanje od propasti i nedaće koju „naoružani mir“ donosi nacijama, cilj za koji treba naći rešenja. Kada ona budu nađena – u formi međunarodne pravde itd. – ovaj se cilj više neće moći zaobići. Verujem da će Konferencija ponuditi iznenađujuću rezoluciju po pitanju razoružanja, ili bar deklaraciju načela, koja će biti obavezujuća u budućnosti. Ne treba se plašiti iznenađenja kada se proriče da će biti ugodna.

Najzad, usudiću se da s pouzdanjem kažem da je napredak od prvog od osam mirovnih kongresa u 1899. godini do Haške konferencije bio daleko duži i teži od onog koji od Konferencije vodi punom postizanju njenih ciljeva, to jest, principijelnom ukidanju institucije rata. Careva inicijativa je među naša mirovna nastojanja pala kao bomba; ali sada, makar to sada bila i bliska budućnost, inauguracija zakonski zajemčenog mira onima koji su kvalifikovani da sude više ne može delovati kao iznenađenje, već kao ispunjenje.

Berta fon Sutner
Hag, jun 1899.

Prevela Adriana Zaharijević

Lav Tolstoj

POKAJTE SE!³

„Sada je vaš čas i oblast tame.“
(Jevandelje po Luci, 22, 53)

I

Opet rat. Opet patnje, nikom potrebne, potpuno nepoželjne: opet prevara; opet posvemašnja ošamućenost i brutalizacija ljudi.

Ljudi koje jedne od drugih odvajaju hiljade milja, stotine hiljada takvih ljudi (s jedne strane budisti, čiji zakon zabranjuje ubijanje ne samo ljudi, već i životinja; s druge strane hrišćani, koji ispovedaju zakon bratstva i ljubavi) na kopnu i moru tragaju jedni za drugima poput divljih zveri, ne bi li ubijali, mučili i sakatili jedni druge na najsvirepiji način. Šta bi to moglo biti? Da li je to san ili stvarnost? Nešto se događa što se ne bi trebalo dešavati, što se ne može dešavati; čeznemo da verujemo da je to san i da ćemo se probuditi iz njega. Ali ne, to nije san, to je zastrašujuća stvarnost!

Još bi se i moglo razumeti kako jadni, neuki, prevareni Japanac, otrgnut sa svoje njive i naučen da budizam ne sačinjava saosećanje sa svime što živi, već žrtvovanje idolima; kako sličan nepismeni jadnik iz okoline Tule ili Nižnjeg Novgoroda, koji je naučen da hrišćanstvo sačinjava obožavanje Hrista, Bogorodice, svetaca; moglo bi se razumeti kako ovi nesrećnici, koje su vekovno nasilje i obmana naveli da najveći zločin na svetu – ubistvo nečijeg brata – prepoznaju kao čin vrline, mogu da počine ta užasna dela, ne smatrajući se krivim za njih.

Ali kako takozvani prosvেćeni ljudi mogu da propovedaju rat, podržavaju ga, učestvuju u njemu i, najgore od svega, ne podležući opasnosti samog rata, podstiču druge na njega i šalju svoju nesrećnu prevarenu braću u boj? Ti takozvani prosvеćeni ljudi nikako ne mogu da ignorišu, ne samo

³ **Leo Tolstoj** (1904). “Bethink Yourselves!”, translated by V. Tchertkoff, Editor of the Free Age Press, published for the International Union by Ginn & Company, Boston, reprinted from the *London Times*. Online Source: RevoltLib.com; 2021. Naslov citira Jevandelje po Luci, 13. 5. – Prim. prev.

hrišćanski zakon, ukoliko se prepoznaju kao hrišćani, već sve što je napisano i što se piše, sve što je kazano i što se kazuje o surovosti, uzaludnosti i besmislenosti rata. Oni se smatraju prosvećenim ljudima upravo stoga što sve to znaju. Većina njih je i sama pisala i govorila o tome. Da ne pominjem Hašku konferenciju, koja je izazvala opšte pohvale, sve knjige, pamflete, novinske članke i govore koji su dokazivali mogućnost rešavanja međunarodnih nesporazuma međunarodnom arbitražom – nijedan prosvećeni čovek ne može da ne zna da sveopšte takmičenje država u naoružavanju neizbežno mora voditi beskrajnim ratovima ili opštem stečaju – ili i jednom i drugom. Ne mogu da ne znaju da osim besmislenog, besciljnog trošenja milijardi rubalja, to jest ljudskog rada, na pripreme za rat, u samim ratovima ginu milioni najenergičnijih i najsnažnijih ljudi u za rad najproduktivnijem razdoblju svog života (tokom prošlog veka ratovi su uništili četrnaest miliona ljudi). Prosvećeni ljudi ne mogu da ne znaju da su prilike za rat uvek takve da nisu vredne ne samo jednog ljudskog života, već ni stotog dela svega što se utroši na ratove (u borbi za emancipaciju crnaca mnogo više je potrošeno nešto što bi koštao njihov otkup iz ropstva).

Svi znaju i ne mogu da ne znaju da, iznad svega, ratovi, izazivajući najniže životinjske strasti, lišavaju i brutalizuju ljude. Svi znaju slabosti argumenata u prilog rata, kakve su izneli De Mestr, Moltke i drugi, budući da su svi ti argumenti zasnovani na sofizmu da je u svakoj ljudskoj nesreći moguće pronaći povoljan element, ili na potpuno proizvoljnoj tvrdnji da su ratovi oduvek postojali i da stoga uvek moraju da postoje, kao da se loši postupci ljudi mogu opravdati povoljnostima ili korisnošću koju ostvaruju ili uzimanjem u obzir da su počinjeni tokom dugog vremenskog razdoblja. Svi takozvani prosvećeni ljudi sve to znaju. A onda iznenada počne rat i sve se to namah zaboravi, a isti oni ljudi koji su koliko juče dokazivali svirepost, uzaludnost, besmislenost rata, sada misle, govore i pišu samo o ubijanju što je više ljudi moguće, o upropašćavanju i uništavanju najveće moguće količine proizvoda ljudskog rada i o izazivanju što je više moguće strasti mržnje u onim miroljubivim, bezazlenim, marljivim ljudima koji svojim radom hrane, oblače i održavaju iste te pseudo-prosvećene ljude, koji ih primoravaju da počine ta užasna dela, protivno svojoj savesti, dobrobiti i veri. [...]

III

Kao da nikada nisu postojali ni Volter ni Montenj ni Paskal ni Swift ni Kant ni Spinoza, ni stotine drugih pisaca koji su s velikom snagom izložili ludost i uzaludnost rata i opisali njegovu svirepost, nemoralnost i divljaštvo; i, pre svega, kao da nikada nije postojao Isus i njegovo učenje o bratstvu ljudi i ljubavi prema Bogu i prema ljudima.

Čovek se svega toga priseti, osvrne se na ono što se sada dešava i manje se užasne pred strahotama rata nego pred najstrašnijim od svih užasa – pred svešću o nemoći ljudskog razuma. Nalazi se da je ono što jedino razlikuje čoveka od životinje, ono što sačinjava njegovu izvrsnost – njegov razum – nepotrebno i ne samo beskorisno, već je i poguban dodatak koji jednostavno ometa postupanje, poput uzde koja je spala s konjske glave, zapliće se među njegovim nogama i samo ga nervira.

Može se shvatiti da neznabožac, Grk, Rimljanin, čak i srednjovekovni hrišćanin, koji ne poznaje jevanđelje i slepo veruje u propise crkve, može da se bori i, boreći se, ponosi svojim vojnim postignućima; ali kako verujući hrišćanin ili čak skeptik, i nehotice prožet onim hrišćanskim idealima ljudskog bratstva i ljubavi koji su nadahnuli dela filozofa, moralista i umetnika našeg vremena – kako takav može uzeti pušku ili stajati kraj topa i ciljati gomilu svojih bližnjih, u želji da ih ubije što je više moguće?

Možda su Asirci, Rimljani ili Grci bili ubeđeni da borbom postupaju ne samo u skladu sa svojom savešću, nego da čak odužuju svoj dug pravednom činu. Ali hteli-ne hteli, mi smo hrišćani i, koliko god da je hrišćanstvo iskrivljeno, njegov opšti duh ne može a da nas ne uzdigne na onu višu ravan razuma odakle više ne možemo da se uzdržimo od toga da čitavim svojim bićem osećamo ne samo besmislenost i svirepost rata, već njegovu potpunu suprotnost svemu što smatramo dobrim i ispravnim. Stoga mi ne možemo činiti kao oni, sa sigurnošću, čvrstinom i mirom i bez svesti o svom zločinstvu, bez očajničkog osećanja ubice koji, počevši da ubija svoju žrtvu i osećajući u dubini svoje duše krivicu zbog svog čina, nastavlja da pokušava da se zaprepasti i razjari, ne bi li bio kađar da bolje dovrši svoje smrtonosno delo. Sve ono neprirodno, grozničavo, sumanuto uzbuđenje usijanih glava, koje je sada zahvatilo zaludne više slojeve ruskog društva, samo je simptom njihovog priznanja zločinačkih dela koja su počinjena. Svi ti bezobrazni, drski govori o posvećenosti monarhu i obožavanju monarha, o spremnosti da se žrtvuje život (ili bi trebalo reći život drugih ljudi a ne vlastiti); sva ta obećanja da će se svojim grudima braniti zemlja koja nam ne pripada; svi ti besmisleni uzajamni blagoslovi različitim barjacima i čudovišnim ikonama; sve te *Te Deum*; sve te pripreme čebadi i zavolja; svi ti odredi medicinskih sestara; svi ti prilozii floti i Crvenom krstu koji su predstavljeni vladi, čija je neposredna dužnost (sve dok ima mogućnost da od ljudi sakupi onoliko novca koliko je potrebno), pošto je objavila rat, da organizuje neophodnu flotu i nužna sredstva za zbrinjavanje ranjenika; sve te slovenske, pompezne, besmislene i bogohulne molitve, čije se reči saopštavaju u novinama različitih gradova kao važne vesti; sve te povorke, pozivi na nacionalnu himnu, klicanje; sva ta užasna, očajna lažljivost novina koja se, budući da je univerzalna, ne plaši razotkrivanja; sva ta

ošamućenost i brutalizacija koje su sada zavladaile ruskim društvom i koje se postepeno prenose i na mase; sve to je samo simptom svesti o krivici zbog izvršenja tog užasnog čina.

Spontano osećanje govori ljudima da ono što čine ne bi trebalo da čine; ali, kao što ubica koji je počeo da ubija svoju žrtvu ne može da se zaustavi, tako i ruski narod sada zamišlja da je činjenica da je smrtonosni posao započet – neopoziv argument u prilog rata. Rat je počeo i zbog toga treba da se nastavi. Tako se čini prostim, dobroćudnim, neukim ljudima, koji postupaju pod uticajem niskih strasti i ošamućenosti kojima su bili izloženi. Upravo na isti način većina obrazovanih ljudi našeg vremena dokazuje da čovek nema slobodnu volju i da, stoga, čak i kada bi razumeo da je posao koji je započeo zao, ne bi više mogao da prestane s njim. I ošamućeni, brutalizovani ljudi nastavljaju svoj užasan posao.

IV

Pitajte vojnika, redova, desetara, podoficira, koji je napustio svoje ostarele roditelje, svoju ženu, svoju decu, zašto se sprema da ubije ljude koje ne poznaje; isprva će biti zaprepašćen vašim pitanjem. On je vojnik, položio je zakletvu i njegova je dužnost da izvršava zapovesti svojih komandira. Ako mu kažete da rat – to jest, klanje ljudi – ne odgovara zapovesti „Ne ubij“, reći će: „A šta ako su naši napadnuti – Za kralja – Za pravoslavnu veru?“ (Jedan od njih je odgovorio na moje pitanje: „A šta ako se napadne ono što nam je sveto?“ „Na šta misliš?“ upitao sam. „Pa kako na šta“, reče on, „na barjak.“) A ako se poduhvatite toga da objasnite takvom vojniku da je božja zapovest važnija ne samo od barjaka već od svega drugog na svetu, začuće ili će se razljutiti i prijaviti vas vlastima.

Pitajte oficira, generala, zašto ide u rat. Reći će vam da je on čovek vojske i da je vojska neophodna za odbranu otadžbine. Što se tiče toga da ubistvo nije u skladu sa duhom hrišćanskog zakona, to ga ne muči, pošto ili ne veruje u taj zakon ili, ako veruje, ne veruje u sam zakon već u ono objašnjenje koje je dato tom zakonu. Ali, poput vojnika, on pre svega namesto ličnog pitanja koje bi postavio sebi uvek postavlja opšte pitanje o državi ili otadžbini. „U sadašnjem trenutku, kada je otadžbina u opasnosti, treba delati a ne raspravljati“, reći će.

Pitajte diplomate koji svojim objavama pripremaju ratove, zašto to čine. Reći će vam da je cilj njihove delatnosti uspostavljanje mira među nacijama, a da se taj cilj ne postiže idealnim, neostvarljivim teorijama, već diplomatskom akcijom i spremnošću za rat. I isto kao što će vojnik umesto pitanja koje se odnosi na vlastiti postupak postaviti opšte pitanje, tako će

i diplomate govoriti o interesima Rusije, o beskrupuloznosti drugih sila, o ravnoteži moći u Evropi, ali ne i o sopstvenom položaju i aktivnostima.

Pitajte novinare zašto svojim pisanjem huškaju ljude na rat; reći će vam da su ratovi uopšte potrebni i korisni, a naročito sadašnji rat; potkrepiće to svoje mišljenje maglovitim patriotskim frazama i, isto kao vojnik i diplomata, na pitanje zašto on, kao novinar, poseban pojedinac, živi čovek, postupa na određen način, govoriće o opštim interesima nacije, o državi, civilizaciji, beloju rasi. Na isti način će svi oni koji pripremaju rat objasniti svoje učešće u tom poslu. Možda će se složiti da bi bilo poželjno ukinuti rat, ali je trenutno to nemoguće. Trenutno su Rusi i ljudi koji zauzimaju određene položaje, kao što su poglavari plemstva, predstavnici lokalne samouprave, doktori, radnici Crvenog krsta, pozvani da delaju a ne da raspravljaju. „Nema vremena za raspravu i razmišljanje o sebi“, reći će, „kada treba obaviti veliki zajednički posao“. Isto će reći i car, naizgled odgovoran za čitavu stvar. Poput vojnika, biće zaprepašćen pitanjem da li je rat sada neophodan. On neće priznati čak ni zamisao da bi se rat ipak mogao zaustaviti. Reći će da ne može odoleti ispunjenju onoga što je čitava nacija zahtevala od njega, da, iako priznaje da je rat veliko zlo i da je koristio i da je spreman da koristi sva moguća sredstva za njegovo ukidanje – u sadašnjem slučaju nije mogao da ne objavi rat i ne može da ga ne nastavi. On je neophodan za dobrobit i slavu Rusije.

Svako od ovih ljudi, na pitanje zašto on, taj i taj, Ivan, Petar, Nikola, iako priznaje kao za njega obavezujući hrišćanski zakon koji ne samo da zabranjuje ubijanje bližnjeg već zahteva da se on voli, da mu se služi, zašto dopušta sebi da učestvuje u ratu – to jest, u nasilju, pljački, ubistvu – nepogrešivo će odgovoriti istu stvar: da on tako postupa u ime svoje otadžbine, vere, zakletve, časti, civilizacije ili buduće dobrobiti čitavog čovečanstva – načelno, u ime nečega apstraktnog i neodređenog. Štaviše, ti ljudi su uvek toliko hitno zaokupljeni, bilo pripremom za rat, bilo njegovim organizovanjem, bilo raspravama o njemu, da u slobodno vreme mogu samo da se odmore od svojih poslova i nemaju vremena da se zaokupe raspravama o svom životu, smatrajući ih zaludnim.

V

[...] Jer svakom racionalnom čoveku koji razmišlja o položaju u kojem se čovečanstvo sada nalazi i o onome čemu se neizbežno približava, ne može da ne bude očigledno da nema praktičnog izlaza iz ovog položaja, da se ne može izumeti nikakva kombinacija ili organizacija koja bi nas spasla od razaranja u koje neizbežno srljamo. Da ne pominjemo ekonomske probleme koji postaju sve složeniji i one međusobne odnose država koje se

naoružavaju jedna protiv druge i u svakom trenutku su spremne za izbijanje rata, koji jasno ukazuje na izvesno uništenje ka kojem se takozvano civilizovano čovečanstvo kreće. Šta onda da se radi?

VI

[...] Isus je rekao „Pokajte se“ – to jest, „Neka svaki čovek prekine započeti posao i zapita se: ko sam ja? Odakle sam se pojavio i u čemu se sastoji moja sudbina? I odgovorivši na ta pitanja, u skladu s odgovorom odlučite da li je to što činite u skladu s vašom sudbinom“. A svakom čoveku našeg sveta i vremena, to jest, upoznatom sa suštinom hrišćanskog nauka, potreban je tek minut da prekine svoju delatnost, zaboravi kakvu su mu ulogu ljudi dodelili, bilo da je car, vojnik, ministar ili novinar, i ozbiljno se zapita ko je i kakva mu je sudbina – ne bi li počeo da sumnja u korisnost, zakonitost i razumnost svojih postupaka. „Pre nego što sam car, vojnik, ministar ili novinar“, mora sebi reći svaki čovek našeg doba i hrišćanskog sveta, „pre svega toga, čovek sam – to jest, organsko biće koje je poslala Viša volja u svet koji je beskonačan u vremenu i prostoru, da bi, zadržavši se u njemu na trenutak, umro – to jest, iščezao iz njega. I stoga su beznačajni svi ti lični, društveni i čak univerzalni ljudski ciljevi koje mogu smestiti pred sebe i koje ljudi smeštaju pred mene. Beznačajni su kako zbog kratkoće mog života tako i zbog beskonačnosti života vasseljene, te treba da se podrede onom višem cilju zarad čijeg sam postizanja poslat u svet. Usled svojih ograničenja, nedostupan mi je taj konačni cilj, ali on postoji (jer mora postojati svrha u svemu što postoji), i moj je posao da budem njegov instrument – to jest, sudbina mi je, poziv, da budem Božji radnik, da ispunim Njegov rad“. I razumevši tu sudbinu, svaki čovek našeg sveta i vremena, od cara do vojnika, ne može da ne sagledava drugačije one dužnosti koje je preuzeo na sebe ili koje su mu drugi ljudi nametnuli.

„Pre nego što sam krunisan i priznat kao car“, mora sebi reći car: „pre nego što sam preuzeo dužnosti poglavara države, samom činjenicom da živim, obećao sam da ću ispuniti ono što od mene zahteva Viša volja koja me je poslala u život. Te zahteve ne samo da znam, već osećam u svom srcu. Izraženi hrišćanskim zakonom koji ispovedam, oni se sastoje u tome da treba da se pokorim volji Božjoj i ispunim ono što se zahteva od mene, da treba da volim bližnjeg, služim mu i postupam prema njemu onako kako bih voleo da drugi postupaju prema meni. Da li to činim? – vladajući ljudima, propisujući nasilje, pogubljenja i, najstrašnije od svega – ratove. Ljudi mi govore da treba to da činim. Ali Bog kaže da treba da činim nešto u potpunosti drugačije. I stoga, koliko god da mi se govorilo da, kao poglavar države, moram da upravljam činovima nasilja, naplatom poreza,

pogubljenjima i, iznad svega, ratom, to jest pokoljem bližnjeg, ne želim i ne mogu da činim te stvari“.

Tako sebi mora reći i vojnik, koji je naučen da mora da ubija ljude, i ministar koji smatra svojom dužnošću da pripremi za rat, i novinar koji huška na rat, i svaki čovek koji sebi postavi pitanje ko sam ja, kakva mi je odrednica u životu? A u trenutku kada poglavar države prestane da rukovodi ratom, vojnik da se bori, ministar da priprema sredstva za rat, novinar da ga podstiče – u tom trenutku će se, sam od sebe, bez ikakvih novih institucija, adaptacija, ravnoteže moći, tribunala, uništiti onaj beznadežni položaj u koji su ljudi sebe stavili, ne samo u odnosu na rat, već i na sve druge nedaće koje sami sebi nanose.

Tako da, koliko god to izgledalo čudno, najdelotvornije i najizvesnije izbjavljenje ljudi od svih nedaća koje su sebi naneli i od one najstrašnije od svih – rata – može se postići, ne na način uvođenja spoljašnjih opštih mera, već samo tim jednostavnim pozivanjem na svest svakog posebnog čoveka koje je, devetnaest stotina godina ranije, predložio Isus – da se svaki čovek pokaje i zapita ko je, zašto živi i šta treba a šta ne treba da čini. [...]

XII

[...] Juče sam sreo vojnika rezervistu u pratnji majke i supruge. Sve troje su se vozili zapregom, na licu mu je bila jedna suza više, a lice njegove supruge bilo je otečeno od plača. Okrenuo se prema meni:

„Zbogom, Lave Nikolajeviču, odoh na Daleki istok.“

„Pa, hoćeš li se boriti?“

„Pa, neko mora!“

„Nikome nije potrebna borba!“

Razmišljao je na trenutak. „Ali šta da se radi; gde se može pobeći?“

Video sam da me je razumeo, da je razumeo da je delo na čije je izvršenje poslat bilo zlodelo.

„Gde se može pobeći?“ To je precizan izraz mentalnog stanja koji je u zvaničnom i novinskom svetu preveden u reči – „Za veru, za cara i za otadžbinu“. Oni koji, napuštajući svoje gladne porodice, odlaze u patnju, u smrt, govore onako kako osećaju: „Gde se može pobeći?“ Za to vreme oni koji bezbedno sede u svojim luksuznim palatama kažu da su svi Rusi spremni da žrtvuju svoje živote za svog obožavanog monarha i za slavu i veličinu Rusije.

[...] Postoje istinski junaci, ne oni koji se sada slave zbog toga što, želeći da ubiju druge, sami nisu bili ubijeni, već istinski junaci, koji su sada zatočeni u zatvorima i u provinciji Jakutsk zbog toga što su kategorički odbili da uđu u redove ubica i kojima je bilo draže mučeništvo od toga da odstupe

od Isusovog zakona. Ima i takvih koji, kako su mi pisali, odlaze, ali neće da ubijaju. Ali postoji i ona većina koja odlazi bez razmišljanja i trudi se da ne misli o tome šta čini, još uvek u dubini duše osećajući da čini zlodelo pokoravajući se vlastima koje otržu ljude od rada i od svojih porodica i šalju ih u onaj bespotrebni pokolj ljudi koji je odvratniji njihovoj duši i njihovoj veri. A odlaze samo zato što su toliko upetljani sa svih strana da je jedino što se mogu upitati... – „Gde se može pobeći?“

Preveo Predrag Krstić

Mark Twen⁴

RATNA MOLITVA (1904–1905)

Bilo je to vreme ogromne ushićenosti. Zemlja se digla na oružje, rat u punom jeku, u prsima svih gori sveta vatra patriotizma... u svakoj šaci i sa svih krovova i balkona unedogled su se divlje vijorile zastave obasjane suncem... na krcatim skupovima mase su svake noći slušale, dahćući, patriotske govore koji prodiru do najdubljih dubina njihovih srca, često ih prekidajući ciklonima aplauza, dok su im suze tekle niz obraze; pastori propovedaše u crkvama odanost zastavi i zemlji, prizivajući Boga bitaka i tražeći Njegovu pomoć za naš valjani cilj, strasno i rečito, tako da dirne svakog ko ih čuje...

Dode i nedelja – narednog jutra će bataljoni otići na front; crkva je prepuna; dobrovoljci su tu, njihova golobrada lica zapaljena ratničkim snovima – vizijama neodoljivog naleta, sve većeg zamaha, hitrog juriša, belasinja sablji, neprijatelja u begu, meteža, nepreglednog dima, žestoke potere, predaje! A onda – nazad, kući, ovenčani junaci, svuda dobrodošlica, obožavani, uronjeni u more zlatne slave!... Služba se nastavlja; pročitano je ratno poglavlje iz Starog zaveta; izrečena je prva molitva...

Za njom usledi i „druga“ molitva. Niko tu ne pamti ništa nalik njenoj strastvenoj molbi i dirljivom, lepom jeziku. U njoj se preklinjalo da uvek milostivi i milosrdni Otac sviju nas bdije nad našim plemenitim, mladim vojnicima i da im pruži pomoć, utehu i ohrabrenje u njihovom patriot-skom poslu...

Tad jedan ostareli stranac uđe i krenu sporim, bešumnim korakom središnjim prolazom, očiju uprtih u sveštenika, dugog tela zaodenutog u odoru koja mu je dosegala do stopala, gole glave, bele kose koja se poput penušavog vodopada spuštala do ramena, uštavljenog lica neprirodno bledog, toliko bledog da je od njega podilazila jeza... pope se do propovednika i tu stade čekajući...

4 **Mark Twaine** (ca. 1904–5), *The War Prayer*, *The American Yawp Reader*, dostupno na <https://www.americanyawp.com/reader/19-american-empire/mark-twain-the-war-prayer-ca-1904-5/> (pristupljeno 25.6.2024).

Stranac mu dotače ruku, pokaza mu da se skloni – što, zaprepašćen, sveštenik i učini – i zauze njegovo mesto. Nekoliko časaka je ozbiljnim očima, u kojima je gorela začudna svetlost, pregledao opčinjenu publiku, a onda dubokim glasom reče:

„Dolazim s Trona – i donosim poruku od Boga svemoćnoga!...

„Božji i vaš sluga izreče svoju molitvu. Da li je zastao i promislio? Je li to jedna molitva? Nije, dve su – jedna rečena, druga prećutana. Obe su došle do uha Onog koji čuje sve molbe, izrečene i neizrečene. Mislite o tome – imajte to na umu. Ako za sebe tražite blagoslov, pazite da u isti mah ne navučete nehotice kletvu na bližnjeg. Ako molite za blagoslov da kiša padne na vaš zasad jer mu treba, time možda proklinjete bližnjeg svog čijoj zemlji kiša ne treba i može joj štetu naneti.

„Čuli ste molitvu svog sluge – onaj deo koji je iskazan. Mene je Bog otposlao da iskažem drugi njen deo, deo za koji je pastor – a i vi u svojim srcima – žarko molio ćutke. Neznalački i nenamerno? Daće Bog da je tako! Čuli ste ove reči: 'Podari nam pobeđu, o Gospode Bože naš!' ... Moleći se za pobeđu molili ste se i za mnoge nepomenute posledice koje pobeđu prate – *moraju* je pratiti, ne mogu je ne pratiti. Na duh Božiji koji sluša pao je i neizgovoreni deo molitve. On mi naredi da je sročim. Počujte!

„O Gospode, Oče naš, naše mlade patriote, idoli naših srca, kreću u bitku – budi uz njih! S njima – duhom – i mi krećemo dalje od slatkog mira naših voljenih ognjišta da zgromimo neprijatelja. O Bože, Gospode naš, pomози nam da našim bombama rastrgnemo njihove vojnike na krvave komade;

pomози nam da njihova svetla polja prekrijemo bledim obrisima njihovih patriotskih lešina;

pomози nam da zaglušimo gromoglasne puške vriskom njihovih ranjenika, zgrčenih od bola;

pomози nam da zgromimo njihove skromne domove vatrenim uraganom;

pomози nam da srca njihovih bezazlenih udovica ispunimo uzaludnom tugom;

pomози nam da im zbrišemo krov nad glavom i da njihovu malu decu poteramo da bez ikog svog lutaju pustom zemljom u ritama, gladni i žedni, na milost i nemilost sunčevih zraka leti i ledenog vetra zimi, slomljenog duha, namučeni, na kolenima pred Tobom da im pružiš utočište groba, koje im nećeš dati;

zbog nas koji Te obožavamo, Gospode, razvej im nade, uništi im živote, razvuci im gorko hodočašće, otežaj im korake, zalij im put suzama, ukaljaj beli sneg krvlju njihovih izranavljenih stopala!

Molimo za to u duhu ljubavi, od Njega koji je izvor sve ljubavi i vazda sigurno utočište i drug svih čija je nevolja teška, svih što traže njegovu pomoć poniznog i skrušenog srca. Amin.“

(Posle pauze.) „Za to ste se molili; ako to i dalje želite, govorite! Izaslanik Najvišeg čeka!“

Kasnije se verovalo da je čovek bio lud, jer to što je rekao nije imalo nikakvog smisla.

Prevela *Adriana Zaharijević*

Vilijam Džejms⁵

MORALNI EKVIVALENT RATA

Rat protiv rata neće biti nikakav praznični izlet ili kampovanje. Vojnička osećanja su preduboko utemeljena da bi ustupila svoje mesto među drugim idealima, sve dok se ne ponude bolje zamene od slave i sramote koji dopadaju nacije, kao i pojedince zbog uspona i padova politike i kolebanja trgovine. Postoji nešto krajnje paradoksalno u odnosu modernog čoveka prema ratu. Pitajte milione naših sunarodnika, na severu i na jugu, da li bi glasali (kada bi tako nešto bilo moguće) da se iz istorije izbriše naš rat za ujedinjenje, a da zapis o mirnoj tranziciji u sadašnjicu zameni zapise o marševima i bitkama – verovatno bi tek šačica ekscentrika rekla „da“. Ti preci, ti napori, ta sećanja i te legende, najidealniji su deo onoga što sada zajednički posedujemo, sveto duhovno imanje vrednije od sve prolivene krvi. A opet, pitajte iste te ljude da li bi bili voljni da hladnokrvno započnu još jedan građanski rat ne bi li stekli još jedan slični posed, i nema tog muškarca ili žene koji bi za taj predlog glasali. Koliko god dragoceni mogli biti, ratovi se u modernim očima ne smeju voditi samo zarad idealne dobiti. Rat se sada smatra dopuštenim samo ukoliko je nametnut.

Nije bilo tako u stara vremena. Raniji ljudi su lovili ljude, a lov na sušedno pleme, ubijanje muškaraca, pljačkanje sela i posedovanje žena bili su najisplativiji i najuzbudljiviji način života. Tako su selektovana vojevanju nastrojenija plemena, a kod poglavica i naroda čista ratobornost i ljubav prema slavi pomešala se sa temeljnijim apetitom za otimačinu.

Moderni rat je toliko skup da nam se čini da je trgovina bolji put ka otimačini; ali moderni čovek nasleđuje svu urođenu ratobornost i svu ljubav za slavu svojih predaka. Prikazi iracionalnosti i užasa rata ne utiču na njega. Užasi ga fasciniraju. Rat predstavlja snažan život; to je život u krajnostima; ratni porezi su jedini porezi koje ljudi nikada ne oklevaju da plate, što nam pokazuju budžeti svih nacija.

5 William James (1910), "The Moral Equivalent of War", *Popular Science Monthly*, Vol. 77: 400–410.

Istorija je potok krvi. Ilijada je dugačak recital o tome kako su ubijali Diomed i Ajaks, Sarpedon i Hektor. Nismo pošteđeni nijednog detalja o ranama koje su naneli, a grčki um se hranio tom pričom. Grčka istorija je panorama šovinizma i imperijalizma – rat zarad rata, pri čemu su svi građani ratnici. To je užasno čitanje – zbog iracionalnosti svega toga – osim u svrhu stvaranja „istorije“, a ta istorija je istorija potpunog uništenja civilizacije u intelektualnom pogledu, možda najvećeg koje je zemlja ikada videla.

To su bili čisto piratski ratovi. Ponos, zlato, žene, robovi, uzbuđenje, bili su jedini motivi. U Peloponeskom ratu, na primer, Atinjani su tražili od stanovnika Milosa (ostrva na kojem je pronađena „Miloska Venera“), dotad neutralnog, da priznaju njihovu vlast. Poslanici zasedaju i vode raspravu koju Tukidid iznosi u celini, i koja bi zbog dražesne razboritosti forme zadovoljila Metjua Arnolda. „Moćni traže ono što mogu“, kazali su Atinjani, „a slabi daju ono što moraju“. Kada su Milošani rekli da će prizvati bogove pre nego da budu robovi, Atinjani su odgovorili: „O bogovima u koje verujemo i o ljudima znamo da će, prema zakonu svoje prirode, vladati kad god to mogu. Nismo mi doneli taj zakon, i nismo prvi koji su postupili po njemu; samo smo ga nasledili i znamo da biste i vi i čitavo čovečanstvo, da ste jaki kao mi, isto učinili. Toliko o bogovima; rekli smo vam zbog čega očekujemo da o nama misle podjednako dobro kao i o vama.“ No, Milošani su ipak odbili predlog i grad im je zauzet. „Atinjani su“, mirno kaže Tukidid, „potom pobili sve koji su bili u dobi za vojsku i porobili žene i decu. Onda su kolonizovali ostrvo i poslali na njega pet stotina svojih doseljenika.“

Karijera Aleksandra Makedonskog bila je čista i jednostavna piraterija, ništa drugo do orgija moći i pljačke – koju je lik heroja učinio romantičnom. U njegovom osvajanju nije bilo racionalne svrhe, a čim je umro, njegovi generali i guverneri napali su jedni druge. Neverovatna je okrutnost tih vremena. Kada je Rim konačno osvojio Grčku, rimski Senat je Luciju Emiliju Paulu kazao da nagradi svoje vojnike za njihov trud tako što će im „dati“ staro kraljevstvo Epir. Opljačkali su sedamdeset mesta i odveli u roblje sto pedeset hiljada stanovnika. Koliko su ih ubili, ne znam; ali u Etoliji su ubili sve senatore, sto pedeset ukupno. Brut je bio „najplemenitiji od svih Rimljana“, ali da bi oživeo svoje vojnike uoči bitke kod Filipa, na sličan način je obećao da će im dati da opustoše Spartu i Tesaloniki⁶ ukoliko pobede u borbi.

Takva je bila krvava nega koja je obučavala vojnike za jedinstvo. Mi nasleđujemo taj ratoborni tip; za većinu sposobnosti za junaštvo, kojih je ljudski rod pun, moramo da zahvalimo toj okrutnoj istoriji. Mrtvacu ne pričaju priče i, ako je i bilo nekog plemena drugog tipa, iz njega nije preteklo

6 Današnji Solun – prim. prev.

preživelih. Naši preci uneli su ratobornost u naše kosti i hiljade godina mira neće je izgnati iz nas. Mašta naroda se u priličnoj meri nadima mislima o ratu. Ako javno njenje dosegne izvesnu tačku borbene gotovosti, nijedan vladar mu se ne može odupreti. U Burskom ratu obe vlade početka su blefirale, ali nisu mogle na tome da ostanu: vojna napetost bila je prevelika za njih. Godine 1898. naš narod je tri meseca u svakim novinama čitao reč „rat“ ispisanu tri inča visokim slovima. Mekinli, popustljivi političar, bio je zbrisan njegovom gorljivošću i naš prljavi rat sa Španijom postao je stvarnost.

Danas je civilizovano mnjenje čudna mentalna mešavina. Vojnički instinkti i ideali snažni su kao i uvek, ali refleksivna kritika s kojom su sućeljeni ozbiljno obuzdava njihovu drevnu slobodu. Bezbrojni pisci pokazuju zversku stranu vojne službe. Čista pljačka i nadmoć ne čine se više moralno prihvatljivim motivima i moraju se naći izgovori da se oni pripišu isključivo neprijatelju. Engleska i mi, mi smo jedino za „mir“, kako bez prestanka ponavljaju naše vojne i mornaričke vlasti. Pljački i slavi skloni su Nemačka i Japan. „Mir“ je u vojničkim ustima danas sinonim za „očekivani rat“. Ta reč je postala čista provokacija i nijedna vlada koja iskreno želi mir ne bi smela da dozvoli da bude odštampana u novinama. Svaki savremeni rečnik treba da kaže da „mir“ i „rat“ znače istu stvar, jednom *in posse*, drugi put *in actu*. Čak bi se razložno moglo reći da je intenzivno oštra priprema za rat nacija stvarni rat, trajan, neprestan; a da su bitke samo neka vrsta javne verifikacije veštine stečene tokom razdoblja „mira“.

Očigledno je da je po ovom pitanju civilizovani čovek razvio neku vrstu dvostruke ličnosti. Ako uzmemo evropske nacije, izgledalo bi da nijedan legitimni interes ma koje od njih ne bi opravdao stravična razaranja koja bi ostvareni rat nužno podrazumevao. Činilo se da bi zdrav razum i um trebalo da pronađu način da se postigne sporazum u svakom sukobu poštenih interesa. Sam mislim da je naša obavezujuća dužnost da verujemo u takvu međunarodnu racionalnost koliko je moguće. Ali, kako stvari stoje, vidim koliko je beznadežno teško okupiti stranku mira i stranku rata. Verujem da su razlog te teškoće i izvesne manjkavosti u programu pacifizma koje oštro i u izvesnoj meri opravdano postavljaju vojnu maštu naspram sebe. U čitavoj raspravi obe strane su na imaginativnom i sentimentalnom tlu. To je samo jedna utopija protiv druge i sve što se kaže mora biti apstraktno i hipotetički. Podložan toj kritici i oprezan, pokušaću da apstraktnim potezima okarakterišem te suprotstavljene imaginativne sile i ukažem na ono što se mom veoma pogrešivom umu čini da je najbolja utopijska hipoteza, perspektiva pomirenja koja najviše obećava.

Iako sam pacifista, u svojim zapažanjima neću da govorim o zverskoj strani režima rata (kojoj su mnogi pisci već pravedno presudili), nego ću razmotriti samo više aspekte militarističkog sentimenta. Niko ne smatra da

se patriotizam može diskreditovati, niti iko poriče da je rat romansa istorije. Ali prekomerne ambicije su duša svakog patriotizma, a mogućnost nasilne smrti duša svake romanse. Oni vojno-patriotski i romantično nastrojani svuda, a naročito kada je reč o klasi profesionalnih vojnika, odbijaju da i na trenutak priznaju da rat može biti prolazna pojava u društvenoj evoluciji. Protiv ideje o raju ovaca, kažu oni, buni se naša viša imaginacija. Gde bi onda bili nagibi života? Ako rat ikada prestane, trebalo bi ga ponovo izmisliti, prema ovom gledištu, ne bi li se iskupio život od ravne degeneracije.

Sve refleksivne apologete rata u današnje vreme shvataju ga religiozno. On je neka vrsta sakramenta. Od njega profitiraju i pobedeni i pobednici: nezavisno od svakog pitanja profita, on je apsolutno dobro, kaže nam se, jer predstavlja ljudsku prirodu u njenoj najvišoj dinamici. Njegovi „užasi“ su mala cena koja se plaća za jedinu pretpostavljenu alternativu: svet činovnika i nastavnika, uzajamnog obrazovanja i zoofilije, „liga potrošača“ i „združenih dobrotvornih društava“, neograničenog industrijalizma i besramnog feminizma. Ni traga nipodaštavanju, čvrstini, hrabrosti. Fuj takvom stočarstvu planete!

Što se tiče središnje suštine ovog osećanja, čini mi se da nijedna osoba zdravog uma ne može a da se u nekoj meri ne ogradi od nje. Militarizam je veliki čuvar naših ideala izdržljivosti, a ljudski život bez ikakve koristi od izdržljivosti bio bi vredan prezira. Bez rizika i nagrada za smelije, istorija bi zaista bila bljutava. Postoji tip vojničkog karaktera čiji svaki pripadnik misli da rasa nikada ne bi trebalo da prestane da se razmnožava, budući da je svako osetljiv na njenu nadmoć. Dužnost je službenika čovečanstva da vojnički karakter drži na zalihama – ako ih i ne čuva za upotrebu, onda kao ciljeve po sebi i kao čiste delove savršenstva – da Ruzveltovi slabići i razmaženci ne bi uklonili sve drugo s lica zemlje.

Ova prirodna vrsta osećanja, mislim, oblikuje najunutrašnjiju dušu vojnih spisa. Bez ijednog meni poznatog izuzetka, militaristički autori veoma mistički sagledavaju svoj predmet i smatraju rat biološkom ili sociološkom nužnošću, koju ne kontrolišu obične psihološke provere ili motivi. Kada uslovi za to sazru, do rata mora doći, s razlogom ili bez razloga, budući da su opravdanja koja se navode uvek izmišljotine. Rat je, ukratko, trajna ljudska obaveza. General Homer Li, u nedavno objavljenoj knjizi *Hrabrost neznanja*, jednoznačno se posađuje na to tle. Za njega je spremnost za rat suština nacionalnosti, a umeće u njemu vrhovno merilo zdravlja nacija.

Nacije, kaže general Li, nikada nisu stacionarne – one nužno moraju da se šire ili skupljaju, u skladu sa svojom vitalnošću ili oronulošću. Japan sada kulminira. Prema narečenom fatalnom zakonu, nemoguće je da njegovi državnici nisu, sa izuzetnom dalekovidošću, odavno započeli ogromnu osvajачku politiku – igru u kojoj su prvi potezi bili ratovi sa Kinom i Rusijom i

sporazum sa Engleskom, a čiji je konačni cilj zauzimanje Filipina, Havajskih ostrva, Aljaske i čitave naše obale zapadno od prevoja Sijera. Japanu će to dati ono na šta ga njegov neizbežni poziv kao države apsolutno prisiljava da zahteva, posedovanje čitavog Pacifičkog okeana, a mi, Amerikanci, prema našem autoru, nemamo čime da se suprotstavimo tim dubokim planovima, osim svojom umišljenošću, neznanjem, komercijalizmom, korupcijom i našim feminizmom. General Li pravi posebno tehničko poređenje vojne snage kojom bismo se sada mogli suprotstaviti snazi Japana i zaključuje da bi Ostrva, Aljaska, Oregon i južna Kalifornija pali gotovo bez otpora, da bi San Francisko morao da se preda za dve nedelje, da bi se rat završio za tri ili četiri meseca i da bi se onda naša republika, nesposobna da povрати ono što je neoprezno zanemarila da u dovoljnoj meri zaštiti, „dezintegrisala“ sve dok se možda ne pojavi neki Cezar da nas opet zavari u naciju.

Zaista sumorna prognoza! Ipak, nije neuverljiva, ako je mentalitet japanskog državnika zbilja cezarovskog tipa, kakav nam je toliko puta istorija prikazala, a jedino je što je i sam general Li u stanju da zamisli. Nemamo nikakvih razloga da mislimo da žene više ne mogu biti majke napoleonovskih ili aleksandrovskih likova; ako se takvi nađu u Japanu i ukaže im se zgodna prilika, u zasedi nas mogu vrebati upravo onakva iznenađenja kakva *Hrabrost neznanja* prikazuje. Budući da ne znamo šta je u najdubljim udubinama japanskog mentaliteta, možda ćemo zbilja biti toliko nesmotreno hrabri da ove mogućnosti zanemarimo.

Drugi militaristi su složeniji i moralniji u svojim razmatranjima. *Philosophie des Krieges* S. R. Štajnmeca dobar je primer. Prema ovom autoru, rat je iskušenje koje je ustanovio Bog koji meri nacije na merila. On je suštinska forma države i jedina funkcija u kojoj narodi mogu istodobno i konvergentno da uposle sve svoje moći. Nijedna pobeda nije moguća osim kao rezultanta sveukupnih vrlina, nema tog poraza za koji nisu odgovorni neki porok ili slabost. Vernost, kohezivnost, upornost, junaštvo, savest, obrazovanje, inventivnost, ekonomija, bogatstvo, fizičko zdravlje i snaga – ne postoji moralna ili intelektualna tačka superiornosti koja nije u igri, kada Bog donese svoju presudu i baci narode jedne na druge. *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*; a doktor Štajnmec ne veruje da na duge staze slučaj i sreća igraju ikakvu ulogu u odmeravanju stvari.

Vrline koje prevladavaju, mora se primetiti, jednako su vrline, nadmoći koje se računaju kako u mirnodopskoj tako i u vojnoj utakmici; ali pritisak koji je na njima, budući da je beskonačno intenzivniji u potonjem slučaju, čini rat beskonačno probojnijim kao ispit. Nijedno iskušenje nije uporedivo sa njegovom trijažom. Njegov stravični čekić zabija ljude u kohezivna stanja, a nigde drugde do u takvim stanjima ljudska priroda ne može na odgovarajući način da razvije svoj kapacitet. Jedina alternativa je „degeneracija“.

Doktor Štajnmecc je savestan mislilac, a njegova knjiga, iako nevelika, mnogo toga uzima u obzir. Čini mi se da se može sažeti rečima Sajmona Patena da je čovečanstvo rođeno u bolu i strahu i da bi prelazak na „ekonomiju zadovoljstva“ mogao biti fatalan za biće koje nema moći da se odbrani od njenih degenerativnih uticaja. Ako govorimo o *strahu od emancipacije od režima straha*, čitava situacija staje u jednu frazu: strah od nas samih sada zauzima mesto drevnog straha od neprijatelja.

Ako, poput mene, obrnete strah u svom umu, izgleda da nas sve ovo vodi ka nevoljnostima mašte, jednoj estetskoj, drugoj moralnoj; prvo, neradi smo da zamislimo budućnost u kojoj će vojnički život, uz sve elemente njegovog šarma, zauvek postati nemoguć, i u kojoj se o sudbinama naroda nikada više neće odlučivati silom, brzo, bez daha i tragično, već jedino bljutavo i korak po korak, „evolucijom“. Drugo, neradi smo da vidimo kako se zatvara vrhovni teatar ljudske žustrine, dok su sjajni vojnički talenti osuđeni na večnu latentnost da se nikada ne okušaju na delu. Čini mi se da se ova uporna neradost, ništa manje od drugih estetskih i etičkih formi koje uporno ostaju s nama, mora saslušati i poštovati. S njom se ne može delotvorno suočiti pukim kontriranjem o skupoći i užasu rata. Užas uzbuđuje, a kada treba izvući ono najudaljenije i najviše iz ljudske prirode, priča o trošku zvuči nečasno. Očigledna je slabost jedne takve puko negativne kritike – vojna stranka se ne preobraća u pacifizam. Vojna stranka ne poriče ni bestijalnost ni užas rata, kao ni trošak; ona samo kaže da te stvari kazuju tek polovinu priče. Ona prosto kaže da ih je rat *vredan*; da su joj, uzевši ljudsku prirodu kao celinu, njeni ratovi najbolja zaštita od njenog slabijeg i bojažljivijeg sebstva, te da čovečanstvo ne može da *priušti* da usvoji ekonomiju mira.

Pacifisti bi trebalo dublje da zađu u estetičko i etičko stanovište svojih oponentata. Gde god je nešto kontroverzno, kaže Džej Džej Čepmen, to prvo treba učiniti, *onda skrenuti poentu* i oponent će vas slediti. Sve dok antimilitaristi ne predlože zamenu za funkciju koju rat ima u disciplini, sve dok ne predlože *moralni ekvivalent* rata koji bi bio analogan, moglo bi se reći, mehaničkom ekvivalentu toplote, njima ne polazi za rukom da shvate punu suštinu situacije. Po pravilu, to im ne polazi za rukom. Dužnosti, kazne i sankcije koje prikazuju u svojim utopijama previše su slabe i pitome da bi dotakle one vojnički nastrojene. Tolstojev pacifizam je jedini izuzetak od ovog pravila, budući da je duboko pesimističan u pogledu svih vrednosti ovoga sveta, pa mu strah od Gospoda pruža onaj moralni podsticaj koji drugde nudi strah od neprijatelja. Ali svi naši socijalistički zagovornici mira apsolutno veruju u vrednosti ovoga sveta; a umesto straha od Gospoda i straha od neprijatelja, jedini strah s kojim računaju je strah od siromaštva ukoliko je neko lenj. Ta slabost prožima svu socijalističku

literaturu s kojom sam upoznat. Čak i u izvanrednom dijalogu Loesa Dickinsona,⁷ visoke plate i kratko radno vreme jedine su sile koje priziva da bi se prevladala odbojnost čoveka prema odurnim vrstama rada. Ljudi u međuvremenu uglavnom žive kako su uvek živeli, u ekonomiji bola i straha – jer su oni među nama koji žive u lagodnoj ekonomiji ostrvo u olujnom okeanu – i čitava atmosfera današnje utopijske literature zvuči sentimentalno i isprano onima koji još uvek imaju osećaj za gorče ukuse života. Ona zapravo sugeriše sveprisutnu inferiornost.

Inferiornost je uvek sa nama, a nemilosrdni prezir prema njoj ključno je svojstvo vojničke ćudi. „Psi, da li biste živeli večno?“ – viknu Fridrih Veliki. „Da“, kažu naši utopisti, „živeli bismo večno i postepeno podizali svoj nivo“. Najbolja je stvar kod naših „inferiornih“ danas što su žilavi kao ekseri, a fizički i moralno gotovo podjednako neosetljivi. Utopisti ih vide kao meke i delikatne, a militarizam bi baš zadržao njihovu žuljevitost, ali bi je preobrazio u zaslugu, neophodnu „službi“, čime bi je iskupio od sumnje u inferiornost. Svi kvaliteti čoveka stižu dostojanstvo kada on zna da je potreban službi kolektiviteta koji ga poseduje. Ako je ponosan na kolektivitet, i njegov ponos srazmerno raste. Nijedan kolektivitet ne neguje takav ponos kao vojska; a mora se priznati da je jedini sentiment koji je slika pacifičkog kosmopolitskog industrijalizma kadra da pobudi u bezbrojnim dostojnim grudima stid zbog ideje da se pripada *takvom* kolektivitetu. Očigledno je da Sjedinjene Američke Države kakve danas postoje na umove poput Generala Lija ostavljaju utisak ljudskog loja. Gde je oštrina i naglost, prezir prema životu, bilo vlastitom bilo tuđem? Gde je divljačko „da“ ili „ne“, gde безусловna dužnost? Gde je vojna obaveza? Gde danak u krvi? Gde je išta zbog čega bi se osećala čast pripadanja?

Posle sve ove pripreme, sada ću ispovediti vlastitu utopiju. Pobožno verujem u vladavinu mira i u postepeni dolazak neke vrste socijalističkog ekvilibrijuma. Za mene je fatalistički pogled na ratnu funkciju besmislica, jer znam da je ratovanje tu zbog odredivih motiva i da je podložno razboritoj proverbi i razumnoj kritici, kao i ma koja druga forma poduhvata. A kada se armije sastoje od čitavih nacija i kad se umeće razaranja u intelektualnoj prefinjenosti nadmeće s umećima proizvodnje, vidim da rat postaje apsurdan i nemoguć zbog vlastite monstruoznosti. Razumni zahtevi moraće da zamene ekstravagantne ambicije, a nacije se moraju zajednički boriti protiv njih. Ne vidim razlog zašto se sve to ne bi primenilo na žute i na bele zemlje, i radujem se budućnosti u kojoj će civilizovani narodi formalno staviti ratne radnje van zakona.

7 Lowes Dickinson, *Justice and Liberty*, New York, 1909.

Sva ta moja uverenja čvrsto me smeštaju na antimilitarističku stranu. Ali ne verujem ni da mir treba da bude niti da će biti trajan na ovoj kugli, ukoliko države, pacifistički organizovane, ne sačuvaju neke od starih elemenata vojne discipline. Ekonomija mira koja ima izgleda da traje ne može biti prosta ekonomija zadovoljstva. U manje ili više socijalističkoj budućnosti, kakvoj se čovečanstvo izgleda polako primiće, moramo se i dalje kolektivno podrediti strogosti koja odgovara našem stvarnom položaju u ovom samo delimično gostoljubivom svetu. Nova energija i izdržljivost moraju se nastaviti na onu muževnost koje se vojnički um tako odano drži. Bori-laćke vrline moraju biti trajni cement; neustrašivost, preziranje mekoće, napuštanje privatnog interesa, poslušnost zapovesti i dalje moraju biti kamen na kojem se grade države – osim ako, zapravo, ne priželjkujemo opasne reakcije protiv država koje su dostojne samo prezira i podložne napadu svaki put kada se negde u njihovom susedstvu bude kristalizovao prvi sledeći vojnički poduhvat.

Ratna strana je zasigurno u pravu kada tvrdi, ponovo i ponovo, da su borilačke vrline, iako ih je ljudski rod izvorno stekao ratom, apsolutna i trajna ljudska dobra. Patriotska gordost i ambicija u svojoj vojničkoj formi samo su, na kraju krajeva, posebni oblici opštije strasti nadmetanja. One su njena prva forma, ali to nije razlog da se pretpostavi da su i poslednja. Sada se ljudi ponose ako pripadaju osvajačkoj naciji i bez gundanja polažu ono što jesu i imaju, ako bi time izbegli podjarmljenost. Ali kako se može biti siguran da *drugi aspekti nečije zemlje* neće s vremenom, uz dovoljno obrazovanja i sugestije, izazivati slično snažna osećanja ponosa i stida? Zašto ljudi jednog dana ne bi osetili da je vredno platiti danak u krvi da bi se pripadalo kolektivitetu koji je superioran u *bilo kom* idealnom pogledu? Zašto da ne pocrvene od ogorčenog stida ukoliko je zajednica koja ih poseduje na koji god način rđava? Pojedinci, kojih je iz dana u dan sve više, sada osećaju tu građansku strast. Treba samo duvati u iskrinu dok se ne užari čitavo stanovništvo i dok se na ruševinama starog morala vojničke časti ne izgradi stabilan sistem morala građanske časti. U ono u šta poveruje čitava zajednica, uhvatiće se i pojedinac. Dosad smo bili uhvaćeni ratnom funkcijom; jednoga dana, međutim, konstruktivni interesi će možda delovati jednako imperativni i uspeće da pojedincu nametnu jedva lakše breme.

Dopustite mi da konkretnije ilustrujem svoju ideju. Ništa nas ne može ogorčiti u pukoj činjenici da je život težak, da ljudi treba da rintaju i trpe bol. Planetarni uslovi su najzad takvi kakvi su, i s time se možemo poneti. Ali da toliki ljudi, pukim slučajem svog rođenja, treba da žive životom u kojem nema *ničeg do* rintanja, bola, teskobe i inferiornosti koja im se nameće, da nemaju *nikakvog* odmora, dok drugi koji po prirodi nisu ništa zaslužniji nikada uopšte ni ne osete kampanju takvog života, e *to* može

izazvati ogorčenost u umovima koji promišljaju. To se može okončati tako što će svima izgledati sramotno da neki od nas nemaju ništa drugo do te kampanje, a drugi ništa osim nemuževne lakoće. Ako bi se sada – i to je moja ideja – umesto za vojsku čitava generacija omladinaca regrutovala da na nekoliko godina bude u armiji protiv *prirode*, možda bi se nepravda izravnala, a brojna druga dobra za državu bi usledila. Vojni ideali izdržljivosti i discipline uklesali bi se u narastajuće vlakno naroda; niko ne bi ostao slep, onako kako su to sada klase luksuza, za stvarne odnose čoveka prema kugli na kojoj živi i za trajno gorke i teške temelje njegovog višeg života. Naši ozareni omladinci regrutovali bi se, prema svom izboru, za rudnike uglja i gvožđa, za teretne vozove, za ribarske flote u decembru, za pranje posuđa, veša i prozora, za izgradnju puteva i tunela, za livnice i ložionice i za armature oblakodera, da bi se u njima ošamutila detinjastost i da bi se u društvo vratili sa zdravijim simpatijama i trezvenijim idejama. Platili bi svoj danak u krvi, dali svoj udeo u vekovečnom ljudskom ratu protiv *prirode*; ponosnije bi gazili zemljom, žene bi ih više vrednovale, bili bi bolji očevi i učitelji naredne generacije.

Takva regrutacija, uz stanje javnog mnjenja koju bi je zahtevala, i mnogi moralni plodovi koje bi donosila, očuvala bi usred pacifističke civilizacije one muževne vrline za koje se vojna strana toliko plaši da će iščeznuti u miru. Treba dobiti žilavost bez žuljevitosti, autoritet koji krase što je moguće manja zločinačka okrutnost, i tegoban rad koji se radi veselo, jer je ta dužnost privremena i ne pretili kao sada da degradira do kraja života. Govorio sam o „moralnom ekvivalentu“ rata. Dosad je rat bio jedina sila koja može da disciplinuje čitavu zajednicu, te dok ekvivalentna disciplina ne bude organizovana, verujem da će za rat uvek biti prostora. Ali nemam ozbiljnih sumnji da su običan ponos i sram društvenog čoveka, razvijeni do određenog intenziteta, dovoljni za organizaciju moralnog ekvivalenta kakav sam skicirao ili nekog drugog koji bi bio podjednako delotvoran za očuvanje ovog tipa muškosti. Pitanje je vremena, vešte propagande i dobre istorijske prilike za one koji kreiraju javno mnjenje.

Borilački tip karaktera može se odgajati bez rata. Naporom zaslužena čast, bez ličnog interesa, svuda je u izobilju. Sveštenici i lekari su na neki način obrazovani za to, a svi bi trebalo da u izvesnom stepenu osećamo taj imperativ ukoliko smo svesni sopstvenog rada kao obavezne službe državi. Treba da smo *posvojeni*, kao što vojnike poseduje armija, i naš će ponos u skladu s tim rasti. Tada bismo mogli da budemo siromašni, ali bez poniženja, kao što su sada vojni oficiri. Jedino što je potrebno jeste da se rasplamsa građanska čud, kao što je deo istorije rasplamsao vojničku čud. H. G. Vels, po običaju, uočava središte te situacije. „Na mnogo načina“, kaže on, „vojna organizacija je najmiroljubivija od svih delatnosti. Kada savremeni

čovjek skrene sa ulice i okrene leđa bučnim neiskrenim reklamama, guranju, razvratu, potplaćenim i povremenim poslovima, i zabasa u dvorište kasarne, on zakoračuje na višu društvenu ravan, u atmosferu službe, saradnje i beskrajno časnijih napora. Na ovom mestu ljudi ne gube zaposlenje da bi propali jer nema posla koji bi odmah mogli da rade. Tu su nahranjeni, uvežbani i obučeni za bolje službe. Ovde se od čoveka očekuje da napreduje tako što sebe stavlja u drugi, a ne u prvi plan. Vidite koliko je izuzetno stabilan i brz razvoj metoda i uređaja u pomorskim i vojnim poslovima, bez obzira na bedne i neredovne komercijalističke doprinose istraživanju, na njihove male i kratkovide trzaje u inovacijama i naučnoj ekonomiji zarad profita! Samo uporedite napredovanje u civilnoj sferi koja je gotovo potpuno prepuštena trgovcu, s vojnim pogonom tokom nekoliko poslednjih decenija. Današnji kućni aparati, na primer, tek su malo bolji nego što su bili pre pedeset godina. Provetrenost današnjih kuća je loša, zagrejanost slaba uprkos rasipničkom trošenju drva za potpalu, nespretno je uređena i nameštena, jednako kao i kuća iz 1858. godine. Kuće stare nekoliko stotina godina i dalje su zadovoljavajuća mesta prebivanja, toliko su se malo naši standardi podigli. Ali puška ili bojni brod od pre pedeset godina neuporedivo su inferiorniji u odnosu na one koje sada posedujemo: po snazi, po brzini, po pogodnostima korišćenja podjednako. Niko više nema koristi od takvih zastarelih stvari“.⁸

Vels dodaje⁹ da će nam shvatanja reda i discipline, tradicija službe i posvećenosti, fizičke spremne, neumerenog napora i univerzalne odgovornosti, za koje opšta vojna obaveza sada obučava evropske nacije, ostati trajna tekovina kada se poslednji put zapuca vatrometom u proslavu konačnog mira. Verujem u isto što i on. Naprosto bi bilo besmisleno kada bi jedina sila, koja u englesku i američku prirodu može da uvede ideale časti i standarde delotvornosti, bila strah da će nas Nemci i Japanci ubiti. Bez sumnje, strah je veliki; ali on nije, kao što veruju naši vojni entuzijasti i pokušavaju i nas u to da uvere, jedini poznati stimulus za buđenje viših nivoa duhovne energije ljudi. Potreba za promenom javnog mnjenja koju postulira moja utopija značajno je manja od razlike između mentaliteta onih crnih ratnika koji su progonili Stenlijeve ljude u Kongu uz kanibalistički ratni poklič – „Meso! Meso!“ – i mentaliteta „generalštaba“ ma koje civilizovane nacije. Istorija je već videla kako je potonji interval premošćen: prvi se može premostiti mnogo lakše.

Preveo *Predrag Krstić*

8 H. G. Wells, „First and Last Things“, 1908, 215.

9 Ibid., 226.

Emma Goldman¹⁰

GOVOR PROTIV REGRUTACIJE I RATA

– 14. JUN 1917.

Ovo nije mesto za aplauze ili povike podrške Emi Goldman. Imamo ozbiljnijeg posla i ozbiljnijih stvari o kojima treba da govorimo. Pre svega, želim da vam kažem, svima vama, radnicima i radnicama Istočne strane, da veoma žalim što ne mogu da vam se obratim na jeziku na kom sam oduvek govorila s ove platforme: večeras ne mogu govoriti na jidišu. Govoriću na engleskom, pošto hoću da oni koji predstavljaju Državu i Militarizam i Sudove i Zatvore razumeju šta imam da kažem. [...] Nema tog jezika koji se može potpuno preneti u prevodu, a ja hoću da čuju šta imam da kažem na jedinom jeziku koji oni umeju da govore, i to loše.

Prijatelji, sigurna sam da ćete sutra ujutru pročitati izveštaj o skupu na Istočnoj strani na koji su došli imigranti, radnici, prljavi i bedni ljudi Istočne strane – stranci kojima se u ovoj zemlji danas ruga, ismejani jer imaju ideju. Prijatelji, ako Amerikanci treba da dočekaju da Amerikanci probude zemlju, moraće da vaskrsnu Indijance ubijene u Americi na čijim je telima ustanovljena ova takozvana demokratija, jer je pod svakim drugim Amerikancem, kad se samo malo zagrebe, neki Englez, Holandanin, Francuz, Španac, Jevrejin i Namac i stotine drugih nacionalnosti koje su poslale svoje mladiće i devojke u ovu zemlju u budalastom uverenju da ih sloboda čeka u američkoj luci, gde Sloboda drži baklju. U Sjedinjenim Državama ta baklja već dugo jedva da gori. Boginja slobode stidi se američkog naroda i onog što je učinio slobodi u ime slobode. Pa ipak, prijatelji moji, ja ne žalim zbog onoga što se u Americi danas dešava. Došla sam do zaključka da je svaka nacija kao individua, da mora imati svoja iskustva i da ne prihvata tuđa ništa više no što biste vi mogli prihvatiti iskustvo drugog pojedinca, jer kada bi bilo moguće da nacija uči iz gorkih i tragičnih iskustava drugih

¹⁰ **Emma Goldman** (1917), Speech Against Conscription and War – June 14, 1917, Archives of Women's Political Communication, Iowa State University, <https://awpc.catt-center.iastate.edu/2017/03/21/speech-against-conscription-and-war-june-14-1917/> (priступljeno 25. 6. 2024).

nacija, onda Amerika danas ne bi mogla biti u ratu i ne bi započela vladavinu terora koja je zahvatila zemlju uzduž i popreko. Americi je Evropa bila pred nosom, kao primer za ubistva i krvoproliće i leševe i milione izgubljenih života. Amerika je pred sobom imala rovove i bojišta Evrope poslednje gotovo tri godine. Amerika je shvatila da je ovaj rat jedan od najkrvavijih i najzločinačijih ratova koji je civilizovani narod ikada vodio. Amerika je pred sobom imala lekciju o tome da se radnici i sinovi radnica žrtvuju u ime visoke Kulture, no oni i dalje žele demokratiju na bojištima Evrope; i da je Amerika odrastao čovek, a ne dete, ona bi naučila tu lekciju – kakav god da je cilj, on nikad nije dovoljan da se u ime demokratije ili slobode žrtvuju milioni ljudi u rovovima i na bojištima.

Očigledno, Amerika mora da nauči dodatnu lekciju i za to će platiti užasnu cenu. Proliće okeane krvi, nagomilaće planinu žrtava u ljudstvu muškaraca ove zemlje koji su sada sposobni da stvaraju i proizvode, kojima pripada budućnost. Njih treba žrtveno preklati za stvar koja nikada nije postojala u Sjedinjenim Američkim Državama, za demokratiju i slobodu.

Prijatelji moji, ima takvih ljudi koji vam kažu da će se njihova proročanstva obistiniti. Žao mi je što ću reći da sam i ja jedna od njih i da moram reći to isto. Govorimo vam već trideset godina da je ova demokratska Država u kojoj je vlada navodno narodna, od naroda i za narod, postala jedna od najimperijalističkijih država koju je svet ikada video. Dvadeset pet ili trideset godina govorimo vam da Sjedinjene Američke Države svakog dana prisvajaju sve više moći do dana kada pojedinačni muškarci i žene neće biti ništa drugo do zupčanici u mašini ove centralizovane, surove vlade žedne krvi. To smo vam govorili, a vi ste nam rekli da smo uzbunjivači. Rekli ste da smo odveć ekstremni, jer se to u Sjedinjenim Državama nikada neće dogoditi. I evo nas, prijatelji. To se desilo u Sjedinjenim Državama. Nametnut vam je car bez saglasnosti naroda. Narod se nikada nije pitao da li želi rat. Zapravo, narod Amerike je postavio gospodina Vilsona u Belu kuću i na mesto predsednika jer mu je on govorio da će ga držati podalje od rata. „On nas je sačuvao od rata“, pisalo je na jednom od njegovih političkih postera, obešenom svuda po gradu, postera koji je prikazivao radnicu s decom. Obećavao vam je raj, sve vam je obećao, da biste mu dali vlast. A zašto ste ga tu postavili? Očekivali ste mir, a ne rat. Onog časa kad mu je data moć, zaboravio je na svoja obećanja i daje vam pakao. Rat se nameće narodu, bez prilike da se narod izjasni da li je hteo rat ili ne, a rat vam je nametnut, kažem vam, jer gospoda na pozicijama i oni koji ih podupiru – hoće rat. I pošto su objavili rat, rečeno nam je, nama, muškarcima i ženama Sjedinjenih Država koji dirinčimo u znoju lica svoga da bismo održavali gospodu na vlasti, rečeno nam je da postoji zakon i da moramo ići u rat. Ako je rat nužan, jedino narod mora da odluči da li hoće rat ili ne, i sve dok narod ne

da svoju saglasnost poričem da predsednik Sjedinjenih Država ima ikakvo pravo da ga objavi; poričem da predsednik ili oni koji ga podržavaju imaju ikakvo pravo da kažu narodu da svoje sinove, muževe, braću i ljubavnike da u regrute da bi ih prevezli preko mora zarad militarističkog osvajanja i podrške bogatih i moćnih u Sjedinjenim Državama. Kažete da je takav zakon. Ja poričem vaš zakon. Ja u njega ne verujem.

Jedini zakon koji priznajem jeste zakon koji zadovoljava potrebe čovečanstva, koji muškarce i žene čini finijima, boljima, humanijima, to je onaj zakon koji decu uči da je ljudski život svet i da će onima koji se naoružavaju da bi ga oduzeli biti suđeno na temelju ljudske pravde, a ne pred jadnim, malim sudištem koje se zove zakon Sjedinjenih Država. Dakle, prijatelji, narod još nije odlučio da li hoće rat, i narod će na kraju reći hoće li ga ili neće.

Ne čudi što predsednik Vilson ne može da oseti puls vremena. Predugo je sedeo u koledžima, predugo je bio iza zatvorenih vrata, predugo zadubljen u istorijske knjige. On ne može da oseti puls vremena. Ali ja vam kažem, ne želeći da glumim proroka, da će u narednih šest meseci – ne godina, već samo šest meseci – predsednik Vilson zažaliti što je objavio rat u Sjedinjenim Državama.

Naravno, prijatelji, naravno da ovoj zemlji, u čijem je interesu da žrtvuje američkog dečaka, nije bilo u interesu da se rat stavi na proveru, pa je regrutacija morala da vam se nametne. Zar ne znate da tokom Špansko-američkog rata, kada je narod verovao u rat, nije bilo nikakve potrebe da se od mladića ove zemlje, pod pretnjom bajoneta, puške ili pendreka, zahteva da navuku američku uniformu? Pohrlili su u rat jer su verovali u njega. I bilo da su bili američki građani, bilo rezidenti, Amerikanci su bili spremni da daju svoje živote za nešto što su smatrali ispravnim i pravednim. Ali, pošto narod Amerike ne veruje u ovaj rat, pošto američki narod nije pitan da li rata treba da bude, on ne hrli da se prijavi za njega, a vi u Americi sada radite isto što su radili i Rusi, što radi nemački kajzer, što rade svi imperijalistički tirani. Zato ćete muškarce uterati u uniformu jedino silom. Ali jednu stvar zaboravljate, gospodo od zakona, doteraćete konja do vode, ali ga ne možete naterati da pije. Navući ćete uniformu mladim Americancima, odvući ćete ih do bojišta i ukopati u rovove, ali kad oni tamo stignu, među narodom sveta stvoriće se antimilitaristička veza (*veliki aplauz*).

Ne, prijatelji, ne možete nagnati ljudska bića da oduzimaju ljudski život, ako im date priliku da misle i promisle, da istraže i analiziraju. A upravo je to ono što vlasti ove zemlje ne žele. Oni ne žele da saznate ništa o regrutaciji; ne žele da čujete bilo šta o državnom vojnom cenzusu. Zašto to ne žele? Da je njihova pozicija ispravna i logična, da državni vojni cenzus počiva na potrebama naroda, da regrutacija počiva na želji naroda, svi bi revolucionari – sve Eme Goldman i Aleksandri Berkmani – mogli da pričaju

do mile volje, ali ih narod ne bi slušao. Ali pošto narod zna da je regrutacija zločin i tlačenje i uvreda za razum, pošto narod zna da je državni vojni cenzus odredio jedan od najvećih reakcionara, sad imamo gospodina Vitmena na vašim leđima, a njega ste podržali, njemu ste dali mogućnost da živi. A državni vojni cenzus, kako vam je rečeno, sada će od svakog muškarca među vama načiniti vojnika i nešto što se bori protiv kajzera, jer to je ravno onom što bi kajzer hteo od vas – ako ste vojnik i kažem vam da pucate u majku i oca i brata i sestru, morate se povinovati naredbama. Da li predsednik i gospodin Vitmen govore nešto drugačije? I onda vam kažu da ćete postati vojnici i da će vam biti naređeno da pucate u svoju braću i očeve, majke i sestre u ime demokratije koju ćete doneti sirotom, nesrećnom narodu Nemačke. Zato smo, prijatelji, ovde da vam kažemo da dvaput razmislite pre no što odlučite šta ćete činiti, i da vas podsetimo da je grešku lako načiniti, ali ju je vrlo teško poništiti. Radništvo sa Istočne strane, vi koji ste živeli u Rusiji, vi koji pamтите dane kada se niste mogli sresti bez detektiva, vojnika i policije, pogledajte oko sebe. Vidite šta imate u Sjedinjenim Državama. Vidite šta imate ovde u Americi.

Da sastavljači Deklaracije nezavisnosti, Džeferson ili Henri ili drugi, da oni mogu da vide svoju zemlju i šta je njihovo potomstvo od nje učinilo, kako je sramote, kako je krađu i zagađuju – prijatelji moji, oni bi se okrenuli u grobu. Ponovo bi ustali i očistili je od unutrašnjeg neprijatelja, a to je vladajuća klasa Sjedinjenih Država. Postoji lekcija koju ćete naučiti i koliko god da je strašna, nama je ipak drago da ćete tu lekciju naučiti.

A sada dolazimo do tragedije koja je juče počinjena na sudu Sjedinjenih Država u državi Njujork, kada su osuđena dva dečaka. Nije tragedija samo u tome što su osuđeni. Takve se stvari svakoga dana dešavaju, stotine, hiljade nevinih radnika šalju se u zatvore i kazneno-popravne domove, hiljade nesrećnika širom sveta, pa i ovde u takozvanoj slobodnoj Americi, nestanu i niko o njima ne čuje više nijednu reč. To je obična stvar. Ali jučerašnja tragedija je u tome što je sudija, koji je plaćen, kako vam se kaže, vašim novcem, kojeg štite javno mnjenje i predsednik, bio toliko drzak i bestidan da uvredi Kramera i Bekera pošto im je prvo izrekao kaznu tako strašnih razmera. Pomislite kakav je to čovek koji tamo sedi i donosi presude o drugim ljudskim bićima. Pomislite kakav mora biti njegov karakter, kakav mu mora biti um, kakva duša, ako može da pljune ljudsko biće u lice samo zato što on ima moć.

Očito je da sudija ne zna ništa o istoriji, ništa više od cele vladajuće klase. Zar ne znate da je nekada Marija Antoaneta, vrlo iznenađena što narod nema hleba, pitala „pa zašto onda ne jedu kolače?“ Zar ne znate šta se dogodilo s ovom francuskom damom, Marijom Antoanetom? Zar ne znate šta se dogodilo sa zemljoposedičkom klasom Francuske koja je rekla da

narod treba da jede slamu? Zar ne znate šta se s njima dogodilo? Narod im je dao svu slamu koju su mogli pojesti. Smatram čin sudije Majera uvredom i sramotom i jemčim vam da će mu se tako i vratiti, ne samo iz celih Sjedinjenih Država nego čak i iz Evrope. Moglo se učiniti krajnje nevažnim da se dva siromašna radnika uvrede i pošalju u kazneno-popravnu ustanovu, Kramer i Beker, obojica radni ljudi – jer u tome počiva njihov zločin, a obojica su bili i dovoljno čestiti da kažu da su anarhisti. Da bi vas američki sud osudio, dovoljno je da ste anarhisti. Sudiju je užasnula drskost ovih ljudi da to i kažu, direktno u lice. Zar ne znate, ljudi, vi, slobodni Amerikanci, da u času kad uđete u američki sud morate reći, kao što je Dante rekao, „vi što ulazite, ostavite svaku nadu“. To su vam američki sudovi. I danas se nad vama vlada bajonetom, a policija vas može tretirati kao pse. Ali kažem vam, ko se mača lati, od mača će i stradati. Zato vam kažem, gospodo, sad je vaše vreme. Činite šta vam je volja. Ali zaboravljate šta vam je suđeno. Grešite ako mislite da ćete slanjem Kramera i Bekera u zatvor učutkati ljudski glas. Grešite ako mislite da ćete pretnjom i hapšenjem ljudi zaustaviti agitaciju protiv rata. Pobuna je u srcima ljudi, pobuna je u umovima ljudi, i ona samo čeka da psihološki moment nastupi, kako je bilo u Rusiji, pa će sudije poput Majera odleteti na osuđeničku klupu, u propast.

Prijatelji moji, da smo i na sekund mislili da agitacija zavisi od šaćice ljudi, ne bismo vas uznemiravali, ugrožavajući vam živote, ali znamo da vam je pobuna u srcu i dušama, znamo da se ljudi s istoka, zapada, juga i severa protive ratu, da se protive regrutaciji, državnom vojnom cenzusu, i narod će se čuti, to vam mogu reći. I tako, da se pretilo mačijem životu, da se kaže da se sa skupa nećemo vratiti živi – kakva glupost! Šta je život ako se ne može živeti u slobodi i lepoti, i ako ne možeš govoriti, ako sebi ne možeš biti veran, šta je onda život? Umesto da živim životom psa nagnanog da se šunja i skriva, da se brinem da li me neko traži spreman da mi oduzme život – umesto toga, uvek bih radije umrla kao lavica. Šta ima dobrog u tome ako kažete ljudima: uhapsićemo vas, gospođice Goldman. Kao da hapšenje Eme Goldman rešava sve probleme u svetu. Zatvori nikada nisu rešili nijedan problem. Puške i bajoneti nikada nisu rešili nijedan problem. Krvo-proliće nikada ništa nije rešilo. Nikada na svetu, takvim nasilnim metodama, koncentrisanim i organizovanim nasiljem, žene i muškarci nisu rešili nijedan problem. Ništa osim ljudskog uma, ništa osim ljudskih emocija, ništa osim snažne strasti oko velikog ideala, ništa osim istrajnosti i posvećenosti i snage karaktera – ništa drugo nikada nije rešilo nijedan problem.

I zato, žene i muškarci, radnice i radnici, vi s Istočne strane, vi koji ste se znojili i krvarili da stvorite bogatstvo ove zemlje, vi kojima se podsmevaju jer ste stranci – neka je tako, onda: ako ste dovoljno dobri da stvorite američko bogatstvo, ako Amerika mora da ode u Evropu po svoju umetnost,

ako Amerika mora da ode u Evropu po svoju književnost, ako mora u Evropu po svoju muziku i svoje ideale, nema vam druge do da odete strancima po slobodu.

Želim ovde da kažem, i ne kažem to kao autoritet ili kao proročica, naprosto vam govorim – kažem vam da što više ljudi stavite pod ključ, to će biti više idealista koji će stati na njihovo mesto; što više gušite ljudski glas, veći i glasniji i dublji će biti taj glas. Sada on samo tutnji, ali tutnjava postaje glasnija, ide u dubinu, širi se po čitavoj zemlji sve dok ne počne da grmi, a narod Amerike će ustati i reći: hoćemo da budemo demokratija, u to nema sumnje, ali hoćemo demokratiju koja podrazumeva slobodu i prilike za svakog muškarca i svaku ženu u Americi (*dug i gromoglasan aplauz*).

Prevela *Adriana Zaharijević*

Meri Viton Kalkins¹¹

MILITANTNI PACIFIZAM

Želja da se okonča Veliki rat danas ujedinjuje svet. Šira od toga je želja koja nadahnjuje mnoge ljude – strastvena žudnja za okončanjem svih ratova. Dve raširene dogme staju joj na put i guše nadu: psihološka dogma da je čovek neizbežno borac i etička dogma da ratom, i samo ratom, on može da se uzdigne do najuzvišenijeg samopožrtvovanja. [...]

Ishod ispitivanja ratobornosti doveo nas je do uverenja da rat nije neizbežan rezultat nepromenjivog instinkta. Taj zaključak nam, međutim, ne govori ništa o našem etičkom problemu. Ostaje nam da preispitamo etičko učenje prema kojem je rat moralno neizbežan, čak i ako to nije psihički – da se on mora sagledati kao strašno, ali nužno ljudsko iskustvo koje čisti duše ljudi od bojažljivosti i sebičnosti i u njima raspiruje vatru hrabrosti i posvećenosti. Nema studenta istorije koji bi mogao poreći da rat može da stvori – da, avaj, uvek stvara – i snaži smelost i žrtvu. A znamo da svet ima potrebu za takvim ljudskim svojstvima. Kada bismo mogli da izbrišemo imena ratnika iz velike knjige istorije – Davida i Hektora, Leonidu i Cezara, Ričarda Lavljeg Srca i Anrija Burbonskog, Valenštajna i Gustava Adolfa Švedskog, Drejka i Feregata, ser Filipa Sidneja i Ruperta Bruka – ne bismo to učinili. Ne bismo mogli da nastavimo da se borimo za pravičan društveni poredak kada ne bi bilo kuraži u borbi za istinu i pravdu. Rečima Vilijema Džejmsa, „borilačke vrline... neustrašivost, preziranje mekoće, napuštanje privatnog interesa, poslušnost zapovesti i dalje moraju biti kamen na kojem se grade države“.

Smeo ideal militantnog pacifizma je da se sačuva i ojača borbeni instinkt, a i borilačke vrline koje on nadahnjuje, ali da se usmeri na radikalno nove ciljeve. Militanti pacifisti, drugim rečima, izričito dovode u pitanje pretpostavku da ratobornost može naći moralni izraz jedino u ratu ljudskog bića s drugim ljudskim bićem. Prema njihovom mišljenju, ljudi treba da nastave

¹¹ Mary Whiton Calkins (1917), „Militant Pacifism“, *International Journal of Ethics*, Vol. 28, No. 1: 70–79.

da se bore, ali ne više protiv ljudskih života nego protiv ljudskog neznanja, ljudske nepravde i velikih prirodnih zala. U tom uverenju, pacifisti se očigledno saglašavaju s psihološkim učenjem prema kojem se instinkt može modifikovati i nadalje negovati ako mu se obezbedi novi objekt. I u svojim nastojanjima da preusmeri ratobornost sa ratnih ciljeva, pacifista ne teži da za ljudsku upotrebu očuva tek puki život – za koji, kao fizičku vrednost, ne traži posebno izuzeće – već velike duhovne vrednosti, ljudsku ljubav, ljudsku vrlinu, težak ljudski rad.

Sve jezivo što je o ratovima zabeleženo potkrepljuje neodložnost zahteva pacifista da se ratobornost mora preusmeriti sa ljudi na nežive predmete. Ključna lekcija koju istorija utiskuje u um istinoljubivog čitaoca govori o tragičnoj izvesnosti da svaki rat postiže svoje krajnje ciljeve, bili oni veliki ili sitni, povredom ličnosti, uništenjem domova, kočenjem umetnosti, radinosti i lepe reči. Ironija ove užasne situacije je upravo u tome: čak i ratovi u koje se ušlo iz najviših motiva moraju probuditi nezasitost, grabljivost i slepu mržnju; čak i u odbrambenom ratovanju narod može braniti svoja prava samo nanošenjem nove nepravde; viteški rat, ništa manje od onog koristoljubivog, proizvodi bezočna razaranja. Ta istina, da postoji inherentna nedoslednost u samoj srži svakog pravednog rata, i tužna činjenica da rat, sem ako s obe strane nije izdanak narodskog straha, mora biti rat za nadmoć bar jedne strane, bacaju zaslepljujuće svetlo na istinu da se nijednom pojedincu ili naciji ne može poveriti da određuje sopstvena prava i da se onda za njih bori, rečju, da u isti mah postupa kao branilac, sudija i izvršilac kazne u vlastitom predmetu. U ovoj krizi sukobljenih potreba – gde, s jedne strane, svakoj naciji bespoštedno trebaju ljudi od kuraži, radi na žrtvu, da se bore za pravdu i čovečnost, dok je, s druge, opustošenim, razorenim i osiromašenim nacijama preko potrebno da se otarase rata – militantni pacifista, u dobro vreme i u nevrema, propoveda svoju borbenu jevanđelje o ratu protiv okorelih prirodnih zala, protiv poplava i požara, gladi i bolesti; i, s još više žestine, on insistira na neophodnosti organizovanog i neumornog rata protiv ljudske greške i ljudske sebičnosti u srcima pojedinaca, kao i u društvenim običajima i institucijama. Istina je, ovakav se rat vodi neopijskim oružjem, ali je uprkos tome reč o stvarnoj borbi koja podrazumeva energičnost, strast, nepopustljivu odlučnost ratnika. Zbilja, ti ratnici moraju na sebe navući „sve oružje Božje“ jer se ne hvataju ukoštac „s krvlju i s telom, nego s poglavarima i vlastima i s upraviteljima tame ovoga sveta“. To duhovno ratovanje takođe zahteva, na način koji se još uvek jedva razaznaje, sistematičnu organizaciju stremljenja i strogu obuku boraca. Jedino disciplinovanom poslušnošću svojim vođama, harmoničnim ispoljavanjem svojih moći i izlivima zajedničkog rada, vremena, talenata i sreće, pa ako treba i života, ljudi mogu s uspehom napasti suprotstavljene

sile prirode i ukorenjeno ljudsko zlo, pobjednički se boreći za bolje običaje, bolje zakone, bolje ljude – rečju, za regenerisano i iskupljeno društvo.

Preostaje ono praktično pitanje: kako se tačno može preusmeriti ratobornost? Kako da se naučimo da ne ratujemo više protiv života i domova svojih bližnjih, nego protiv njihovih i svojih grešaka, i protiv našeg zajedničkog neprijatelja, osorne Prirode? Sociološki odgovor na ovo pitanje prevazilazi, naravno, ograničenu svrhu ovog teksta – jer trebalo bi, na primer, govoriti o uspostavljanju međunarodnih sudova i međunarodne policije, o metodama generalnog štrajka primenjenim na međunarodne odnose, ili razmotriti sjajnu koncepciju Vilijama Džejsma o „regrutaciji čitave generacije omladinaca“ koja polazi „u vojsku protiv Prirode“. Ovde se bavimo ljudskim instinktima i htenjima koja kontrolišu svu društvenu mašineriju i, nasuprot pristašama dogme o večnom ratu, zagovaramo da je ukidanje rata psihološki moguće, pa čak i da se može pomiriti sa borilačkom vrlinom. Poteškoća ovog poduhvata, prepreke koje stoje na putu preusmeravanju naših borbenih instinkata, ne smeju se umanjivati u izlivu pukog emotivnog entuzijazma. Ukidanje rata ne zahteva ništa manje do razvod ratobornosti od velikih egoističkih instinkata, straha i pohlepe, s kojima je od početka istorije u najprisnijoj vezi. Strah i želja za sticanjem toliko su snažni i primitivni instinkti da, kada ih ratobornost ojača, gotovo neizbežno vode napadu na ličnost, dom i društvo, što je rat. Oni koji žale za ratom kao nečim neizbežnim, ponavljaju svoje uverenje da je nemoguće odvojiti ratobornost od straha, gramzivosti i fizičke agresivnosti. A oni što idealizuju rat kao „žrtvovanje individualnih motiva za motive grupe“,¹² insistiraju da je jedina alternativa ratu sebičan, kukavički, lenji mir. No, oni koji izučavaju živote životinja i ljudi znaju kakva je moć društvenih instinkata. Oni pak što izučavaju istoriju mogu potvrditi da se čak i nacije, uprkos tome što ih javno mnjenje uglavnom oslobađa moralnih obaveza u međunarodnim odnosima, ipak u retkim prilikama, u okolnostima koje bi lako mogle voditi u rat, voljno i bez prinude, jedna prema drugoj ophode pravedno – prepuštajući se međunarodnim obavezama i zahtevajući njihovo ispunjenje. Stoga, na osnovu stvarnog iskustva možemo izneti uverenje da društveni instinkti mogu kontrolisati borbene instinkte muževnog naroda. Ne može se prečesto ponoviti da su dopadanje i simpatija, kao i srdžba i žudnja za sticanjem, instinktivni impulsi – impulsi koji se mogu preobraziti u vrline velikodušnosti i pravde. Rat protiv ljudskog života prestaće kada ti društveni instinkti budu dominirali nad ratobornošću. Tek tada će zbilja započeti Novi Rat, rat protiv Prirode i protiv ljudske gramzivosti, lenjosti i okrutnosti. U tom novom ratu pružiće se otpor nepravednim nacijama,

12 Frederick Lyman Wells, u *The Atlantic Monthly*, July 1916, Vol. 118, str. 46.

kao i nepravednim pojedincima, ali se oni neće uništiti. A narod u čije se ime taj novi rat vodi više neće biti pleme, ili država, ili nacija, već veliko sopstvo-svet, sveopšta zajednica svesnih bića. Do ovog velikog rata koji će ljude osloboditi od prirodne pošasti i od zapuštenosti i nepravde njihovih bližnjih, odavno je trebalo da dođe. S jedne strane, junački rizici kojima se izlažu tela lekara, istraživača i inženjera govore u prilog ljudskoj hrabrosti i posvećenosti. Sa svih pak strana treba udariti na zidove privilegije, oduvati uporišta javne nedelotvornosti i ucene, stati na put napadima na demokratiju, zaustaviti podmukle uticaje lenjosti i luksuza; i odbraniti ljudska prava od nemilosrdnog industrijskog nadmetanja i sebičnog društvenog sadržaja. Ovaj najveći od svih ratova nikada neće biti dobijen ako nas sve ne mobiliše. Oni koji se naoružavaju za ovaj sukob moraju otvoriti četvorne oči ne bi li razotkrili nepravdu i bedu, umovi im moraju biti obučeni da sude pravično, srca im moraju pulsirati simpatijom, a duh odanosti mora im biti snažan da se bori do samog kraja.

Išli smo, nalik Sokratu, kud nas je argument poveo; i na kraju te staze svetlo sada sasvim obasjava probleme koje smo na početku pred sebe postavili. Pitali smo da li je rat neizbežni izraz ljudskog instinkta i da li bilo šta što je manje od rata može pokrenuti čoveka na najveću žrtvu. Našli smo da se instinkti koji su u srcu rata mogu preobratiti u korist zahtevnog, militantnog mira, a da je instrument njihovog preobraćanja odanost Velikom Društvu, odanost ukorenjena u duboko usađenim društvenim instinktima. *Sed sine dolore non vivitur in amore.* Žrtva je zakon i ove lojalnosti.

Prevela *Adriana Zaharijević*

Albert Ajnštajn¹³

ZAŠTO RAT?

30. jul 1932.

Dragi gospodine Frojd,

Predlog Lige naroda i Međunarodnog instituta za intelektualnu saradnju u Parizu da pozovem osobu prema sopstvenom izboru na iskrenu razmenu gledišta o ma kom problemu za koji se odlučim, pruža mi dobrodošlu priliku za razgovor s vama o pitanju koje, s obzirom na to kako stoje stvari, deluje najistrajnije od svih problema s kojima civilizacija ima da se suoči. Ovo je problem: postoji li ikakav način da se ljudski rod izbavi od pretnje rata? Znano je da je s napretkom moderne nauke ovo postalo pitanje života ili smrti civilizacije kakvu poznajemo; uprkos tome i bez obzira na dosadašnje pregalaštvo, svaki pokušaj da se do rešenja dođe imao je žalostan kraj.

Verujem, štaviše, da i kod onih čija je dužnost da se profesionalno i praktično pozabave ovim problemom narasta svest o nemoći da se s njim izборе, te da sada imaju vrlo živu želju da se upoznaju s gledištima ljudi koji, zaokupljeni naukom, mogu videti svetske probleme s izvesne udaljenosti. Kada je o meni reč, objektivni cilj mojih misli ne pruža mi nikakav uvid u mračna mesta ljudske volje i osećanja. Utoliko u ispitivanju koje predlažem ne mogu učiniti mnogo više do da pokušam da razjasnim pitanje koje me tišti i da vam, ostavivši po strani očiglednija rešenja, omogućim da na videlo iznesete svoja dalekosežna saznanja o onom instinktivnom životu čoveka koji se odnosi na ovaj problem. Postoje izvesne psihološke prepreke o čijem postojanju laik u duhovnim naukama može tek da nagađa, i čiju povezanost i ćudljivost nije stručan da zahvati; vi ćete, uveren sam, moći da skrenete pažnju na obrazovne metode što počivaju manje ili više izvan politike, koje će te prepreke ukloniti.

¹³ Albert Einstein (1932), „Why War? A letter from Albert Einstein to Sigmund Freud“, <https://courier.unesco.org/en/articles/why-war-letter-albert-einstein-sigmund-freud> (pristupljeno 25. 6. 2024).

Kao neko ko je imun na nacionalističku pristrasnost, vidim jednostavan način da se izađe na kraj s površnim (odnosno, administrativnim) aspektom ovog problema: ustanovljenjem, uz međunarodnu saglasnost, zakonodavnog i sudskog tela koje će rešavati svaki sukob koji nastane među nacijama. Svaka nacija bi na sebe preuzela da se povinuje naredbama koje bi donelo to zakonodavno telo, da se u svakom sporu pozove na njegove odluke, da bezrezervno prihvati njegove presude i da sprovede svaku meru koju tribunal smatra nužnom za izvršenje svojih ukaza. Ali već ovde, na početku, nailazim na poteškoću; tribunal je ljudska institucija koja će biti utoliko sklonija da podlegne vansudskom pritisku ukoliko je moć koja mu stoji na raspolaganja manje adekvatna da svoje presude stavi na snagu. To je činjenica s kojom moramo računati: zakon i sila neizbežno idu ruku podruku, a sudske odluke se približavaju idealu pravde kakav zahteva zajednica (u čije ime i u čijem interesu se te presude izriču) u onoj meri u kojoj zajednica ima delatnu moć da primora na poštovanje svog sudskog ideala. U ovom smu trenutku, međutim, daleko od bilo kakve nadnacionalne organizacije koja bi bila kompetentna da izriče presude neosporivog autoriteta i da prisili na apsolutno pokoravanje pri izvršenju njenih presuda. To me, otud, odvodi mom prvom aksiomu: nastojanje da se dosegne međunarodna bezbednost podrazumeva da svaka nacija, u izvesnoj meri, bezuslovno odustane od sopstvene slobode delanja – od svoje suverenosti, takoreći – i van svake sumnje je jasno da nema drugog puta koji bi mogao voditi ovakvoj bezbednosti.

Uprkos očitoj iskrenosti svih pokušaja tokom poslednje decenije da se taj cilj ostvari, njihov slab uspeh ne ostavlja mesta sumnji da su na delu snažni psihološki činiooci koji parališu takva nastojanja. Ne mora se ići daleko da bi se našli neki od njih. Žudnja za moći koja u svakoj naciji odlikuje vladajuću klasu neprijatelj je bilo kakvom ograničenju nacionalne suverenosti. Tu političku glad za moći često podržavaju aktivnosti druge grupe koja teži čistom ekonomskom koristoljublju. Na umu mi je ona, u svakoj naciji aktivna, mala ali odlučna grupa pojedinaca koji, ravnodušni prema društvenim obzirima i odmerenosti, rat, te proizvodnju i prodaju oružja, vide jednostavno kao priliku da unaprede svoje lične interese i uvećaju vlastiti autoritet.

Priznanje ove očigledne činjenice samo je prvi korak ka uvažavanju stvarnog stanja stvari. Drugo, mnogo teže pitanje tek sledi: kako je moguće da ta mala klika uspeva da navede većinu, koja ratom samo gubi i pati, da stane u službu njenih ambicija?¹⁴ Čini se da bi očevidan odgovor na to

14 Govoreći o većini, iz nje ne isključujem vojnike svih činova koji su izabrali da im rat bude profesija, u veri da služe odbrani najviših interesa svoga roda, kao i da je napad često najbolji metod odbrane.

pitanje bio da manjina, sadašnja vladajuća klasa, drži u šaci škole i štampu, a obično i crkvu. To joj omogućava da organizuje i oblikuje emocije masa, načinivši od njih vlastito oruđe.

Čak ni ovaj odgovor ne nudi potpuno rešenje. Drugo pitanje izniče odatle: kako ti izumi s toliko uspeha pobuđuju ljude na tako divlji entuzijazam, čak dotle da žrtvuju svoje živote? Samo je jedan odgovor moguć: čovek žudi za mržnjom i razaranjem. U normalnim vremenima ova strast postoji u latentnom stanju, pojavljuje se samo u neobičnim okolnostima; komparativno ju je lako dozvati i dići na ravan kolektivne psihoze. Ovde možda leži srž svih složenih činilaca koje razmatramo, enigma koju može da razreši jedino stručnjak za ljudske instinkte.

I tako dolazimo da našeg poslednjeg pitanja. Da li je moguće kontrolisati čovekovu mentalnu evoluciju tako da se učini otpornim na psihoze? Mržnje i razaranja? Ovde nipošto ne mislim samo na takozvane nekulturne mase. Iskustvo dokazuje da je takozvana inteligencija najsklonija prepuštanju tim pogubnim kolektivnim sugestijama, pošto intelektualac nema neposredan dodir sa životom u sirovom stanju, već se s njim susreće u njegovoj najlakšoj, sintetičkoj formi na stranicama štampe.

Da zaključimo: do sada sam govorio samo o ratovima među nacijama, o onome što znamo pod imenom međunarodnih sukoba. Sasvim sam svestan da se agresivni instinkt javlja i u drugim oblicima i u drugim okolnostima. (Mislim, na primer, na građanske ratove koji su se nekada vodili iz religijskih pobuda, a danas zbog društvenih faktora; ili pak na progone rasnih manjina.) Moje insistiranje na najtipičnijem, najsvirepijem i najekstravagantnijem obliku sukoba između čoveka i čoveka bilo je namerno, jer nam se tu pruža najbolja prilika da otkrijemo načine i sredstva da onemogućimo sve oružane sukobe.

Znam da u vašim spisima možemo pronaći eksplicitne ili nagoveštene odgovore na sva pitanja koja ovaj hitni i obuhvatni problem pred nas postavlja. Za sve nas bi ipak od najveće koristi bilo kada biste problem svet-skog mira predstavili u svetlu svojih najskorijih otkrića, jer bi to moglo da utre put novim i plodonosnim oblicima delanja.

Veoma iskreno vaš,
Albert Ajnštajn

Prevela Adriana Zaharijević

Bertran Rasel¹⁵

BUDUĆNOST PACIFIZMA

Reč „pacifizam“ koristi se u različitim značenjima. Pre no što se upustimo u razmatranje supstancijalnih pitanja, biće dobro da s puta uklonimo neke verbalne dvosmislenosti.

„Apsolutni pacifizam“ je učenje prema kojem je u svim okolnostima pogrešno oduzeti ljudski život – a prema nekima, čak i životinjski život. Možemo govoriti i o prigovoru svakoj upotrebi sile, čak i kada ne vodi lišavanju života. Tom učenju je bio naklonjen Tolstoj, a sada i Gandi; ono je bilo deo verovanja kveкера i raznih savremenih sekti. Među hrišćanima, ono se zasniva na zapovesti „Ne ubij“. Ta zapovest ne kaže da se smeju ubijati samo loši ljudi, ili da se sme ubijati samo u skladu s postupkom koji je propisan zakonom, ili da se sme ubijati jedino u svrhu odbrane sopstvene zemlje; ona jednostavno i nedvosmisleno kaže „Ne ubij“. Otuda su ljudi koji veruju da je Biblija reč Božja nedosledni kada pristaju na određene vrste ubijanja. Poučavajući nenasilju, „Beseda na gori“ osnažuje poziciju apsolutnog pacifizma onih čiji je moralni sistem zasnovan na Bibliji.

Doktrina nenasilja koja se naširoko praktikuje u Indiji, može se braniti i na nereligijskim osnovama. U određenim okolnostima, ona se nudi kao najbolji oblik prakse. Takve okolnosti nastupaju kada je jedna strana nenaoružana ali odlučna, dok je suprotna naoružana ali neodlučna. Ubijanje ljudi koji ne pružaju otpor odvratna je rabota, i pristojni ljudi će od toga odustati radije do da u tome istrajavaju. No, kada je neprijatelj odlučan i brutalan, taj metod nije uspešan. Crkva je nemilosrdno progonila jeretike i Jevreje, iako oni nisu ni probali da se suprotstave oružjem. Ako bi osvojili Indiju, Japanci bi se po kratkom postupku razračunali s Gandijevim sledbenicima koji odbijaju saradnju. Kao metod za postizanje ciljeva, apsolutni pacifizam je stoga podložan vrlo ozbiljnim ograničenjima.

15 **Bertrand Russell** (1943–1944), “The Future of Pacifism”, *The American Scholar*, Vol. 13, No. 1: 7–13.

Postoji, međutim, drugi osnov po kojem se on može braniti: zlo koje donosi rat nadmašuje zlo koje donosi poraz. Smatrao sam da je ovo slučaj u vezi s većinom ratova, ali ne i sa svim ratovima. Smatrao sam, i to mislim i dalje, da su zla nastala ratom 1914–1918. bila veća od zala do kojih bi došlo da su kajzeru načinjeni ustupci koji bi sprečili rat. Tokom poslednjeg rata, međutim, smatrao sam da postoje ratovi koje vredi voditi, i tako mislim i sada. Tada sam za primer uzeo Američki rat za nezavisnost, a sad bih tome dodao i rat koji je u toku.

„Relativni pacifizam“ je učenje prema kojem ima smisla boriti se u *tek nekolicini* ratova, te da su zla rata *gotovo* uvek veća no što se čini uzbudjenom ljudstvu u času kad rat izbije. U okviru toga može se nadalje insistirati da civilizovan i čovečan način života teško uspeva opstati ukoliko su ratovi česti i ozbiljni. Na tom temelju, insistiraće relativni pacifista, od neprocenjivog je značaja stvaranje mašinerije koja će smanjiti verovatnoću izbijanja velikih ratova.

Postoji još jedno važno razlikovanje, naime, ono između individualnog i političkog pacifizma. Individualni pacifista kaže: ja se neću boriti, šta god da moja vlada naredi. Nasuprot tome, politički pacifista nastoji da zadrži sopstvenu vladu izvan rata. Iako su pacifističke u individualnom smislu, neke verske sekte ne mogu se smatrati pacifističkim u političkom smislu, jer je prema njima sâmo učešće u politici pogrešno. Obratno, mnogi koji u prvi mah daju sve od sebe da svoju zemlju spreče da uđe u rat, uprkos tome smatraju da je njihova dužnost da u njemu učestvuju kada do rata ipak dođe.

Stoga, kada razmatramo budućnost pacifizma, moramo praviti razlike u vezi s tim o kom pacifizmu govorimo. Verujem da je najkorisnija vrsta pacifizma, takođe i potencijalno najuticajnija, relativni politički pacifizam. Prema tom gledištu, postoje ciljevi – ali tek nekolicina njih – koji opravdavaju borbu; no, kakav god bio cilj i ma kako opravdan bio rat, on donosi toliko velikih zala da je od ogromne važnosti naći načine da se bez rata osiguraju stvari zbog kojih bi bilo vredno boriti se. Mislim da se treba boriti da bi se sprečilo da nacisti pokore Englesku ili Ameriku, ali bi bilo daleko bolje kada bi se taj cilj osigurao bez rata.

Dve su stvari neophodne u tu svrhu. Prva je stvaranje međunarodne vlade koja ima monopol na oružanu silu i svakoj zemlji jemči slobodu od agresije; druga je da su ratovi (ako nisu građanski) opravdani samo i jedino onda kada se vode radi odbrane međunarodnog prava koje je ustanovio međunarodni autoritet. (Pitanje građanskih ratova podrazumeva posebne probleme na koje ću se ubrzo osvrnuti.) Ako bi se nekad ustanovila međunarodna vlada, dobili bismo jasan kriterijum o tome koji ratovi zavređuju podršku.

U međuvremenu, budući da međunarodne vlade nema, nagnani smo da tražimo neko drugo merilo. Ne možemo naprosto reći da ćemo podržati

onu stranu za koju deluje verovatnije da će, ako pobedi, ustanoviti međunarodnu vladu; Hitler će, ako pobedi, zavladatai svetom, ali njegova vladavina, ma kako univerzalnog dometa bila, neće nas zadovoljiti. Međunarodna vlada mora se zasnivati na pravdi, na poštovanju nacionalne slobode u okviru granica koje postojanje međunarodne vlasti ostavlja mogućim, kao i na nastojanju da se zaobiđe resantiman koji generiše nepravda i koji bi lako mogao da podstakne pobunu protiv međunarodne vlasti. Stoga ne treba težiti bilo kakvoj svetskoj vladi, već samo onoj koja će imati u vidu ove ciljeve. Ako bi pobjeda Ujedinjenih nacija vodila dostizanju ovog cilja, onda je treba odlučno podržati. No, čak i da po svršetku rata ne dođe do stvaranja međunarodne vlade, i dalje bih smatrao da je rat opravdan zato što je njegov motiv otpor tiraniji i agresiji, te da je verovatno da će ishod naše pobjede, i u najgorem slučaju, biti daleko manje loš od ishoda pobjede nacista i japanskih militarista.

Politički pacifista će reći: važno je sprečiti ratove, ali se oni ne mogu sprečiti objavom puke nesprenosti da se pođe u rat. Tu grešku su napravili britanski i američki izolacionisti i političari koji su žmurili na nepravde verujući da će tako izbeći rat. Rezultat je bio stalno umnožavanje provokacija na rat, sve dok one nisu postale nepodnošljive, dovevši do njegovog izbijanja. Ako treba sprečiti rat, mora postojati jasno izražena spremnost da se u rat krene zbog određenih i ni zbog kojih drugih ciljeva. Ti ciljevi podrazumevaju otpor agresiji svuda i protiv svakog, i treba, što je pre moguće, tu svrhu prikladno organizovati u sklopu jedne međunarodne vlade. Ratovi će prestati onda, i samo onda, kada postane očevidno i van svake razumne sumnje da će agresor biti pobeđen u svakom ratu.

Ostaje da se razmotri pitanje građanskog rata (u koji se ubrajaju i revolucije). Stav Sjedinjenih Država po ovom pitanju neobičan je. Vlada je zasnovana na pravu na revoluciju; čak i D.A.R.,¹⁶ kako im ime nagoveštava, smatraju da je nekada revolucija bila opravdana. No, to je učenje primenjivo samo na prošlost. Danas se nijedan stranac ne može naturalizovati ako nije voljan da se zakune da se protivi zbacivanju bilo koje vlade – čak i Hitlerove – nasilno ili silom; istovremeno, on se mora zakleti da će upotrebiti silu ili nasilje u svrhu zbacivanja vlade kad god ga na to pozove vlada Sjedinjenih Država. U tom smislu, svi imigranti su zakonom privoljeni da počine krivokletstvo.

U određenim okolnostima pravo na revoluciju je bilo važno pravo, a tako je i danas. Svako bi trebalo da se obraduje revoluciji protiv nacista u Nemačkoj ili protiv Višija u Francuskoj. Veoma je mali broj onih koji bi tvrdili da bi Francuskom i dalje trebalo da vladaju Burboni, ili Rusijom Romanovi, a

16 Daughters of the American Revolution – prim. prev.

bez revolucije, do njihovog svrgavanja ne bi došlo. U isto vreme, ima dobrih i loših revolucija; Musolini, Hitler i Franko pružaju vidljiv dokaz. Međunarodna vlada ne bi bila zadovoljavajuća ako bi dozvolila fašističke revolucije u raznim zemljama nad kojima bi imala nominalnu vlast. Mislim da možemo reći da je opravdana revolucija ona koja ima podršku većine, dok je neopravdana ona koja teži ustanovljenju tiranije manjine. U tom slučaju, potreba da se dopuste revolucije može se otkloniti stvaranjem mašinerije koja bi omogućila promenu u formi vlade, kad god bi to zahtevala većina, plebiscitom koji bi sprovođila međunarodna vlast. Takav plebiscit bi se održavao kad god postoji zahtev za njim; inače bi postojala značajna verovatnoća da će do revolucije doći. S obzirom na ovu meru, međunarodna vlast bi imala i pravo i dužnost da zabrani revolucije.

Preostaje, međutim, težak problem s kojim će svaka međunarodna vlada morati da se pozabavi; mislim na problem manjina. On ima dva oblika, u odnosu na to da li je neka manjina geografski koncentrisana. Kada jeste, problem je komparativno jednostavan; može mu se izaći u susret dopuštanjem lokalne autonomije manjinskoj grupi ili, ako je nužno, praktične nezavisnosti. Pre 1922. godine, Irci su bili manjinska grupa u Ujedinjenom Kraljevstvu; pripadalo im je pravo glasa i izbora predstavnika u parlamentu kao i drugim građanima, no, kako su njihovi izabrani predstavnici uvek bili u manjini, to je pravo bilo manje ili više prividno. Ovaj problem je okončan stvaranjem države Irske. Isti problem će, u suštini, nastupiti u Indiji čim Indija bude slobodna. Muslimani su manjina, a većina njih se protivi tome da nad njima vladaju Hindusi. Jasno je da oni imaju isto pravo na nezavisnost od Hindusa, kao što Hindusi imaju pravo na nezavisnost od Britanaca. Međunarodna vlast će morati da uzme u obzir ovakve rasne ili verske manjine, i da dopusti viši ili niži stepen lokalne autonomije svakoj geografski koncentrisanoj grupi za koju se zna da je želi. No, takva lokalna autonomija treba da bude unutar federacije, za koju treba da budu rezervisana određena prava.

Teže je pitanje onih manjina koje nisu koncentrisane na jednom mestu. Najistaknutiji primer su, naravno, Jevreji. Smatram da bi međunarodna vlast trebalo da zabrani svaki oblik pravne diskriminacije bilo koje manjinske grupe, ako se izuzmu političke grupe koje rade na veleizdaji svojih nacionalnih vlada ili svetske federacije. Zakone uperene protiv Jevreja, ili crnaca, trebalo bi unapred proglasiti suprotnim Ustavu svetske federacije. Nema sumnje da bi se takve mere do određenog stepena mogle zaobilaziti. Recimo, obrazovna kvalifikacija bi mogla usloviti pravo glasa, a u praksi bi se moglo pokazati da i najobrazovaniji crnci ne uspevaju da polože test. No, u takvim slučajevima, ako bi bili dovoljno flagrantni, apelacija bi bila na međunarodnim tribunalima.

Politički pacifista je onaj ko žudi da stvori institucije koje bi učinile najviše što se može da se umanjí verovatnoća rata. Na osnovu svega do sada rečenog, može se zaključiti da bi se on priklonio međunarodnoj vlasti koja bi vršila sledeće funkcije: prvo, pripadao bi joj monopol nad važnijom ratnom mašinerijom – avionima, bojnim brodovima, tenkovima, dugim cevima i tako dalje. Drugo, preduzimala bi ratni pohod protiv svake države koju bi Svetski sud proglasio agresorom. Treće, intervenisala bi u unutrašnje državne sporove kada je na to poziva dovoljna manjina građana dotične države, kada je, prema njenom uverenju, izgledan građanski rat, i kada je manjina za sebe pribavila moć na nasilan i nezakonit način; takva intervencija bi, međutim, bila u skladu s principima koji su već izloženi u korpusu međunarodnog prava i cilj bi joj bio unapređenje ili očuvanje demokratije i manjinskih prava. Stvaranje takve međunarodne vlade bliže je polju praktične politike no što se pretpostavlja. To je jedini način na koji se veliki ratovi čini neverovatnim, i svet će to shvatiti posle sledećeg svet-skog rata, čak i ako mu to sada ne polazi za rukom.

Sada dolazim do pitanja individualnog pacifizma. To pitanje ima dve strane: prvo, šta pojedinac pacifista treba da čini? Drugo, šta će njegova vlada s njim?

Ima onih koji smatraju da čovek treba da se pokorava zakonima čak i kada mu savest kazuje da je ono što zakon nalaže rđavo – bar tamo, neki bi dodali, gde je vlada demokratska. Ne mogu se prikloniti tom gledištu. Gotovost da se zbog savesti hrabro pristane na kaznu vredan je kvalitet, i bilo bi mi žao da njega nestane zbog ropske pokornosti krdu. Već sam bio prestar za vojnu službu tokom prethodnog rata, ali sam jasno izložio da bih, u drugačijim okolnostima, bio prigovarač savesti. U ovom ratu se ne slažem sa stavovima onih koji se pozivaju na prigovor savesti, ali i dalje mislim da su oni važan element u zajednici. Možda bih mislio drugačije da je njihova brojnost dovoljna da ozbiljno umanjí šanse za pobeđu, ali nije tako. Uniformnost mišljenja je zlo, i moglo bi biti i poželjno da se nekolicina drži određenog mišljenja, čak i ako bi bilo porazno da ga se drže mnogi. Na tim osnovama poštujem čoveka koji je, podrobno razmislivši o svemu, ozbiljno uveren da on ne bi trebalo da učestvuje u ratu, bez obzira na moguće kazne.

Teže je pitanje kakav bi trebalo da bude stav vlade prema pacifistima. Čovek koji odlazi u borbu izložen je ozbiljnom riziku od smrti ili invaliditeta i izvesnosti života u vrlo značajnim poteškoćama. Ako bi se prigovarači savesti naprosto ostavili na miru, mnogi zabušanti bi odjednom razvili osećaj za savest. Teško je osmisliti testove autentičnosti savesti, osim u slučaju kada je neko bio član organizovanog pacifističkog tela, poput kve-kerja. Smatram da vlada ima pravo da zahteva neku vrstu službe, i najveći

broj prigovarača savesti spreman je da se poduhvati poslova poput gašenja požara nastalih usled vazdušnih napada, što je u Engleskoj tokom najtežeg perioda bilo bar onoliko opasno koliko i sama vojna služba. U slučaju onih koji osećaju da ne mogu vršiti nikakvu službu za ratnu vladu, može biti teško naći alternativu kažnjavanju, ali kazna ne bi trebalo da bude toliko stroga da može ugroziti buduću korist od njih.

Individualni pacifizam je, prema mom shvatanju, u modernom svetu daleko manje važan od političkog pacifizma. S modernim metodama zvanične propagande, on nema izgleda da se proširi i stoga neće učiniti ništa, ili gotovo ništa, da spreči rat. Uveren sam da užasi rata koji od ljudi načine individualne pacifiste mogu biti plodonosniji ako poprime formu promišljanja i podrške načinima da se rat spreči bez podsticanja nepravde i tlačenja, nego ako se zadovolji unekoliko jalovom ličnom svetošću neokaljane savesti u svetu punom zla koje se može sprečiti. Važno je stati na put velikim ratovima, a tom se cilju ne može doprineti individualnim povlačenjem. Umesto toga, treba pomoći da se stvori korpus međunarodnog prava koje će implementirati međunarodna vlast kojoj se ne može odupreti.

Prevela Adriana Zaharijević

V

PRIKAZI

ŽENE KOJE SU MENJALE SVET

O knjizi Volframa Ajlenbergera: *Vatra slobode – spasavanje filozofije u mračnim vremenima 1933–1943*, Agora, Zrenjanin i Novi Sad, 2021.

David Menčik

Izreka kaže: „Teška vremena stvaraju jake ljude, jaki ljudi stvaraju dobra vremena, dobra vremena stvaraju slabe ljude, a slabi ljudi stvaraju teška vremena“. Da li se ova izreka u blago izmenjenom obliku može primeniti na filozofiju, odnosno da li dobra vremena stvaraju dobru teorijску filozofiju, a teška vremena dobru praktičku filozofiju? Čitajući knjigu Volframa Ajlenbergera *Vatra slobode – spasavanje filozofije u mračnim vremenima 1933–1943* uvidećemo značaj postavljenog pitanja.

U knjizi *Vatra slobode* objavljenoj u izdanju izdavačke kuće „Agora“ i izvrsnom prevodu Saše Radojičića, nastavlja se poduhvat Volframa Ajlenbergera koji predstavlja retkost (gotovo i *novum*) u pisanju dela koja se bave istorijom filozofije. Ajlenbergerova dela predstavljaju pravo „osveženje“, budući da je fokus pisca sekundarne literature u većini slučajeva na filozofskim idejama, dok su biografske note najčešće „stavljane u zagrade“, to jest

smatrane manje važnim. Ajlenbergerov cilj postavljen je sasvim suprotno toj praksi; on filozofske ideje ne posmatra u njihovom konačnom obliku, već u procesu kreiranja, fokusirajući se na životne i istorijske okolnosti u kojima se filozofi nalaze, s ciljem da prikaže kako su te okolnosti dovele do formiranja filozofskih stavova.

Četiri filozofkinje imaju glavnu ulogu u *Vremenu slobode*. Kroz Ajlenbergerovo pero spoznajemo filozofsko i životno sazrevanje Hane Arent, Simon de Bovoar, Ajn Rand i Simon Vejl. Hermeneutikom filozofskih i nefilozofskih spisa četiri filozofkinje, Ajlenberger kroz 549 fusnota i mnoštvo citata stupa u komunikaciju sa filozofkinjama raskrivajući pitanja života pod „čizmom totalitarnog režima“, ali i upuštajući se u dijalektiku nostalgije za „lošom domovinom“ kao i volje za boljim životom u novoj domovini u emigraciji. Važno je napomenuti da se u delu *Vatra slobode* velika vrednost i pažnja pridaju i društveno-političkoj

aktivnosti četiri junakinje, pre svega tokom Drugog svetskog rata.

Kada je reč o strukturi dela, ona je takva da, sa izuzetkom jednog poglavlja, prati hronološki tok života četiri „junakinje“, preplićući njihove filozofske stavove i sudbine, u osam esejiistički napisanih poglavlja ostavljenih u vremenskom razdoblju od 1933. do 1943. godine. Ovim načinom pisanja Ajlenberger pred čitaoca postavlja zadatak tumačenja koji zahteva strpljenje. Budući da je nemoguće pogledom na sadržaj knjige pronaći odgovor na pitanje koje poglavlje je posvećeno, na primer, Hani Arent, čitalac je primoran da sve četiri filozofkinje razmatra kao deo celine. S jedne strane možemo biti kritični prema ovakvom načinu prikazivanja, ukoliko kao čitaoci želimo da se posvetimo jednoj od četiri filozofkinje, dok ga sa druge strane možemo i pohvaliti, jer nam hronološka matrica omogućava lakše tumačenje pravaca životnog i filozofskog sazrevanja i kreiranja filozofskih stavova sve četiri filozofkinje.

U *Vatri slobode* na izvanredan način vidimo ono što je Johan Gotlib Fichte proklamovao, a to je da od čovekovog karaktera zavisi njegova filozofija. Naime, čitajući o Ajn Rand, videćemo da je njena filozofija suštinski ničeanska¹ i da je ključna ideja koju prenosi – pitanje borbe individualizma protiv kolektivizma i egoizma protiv altruizma. Takođe, bivamo upućeni u razloge nastanka, kao i načine na koje se vremenom formirala – budući da Ajlenberger ističe da je filozofija Ajn Rand uslovljena njenim karakterom, a posebice iskustvom življenja u totalitarnom sistemu Sovjetskog Saveza.

1 Što Rand ne krije pa često i piše „Kako je Niče rekao“, „Niče i ja mislimo...“. Vidi: Ajlenberger, V. (2021), *Vatra slobode*, Zrenjanin: Agora, str 19– 21; 51–53.

Ajlenberger zaključuje da je Rand kao emigrantkinju u Sjedinjene Američke Države pozvala njena prošlost, da bi se posvetila borbi protiv totalitarnih snaga. U dijalogu Rand, Ajlenbergera i nas samih uvidamo motiv koji se provlači kroz čitavo delo, bez obzira o kojoj filozofkinji Ajlenberger piše, a to je – borba protiv totalitarizma u svim državama. Rand u totalitarnim društvima Nemačke, Italije i Sovjetskog Saveza ne vidi nikakvu suštinsku razliku, a užasi koje su počinili ovi totalitarni sistemi prema ljudima iz drugih država ili prema sopstvenoj naciji, pripisuju se samo onima koji čoveka uvek posmatraju kao masu a ne kao pojedinačnu ličnost.²

Kroz reči posvećene Simoni Vejl, upoznajemo fizički slabu ali oštromnu filozofkinju koja je zainteresovana za širok dijapazon filozofskih i društvenih problema, od kritike totalitarizma i „golodomora“³ do teorijske filozofije (pre svega filozofije religije). Vejl upoznajemo i mnogo ličnije, Ajlenberger je predstavlja kao asketu koja većinu svoje plate poklanja onima kojima, prema njenom mišljenju, novac treba više nego njoj samoj, dok se njen društveni aktivizam naglašava

2 Uporište: Rand, A. (1999), u *Journals of Ayn Rand* (ur. David Harriman), New York: Penguin Publishing Group, str 350.

3 Golodomor ili holodomor je termin kojim se označava masovna glad izazvana ljudskim faktorom u Sovjetskom Savezu između 1932. i 1933 godine. Tokom golodomora preminulo je između 3, 5 i 5 miliona ljudi, većinom u Ukrajini.

Uporište: Conquest, R. (2002), *The Harvest Of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, London: Pimlico i Davies, R., Wheatcroft, S. (2004), *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. The Industrialisation of Soviet Russia*. Vol. 5. New York: Palgrave Macmillan.

u kasnijim poglavljima u kojima se Ajlenberger fokusira na pomoć koju je Simon Vejl pružala emigrantima iz Nemačke i drugih zemalja, istovremeno nas držeći zainteresovanim za svako poglavlje, ubacujući ekskurse u kojima Vejl komunicira sa važnim emigrantima. Kroz Ajlenbergerovo delo doznaćemo za komunikaciju Simone Vejl i Lava Trockog, koji je jedno vreme boravio u njenom stanu. Kroz delo vidimo postepeni razvoj od smirene askete do ratoborne Vejl koju kasnije zatićemo i u ulozi borkinje u Drugom svetskom ratu.

Kroz paragrafe posvećene Hani Arent, Ajlenberger na vrhunski način prikazuje kako je izgledala egzistencija Jevreja u nacističkoj Nemačkoj u periodu nakon dolaska Adolfa Hitlera na vlast. Spaljivanje knjiga, isticanje „rasne pripadnosti“ obeležjima na odeći, užasi „Kristalne noći“ i saslušavanje Gestapoa bili su oblici terora kojima su podvrgnuti pripadnici jevrejske zajednice u Nemačkoj. Arent je ovaj teror doživela na sopstvenoj koži, što je dovelo do njene emigracije iz nacističke Nemačke, ali je i odredilo kurs njene filozofije koji je kulminirao delom *Izvori totalitarizma*. Sa druge strane, Ajlenbergerova „naracija“ o životu Hane Arent daleko je od monohromatske. Osim fokusa na bivstvovanje u nacističkoj Nemačkoj, Ajlenberger nam predstavlja Hanu Arent i kao dostojnu filozofkinju i sagovornicu Karla Jaspersa i Martina Hajdegera.

Simon de Bovoar se u mnogo većoj meri nego ostale tri filozofkinje pojavljuje kao model mlade žene koja pokušava *spoznati samu sebe*. De Bovoar i njen partner, Žan-Pol Sartr, kroz delo se pronalaze u filozofskom, seksualnom i profesionalnom smislu dok ujedno vidimo kako njihovi životi bivaju promenjeni usled promena u

društvenim okolnostima. Na početku dela, to jest 1933. godine, Simon de Bovoar je nastavnica u provinciji koja se bori sa depresijom, deset godina kasnije u okupiranom Parizu ona je plodna autorka koja piše egzistencijalističku književnost i filozofiju, osvaja nagrade za svoje spise, a nekoliko godina kasnije, 1949, objavljuje i monumentalno delo *Drugi pol*. Potpoglavlja posvećena Bovoar prevashodno su biografsko-dramskog karaktera, jer Ajlenberger često piše o ličnim životnim i seksualnim navikama nastavnice u provinciji koja je, uprkos depresiji, tokom koje godinama nije napisala nijedan tekst, s vremenom postala jedna od najvažniji filozofkinja u dvadesetom veku.

Tek će kroz „slučaj Simon de Bovoar“ postati očigledno ono što je Ajlenbergeru važno u pogledu promene sveta i promene karaktera četiri junakinje, to jest njihovo sazrevanje i pomeranje sa teorijske filozofije na praktičku. Prava suština knjige pronalazi se tek kada se osvrnemo na pročitano, uživimo se u delo, te postanemo savremenici, saborcima, sapatnicima i, najvažnije, samisljocima Arent, Vejl, De Bovoar i Rand, te time proširimo sopstvene vidike i znanje o filozofiji u doba civilizacijske krize kakvu svet do tada nije video.

Literatura

- Conquest, R. (2002), *The Harvest Of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, London: Pimlico.
- Davies, R.; Wheatcroft, S. (2004), *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931–1933. The Industrialisation of Soviet Russia*, Vol. 5, New York: Palgrave Macmillan.
- Rand, A. (1999), u *Journals of Ayn Rand* (ur. David Harriman), New York: Penguin Publishing Group.

O JEDNOJ FIKCIJI U ESTETICI I PRAVU

O knjizi Miloša Ćipranića: *Umetnička dela kao osobe*, Akademska knjiga, Novi Sad; Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2020.

Nikola Jović

Budući da živimo u vremenu kada mnogi pojedinci svoju ličnost i telo (re) interpretiraju kao da se radi o umetnosti, možda će nam se otvoriti nova saznanja ako učinimo suprotno: da umetnička dela posmatramo kao osobe. Govoriti o umetničkim delima kao o osobama čini se kao jedna nadahnutu metafora. Knjiga je podeljena u tri celine: predgovor Miloša Ćipranića pod nazivom „Umetničko delo kao *fictio personae*“, zatim članak Migela Tamena „Vrste lica, vrste prava, vrste tela“, i, na kraju, članak Mauricija Ferarisa „Umetnost kao dokument“.

Ističući pitanje mogućnosti predmeta da ostave utisak osobe i ulogu institucije, tj. mesta unutar kog je delo izloženo javnosti, te zakona institucija koji regulišu odnos prema umetničkom delu, Ćipranić jedno od uporišta za svoje stavove pronalazi u Ferarisevom delu *Automatska verenica*, u kojem se tvrdi da se umetnička dela samo „pretvaraju“ da su osobe, iako to zaista nisu. U kasnijem delu teksta

autor navodi: „Jedno od osnovnih pitanja je da li ti objekti dele i uzvraćaju ono što im dajemo ili ih pre karakteriše asimetrični akt, hladno odsustvo odgovora“ (str. 46). Da li je taj odnos jednosmeran ili obostran, ostaje nerešeno. Nakon promišljanja o uspesima i neuspesima metafora koje se rabe radi „oživljavanja“ objekata, Ćipranić zaključuje kako „ekonomija estetskog iskustva pokazuje da umetnička dela vraćaju onoliko koliko se uloži u njih, možda čak i više od toga“ (str. 50). Kada govorimo o moćima metafore da ovlada predmetima, tada smo još uvek unutar kantovske transcendentne paradigme u kojoj svest oblači stvarnost kategorijama, i unutar takve paradigme, zbilja je uvek posredovana. Čini se da su za Ferarisa i Tamena predmeti i zbilja, naprotiv, neposredni.

Tamen otkriva neke od svakodnevnih predstava o pojmovima „lica“ (*person*), „prava“ i „tela“, u kojima se lice smatra sinonimom za ljudsko biće, a

prava i telo za svojstva svih lica. Ono što nam Tamen obećava na samom početku je da će se do kraja teksta utvrditi konteksti u kojima nijedna od tih pretpostavki nije tačna. U prvom delu članka govori o okolnostima u kojima se ne-ljudska bića mogu definisati kao lica. Otvaraju ga pitanja da li sâm pripisivanje namere predmetu prenosi i odgovornost, i može li predmet odgovarati sâm za sebe i za posledice „svojih postupaka“? Tim povodom, Tamen se osvrće na primere iz antike u kojima su statue doslovno odgovarale pred zakonom, dovoljno teške da ubiju čoveka i pravljene da liče na čoveka. Argument o povezanosti personifikacije i odgovornosti sadrži barem dva momenata. Prvi je postajanje licem, što znači mogućnost odgovaranja pred zakonom. Drugi momenat je da odgovornost nije povezana s posedovanjem određenih odlika poput duše, nego je stvar „odnošenja na određeni način“ (str. 66). U drugom delu članka govori se o tome kako objekti stiču prava. Povlači se distinkcija između mogućnosti neživih predmeta da odgovaraju pred zakonom i toga da imaju prava, jer druga mogućnost pretpostavlja da neživi objekti mogu i da obznane svoje interese. U trećem i najdužem delu, Tamen govori o suprotstavljenim upotrebama reči ili pojma „telo“ i fokusira se na pitanje – koji je osnovni *konstituens lica*? Rastezanje pojma definicije lica za ishod je imalo to da su određene grupacije bile u mogućnosti da se izbere za prava nematerijalnih entiteta.

Iako smo se pomerili od gledišta u kojem se objekti personifikacijom i metaforom „oblače“ i posreduju u nešto drugo (interpretacija objekata), ka određivanju objekata i lica kroz institucije (zakon koji reguliše posmatranje predmeta), i dalje smo – uvek – u sferi bačenosti. Mauricio Feraris svojom

„društvenom ontologijom“ pokušao je da izade izvan onoga što on smatra transcendentnom zabludom, u koju svrstava i jezički obrt i postmodernizam. U takvoj pojmovnoj konstelaciji, estetika je teorija čulnosti ili osetila.

Feraris definiše dihotomiju između dela ogromne veličine ili dužine, dok na drugi kraj te dihotomije stavlja umetnost toliko sitnu da su nam potrebni dodatni instrumenti kako bismo je registrovali. To je korak koji mu je potreban, jer se obavezao na gnozeološku transparentnost i neposrednost, a i kako bismo mogli da uračunamo *trag* i *utisak* kao ključne momente dela. Feraris spominje kompoziciju Džona Kejžda *As Slow As Possible*, ali o njoj ima da kaže da bi 733 godine, koliko bi trajala jedna takva kompozicija, zahtevale „nadjudsku izdržljivost“ (str. 121). Ukoliko ju je nemoguće odslušati od početka do kraja. U kontekstu trajanja, moguće je govoriti o delima koja su u konstantnom nastajanju. Serijalizovane filmske i književne franšize, koje, iako nisu beskrajne, nisu ni završeni projekti (stoga u teoriji mogu biti beskonačni). Da li objekt umetnosti postaje takvim objektom retroaktivno (naknadno, po završetku)? Da li je moguće doživljajem umetnosti smatrati samu anticipaciju mogućeg kraja, iako ga nikada ne doživimo, ili čak ukoliko je sam kraj nemoguć? Odgovori na ova pitanja izostaju.

U svetlu stanovišta „novog realizma“, umetnost možemo da posmatramo kao svakodnevne objekte (poput aparata za kafu i ajpeda), ali je potrebno definisati jasne kriterijume koji predmete čine umetničkim delima. Feraris formuliše „ontologiju umetničkih dela“ u šest tačaka: 1) umetnost je klasa objekata koje odlikuje *poiesis*; 2) umetnička dela su iznad svega objekti; 3) ona su socijalni

objekti; 4) proizvođenje znanja kod umetničkih dela je sporedno; 5) ona nužno podstiču neko raspoloženje; 6) umetnička dela su stvari koje se pretvaraju da su osobe. Autor ovo

„pretvaranje“ iz tačke 6 predstavlja kroz formulu u kojoj se delo izjednačava sa zapisnim aktom, uz nužnu distinkciju da *nisu svi zapisni akti umetnička dela*.